

SZÉCSÉNYI ANDRÁS

A korszellem hálójában

**Az egyetemi önkéntes
munkaszolgálat rendszere,
működése és nemzetközi
beágyazottsága
Magyarországon**

(1935–1944)

Szécsényi András

A korszellem hálójában

Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat
rendszere, működése
és nemzetközi beágyazottsága
Magyarországon
(1935–1944)

Gondolat Kiadó
Budapest, 2016

A mű megírását az NKA alkotói támogatása tette lehetővé.

nka

2

943.9
S241

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000606030

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

A kiadó könyvei nagy kedvezménnyel az interneten is megrendelhetők.

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat

© Szécsényi András, 2016
© Gondolat Kiadó, 2016

Felelős kiadó Bácskai István
Olvasószerkesztő Gál Mihály

A kötetet tervezte, tördelő Lipót Éva

A kötet borítója egy munkaszolgálatos díszklevel felhasználásával készült,
amely Kovács Ferenc gyűjtő birtokában van.

ISBN 978 963 693 683 9

Tartalom

ELŐSZÓ	7
1. BEVEZETÉS	9
2. A TÉMA FORRÁSADOTTSÁGAI ÉS HISTORIOGRÁFIÁJA	13
2. 1. Források	13
2. 2. Szakirodalom	20
3. A IFJÚSÁGI MUNKATÁBOROK, VALAMINT AZ ÖNKÉNTES ÉS KÖTELEZŐ MUNKASZOLGÁLAT EURÓPÁBAN (1918–1939)	26
3. 1. Európai kitekintés	26
3. 2. Ifjúsági munkaszolgálat(ok) Németországban	30
4. A MUNKASZOLGÁLAT IFJÚSÁGTÖRTÉNETI KERETE	41
4. 1. Az egyetemi fajvédelem egysége	41
4. 2. A Turul Szövetség eszmei polarizálódása és törésvonalai	48
4. 3. Fordulat és szakadás között: Az 1941-es debreceni országos követtábor és következményei (1941–1943)	69
4. 4. A Turul Szövetség kettéválása, 1943	78
5. A FALUSI LAKOSSÁG TÁRSADALMI PROBLÉMÁI AZ EGYETEMI BAJTÁRSI EGYESÜLETEKBEN	84
6. A MUNKASZOLGÁLAT MEGJELENÉSE ÉS KIÉPÜLÉSE MAGYARORSZÁGON	103
6. 1. Az egyetemi és főiskolai diákegyesületek táborai	103
6. 2. A munkatáborok eszméje a bajtársi egyesületekben: elképzelések és megvalósulás	106
6. 3. A sárospataki különút	119
6. 4. Kozma Miklós és a munkaszolgálat	137

7. AZ EGYETEMI ÉS FŐISKOLAI HALLGATÓK ÖNKÉNTES NEMZETI MUNKATÁBORA ÉS MUNKASZOLGÁLATA	146
7. 1. Szervezeti keretek	146
7. 2. Az EÖM és a kötelező honvédelmi munkaszolgálat viszonya	161
8. A MUNKATÁBOROK TÍPUSAI, FELÉPÍTÉSÜK, ÉLET A MUNKATÁBOROKBAN	177
8. 1. A munka általános jellemzői és a férfi táborok belső élete	177
8. 2. A női munkatáborok belső világa	209
9. A KÖZVÉLEMÉNY VISZONYA, KÖZÉLETI VITÁK A MUNKASZOLGÁLATRÓL (1935–1939)	225
9. 1. Az ifjúság reflexiója	225
9. 2. Sajtómegjelenés és társadalmi visszhang	233
10. A MUNKASZOLGÁLAT SZIMBÓLUMAI, ÖLTÖZETE	246
11. KITEKINTÉS ÉS VÉGJÁTÉK: AZ EGYETEMI MUNKASZOLGÁLAT KITELJESEDÉSE A HÁBORÚBAN (1941–1944)	262
12. EPILOGUS	269
13. RÖVIDÍTÉSEK	277
14. FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM	279
14. 1. Források	279
14. 2. Szakirodalom	289
15. NÉVMUTATÓ	299

Előszó

A két világháború közötti Magyarországgal foglalkozó történeti művekben gyakorta szerepel a munkaszolgálat fogalma. Ezt a meghatározást azonban – minimális kivétellel – a második világháború alatti, a honvédség sorkatonai szolgálatából kizárt zsidókat sújtó – s később a holokauszt részeként több tízezer ember halálát követelő – intézmény megjelölésére használják.

Létezik olyan szakmunka, amely szerint 1939 előtt nem is létezett Magyarországon munkaszolgálat, illetve a német birodalmi munkaszolgálat (Reichsarbeitsdienst) mintájára szervezett egyetemi munkatáborok nem tekinthetők annak.¹ Pedig a Horthy-kori ifjúsági mozgalommal, az 1930-as évek egyetemi szellemi mozgalmával foglalkozó jeles kutató, Tóth Pál Péter is azt írta – ha nem is túlságosan precízen, de a lényegyet megragadva – mintegy negyedszáz évvel ezelőtt: „ha kutatásaim során nem botlottam volna bele, akkor sem gondoltam volna, hogy például az »énekző ifjúság« mozgalom, az »ifjúsági parlament« vagy az építőtáborozás nem csupán 1945 utáni valóságunk terméke. Pedig nem az, mert az első kettő a húszas évek legvégén, a harmadik pedig a harmincas évek közepén jelent meg a hazai ifjúsági mozgalomban.”² Ez a jelenség nem más, mint az egyetemi és főiskolai önkéntes munkaszolgálat/munkatáborozás intézménye, amely Magyarországon 1935 és 1944 között változó szervezeti keretbe foglalva működött. A második világháború éveiben létező zsidó és nemzetiségi (kisebb részben pedig ún. büntető) munkaszolgálatos századoktól eltérően az egyetemi és főiskolai

¹BONHARDT Attila: Munkaszolgálat a Honvédségben. In ... és újfent hadiidők (avagy: a „boldog békeidők” nem térnek vissza), 1939–1945. Szerk. RAVASZ István. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2005, 250.

²TÓTH Pál Péter: A harmincas évek értelmiségi-ifjúsági mozgalmairól. *Ifjúsági Szemle*, 1985/2., 41–42.

munkaszolgálat önkéntes alapú volt, és kizárólag egy korosztályt, a fiatal felnőttek generációját – közülük is elsősorban a felsőoktatásban részt vevőket – célozta meg. Felépítését, első táborait külföldi, elsősorban német eredők nyomán a korszak egyik legnagyobb társadalmi-ifjúsági egyesülete, a fajvédő Turul Szövetség építette ki 1935 nyarától fogva, illetve rövid ideig (afféle különutat járva) a sárospataki református kollégisták is saját munkatáborokat szerveztek. A szisztéma sikeres megvalósulása nyomán a magyar állam, Darányi Kálmán miniszterelnöksége alatt a Turul-munkatáborok működtetését átvette: 1937-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium égisze alá került (neve 1938-tól Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Munkaszolgálat – EÖM), és folytatta – lényegét tekintve a korábbiakhoz hasonló – az agrárlakosság valamiféle népi-fajvédő védelmét célzó tevékenységét. Munkám a hazai egyetemi és főiskolai munkaszolgálat feltárását, bemutatását célozza, amely a korszak munkaszolgálatos rendszerének egyik fontos szeletét adja.³ Mind ezt széles körű beágyazottsággal az egyetemi ifjúsági szervezetek és mozgalmak szövevényes históriájába.

Jelen kötet⁴ nem készült volna el, ha nem részesülök sokoldalú szakmai és – ami legalább ilyen fontos – baráti támogatásban. A történészek, kutatók közül köszönöm elsősorban Kardos József professzor (ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék) mintegy tíz éve⁵ tartó önzetlen segítségét és szakmai irányítatását, hiszen jelen munkám alapjául szolgáló doktori disszertációmra készülve és annak munkálatai során⁶ konzulenseként hosszú időn át fejtette ki jobbitó szándékú észrevételeit. Külön kiemelem rajta kívül Pritz Pált (ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék), akinek szakmai és emberi irányítatása mindvégig nagy hatást gyakorolt rám. Hálás vagyok továbbá Ablonczy Balázs (ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék), Bartha Ákos (MTA BTK Történettudományi

³ A korszak munkaszolgálatának [sic!] historiográfiai alapú áttekintésével kapcsolatosan, benne az önkéntes és a kötelező munkaszolgálat egymással párhuzamos rendszerének összefüggéseire lásd SZÉCSÉNYI András: Fogalomtörténeti vázlat a munkaszolgálatról. *Betekintő*, 2014/3. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2014_3_szecsenyi.pdf

⁴ Az anyaggyűjtés 2015 augusztusában zárult.

⁵ SZÉCSÉNYI András: *Az egyetemi munkaszolgálat Magyarországon, különös tekintettel a Turul Szövetség tevékenységére*. PhD-disszertáció. ELTE BTK, Történeti Intézet, 2014.

Intézete), Bödök Gergely (Eszterházy Károly Főiskola, doktorjelölt), Geccsényi Lajos (MTA BTK Történettudományi Intézete), Huhák Heléna (Holokauszt Emlékközpont), Kerepeszki Róbert (Debreceni Tudományegyetem BTK Modernkori Magyar Történeti Tanszék), Paksá Rudolf (MTA BTK Történettudományi Intézete), Papp István (ÁBTL), Kiran Klaus Patel (Maastricht University), Szita Szabolcs (Holokauszt Emlékközpont), Ujváry Gábor (Veritas Történetkutató Intézet), Ungváry Krisztián (OSZK 1956-os Intézet), Zeidler Miklós (ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék) szakmai támogatásáért, valamint az utóbbi évek során velük folytatott beszélgetésekért. Cséri Lajosnak (Budapest) köszönöm a baráti beszélgetéseket. A levéltári és múzeumi kutatások során pedig főként Zsidi Vilmosnak (BCE Levéltára és MOME Levéltára), Sallay Gergely Pálnak (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum), továbbá az Országos Széchényi Könyvtár és az Országgyűlési Könyvtár munkatársainak önzetlen segítségét, tanácsát tartozom megköszönni. Végül, de nem utolsósorban hálás vagyok Fekete Ferenc, Hajdu Béla, Kovács Ferenc, Laborc György Péter, Vígh István, Zombor Zoltán gyűjtőknek, hogy a birtokukban lévő forrásaikat kutathatóvá tették, és a könyvben való közlés céljaira rendelkezésemre bocsájtották.

1. Bevezetés

Munkám csupán egy lehetséges (ám bízom benne, hiteles) narratíva, amely számos aspektust nélkülözni kénytelen.⁶ Ezt a szűkítő kitételt annál inkább szükségesnek vélem megtenni, és nyomatékosan kihangsúlyozni, mert az utóbbi évtizedben, Magyarországon pedig különösen az utóbbi években – nem függetlenül a posztmodern történeti gondolkodás, sőt a posztmodern jelenség hatásától – a forrásközpontú történetírást és történeti gondolkodást súlyos kritikák érték. Neves képviselőjük szerint „nyugodtan elfelejthetjük tehát azt a gyakorta ismételt szokott közhelyet, mely szerint a posztmodern hasztalan elmélkedés arról, hogy miként írják a történészek a történelmet, aminek azonban érdemben nincs hatása arra, hogy a történészek hogyan írják a történelmet. A helyzet az, hogy a posztmodern kihívását követően ma már lehetetlen minden további nélkül, egyszerűen csak visszatérni a naiv (realista) megismerési ideáloknak megfelelő hagyományos történetíráshoz.”⁷ A következőkben erre vonatkozóan dióhéjban azért térek ki, mert a fentiekhez való viszonyulásom döntően befolyásolta munkám elkészítési folyamatát.

Ma már senki sem állíthatja, hogy a szerzői szubjektum nem befolyásolja az alkotókat, és józan belátással nem lehet hinni a teljes megismerés tételében sem. Teljes objektivitásra törekedni ekképpen valóban nem lehetséges, de a keretek (legtöbbször pedig igen széles keretek!) közötti lehető legnagyobb objektivitásra viszont – véleményem szerint – igen, és kell is. Más szavakkal szólva: a törté-

⁶Kiran Klaus PATEL: Kiran Klaus PATEL: *Soldiers of Labor. Labor Service in Nazi Germany and New Deal America, 1933–1945*. New York, Cambridge University Press, 2005, 9–11.

⁷GYÁNI Gábor: Bevezetés. In GYÁNI Gábor: *Posztmodern kánon*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003, 8.

nelmi megismerhetőségébe vetett messzemenő posztmodern kétely és a források kellő rostálása, elemzése által megállapított történeti tény között óriási a különbség. Kétségtelen tehát, hogy a kifejlett formáját az 1970-es évektől mutató megismerési szkepszis, vagyis hogy a 19. századi német (porosz) historikusok által kínált történeti valóság fogalmából kiinduló ontológiai irányzatokra reflektáló válaszreakció által megkérdőjeleződött a múlthoz való viszony. Újfajta múlthoz, a múlt megismeréséhez, a múlt tényeihez és valóság(ai)hoz való viszonyok születtek. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy szabatos forráskezelés révén nem létezhet jól leírható történeti valóság, természetesen az elméleti igényesség figyelembevételével.

Korántsem kívánom ugyanakkor lebecsülni a posztmodern szemléletet és jelenséget, vagy éppen érzékenységet, hiszen az – amint azt többen megállapították – számos új kérdésfeltevással hozzájárult tudományunk fejlődéséhez. A „posztmodern kihívásra” adott válaszok valóban nem lehetnek „deskriptívek”. Deskriptíveknek és elmaradottnak ugyanakkor legtöbbször – lesajnálóan – a történeti vizsgálódások mintegy két-háromszáz évre visszanyúló módszertana szerint kutatott politikatörténeti kérdések boncolgatását, illetve azok feldolgozását értik.⁸ Márpedig a források és szakirodalom kellő feltárása és elemzése mentén napvilágot látott/látó politikatörténeti, gazdaságtörténeti művek semmivel sem érnek kevesebbet (sem többet), mint a többi, nem elsősorban ilyen kutatómódszertanra építő (például eszmetörténeti, mentalitástörténeti, metatörténeti, historiográfiai) munkák. Le kell tehát szögezünk, hogy a források felkutatására, elemzésére és bemutatására építő történetírást nem helyettesítheti semmilyen más, ezektől elrugaszkodó, elméleti vagy eszmetörténeti vizsgálódás. Ellenkezőleg, mindegyik fontos rész-diszciplína: egyik sem áll a másik felett, hanem jó esetben kiegészítik egymást. A mondottakból következőleg nem érthetünk egyet azzal a sommás megállapítással, hogy a történészeknek nem forrásfeltárással kellene foglalkozniuk. Véleményem szerint ezzel (is) kell, ez soha nem múltó feladat. Ha nem így teszünk, akkor egy idő múlva – Hermann Róbert szavaival szólva – bezárkóznánk a

⁸ Erős Vilmos, aki pl. „a rossz politikatörténet szintjére való visszaesésről” értekezik, Romsics Ignác *Clio bűvöletében* című nagyívű historiográfiai összegzéséről írt lesújtó recenziójának fő mondanivalója is ez. Lásd Erős Vilmos: *Bűvölet nélkül – félúton. Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről. Valóság*, 2013/5., 80–92.

„köldöknézegetésbe”.⁹ Nem célom a továbbiakban ezen állításomat hosszabban kibontani, és jelen dolgozat keretei közé mindez nem is tartozik szorosan. Megelégszem és alapvetően egyetértek Ujváry Gábor megállapításával, aki a következőképpen összegezte a forrásfeltárással és a forrásalapú történetírással kapcsolatos álláspontját: „Bár egyre korszerűtlenebb ezt bevallani és kimondani, vállalom a maradiság kényszerű vádját: a történetírás – beleértve az irodalom-, a művészet-, a gazdaság-, a zene- és a hadtörténet stb., tárgyából és természetéből adódóan – mindmáig konzervatív műfaj. A szó legszebb és legmodernebb értelmében. És ez egyáltalán nem baj. Amennyiben ragaszkodunk a forrásokhoz – ahogyan szerintem egy vérbeli történésznek ragaszkodnia kell – nehezen engedünk a posztmodern vagy a posztmodern utáni elméletek történetírásra- és magyarázatra sokszor veszedelmes kísértéseinek. Az új módszereket és teóriákat meg kell ismernünk, el kell sajátítanunk, használnunk is kell őket a magunk helyén, a régieket viszont nem szabad elfelednünk. Forráskutatás-, feltárás és -feldolgozás híján, pusztán divatos tételek alkalmazása révén ugyanis nehezen nyújthat nekünk bármi újat a magát valamire is adó historikus. [...] Rohanó korunkban fontos emlékezni. [...] Hiszen minden egyes előző pillanatunk már a történelemé. Egy történelmet sokszor, jobb esetben lenéző, rosszabb esetben pedig egyenesen megvető korban nem árt néha erre is gondolni. Hiszen ha az előző pillanattal megszakad az összeköttetés, nincs tovább. Kizárólag a jövőre orientáltan lehetetlen élni. És főleg is.”¹⁰

A forrásalapú megközelítés azonban önmagában még nem jelenthet sikert. További problémát okozhat ugyanis, hogy ismereteiknek és tanulmányaiknak megfelelően a hazai történészek túlnyomó része (szemben a társadalomtudományok más ágaival) – még mindig – kizárólag levéltári iratokra alapozza történeti kutatásait, csaknem teljes mértékben levéltári és irattári dokumentumokra hivatkozva építi fel művei nagy részét. Ez az álláspont kétségkívül téves, hiszen nemcsak az állam, törvényhatóságok, szervezetek, egyesületek stb. iratai

⁹ HERMANN Róbert: Megírható-e az 1848–49-es csaták története, avagy az 1848–49-es hadtörténetírás problémái. *Hadtörténeti Közlemények*, 2007/2., 686.

¹⁰ UJVÁRY Gábor: Köszöntő. In *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*. Főszerk. UJVÁRY Gábor, Budapest, Balassi Bálint Intézet–Magyar Országos Levéltár–Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság–Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 7–8.

mondanak nagyon sokat a múltról, hanem a bennünket körülvevő, az említettekkel kapcsolatos tárgyak, fényképek is. Különösen igaz ez a 20. század esetében, ahol a források jelentős része nem is papíralapú dokumentum, hanem az említettek túl kép- és hangfelvételek, amelyek sokféleségüket és számszerűségét tekintve szinte beláthatatlan mennyiséget ölelnek fel. Aki tehát jelenkortörténettel komolyan foglalkozik, és nem vizsgál mást, csupán „hagyományos” forrásokat, az nem fogja megismerni a témájára vonatkozó történeti értékkel bíró releváns anyagok jelentős részét. Közülük is különös figyelmet érdemelnek a narratív források mellett a fényképek (és mozgóképek) mint történeti források. Korábban és sajnos nemritkán még ma is, a történeti kútfőknek ezt a 20. századi historiában kivált fontos válfaját nemhogy alárendelték a levéltári iratoknak, de nem egy esetben még forrásoknak sem tartották, csupán illusztráció gyanánt kerülnek be a feldolgozások lapjaira. Egyetérthetünk Gyurgyák János önreflexív megállapításával: „A történészek – tisztelet a meglehetősen kevés számú kivételnek – nem tekintik komoly történeti forrásnak a fényképeket, s általában a képi dokumentumokat. Számukra mindennél fontosabbak a szentnek tekintett szövegek. A textus mellett minden forrás másodlagos (ha nem harmadlagos), minden csak ezután következik. A történeti könyvek döntő többsége szövegek alapján készülnek, s mikor előáll a véglegesnek tekintett kézirat, nos, a szerzők csak akkor gondolnak arra, hogy mondandójuk illusztrációja gyanánt s az olvasók megnyugtatása végett (nehogy megrettenjenek a végtelennek tűnő szövegtengertől) talán képeket is kellene mellékelni a szövegekhez. [...] A történészek döntő többsége tehát azt várja el a képektől, hogy mondandójukat megerősítsék, mintegy illusztrálják, ennek következtében a múzeumokban önálló kutatást nem végeznek – s a mi még fontosabb –, a képeket nem tekintik önálló, mással nem helyettesíthető forrásnak, amelyeket ugyanolyan gonddal kell tanulmányozni és vizsgálni, mint a szöveges dokumentumokat. Talán azért tudom ilyen pontosan megfogalmazni, hogyan is vélekednek a történészek a képi dokumentumokról, mert magam is sokáig így gondolkodtam felőlük.” Pedig később – folytatja Gyurgyák – „megdöbbentett egyrészt a képi világ hihetetlen gazdagsága, másrészt az a felismerés, hogy ezek a képek, litográfiák, képeslapok, plakátok és nyomatok ugyanolyan fontosságú történeti források, s legalább annyit árulnak el a hozzájuk némi alázattal közeledőknek, mint a történeti szövegek”. A történész ezek után – Stemlerné Balog Ilo-

na fotótörténész mondatai nyomán – maga is megállapítja: „a fényképek a történeti kutatás talán legobjektívebb és leghitelesebb forrásai.”¹¹ Magam is egyetértek a fenti sarkos megfogalmazással, és ennek megfelelően igyekeztem a képi és egyéb tárgyi forrásokat, amennyire módom volt, nemcsak felhasználni, de a hagyományos írott forrásoknak megfelelően azokkal egyenrangúan kezelni. Ebből következően mindez azt jelentette, hogy nemcsak levéltárakban és irattárakban, de múzeumokban, sőt magángyűjtők archívumaiban is végeztem kutatást. A történész-muzeológusok számára persze Gyurgyák (és mások) közelmúltbeli felismerése több évtizede axiomatikus tény,¹² s magam is bőven merítettem a fotográfiák által nyert ismeretekből.

Végül ki kell térnem a forrásokkal kapcsolatos, könyvem szempontjából fontos kérdésre. A kutatás során szembesültem azzal, hogy mivel nincs kellő mennyiségű központi iratanyag, amelynek alapján az egyetemi munkaszolgálat története feltárható volna, a szakirodalmon, múzeumi és sajtóanyagon túl – amennyire lehetőségem nyílik – a mondottaknak megfelelően szükséges hasznosítanom a magánkézben lévő személyi hagyatékokat is.

Munkámat a fentiek szellemében készítettem el. Elsődleges célom volt, hogy a szóba jöhető források közül a lehető legtöbbet feltárjak, elemezzek, majd pedig a kevés nemzetközi szakirodalom révén megrajzoljam nemzetközi kontextusát is. Célkitűzésem, hogy a történeti irodalomban nem tárgyalt intézményt beágyazva a nemzetközi folyamatokba és a kérdéskör határon túli diskurzusába, egyszersmind és leginkább és a Horthy-kor ifjúságtörténeti, társadalomtörténeti és holokausztörténeti keretei közé, bemutassam az egyetemi önkéntes munkaszolgálat általam ismert működését, történetét.

A kötetben olvasható forrásokat a közérthetőség kedvéért mai helyesírással adom közre, kivéve azokat a helyeket, ahol a korabeli írásmód történeti-jelentésbeli információt hordoz. A források esetében [...] -ben jelöltem saját kiegészítéseinket.

¹¹ GYURGYÁK János: Előszó. In *Magyarország története képekben I. kötet (A dualizmus kora)*. Budapest, Osiris, 2008, 9–10.

¹² A történeti muzeológiának (amely forrástanként is definiálja magát) azóta megvan a maga kidolgozott metodikája, oktatási rendszere stb. is. GLATZ Ferenc: Újkori muzeológia, mint történeti forrástan és kultúrtörténet. *Századok*, 1978/1., 134–153. (Módosítva megjelent: *Tárgyi emlékek és történeti muzeológia. Az újkori muzeológia mint történeti forrástan és kultúrtörténet*. In GLATZ Ferenc: *Történetírás korszakváltás-ban*. Budapest, Gondolat, 1990, 110–133.)

2. A téma forrásadottságai és historiográfiája

2. 1. Források

Az egyetemi és főiskolai munkaszolgálat¹³ feltárásának lehetőségei összefüggésben állnak az egyetemi diákmozgalmak, szervezetek két világháború közötti történetére vonatkozó kutatások – egészen az utóbbi évekig jellemző – nagyfokú elmaradottságával. A kutató dolgát rendkívüli mértékben megnehezíti a téma forrásainak széttagoltsága, még inkább pedig azok hiánya. Részben ennek tudható be, hogy jóllehet számosan felismerték korábban is az egyetemi munkaszolgálat jelentőségét, az elmúlt öt évet leszámítva mégsem született róla explicite egyetlen dolgozat sem. Vizsgálataim ezért némiképp eltérnek a modern kori magyar történelmet, kivált a 20. századi történetkutatók módszertanától, helyett sokkal inkább a korábbi korokat bűvárlók elemzéseire hasonlítanak. Munkám forrásbázisának összeállításakor ugyanis nem a források határtalan bősége, az átnézendő iratmennyiség gazdagsága okozott problémát, hanem az, hogy a kétségtől sokféle, ámde roppant töredékes mozaikból hiteles narratívát tudjak összeállítani. Fenntartva azt az álláspontot, hogy – bár a források felgyűjtésének teljességére törekedtem – a kép nyilvánvalóan lényegesen szélesebb lett volna, ha a primer kútfők többsége nem semmisült volna meg. E hiányból adódóan a szekunder források felértékelődtek, és részben ezért – amint ezt az alábbiakban, a módszertani kérdéseknél érinteni fogom – vizuális és tárgyi forrásokat is bevontam vizsgálódásaim körébe.

Ahhoz, hogy megvilágítsam az értekezésem témájára vonatkozó források állapotát, szólnom kell az egyetemi bajtársi egyesületekkel kapcsolatos anyagokról: az egyetemi önkéntes munkaszolgálat

¹³ Egyetemi munkaszolgálat/munkatáborok, egyetemi és főiskolai munkaszolgálat/munkatáborok megjelölésen a továbbiakban az egyetemi és főiskolai önkéntes munkaszolgálat valamennyi típusát értjük és jelöljük.

ugyanis a Turul Szövetség köréből és annak kezdeményezésére indult meg Magyarországon, és így értelemszerűen a forrásainak jelentős része is hozzá kötődik. Értekezésem elsődleges bázisát a levéltári kútfők képezik. Általánosságban megállapítható, hogy – amint erre az utóbbi években néhányan felhívták a figyelmet¹⁴ – ezek a vizsgált kérdéskör vonatkozásában töredékesen maradtak fenn. Közülük elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) anyagait kutattam. Komplex, mintegy háromdoboznyi iratanyagot rejtenek a Turul Szövetség központi dokumentumai (MNL OL P 1364),¹⁵ melyek közül számos tétel érinti a Turul-munkaszolgálat kérdéskörét, mások pedig a Turul-ellenzék ténykedésének kulcsdokumentumai. Lényegessé vált a Hungária Magyar Technikusok Egyesülete (MNL OL P 1367) és a MEFHOSZ (MNL OL P 1358) rendkívül töredékes, valamint a Foederatio Emericana (MNL OL P 1363) néhány doboz terjedelmű iktatott és nem iktatott iratai is, amelyekben bár csupán elvétve van utalás a témára, különösen fontosak az egyesületi hálók működésére vonatkozó információk.¹⁶ Gazdagabb iratanyagot rejt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) fennmaradt állománya. Szalai Béla erdélyi tanfelügyelő 1941 és 1944 között keletkezett iratai és levelezése (MNL OL K 690 1–8. csomók) csupán rövid utalásokat, az egyetemek, főiskolák, intézetek óriási, ám így is töredékes iratai (MNL OL K 690 49–1070. dobozok) gazdagabb forrásanyagot rejtenek, ráadásul levéltári segédjegyzékekkel könnyen kutathatóak. Körükből állt össze jelen munka központi hivatali iratainak zöme mind a Turul, mint az EÖM relációjában. Kiegészítésül szolgáltak hozzá a VKM-en belüli egyéb egyesületi töredékiratok (MNL OL K 148 és K 149), amelyekből

¹⁴ Erre a tényre, főként a sajtó vonatkozásában elsőként Viczián János irányította a figyelmet. Lásd VICZIÁN János: *A magyar egyetemi és főiskolai diáklapok bibliográfiája, 1857–1972*. Budapest, Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, 1978. Az utóbbi időben a sajtót vizsgálta KEREPESZKI Róbert: Az egyetemi bajtársi egyesületek sajtója a Horthy-korszakban. *Magyar Könyvszemle*, 2009/4., 456–475.

¹⁵ Ezen iratok ugyanakkor szerény töredékét jelentik a hajdani, levéltárba került egésznek: mintegy 90%-a ugyanis a második világháborúban, Budapest ostromakor elégett, illetve az 1956-os forradalom során megsemmisült, pótolhatatlan veszteséget okozva a Horthy-kori kutatás számára. Lásd KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945*. Máriaesnyő, Attraktor, 2012, 10–20.

¹⁶ Az általam átvizsgált ÉME (P 1354) és Szent Imre Körök (P 1362) 1935 és 1946 közötti központi, levéltári irataiban az egyetemi és főiskolai önkéntes munkaszolgálat nem jelenik meg.

elsősorban lokális, tagegyesületi szinten, a munkaszolgálatos diákok társadalmi összetételére vonhatunk le következtetéseket. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának belügyminisztériumi állományából végül becses forrásértékkel bíró jelentések olvashatók a nagyrészt mikrofilmen kutatható Kozma Miklós-anyagban (MNL OL K 429 4. csomó 3. tétel–12. csomó 3. tétel, 3927–3935. mikrofilmdoboz) is. Elsősorban Kozmának az egyetemi önkéntes munkaszolgálatnak a Gömbös- és Darányi-kormányok politikájában betöltött szerepe, illetve Kozma Miklós belügyminiszternek 1935-ben, RAD-lágerekben (Reichsarbeitsdienst) eltöltött látogatásáról írott személyes hangvételű terjedelmes jelentése foglaltatik benne.

A téma forrásainak következő terrénját az egyetemen keletkezett iratok teszik ki. A hazai – mintegy tucatnyi – felsőoktatási levéltárban őrzött – többnyire sajnálatosan ugyancsak töredékesen – iratgyűjtemények közül átvizsgáltam az 1935 és 1945 közötti időszakban a kari dékáni hivatali iratokat, kari tanácsulési jegyzőkönyveket és az egyetemi tanácsulési jegyzőkönyveket is.¹⁷ Bizonyos esetekben a személyi anyagokat és a vegyes, rendezetlen iratokat ugyancsak kutattuk. Vizsgálatuk bizonyos esetekben hasznos levéltári jegyzékekkel, segédletekkel (pl. Semmelweis Egyetem Levéltára, Corvinus Egyetem Levéltára), sőt kiadványokkal (fond- és állagjegyzékek illetve tételszintű kimutatások) végezhető,¹⁸ egy helyütt pedig a tanácsulési jegyzőkönyvek napirendi pontjait összegző köteten túl a helyszínen, tételszintű hozzáférést biztosító kitűnő számítógépes adatbázis is rendelkezésre áll (Pécsi Tudományegyetem Levéltára).¹⁹ Többnyire viszont mindezek hiányában egyenkénti átnézéssel lehetséges csupán az anyagokat feltérképezni. Az egyetemiek a nem

¹⁷ A magyarországi egyetemi és főiskolai levéltárak egységes nyilvántartási rendszerét Szögi László szakmai vezetésével alakították ki, amely azóta is áttekinthető, világos átjárást biztosít a kutatók számára. Lásd elsősorban: *Magyar Egyetemi és főiskolai levéltárak fond- és állagjegyzékei*. I. Szerk. HEILAUF Zsuzsanna–Kiss József Mihály–Szögi László, Budapest, Magyar Egyetemi és Főiskolai Levéltári Szövetség–ELTE Levéltára, 1997.

¹⁸ A fond- és állagjegyzékek, repertóriumok és egyéb kiadott segédletek bibliográfiái adatai megtalálhatóak a Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség honlapján:

http://www.mflsz.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=10&Itemid=14 [letöltés ideje: 2014. július 31.] Itt jegyezzük meg, hogy a továbbiakban idézett felsőoktatási levéltárak esetében az intézmények előtti „M. Kir[ályi].”, „Kir[ályi]. Magyar” előtagokat mellőztük.

¹⁹ *A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Bölcsész- és Történettudományi Kar tanácsulési jegyzőkönyveinek napirendi pontjai, 1918–1940*. (PTE Egyet-

csekély időt igénybe vevő kutatómunkához képest elenyészőnek mondható, ám annál értékesebb releváns anyagot rejtenek. Ennek elsőrendű oka, hogy az 1950-es években a „reakciónak” számító tételeket egyszerűen kiselejtezték. A „veszélyes” és „tiltott” iratok sorsára jutottak a betiltott „fasiszta” tömegszervezetek és intézmények.²⁰ Nem lehet pontosan tudni, hogy a szelekciót ki és milyen időperiódusban végezte el, mindazonáltal pótolhatatlan veszteségeket okozott a Horthy-kori ifjúsági mozgalmak és az egyetemi munkaszolgálat kutatóinak. Az iratpusztulás mellett (egykorú létezésükről a mutatókönyvi bejegyzések tanúskodnak, hiszen sok esetben feltüntetnek korábbi releváns iratokat)²¹ a hiány oka az, hogy a munkaszolgálatosok ügyeit intéző bajtársi szövetségek, egyesületek és törzsek nem az egyetem, hanem a Belügyminisztérium ellenőrzése alá tartoztak. Ezen körülmény megváltoztatására tett egyetemvezetési kísérletek egyébként a két világháború között, de különösen az 1930-as évek derekától állandóan napirenden voltak.²²

Forrásanyagát és forrásgazdagságát egyaránt tekintve elkülönül a többi egyetemi levéltári irategyüttestől a Sárospataki Református Kollégium idevágó állománya. Tudományos Gyűjteményének Adattárában a sárospataki teológushallgatók Faluszemináriumának mintegy ötdoboznyi – levéltári, sajtó és kéziratos – dokumentumait vizsgáltam át. Ez a komplex, közel teljességgel megmaradt anyag rejt magában a hallgatók 1935 nyarán, a Turul Szövetség első mun-

temi Levéltár kiadványai 2.). Szerk. Kovács Adrienn, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2013.

²⁰ A második világháború után a debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. február 26-án kelt, a polgári jobboldali és fasiszta politikai és félkatonai szervezetek felosztásáról szóló rendeletében 24 egyéb szervezet mellett függesztette fel működésüket, amit az 1945. január 20-án kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről szóló 1945. évi V. tc. 2. §-ának 15. pontja véglegesített.

²¹ A Műszaki Egyetem Levéltárában például az 1950-es évek első felében tömegével kivették azokat a dékáni, rektori, kari és egyetemi tanácsulési iratokat, amelyet „veszélyesnek”, „fasisztának” tartottak. Egy kis részüket átadták a Munkásmozgalmi Intézetnek, s ezek jelenleg utódintézetekben lappanganak, más részüket megsemmisítették (Kiss Márton levéltárvezető közlése a szerzőnek, 2009). A következő tanulmány is a mondottak miatt hiányos egyetemi források alapján íródott: SZÉCSÉNYI András: „Hogy ki a magyar, azt mindig csak maguk a magyarok dönthetik el.” A Turul Szövetség a közgazdaságtudományi egyetemen 1941-ben. *Kommentár*, 2009/3., 69–78.

²² Lásd összefoglalóan LADÁNYI Andor: *A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években*. Budapest, Argumentum, 2002; MANN Miklós–SZABOLCS Ottó: *Az ellenforradalmi korszak felsőoktatási politikájának fő vonásai. Felsőoktatási Szemle*, 1970/3., 134–145.

kaszolgálattal táborával párhuzamosan működött munkatáborának („Magyarország első munkatábor”) iratait, illetve rávilágít az Új-szászy Kálmán és Szabó Zoltán professzorok által irányított sárospataki falumunka mikéntjére is. Mindezt gazdag releváns sajtókiadvát teszi teljessé.²³ Külön említést érdemel a Semmelweis Orvostörténeti Levéltár, amelynek dokumentumai között az egyetemi tanárok állományában kiegészítő információra tettem szert.

Az egyetemi bajtársi szervezetek és az EÖM tagjaira vonatkozóan az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára ugyancsak őriz aktákat. Elsősorban azon, a Horthy-korban vezető beosztásban lévő – hozzávetőlegesen kéttucatnyi személy, illetve szervezet – mintegy 30 dossziéját (vizsgálati dossziék, operatív dossziék, kisebb részben munkadossziék) tekintetem át, akiket az új, demokratikus rendszer, majd még inkább az 1947-től kiépülő kommunista diktatúra – múltbeli ifjúsági vezetői, szélsőjobboldali vagy munkaszolgálatos múltjuk okán – a háború után az államra veszélyesnek ítélt, és ezért megfigyelt.²⁴ Közöttük találhatók azok a személyek, akik ellen a második világháborút követő években népbírósi perek folytak,²⁵ és/vagy – csekély mértékben – a háború után jobboldali tevékenységet

²³ Az iratokat a közelmúltban Bartha Ákos történész kutatta és hasznosította. Lásd BARTHA Ákos: *Magyarország első Nemzeti Munkatábor* – A sárospataki diákok útépítése. *Sárospataki Füzetek*, 2010/4., 59–81. A tanulmány a szerző kitűnő könyvének egyik fejezeteként is napvilágot látott: BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*. (Nemzet, egyház, művelődés 8.) Sárospatak, Hernád Kiadó, 2013, 112–132. (A későbbiekben utóbbira hivatkozunk.) Továbbá BILKAY Ruth–LACZKÓ Gabriella: *Faluszemináriumi kéziratok a Sárospataki Református Kollégium tudományos gyűjteményei adattárában*. (Acta Patakina XVII.) Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium, 2005.

²⁴ KEREPESZKI Róbert: „Informátorunk is a Turul szövetségnek volt tagja...” Egykori Turul-tagok a politikai rendőrség látóterében 1945 után. *Betekintő*, 2012/1. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2012_1_kerepeszki.pdf [letöltés ideje: 2014. július 31.]

SZÉCSÉNYI András: Turulisták és rongyos gárdisták a második világháború utáni Magyarországon. In *Bűvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*. Szerk. UNGVÁRY Krisztián. Budapest, Jaffa, 2013., 257–292.

²⁵ RAINER M. János: A magyar jobboldal és a szovjet típusú rendszer – közelítések és hipotézisek. In *Bűvópatakok. A feltárás*. (Évkönyv XVIII. 2011–2012.) Szerk. RAINER M. János, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–1956-os Intézet Alapítvány, 2012., 11–46. (Rövidítve megjelent: *Élet és Irodalom*, 2012. február 10.)

fejtettek ki.²⁶ Néhány személyre (Dérczy Ferenc, Fitos Vilmos, Végváry József és Zsabka Kálmán) vonatkozó forrásokat az ÁBTL-en kívül Budapest Főváros Levéltárában, illetve az Országos Széchényi Könyvtár 1956-os Intézetének Oral History Archívumában leltem fel, hasznos mellékszálakkal egészítve ki az ÁBTL-ben végzett kutatásaimat. Mindezekből ugyanakkor összességében csupán a Turul-ellenzékre, illetve a Turulnak az általa kiépített munkaszolgálatos rendszerhez fűződő viszonyára, elsősorban a kapcsolati háló működésére vonatkozóan találtam fontos iratokat, a szisztéma felépítésére és történetére azonban nem.

A fent említett levéltári forrásbázist színesítik, csekély mértékben pedig kiegészítik a megyei levéltárakban (jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár megyei levéltáraiban) található kútfők. A Csongrád Megyei Levéltár (Szeged), a Baranya Megyei Levéltár (Pécs) és a Somogy Megyei Levéltár (Kaposvár) esetben a IV. fondfőcsoportban (megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok) lévő Turul Szövetség (és annak helyi tagegyesületeinek) anyagait, továbbá a főispáni általános és bizalmas iratokat, valamint a főszolgabírói iratokat néztem át. A vizsgált időszakból ismételen csekély, még a vártnál is jóval kevesebb, töredékesebb dokumentációt találtunk. Szegeden alig, Pécsen a Turul kerületi anyagában és másutt utalásszerű anyagokra bukkantunk. A megyei levéltárakban a kutatást pontos, ám csak évenkénti bontásban lévő iratcsoportokról szóló és nem ügyrendi jegyzékek segítik. Kaposvárott ellenben semmi relevánst nem találtam, ráadásul a kutatást nehezítette, hogy téves információk szerepelnek a kiadott segédletekben is. A megyei levéltárakban végzett, lényegében sikertelen „pilot”-vizsgálatok végül meggyőztek bennünket arról, hogy jelen összefoglalás keretében végzett itteni kutatásaimmal a továbbiakban felhagyjak.

Végezetül a HM Hadtörténeti Intézet Levéltárában lévő vegyes, sporadikus forrásanyagról kell említést tenni. A jelenleg mikrofilmen lévő EÖM-anyagok második világháború alatti szerepéről, illetve az EÖM és a kisegítő (zsidó) munkaszolgálat 1939 utáni kapcsolatához nyertem itt fontos adalékokat. Különösen fontos kiemelni a Ve-

²⁶ SZÉCSÉNYI András: Turulisták és rongyos gárdisták. I. m., 257–292. A dossziék felgyűjtése a levéltár online is elérhető számítógépes nyilvántartása segítségével jócskán megkönnyítette a vizsgálatokat, másfelől viszont a belső adatvédelmi eljárás okán azok kiadatása igencsak nehézkesnek és lassúnak bizonyult.

zérkari Főnökség és a Honvédelmi Minisztérium elnöki osztályának töredékiratait, illetve vitéz Bély Alajosnak, az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplójának bejegyzéseit.²⁷ Számvéber Norbert történész-levéltárossal és Bonhardt Attila levéltárvezetővel 2011-ben folytatott konzultációim nyomán kiderült, hogy a honvédelmi tárcánál a munkaszolgálatos anyag töredékesen maradt meg, mivel központi iratai 1944-ben elégték. Így sajnos csupán szekunder forrásokból tudható, hogy a HM-ben 1939-től létezett Munkaszolgálati és Munkaügyi Csoport, amely a katonai irányítás alatt álló közérdekű munkaszolgálat és egyéb munkasalakulatok ügyeit intézte és irányította. Ennek vezetője a Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője (KMOF) volt. A csoport osztályokból állt (a HM 41–48. osztályai). Ezek egyike, a 41. osztály feladata volt, hogy megszervezze és ellássa a „katonai (közérdekű, kisegítő, különleges) munkasalakulatok, továbbá a katonai vezetés alá helyezett egyéb munkaszolgálatos összes ügyeinek intézését” Nagy valószínűséggel tehát – sajnos csak vélhetően, mert az egész Csoport, benne a 41. ügyosztály teljes állománya (1940–1945) elégett Budapest ostromakor – itt volt az Egyetemi és Főiskolai Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálat teljes iratanyaga is.²⁸ Ezért a második világháborús egyetemi munkaszolgálat nem térképezhető fel még annyira sem, mint az 1939 előtti egyetemi és főiskolai önkéntes munkaszolgálat. Töredékes anyagok maradtak/maradhettek meg az elnöki osztály iratai között, a VKF iratai között. A levéltár feldolgozottsági szintje, adatbázis-strukturálása azonban nem teszi lehetővé, hogy pontos és kielégítő adatokat nyerjünk ki, iratokat találjunk a témával összefüggésben. Leginkább a korábban már említett és szintén töredékes, az MNL OL-ban lévő VKM-anyagokkal való lehetséges összevetés adhat mindehhez kiegészítést.

Dolgozatom forrásbázisának másik nagyobb csoportját a múzeumokban fellelhető emléktárgyak képzik. Ezek – amint a II. 3. alfejezetben igyekszem megvilágítani – nem csupán a levéltári dokumentu-

²⁷ Utóbbi nyomtatásban is megjelent: Dr. BLASSZAUER Róbert: *Az IHNETOV munkaplója. Vitéz Bély Alajos vezérezredes Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból 1941–1943.* Budapest, Petit Real, 2002. A könyv elektronikusan is hozzáférhető: <http://mek.oszk.hu/04900/04982/html/> [letöltés ideje: 2014. július 31.].

²⁸ *Fond- és állagjegyzék. A Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok.* (Hadtörténelmi Levéltári kiadványok.) Szerk. dr. SZIJ Jolán, Budapest, HM hadtörténelmi Levéltár és Múzeum, 1997, 40.

mok fragmentáltsága és hiánya miatt értékelődtek fel, hanem eleve vallom, hogy a „hagyományos” írott kútfők mellett evidens módon a történeti kutatások részét kell, hogy képezze a tárgyi és képi forrásanyag. Elöljáróban sajnos megállapítható, hogy a fénykép és használati tárgyi emlékeanyag még szegényesebb, töredékesebb, mint a fennmaradt iratanyag. Két muzeális gyűjteményben található – különböző fontosságú és típusú – tárgyi forrásanyag. A HIM-HM Hadtörténeti Intézet Múzeumában az éremtárban bukkanhatunk néhány kitüntetésre, díszoklevélre, illetve az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Aprónyomtatvány tárában a Turul Szövetség és az Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálat munkatábor toborzóplakátjaira. Fájóan hiányoznak azonban a par excellence használati tárgyak: a viseletek és eszközök. Nem kizárt, hogy vidéki közgyűjteményeinkben őriznek ilyesmit, telefonon, illetve levélben történő tájékozódásom szerint azonban – ez esetben – vagy nincsenek feldolgozva, vagy pedig leltározásuk félrevezeti a kutatót.

Krucialis jelentőségű a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában és Kézirattárában lévő csekély forrásanyag, hiszen kiválóan megvilágítják az egyetemi és főiskolai diákegyesületek etnológiai és falukutató tevékenységét, illetve a parasztsággal kapcsolatos elképzeléseiket, ily módon háttéranyagként szolgálnak az egyetemi munkaszolgálat jobb megértéséhez. Ebből adódóan felértékelődnek a képi források, amelyek esetében valamivel jobb a helyzet. Ugyan a legnagyobb hazai fényképtárakban egyetlenegy releváns fotót sem őriznek az egyetemi munkatáborokról, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában mégis van egydoboznyi fénykép a Turul Szövetségről, melynek kis hányada a vidéki kisegítő munkásokat ábrázolja, illetve hozzávetőlegesen ugyanennyi fénykép található a munkaszolgálatról is. Igen gazdag és teljességgel feltáratlan képi forrásbázisra bukkantam az 1935 és 1944 közötti napi- és hetilapok képes mellékleteiben. A képi ábrázolások sajátos részét adják a munkaszolgálatról szóló néhány perces filmhíradók (összesen nyolc darab), amelyeket a Magyar Film Iroda Rt. készítésében a korszak mozgóképszínházaiban heti rendszerességgel levetítettek.

Munkám forrásbázisának harmadik terrénját a korszak – 1935 és 1942 között keletkezett – sajtótermékei teszik ki: ez utóbbi különösképpen felértékelődött a levéltári források töredékes-hiányos volta okán, továbbá azért is, mert oral history-interjúk készítésére (a résztvevők magas életkora miatt) sajnálatos módon nem nyílt lehe-

tőségem. A fentiekben említett mellékletek „anyalapjait”, valamint melléklettel nem rendelkező, országos terjesztésű napi- és hetilapok közül a politikai irányultság teljes spektrumát igyekeztem általuk lefedni. Az újságokban, egyebek mellett riportokra, interjúkra is bukkantam. Ezeknél is fontosabbnak bizonyultak a – sajnos lényegében csupán az OSZK-ban – fellelhető egyetemi-főiskolai újságok, azon belül is az egyetemek bajtársi sajtója, amelyeket ezért a teljesség igényével vizsgáltam át.²⁹ A fentiekben túlmenően mintegy háromtucatnyi regionális heti- és napilap kutatására került sor. Utóbbiak különösen sok olyan tényanyagot rejtenek a táborérettel kapcsolatosan, amelyre jószerével semmilyen más írott forrás nincs. Az egyetemi, egyesületi újságok, kis példányszámú periodikák sorában kiemelkedő fontosságúnak bizonyult a Turul Szövetség központi orgánuma, a *Bajtárs* (1930–1944).

Végezetül – éppen a fentiekben ismertetett adottságok okán – különösen felértékelődött számomra az ifjúsági mozgalmakkal és a munkaszolgálat (is) foglalkozó magánszemélyek, gyűjtők birtokában lévő dokumentum- és fotóállomány. Hajdu Béla, Fekete Ferenc, Kovács Ferenc, Laborcz György Péter, Vigh István és Zombor Zoltán nevét és gyűjteményét szükséges kiemelni. Legtöbbször ezúttal is kisebb töredékekről beszélhetünk, egy-egy személy esetében személyes kapcsolatról, munkaszolgálatos leszármazott hagyatékáról van tudomásom.

2. 2. Szakirodalom

A munkaszolgálat történetét, mint utaltunk rá, hazánkban uralják azok az interpretációk, amelyek szerint az kizárólag az 1939: II. (honvédelmi) törvénnyel megalapított, második világháború alatt létező, kötelező jellegű intézmény volt, amely csakhamar a holokauszt részeként zsidónak minősített (részben pedig más okokból üldözött) kisegyháztagok, bűnözők, romák stb.) állampolgárok ellen irányult s tömeges pusztulásukhoz vezetett.³⁰ Mivel Magyarországon a munkaszolgálat – mint fogalom és intézmény – bevezetése valójában a

²⁹ KEREPESZKI Róbert: Az egyetemi bajtársi egyesületek sajtója. I. m., 456–475.

³⁰ Erre vonatkozóan lásd a 3.2-es alfejezetben említett műveket. Az olvasó az ilyen interpretációjú művekből ennél bővebben pedig a Braham-bibliográfiában talál fogódzót: *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*. I. kötet. Szerk. Randolph L. BRAHAM,

Turul Szövetséghez köthető, és e társadalmi szervezettel kapcsolatban csupán az utóbbi két évtizedben születtek komolyabb tanulmányok, érthetővé lesz, hogy tevékenysége csupán egy szeletének bemutatása is váratott magára.³¹

A két világháború közötti Magyarország történetére irányuló vizsgálatoknak jó ideig elhanyagolt fejezetét képezte a társadalmi egyesületek kutatása.³² Ez különösnek tűnhet, hiszen már az 1960-as évek derekától fogva fokozatosan megindult a korszak feltárása. A szüntelen publikálás persze ismert okokból kifolyólag – főleg kezdetben – nem jelentett véleményalkotási szabadságot.³³ Az 1980-as évekre azonban már az ellenforradalmi időszak kutatása annyira előrehaladott, olyan jelentős monográfiák és tanulmányok születtek, amelyeknek talaján megindulhatott volna a kulcsfontosságú tömegegyesületeknek és -mozgalmaknak a feltárása, révükön pedig a társadalmi folyamatok vizsgálata. Ilyesmire azonban, a rendszerváltozásig gyakorlatilag alig akadt példa.³⁴ Sajnálatos, hogy a modern kori oktatásüggyel (oktatásszociológiával, oktatáspolitikával, intézménytörténettel) foglalkozó művekben sem vagy csak érintőlegesen jelent meg a téma. Így azok a kutatások, melyek a nagyobb társadalmi szervezetek és mozgalmak feltérképezésére irányultak, nem tudtak kellő mértékben beépülni a korszak egészéről alkotott tudásunkba. Ehhez szükséges hozzátenni, hogy marxista alapon a

Budapest, Park, 2012, 125–156. Összegző elemzésem e munkákról: SZÉCSÉNYI András: Fogalomtörténeti vázlat a munkaszolgálatról. I. m.

³¹ Ennek az alfejezetnek megállapításai a következő munka bevezetőjének felhasználásával készültek: KEREPESZKI Róbert–SZÉCSÉNYI András: „Ellenzék” a Turulban. *Századok*, 2012/1., 171–173.

³² A társadalmi egyesületek száma a második világháborúig folyamatos – mintegy tizenöt-húszezer szervezetre rúgó – növekedést mutat. DOBROVITS Sándor: Budapest egyesületei. *Statistikai Közlemények*, 1936/3., 410–416.; DOBROVITS Sándor: Magyarország Trianontól napjainkig. Társadalmi szervezetek. *Magyar Statistikai Szemle*, 1938/4., 414–418. Vö. KEREPESZKI Róbert: A politikai és társadalmi élet határán. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége a Horthy-korszakban. In „... nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni.” *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Szerk. GEBEI Sándor–Ífj. BERTÉNYI Iván–RAINER M. János. Eger, Liceum, 2011, 373–388.

³³ ROMSICS IGNÁC: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris Kiadó, 2011, 356–480.

³⁴ Teljességgel elavult szemléletű, jöllehet adatgazdag az egyébként – továbbra is – úttörő jellegűnek mondható könyv DÓSA Rudolfné: *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944*. Budapest, Akadémiai, 1974, 11–31; továbbá lásd ZINNER Tibor: Adatok a szélsőjobboldali egyesületek megalakulásának körülményeihez. *Történelmi Szemle*, 1979/3–4., 562–576.

baloldali, „haladó” ifjúsági mozgalmakkal lényegesen többet foglalkoztak.³⁵

E gondolatmenetből következik, hogy a Horthy-korban meghatározó jelentőséggel bíró, jobbára fajvédő indíttatású ún. bajtársi egyesületek és mozgalmak vizsgálata még inkább elmaradott. Ezen megállapítás azonban igaz már nemcsak a Kádár-kor kutatásaira, de az utóbbi két és fél dekád egy részére is.³⁶ Ebben az időszakban indult meg a bajtársi egyesületeknek és az ifjúsági csoportok tevékenységének professzionális vizsgálata. Jelentős eredményt hozott, hogy immár nemcsak a „haladó” mozgalmak, de a korábban retrográdnak, jobboldalinak nevezett csoportok szakszerű bemutatására is sor kerülhetett. Az 1990-es évek első felében úttörő tanulmányokat közölt Rozs András és Ujváry Gábor, valamint Ladányi Andor,³⁷ míg kifejezetten a Turul Szövetségről csupán az utóbbi néhány évben születtek publikációk. Holott nyilvánvaló, hogy a Turul a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE), az Ébredő Magyarok egyesülete (ÉME), valamint a cserkészlet és a levente-intézmény mellett a Horthy-korszak legfontosabb tömegszervezete volt. Szervezetével kapcsolatosan, működésének különféle aspektusairól Kerepeszki Róbert munkásságát kell kiemelni, aki résztanulmányai és forrás-

³⁵ UJVÁRY Gábor: Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”. A bajtársi szövetségekről. *Valóság*, 1991/5., 64–73; UJVÁRY Gábor: Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”. Bajtársi szövetségek, egyetemi és főiskolai egyesületek a két világháború közötti Magyarországon. In *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. VALUCH Tibor. Budapest, 1956-os Intézet–Osiris, 1995, 453–459.

³⁶ A súlyos hiányosságokra elsőként Ujváry Gábor hívta fel a figyelmet: UJVÁRY Gábor: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban.” Adatok a Foederatio Emericana történetéhez. *Levéltári Szemle*, 1989/4., 51–63.

³⁷ LADÁNYI Andor: Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban. *Educatio*, 1995/2., 265–284; Rozs András: Középosztály-tudat és dzsentroid gondolkodás. A Turul Szövetség szellemisége az 1920-, 1930-as években, különös tekintettel a pécsi bajtársi egyesületekre. *Baranya*, 1996–1997, 229–242; Uő: A Turul Szövetség szervezete Pécsen 1923–1945. In *A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Szerk. SZITA László. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1989, 173–174; Uő: Jobboldali egyetemi mozgalmak a Dél-Dunántúlon. In *Régióink és Tolna megye a két világháború között*. Szerk. DOBOS Gyula. Pécs, Tolna Megyei Levéltár, 1991, 45–58; Uő: „Zsidókérdés”, németellenesség, nemzetiségek (Ideológiai vonatkozások a Turul Szövetség pécsi bajtársi egyesületeinek tevékenységében az 1930-as években). In *Tanulmányok Pécs történetéből* 5–6. Szerk. FONT Márta és VONYÓ József. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1999, 241–258.

közlései mellett összefoglaló művel és kötettel gazdagította a szakirodalmat.³⁸

A Turul Szövetség mellett létező, vele ideológiailag rokon Hungaria Magyar Technikusok Egyesületéről, illetve a legitimista Szent István Bajtársi Egyesületről nem született (és a roppant tetemes forráshiány miatt nem is szülehet nagyobb lélegzetvételi) összefoglaló, átfogó jellegű írás. Ezzel szemben a katolikus Foederatio Americanát több kutatás részben érintette, Ujváry Gábor révén pedig modern szemléletű és hiteles átfogó képünk van róla.³⁹ Az említett szervezetekben közös volt a keresztény-nemzeti átitatottság és bajtársi alapú szerveződés, minden másban eltértek egymástól és az egyéb, kifejezetten egyetemi diákszervezetektől is. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az 1929-ben a Társadalmi Egyesületek Szövetsége mintájára létesült Magyar Nemzeti Diákszövetség (MNDSZ) tagjaként a Turul erős kapcsolatokat épített ki a jobboldali, bajtársi egyesületeket tömörítő ernyőszervezet többi egyesületével is. Külföldi mintára megszervezett, erősen központosított, a tagságra nézve szigorú és sok tekintetben militáns szervezete nem volt egyedülálló jelenség a korszak Európájában,⁴⁰ és a korszak egészében szoros kontaktusban állt a külföldi társszervezetekkel.⁴¹

Mindez azonban nem érintette explicit módon az egyetemi és főiskolai fiatalságnak az önkéntes munkaszolgálatban betöltött szerepét. Pedig már az 1930-as évek közepétől, a Turul körüli sajtóban élénk polémia bontakozott ki a szervezet bevezetésével kapcsolat-

³⁸ A két összefoglaló mű: KEREPESZKI Róbert: A Turul Szövetség 1919–1945. I. m. és uő: A Turul Szövetség. In *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris, 2009, 341–376. Továbbá SZÉCSÉNYI András: A Turul Szövetség felépítése és szerepe a két világháború közötti ifjúsági mozgalomban. In *Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok*. Főszerk. GERGELY Jenő. Budapest, ELTE BTK, 2009, 214–232. KEREPESZKI Róbert további írásainak bibliográfiája a Turul Szövetség egyes aspektusairól: <http://tortenelem.unideb.hu/publikacio/kerepeszkipub.html> [letöltés ideje: 2014. július 31.].

³⁹ E szervezetekre vonatkozó források és irodalom pontos jegyzékét lásd a 4.1-es alfejezetben!

⁴⁰ KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945*. I. m., 353–353; Lásd továbbá: *Táborozási ügyrend a bajtársi élettel kapcsolatos egyéb határozatok, szabályok és tudnivalók*. Összeállította LENDVAY Béla. Budapest, Turul, 1929; A „Turul” Szövetség fegyelmi szabályzata Lissák György útmutatásai nyomán. Sajtó alá rendezte: CZIPOTT László. Budapest, Turul, 1937.

⁴¹ Központi lapjuk, az 1930 januárjában életre hívott *Bajtárs* rendre beszámolt a külkapcsolatokról.

ban.⁴² A bajtársi sajtó mellett 1935–1936 folyamán egyre markánsabb közéleti érdeklődés övezte, amely immár a sajtócikkek mellett hosszabb lélegzetű tanulmányokban, sőt könyvek kiadásában is megmutatkozott. Ezek a publikációk elsősorban a külföldi (svájci, német és bolgár) analógiákra, eredőkre koncentráltak és e külföldi példák sikerességi szűrőjén igyekeztek a jelenséget bemutatni.⁴³ (Baloldali és liberális oldalról ugyanakkor meglepően kevés állásfoglalással rendelkezünk.) A munkaszolgálatot a külföldi, elsősorban a mintát nyújtó német munkák a korabeli Európában ugyanis olyannyira sikeres kezdeményezésnek tartották,⁴⁴ amely hatékony kiterjesztésével a gazdasági világválság okozta munkanélküliséget leküzdhetőnek vélték. Ez a pozitív véleményalkotás Magyarországon néhány éven belül lecsengett, s az egyetemi és főiskolai önkéntes munkaszolgálatról szóló cikkek, tanulmányok 1938 után elvétve és rendszertelenül jelentek már csak meg. Ekkortól a hallgatás évei következtek: a kisegítő (zsidó) munkaszolgálat 1939-es bevezetésével az egyetemi önkéntes munkaszolgálat teret veszített, eredeti tartalma fokozatosan megkopott, átalakult. A háború alatt a zsidóság szerepe a honvédségen belül felértékelődött, melynek következménye a kisegítő munkaszolgálat nagyarányú terjeszkedése lett. Épp ezért a háborús években az egyetemi és főiskolai munkaszolgálatot taglaló három munka mindegyikében voltaképpen a kisegítő (zsidó) munkaszolgálattal együtt szerepelt. Két honvédelmi minisztérium által kiadott, szervezeti felépítést taglaló könyvet leszámítva azonban nem született a témáról komolyabb írás.⁴⁵

A háború végével az egyetemi munkaszolgálat a feledés homályába burkolózott. Ennek oka egyrészt az, hogy az egykori résztvevők nem publikálhatták visszaemlékezéseiket, hiszen mint a Turult, mind az EÖM-öt csakhamar betiltott fasiszta szervezeté nyilvánított-

⁴² Eklatáns példája, hogy a Turul egy ízben külön mellékletet is szentelt a munkatáborozásnak. *Bajtárs*, 1936. november 7. szám melléklete.

⁴³ SIMONNÉ JANKOVICH Adél: Önkéntes munkaszolgálat és a női munkatáborok. *Magyar Női Szemle*, 1937. június-július, 1–12; KOVÁCS Imre: A munkatábor. *Magyar Szemle*, 1937/1., 320–328; KOVÁCS Imre: A magyar munkaszolgálat. *Magyar Szemle*, 1937/2., 134–142.

⁴⁴ *Arbeitsdienst in 13 Staaten. Probleme-Lösungen*. Hrsg. Schweizerische Zentralstelle für Freiwilligen Arbeitsdienst. Zürich–Leipzig, Orell–Füssli, 1938.

⁴⁵ Munkaszolgálatos kézikönyv. Szerk. Dr. BEREZNAI Aurél, FEHÉR Tibor és ifj. KOSTYÁL István közreműködésével. Budapest, Magyar Cserkészek Gazdasági és Kiadó Szövetkezet, 1940.

ták. A tudományos kutatásban az 1960-as évek végéig megkérdőjelezhetetlen dogma volt Andics Erzsébet nyomán, hogy a Horthy-éra egésze fasiszta diktatúra volt, s az egyetemi munkaszolgálat ennek a rendszernek termékeként annak konjunkturális hatását élvezte. E dogmatikus kommunista tézisek az 1980-as évek első harmadáig szívósak maradtak a történetírásban, korszak feldolgozásai közül elsősorban emiatt rendre hiányzott még az említése is. A helyzetet tovább nehezíti, hogy az 1990-es évekig a korabeli német, bolgár, svájci, angol stb. történetírás produktumai köréből az egyes államok munkaszolgálatai ugyancsak kimaradtak az összefoglaló munkákból, a magyar analógiák megtalálását nem segítve.⁴⁶ Ellenpéldaként ki kell emelni Dan Silverman könyvét⁴⁷ és Michael Schneider kötetét,⁴⁸ amelyekben már részt szenteltek a munkaszolgálatnak. Az összehasonlító kutatások köréből pedig Norbert Götz *Ungleiche Geschwister* című munkájára és Kiran Klaus Patelrel írott tanulmányára szükséges utalni, melyek összevetik a RAD-ot annak svéd megfelelőjével.⁴⁹ Ám ezek a művek sem rajzolnak önálló képet a magyarországi munkaszolgálat előképének számító nemzetiszocialista modellről: a birodalmi munkaszolgálat taglalása meglepő módon a hitleri Németországgal foglalkozó jelentős összefoglalókban egyáltalán nem szerepel, vagy nem kap hangsúlyt ma sem.⁵⁰ Ezen, témánk tekintetében áldatlan állapot az 1990-es évek óta született szaktanulmányok révén némileg mérséklődött. Innentől fogva – elsősorban a fentebb említett Kiran Klaus Patel német történész munkásságának köszönhetően – mára szakszerű összefoglaló munkával

⁴⁶ Kiran Klaus PATEL: *Soldiers of Labor*. I. m., 14–15. ,

⁴⁷ Dan P. SILVERMAN: *Hitler's Economy. Nazi work creation programs 1933–1936*. Cambridge, Harvard University Press, 1998.

⁴⁸ Michael SCHNEIDER: *Unterm Hakenkreuz. Arbeiter und Arbeiterbewegung im nationalsozialistischen Deutschland (1933–1939)*. Bonn, Dietz, 1999.

⁴⁹ Norbert GÖTZ: *Ungleiche Geschwister. Die Konstruktion von nationalsozialistischer Volksgemeinschaft und schwedischem Volksheim*. Baden-Baden, Nomos, 2001; és Norbert GÖTZ–Kiran Klaus PATEL: Facing the Fascist Model. Discourse and the Construction of Labour Service in the USA and Sweden in the 1930s and 1940s, *Journal of Contemporary History*, 2006/1., 57–73.

⁵⁰ Kivételt képez ez alól Martin BROZSAT: *The Hitler State The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich*. New York, Longman, 1981. Ebben a munkában a RAD szervezete és históriája szerepének megfelelően hitelesen, külön fejezetben nyert bemutatást.

rendelkezünk.⁵¹ Arról azonban szó sincsen a külföldi tudományos publikációkban sem, hogy a hazai önkéntes egyetemi/ifjúsági munkaszolgálat(ok)at kellő súllyal bemutassák, erre legutóbb két háború között napvilágot látott nagy hatású svájci összefoglaló munkában került sor.⁵²

A Turul Szövetség és a belőle sarjadó Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálat történetére vonatkozóan még kevésbé rózsásak a szakirodalmi adottságok: eddig – saját tanulmányaink, cikkeink és forrásközléseink mellett – egy szaktanulmány részlete,⁵³ majd egy rövid, egy szempontú cikk született a témában,⁵⁴ végül Kerepeszki Róbert kutatásainak köszönhetően PhD-disszertáció részeként került rövid elemzés róla. Utóbbi könyv alakban is megjelent.⁵⁵ Megjegyezzük azt is, hogy a fenti két munkaszolgálattól eltérő utat jelentő sárospataki munkatáborok története, munkássága az elmúlt években egy (már említett) alapos tanulmányban, majd monográfia részeként – ugyanakkor nem a munkaszolgálat egészének aspektusából, hanem a sárospataki falukutatás szemszögéből, ezáltal további kiegészítésre, elemzésre okot adva – került feldolgozásra.⁵⁶

⁵¹ Kiran Klaus PATEL: *Soldiers of Labor*. I. m. E munkát eredetileg német nyelven publikálták: Kiran Klaus PATEL: „*Soldaten der Arbeit*“. *Arbeitsdienste in Deutschland und den USA, 1933–1945*. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, vol. 157.) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.

⁵² *Arbeitsdienst in 13 Staaten* I. m. egésze.

⁵³ Petőcz Pál: Az egyetemi és főiskolai hallgatók második világháborús történetéhez. *Századok*, 1986/2. 306–344.

⁵⁴ HAJDU Béla–LABORC György Péter–ZOMBOR Zoltán: Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat jelvényeiről. *Az Érem*, 2009/2., 33–39.

⁵⁵ KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség országos és debreceni szervezete (1919–1945)*. PhD-disszertáció. Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009 (kézirat), 151–157, illetve KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945*. I. m., 220–225. Végül érdemes megemlíteni a fenti munkákra építő legújabbban megjelent, témánkat is érintő tanulmányt, amely azonban nem nyújt többet a korábbi összefoglalóknál, mondanivalóját viszont explicit holokauszt-könyvbe ágyazza. Csősz László: A magyarországi háborús munkaszolgálat eredete és nemzetközi összefüggései. In *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán*. Szerk. Randolph L. BRAHAM és KOVÁCS András. Budapest, Múlt és Jövő, 2015, 113–147.

⁵⁶ BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 112–132.

3. A ifjúsági munkatáborok, valamint az önkéntes és kötelező munkaszolgálat Európában (1918–1939)

3. 1. Európai kitekintés⁵⁷

Az első világháború sokkja Európa-szerte megváltoztatta a rég és újonnan létrejött államok társadalomhoz való viszonyát. A tomboló munkanélküliség leküzdésére az egyes országok különféle gazdaságpolitikai válaszokat adtak. A demokratikus országokban az állami tőkeinjekció, munkahelytervezés, ipar- és gazdaságfejlesztés mellett a civil szektorban is megindult valamiféle önszervezési mozgalom.

A munkatáborok eszméje a világgégés idején alakult ki, és csakhamar elterjedt egész Európában. A középosztályban is megnövekvő munkanélküliek számára az ifjúság egyes csoportjai olyan önszerveződő akciókat indítottak, amelyek segítségével az állásukat veszített polgárok jövedelemhez jutnak, mégpedig úgy, hogy közben nem vonnak el munkalehetőséget a felvevőpiacról sem. A résztvevők – akik közé nők nem jelentkezhetek – munkatáborokban dolgoztak, jellemzően vidéken, ahol a helyi közösség számára hasznos utépítési, útjavítási munkálatokban vettek részt. A szisztéma a háborút követő másfél évtizedben egész Európában elterjedt, legerősebb gyökerekkel azonban Svájcban, Németországban, Bulgáriában, Olaszországban és a skandináv államokban rendelkezett. Ezekben az államokban az ifjúság maga létesített munkaosztásokat, hogy helyi szinten segítsék az önkormányzatokat az utépítési, fakitermelési, folyószabályozási munkákban. Az egyetemista és főiskolás diákok jellemzően a nyári szünetben önkéntesen vállalták a néhány hetes fizikai munkát, amiért cserébe az önkormányzatoktól ellátást, munkaeszközöket, néhol szerény zsebpénzt is kaptak. Az évek elteltével

⁵⁷ Ez és a következő alfejezet az alábbi tanulmányom kiegészített, módosított változata: SZÉCSÉNYI András: „Az új építő világnézet egyik nevelőiskolája.” A Horthy-kori munkaszolgálat nemzetközi kontextusa. *Kommentár*, 2015/6., 43–56.

a legtöbb államban kiépült az egyetemi/diák munkaszolgálat professzionális rendszere. A diákok néhány hétig szabályos táborokban nyertek elhelyezést az adott település finanszírozásában, cserébe pedig ingyen segédmunkaerőt biztosítottak.

Az egyik legjobban működő szisztéma Svájcban bontakozott ki 1925-től: az egyetemi és főiskolai diákszervezetek községi, kisvárosi, ritkán pedig tartományi közmunkák teljesítését olcsó bérért cserében vállalták el. A kezdeményezés sikeresnek bizonyult, s hamar népszerűvé vált az alpesi állam fiataljai körében. A svájci állam 1935-ben ezt a működő rendszert törvényi erővel egységesítette, és professzionális módon továbbfejlesztette (neve: Schweizerischen Zentralstelle für Freiwilligen Arbeitsdienst – SZFA), amelynek révén csakhamar a munkatáboroknak állami minőségbiztosítás mellett rendszere épült ki. A munkavégzés színvonalát garantálta, hogy a SZFA vezetésében demokratikus módon az állami, tartományi, diákszövetségi, egyszersmind pedig a politikai pártok delegáltjai is képviselve voltak.⁵⁸ A gazdasági kabinet munkaszolgálatot felügyelő szerve (Eidgenössische Zentralstelle für Arbeitsbeschaffung) fennhatósága alatt az önkéntes, 16 és 24 életév közötti fiatal munkanélkülieket és diákokat egyaránt foglalkoztató nyári munkatáborok a második világháborúig működtek.

Az intézmény megjelent másutt is, 1939-ig összesen mintegy húsz országban. Dániában 1917-ben, Svédországban és Bulgáriában 1920-ban, Norvégiában 1922-ben, Angliában, Romániában és Hollandiában 1931-ben, Németországban az 1931-es sikertelen kezdemények talaján 1933-ban. Csehszlovákiában szudétanémet kezdeményezésként létezett 1933-tól az ország német megszállásáig, amelynek 47 munkatáborában kerekén ezer 18 és 24 életév közötti önkéntes ifjú végzett közmunkát napszámbérnek megfelelő állami eljármányért cserébe. Angliában az International Voluntary Service táboraiiban (amely később, svájci mintára szervezett nemzetközi programjaival sok külföldi fiatalot is fogadott) 1920-tól létezett ifjúsági munkaszolgálat. Ausztriában 1932-ben, Lengyelországban 1933-tól engedélyezték a működésüket. Észtországban, Lettországon 1934-ben, Belgiumban és Magyarországon 1935-ben, Görögországban és

⁵⁸ Hermann MÜLLER-BRANDENBURG: *Der Arbeitsdienst fremder Staaten*. Leipzig, der Nationale Aufbau. [h. n.], [k. n.], 1938, 62–66.

Spanyolországban 1937-ben. Belgiumban, Luxemburgban, Romániában jobbra egyetemistákat és főiskolásokat, csekélyebb részben pedig munkanélkülieket foglalkoztattak.⁵⁹

Néhány állam önkéntes munkaszolgálatának táborlétszáma⁶⁰

	Hollandia	Svájc	Svédország
1931	–	–	4445 fő (13 tábor)
1932	1460 fő	–	–
1933	6000 fő	980 fő (30 tábor)	–
1934	6200 fő	2526 fő (62 tábor)	–
1935	7000 fő	4651 fő (95 tábor)	1222 fő (27 tábor)
1936	13 960 fő	5553 fő (116 tábor)	482 fő (13 tábor)
1937	–	–	250 fő (8 tábor)

Látható tehát, hogy az önkéntes ifjúsági munkaszolgálat a két világháború közti Európa többnyire sikeres, de mindenképpen népszerű szerveződésének tekinthető. Működési és felépítési formájuk többnyire megegyezett: mindenütt az egyetemi és főiskolai – egyes államok között Nyugat-Európában szoros kapcsolatokat fenntartó – diákság honosította meg férfitagjai számára, majd – hosszabb-rövidebb idő elteltével – az egyes államok munkaügyi, oktatásügyi minisztériumai professzionalizálták s egyben védtek, jogszabályokkal garantálták folyamatos működésüket. Ezek a táborok nem termeltek gazdasági hasznot, leginkább a középosztály anyagi megerősödését és a különféle társadalmi csoportok közelebb hozását szolgálták.⁶¹ A legtöbb ország fogadott soraiba külföld önkénteseket is. Ebben élenjárt a svájci SZFA és az angol International Voluntary Service, amelyek egy-egy táborában magyar megfigyelők is részt vettek.⁶² Néhány országban (Németországban, Bulgáriában, Angliában, Hollandiában, Lengyelországban és Ausztriában, majd 1937-től Magyarországon is) a nők számára külön táborokat létesítettek, ezek azonban – Németország kivételével – jobbra csupán évi néhány

⁵⁹ Hermann-MÜLLER BRANDENBURG: *Der Arbeitsdienst fremder Staaten*. I. m. alapján.

⁶⁰ A táblázatban igyekeztünk a létszámra vonatkozóan tipikus táborokat kiválasztani. Hermann MÜLLER-BRANDENBURG: *Der Arbeitsdienst fremder Staaten*. I. m., 27, 61, 64.

⁶¹ Kenneth HOLLAND: *Youth in European Labor Camps*. Washington, American Council on Education, 1939.

⁶² Lásd a 6.2. alfejezetet!

száz munkanélküli állami foglalkoztatásában kimerültek, jelentőségük a férfitáborokhoz mérve elenyészőnek mondható.⁶³

A tendencia azonban néhány országban, éppen a sikerességük okán nem az önkéntesség megtartása, hanem az államosítás melletti kötelezővé tétel lett. Eklatáns példáját mutatja Bulgária, ahol az 1920-ban önkéntes táborokban 1922-től kezdve kötelező volt a részvétele. A következő években évi 45-50 000 ingyenmunkást jelentett (Kovács Imre számításai szerint).⁶⁴ Mivel azonban a Népszövetség ezt a neuillyi béke felrúgásának tekintette, rövidesen pénzen válthatóvá minősítették, ami lassú elhalásához vezetett.⁶⁵

E kezdeményezések, majd a sikeres működési modellek természetesen Magyarországon sem maradtak visszhangtalanul. Elsőként az egyetemi ifjúság, azon belül is a bajtársi szervezetek legnagyobbja, a Turul Szövetség figyelt fel rá az 1920-as évek végétől, s küldött ki megfigyelőket, akik a munkaszolgálat első népszerűsítői között voltak.⁶⁶ A Turul magáévá tette a bolgár és főleg a német kötelező munkaszolgálat eszméjét, s e küzdelem 1935-re beérett: az év nyarára felállították az első önkéntes főiskolai és egyetem munkatáborokat. A szövetség egyik hivatalos dokumentumában, 1936-ban a következőképpen vallottak erről: „A külföldi kultúr államok mindegyikében rohamosan hódít a munkatáborok eszméje. Ennek okát abban kell meglátni, hogy az új építő világnézetnek egyik megnyilvánulása, nevelőiskolája a munkatáborok intézménye. A magyar egyetemi és főiskolai ifjúságra, mint a nemzet leendő vezető rétegére nagy feladatok várnak az új magyar közösségi szellem kialakítása terén. [...] csakis úgy tud megfelelni a komoly hivatásának, hogyha [...] hozzásegítik ezt az ifjúságot ahhoz, hogy megvalósítsák az új korszak követelményét: az áldozatokra készségesebb szociális érzésekkel telített magyar társadalmat.”⁶⁷

⁶³ Kenneth HOLLAND: *Youth in European Labor camps*. I. m., 242–267.

⁶⁴ Kovács Imre: A munkatábor. *Magyar Szemle*, 1937/1., 322.

⁶⁵ Összefoglalóan, erős forráskritikával kezelendő, ugyanakkor a bevezetés körülményeire vonatkozó tényanyag helytálló: Hans RAUPACH: *Arbeitsdienst in Bulgarien*. Berlin–Leipzig, Walter de Gruyter & Com, 1932 és Alexander LANE: *Bulgariens Arbeitsdienstpflicht und der Reichsarbeitsdienst*. Berlin, Carl Hennmanns Verlag, 1936.

⁶⁶ Lásd a 6.2-es alfejezetet!

⁶⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei, 1932–1936. Tarnói Kostyál László és Végváry József fővezér levele a VKM-nek, 1936. május 15., 13.

A mozgalomnak tekinthető egyetemi és/vagy munkanélkülieket foglalkoztató munkaszolgálat, munkatáborozás azonban kiterjedt a kontinensen túlra is. A korabeli művek, feldolgozások nem egységesen foglalnak állást azt illetően, hogy mely államokban tekintik a munkaszolgálat fogalomkörébe tartozónak a táborokat, de annyi bizonyos, hogy a két világháború között – különféle eszmei tartalmakkal – működött az USA-ban, Új-Zélandon, Kanadában, Kínában, Ausztráliában, Japánban is európai ihletettséggű munkaszolgálat.⁶⁸

A tendencia a kötelezővé tétel lett. Bulgáriában, Németországban, Lengyelországban, Romániában az 1930-as évekre megvalósult és sikeresen működött a második világháborúig. Magyarországon – amint erről később részletesen szólunk – 1939 nyarán vezették be a kötelező munkaszolgálatot. Érdekeséggéppen megemlíthetjük, hogy a munkaszolgálat eszméje Európán kívül is hódított. Közülük kiemelkedett az amerikai: az USA-ban a roosevelti New Dealhoz kötődő, 1933. április 5-én alapított Civilian Conservation Corps (CCC) részben a FAD mintájára alakult és működött 1941-ig évi 2-300 000 munkanélküli számára. A CCC nem tartományi, hanem állami kézben lévő szervezeti keretében dolgozó – 1938-ban 15 000 férfi és női táborában⁶⁹ – önkéntesek rendkívül értékes és hasznos munkát végeztek, s egyértelműen kijelenthető, hogy az USA gazdasági talpra állításában fontos szerepet játszottak. (A svéd nők 1938 és 1944 között működtetett állami munkaszolgálatát viszont egyértelműen a náci minta másolása jellemezte.⁷⁰)

⁶⁸ Kenneth HOLLAND: *Youth in European Labor Camps*. I. m. 279–287.

⁶⁹ *Activities of the Civilian Conservation Camps. July 1, 1938–June 30, 1939*. Published by CCC. New York, 1940, 1–88.

⁷⁰ Norbert GÖTZ: *Ungleiche Geschwister*. I. m. egésze; Norbert GÖTZ–Kiran Klaus PATEL: *Facing the Fascist Model*. I. m. 57–73; Kiran Klaus PATEL: *Learning from the Enemy? The Civilian Conservation Corps in a Transnational Perspective*. *Transatlantica. Revue d'Études Américaines*, 2006/1.;

<http://transatlantica.revues.org/document785.html> [letöltés ideje: 2014. július 31.]; Kiran Klaus PATEL: *The Power of Perception. The Impact of Nazi Social Policy on the New Deal*. In *Americanization – Globalization – Education*. Ed. Gerhard BACH–Sabina Bröck–Ulf Schlenberg. Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 2003, 97–112.

3. 2. Ifjúsági munkaszolgálat(ok) Németországban

A németországi munkaszolgálatot éppen a bolgár munkaszolgálat inspirálta, de a korabeli szakirodalom ezt is XIX. századi gyökerekre vezeti vissza. Létesítésének közvetlen oka a kontinens többi államához hasonlóan az első világháború utáni óriási munkanélküliség felszívásának szándéka volt.

Működtetésének jellege azonban az ifjúsági mozgalomból eredt, amelynek szervezetei önkormányzati támogatásból országsszerte munkatáborokat létesítettek, hogy szerény anyagi ellenszolgáltatás fejében szervezett közmunkákat végezzenek el: ez többnyire útjavítást, erdőirtást és a nyári aratási munkákban való kisegítő munkálatokat jelentett. A német ifjúsági mozgalomban a táborozás, a „nomád életmód” nem jelentett újdonságot, hiszen az iskoláskor kezdetétől fogva különféle szinteken mindenki részesült benne már a Hitlerjugend megjelenése (1933) előtt is.⁷¹ A kezdeményezésekkel szemben a német kabinetek sokáig elutasítóak voltak, végül a Brüning-kormány 1931. június 5-én megalapította a Freiwilliger Arbeitsdienst (FAD) intézményét, melynek – külön férfi és női – táborai 1932-ig országsszerte már mintegy 200 000 fiatal, munkanélküli önkéntes dolgozott, elsősorban olyan fiatalok, akik a gazdasági világválság idején állásukat elveszítették.⁷² Az egyetemeken a munkaszolgálatban való részvétel jelentős szociális és tandíjkedvezményeket vont maga után, így a középosztálybeliek körében ugyancsak népszerűvé lett. Az érdeklődést felkeltette az is, hogy a FAD-ot megalapító dekretum értelmében a 18 és 25 év közötti állásnélküliek a munkanélküli-segélyt a táborozással kiválthatták, és a támogatást beleforgathatták a munkaszolgálat egyéb költségeibe. „Az átlagos segély egy ifjú után napi 2 márka, amelyből szállás és koszt nyújtásán felül napi 50 pfennig zsebpénz is az önkéntes munkásnak juttatandó.” Tekintetbe vehető munkák a rendelet szerint: „talajjavítás, telepítés, kiskertüze-

⁷¹ Kenny CUPERS: *Governing through nature. Camps and youth movements in interwar German and the United States*. *Cultural Geographics*, 2008/15., 173–205.

⁷² Összefoglalóan ajánljuk a FAD működéséhez: Peter DUDEK: *Erziehung durch Arbeit. Arbeiterlagerbewegung und Freiwilliger Arbeitsdienst 1920–1935*. Opladen, Leske & Budrich, 1988 és Wolfgang BENZ: *Vom Freiwilligen Arbeitsdienst zur Arbeitsdienstpflicht*. *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte*, 1968/4., 317–346; Hartmut HEYCK: *Labour Services in Weimar Republic and their Ideological Godparents*. *Journal of Contemporary History*, 2003/April, 221–236.

mek létesítése, útjavítás és népegészségügyet előmozdító munkálatok” – állt az intézményt testközelből is megfigyelő berlini magyar Collegium Hungaricum igazgatójának a vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1932-ben írott jelentésében.⁷³ A kutatások azonban bebizonyították, hogy a végzett munka – állami összefogás hiányában – nem volt lényeges befolyással a német gazdaságra.

Hitler hatalomra jutása után a náci minden korábbinál nagyobb mértékű tervgazdálkodásba fogtak, amelynek központi eleme az agrárszektor érintette,⁷⁴ és ennek keretében szerepet szántak a FAD átalakításának is. Hitler – az amerikai CCC-hez hasonlatosan – úgy tekintett a munkaszolgálatra, mint a gazdasági krízisből kivezető egyik lehetséges útra.⁷⁵ Ezért már azonnal felmerült a FAD minden német fiatal számára való kötelező átalakítása, amit viszont az első világháborút lezáró párizsi béke egyelőre nem tett lehetővé.⁷⁶ E restrikcio ugyanakkor nem gátolta meg a párt- és államvezetést abban, hogy nagyívű tervekbe fogjon. A náci modell kidolgozásában kulcsszerepe volt Konstantin Hierl nyugállományú tábornoknak, munkaügyi államtitkárnak, aki a FAD egyik náci orientációjú vezetőjeként korábban is a munkaszolgálat kiterjesztését tervezte. Hitler Konstantin Hierlt már 1933 februárjában a nemzetiszocialista munkaszolgálat (Nazionalsozialistischer Arbeitsdienst) (NSAD) vezetőjének (Reichsarbeitsführer) nevezte ki.⁷⁷ Az NSAD néven államosított, náciává tett FAD – hosszas viták után, hiszen Seldte, a FAD korábbi másik vezetője meg akarta tartani önállóságát, ami személyes pozíciójának elvesztésébe került – a Belügyminisztérium fennhatósága alá került, amelynek szakembereivel Hierl kidolgozta eszmei és gyakorlati náci modelljét. Ez az önkéntesség elvét félretéve az obligációra épült, eszmeisége pedig távol került a politikailag

⁷³ MNL OL K 636 VKM 634. doboz, 72. tétel. A berlini Collegium Hungaricum igazgatójának első jelentése kultúrpolitikai vonatkozású németországi eseményekről. 1932. szeptember 20. [o. n.].

⁷⁴ Kiran Klaus PATEL: The Paradox of Planning. German Agricultural Policy in an European Perspective, 1920s to 1970s. *Past & Present*, 2011/August, 239–242.

⁷⁵ Kiran Klaus PATEL: *Soldiers of Labor*. I. m., 64.

⁷⁶ Kiran Klaus PATEL: *Soldiers of Labor*. I. m., 64–94.

⁷⁷ Összefoglalóan lásd Henning KÖHLER: *Arbeitsdienst in Deutschland. Pläne und Verwirklichungsformen bis zur Einführung der Arbeitsdienstpflicht im Jahre 1935*. (Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 10.) Berlin, Duncker-Humblot, 1967 és Wolfram MALLEBREIN: *Konstantin Hierl. Schöpfer und Gestalter des Reichsarbeitsdienstes*. Hannover, National Verlag, 1971.

semleges FAD-tól. Központi eleme a nemzetiszocialista népközösség (Volksgemeinschaft) eszméje lett, amely szerint az egyes társadalmi osztályokat és az osztályokon belüli munkaközösségeket az egységes nemzetiszocialista társadalmi rendben kell egyesíteni. Következésképp többé senkinek sem lehettek individuális céljai, illetve azokat az állami céloknak kellett alárendelni. Ez korántsem jelentett azonban egyenlőséget: a népközösségi gondolat afféle piramiselvet képezett, benne minden csoportnak megvolt a kijelölt és megváltoztathatatlan helye, amelyek sosem értek össze. A munkahelyeken ezt törvényekkel szabályozták,⁷⁸ a munka- és szabadidő jelentős részét pedig szervezetekben, egyesületekben végzett munkában töltötték. Az ifjúsági szervezetek ugyancsak a népközösség-elv alapján, a közös német tudat és az osztályok felettiség hirdetése jegyében működtek.⁷⁹

Gyakorlati vonatkozásban a náci vezetés a munkaszolgálatban meglátta a praktikus hasznot is: a munkaszolgálat révén vonták el a fiatalokat a munkaerőpiacról, és így a családos férfiak számára több munkalehetőség adódott. Később, a nagy állami beruházások és fejlesztések idején, a munkanélküliség mérséklődésével az elhelyezkedés már nem volt olyan nehéz, a munkaszolgálat befogadott más, önkéntes munkaerőt is az agrárterületen. A munkaszolgálat ideológiailag pedig hasznos volt, mert katonás fegyelemre nevelt, és így kiváló előkészítésévé vált a katonai szolgálatnak. A „rezsimszociális elveit szimbolizálta”, és mindezt úgy, hogy általa a weimari idők „degenerált” értelmiségi dekadenciája helyében a kétkezi munkát kellett respektálni.

A nemzetiszocialista munkaszolgálatról mint a fiatalok számára a sorkatonai szolgálat elé beiktatott pre-militarista vívmányról Hitler 1933. február 2-án beszélt először nyilvánosan. 1934. május 1-jei beszédében pedig már hangsúlyozta fontosságát a Harmadik Birodalomban. Továbbá itt nevezte először tagjait „a munka katonáinak”,

⁷⁸ Timothy MASON: The Origins of the Law on the Organization of National Labour of 20 January 1934. An investigation into the Relationship between „Archaic” and „Modern” elements in recent German History. In Timothy W. MASON – Jane CAPLAN: *Nazisms, Fascism and the Working Class*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995, 77–103.

⁷⁹ Michael GRÜTTNER: *Studenten im Dritten Reich*. Geschichte der deutschen Studentenschaften, 1933–1945. Paderborn, Verlag Ferdinand Schöningh, 1995, 101–102, 227–229.

amennyiben (propagandisztikus céljai szerint) a különféle társadalmi osztályokat egymás közelébe hozzák, hiszen itt egyrészt megismerhetik egymást, másrészt pedig egyenlő bánásmódban lesz mindenkinek része, nem érezhet osztályhelyzetéből adódó részrehajlást. Az NSAD-t 1934. július 11-én birodalmi munkaszolgálatra (Reichsarbeitsdienst-RAD) keresztelték át, struktúrája, birodalmi vezetője azonban nem módosult. A munkaszolgálat férfiak számára kötelezővé tételét Hitler végül csupán 1935 nyarán valósította meg: a június 26-án született, 27 §-ból álló törvény, amelynek 3. cikkelye szerint a RAD célja az volt, hogy a német fiatalságot a náci szellemben oktassa a néptársiasságra, a munka tiszteltére és különösen az állami célok szolgálatába álló kétékezi munka megbecsülésére, sőt idealizálására irányult. „Ebből a célból a RAD a német ifjúságot a nácizmus szellemiségére oktatja, hogy igaz nemzeti közösségi érzést tápláljon, a szabad munka és mindenekfelett a kétékezi munka elismertségének növelése érdekében” (1. § 2) – olvashatjuk. 1935. szeptember 6-án újabb jogszabály pontosította a RAD működését, ekkortól 18–25 éves férfiak számára a hat hónapos részvétel lett kötelező, nők számára viszont 1939-ig önkéntes maradt a tagfelvétel.⁸⁰ A behívásokra innentől fogva két turnusban (április és október elején) került sor. A férfiak állományszámát ez a rendelet 1936. október és 1937 október között 230 000 főben, 1938 októberéig 275 000 főben, 1939 októberére pedig 300 000 tagban szabta meg. A 17 és 24 életév közötti fiatal nők számára 1939-ig önkéntes maradt, de akik szerény fizetség ellenében vállalták, hat hónapot le kellett dolgozniuk s ez az időperiódus és életkori restrikció 1939-től fogva is változatlan maradt. A létszámot az ő esetükben is fokozatosan növelték: a csúcson, 1938 márciusában már 25 000 női önkéntes munkaszolgálatos dolgozott.⁸¹ A RAD vezetője továbbra is Hierl maradt, mint (a Führer-államba nemcsak strukturálisan, de terminológiaiilag is jól illeszkedően) a munkaszolgálat birodalmi vezetője (Reichsführer).

Mind az NSAD, mind pedig a belőle kifejlődött RAD szervezete a weimari hadsereg, a Reichswehr, illetve a náci párt hierarchikus felépítését modellezte. A RAD szervezetileg 1943-ig megmaradt a Bel-

⁸⁰ *Nazism 1919–1945 Volume 2: State, Economy and Society 1933–39*. Eds. Jeremy NOAKES–Graham PIDHAM. Exeter, Reed Hall, Exeter University Press, 1984, 354–355.

⁸¹ A törvény szövegét és a rendelet lényegét közli: *Hitler's Third Reich. A Documentary History*. Ed. Louis L. SNYDER. Chicago, Nelson-Hall. 1981, 206, 238.

ügyminisztérium szervezetében, s jöllehet nem volt önálló entitás, a valóságban a belügyi tárcától csaknem független tömegszervezetté nőtte ki magát. Erejét mutatja az is, hogy a RAD 45 000 fővel történő felvonulása és látványos szereplése a nürnbergi pártnapoknak is központi elemét képezte.⁸² 1943 szeptemberében, amikor Himmler belügyminiszter lett, a RAD formálisan is önállóvá vált (Hierl pozícióját pedig birodalmi miniszteri, »Reichsminister« címre keresztelték).⁸³ Ezzel az aktussal RAD vezére a náci hierarchia fűhrerp-rinzipjének megfelelően formálisan is a nagy állami vezetők sorába került. A szürke eminenciás tábornok a náci párt legbelsőbb körébe ténylegesen mégsem tudta felküzdeni magát.⁸⁴

Az 1935-ös törvény nyomán a RAD két nagy szervezeti egységre tagozódott: a férfi birodalmi munkaszolgálatra (Reichsarbeitsdienst Männer – RAD/M) és a női birodalmi munkaszolgálatra (Reichsarbeitsdienst für de Weibliche Jugend – RAD/WJ). A RAD/M-táborok állami struktúrája roppant hierarchikus képet mutat: kezdetben 30, majd 33, 1939-től pedig 39 darab, egyenként 15 000 négyzetkilométer területű munkakörzetet (Arbeitsgau) alakítottak – élükön a kipróbált, megbízható pártemberekkel és egyben jobbára leszerelt katonatisztekkel álló munkakörzet-vezetőkkel (Arbeitsgauführer) – az állami-pártszervezeti terület egységeknél, a Gauknak megfelelően. Minden egyes munkakörzet (Arbeitsgau) hat–nyolc munkacsoportot (Arbeitsgruppen) ölelt fel, amelyek 1500–1800 személyt tömörítő zászlóaljakra (Battalion) oszlottak. A zászlóaljak végül munkaegységekből (Abteilungen) álltak, amelyekben 250 fő végezte katonás fegyelemben a tisztek által megállapított feladatait.⁸⁵ E piramisrendszer különféle szintjeinek vezető-utánpótlását úgyszintén hierarchikus vezetőképző iskolákban oldották meg. E szervezeti forma merőben eltért az európai munkaszolgálatos rendszerek jóval szabadabb világától, s egyértelműen illeszkedett a totális

⁸² Siegfried ZELNHEFER: *Die Reichsparteitage der NSDAP in Nürnberg*. Nürnberg, Verlag Nürnberger Presse, 2002, 100–103.

⁸³ Martin BROSZAT: *The Hitler State*. I. m. 267–268.

⁸⁴ Kiran Klaus PATEL: *Soldiers of Labor*. I. m. 64–151.

⁸⁵ Bővebben lásd Peter HUSSMANN: *Der Deutsche Arbeitsdienst. Eine staatsrechtliche Untersuchung über Idee und Gestalt der Deutschen Arbeitsdienstes und seine Stellung in der Gesamtstaatsstruktur*. Berlin, Verlag Georg Stilke, 1935, 35–87. Kozma Miklós belügyminiszter 1936-ben ugyancsak részletes jelentést készített a RAD struktúrájáról: MNL OL Kozma Miklós iratai, 3931. sz. mikrofilm: Kozma Miklós jelentése a RAD munkatáborairól, 1936. december, 45–50.

állam szervezetébe, ilyenformán a RAD tipikus náci szervezetnek tekinthető, egyes történészek szerint felépítése leginkább a náci párt struktúrájára hajazott.⁸⁶

A RAD rendszere láthatóan óriási ütemben épült ki, ami ugyanakkor nem haladt párhuzamban az elvégzendő közmunkák számának növekedésével. Gazdasági indokkal tehát mindezt nem lehetett magyarázni, sőt egy idő után a nemzetgazdaság számára terhessé vált, mert a piaci munkaerőtől vont el lehetőséget. A hitleri Németországban minden gazdasági lépést politikai okok motiváltak,⁸⁷ így ezt is: a munkaszolgálat fontossá válása a katonai felfegyverkezés előretörésével vált kulcskérdéssé. Állománya 1935-ben elérte a 422 000 főt, 1939-re pedig az egymillió főt, ami hatalmas állami kiadással járt: 1933-ben 180 millió, 1936-ben 248 millió, 1941-ben 305 millió, 1944-ben 456 millió márkát fordították rá az állami büdzséből (a mindenkor éves költségvetés 1,4–2,1%-át).⁸⁸ Timothy Mason gazdaságtörténész szerint igen bajos eldönteni, hogy a RAD valójában hajtott-e gazdasági hasznot az állam számára. Szignifikánsan csak a kisiparban, építőiparban, bútorigarban volt komoly lenyomata az ezen iparágak gyáraiban végzett munkának, de a mezőgazdasági munkákban nem.⁸⁹ Az SS, a RAD és más pártszervek munkaerő-piaci helyzetét, gazdasági hasznát, munkahelyteremtő erejét részbeni piaconkívüliségből adódóan igazából nem lehet statisztikákkal megállapítani, így nem is mérték sem akkor, sem később.⁹⁰ Az mindenestre tény, ha nemzetgazdasági haszonnal nem is járt a háborús évekig, a munkanélküliséget ideiglenesen látványosan csökkentette.

A férfiak sorszámmal ellátott táborokban heti hat napot kellett dolgozni nagy volumenű állami vagy tartományi közmunkákban. A köz-

⁸⁶ Martin Broszat: *The Hitler State*. I. m., 155.

⁸⁷ Timothy MASON: *The Primacy of Politics. Politics and Economics in National Socialist Germany*. In *Nazism, Fascism and the Working Class*. I. m., 51–76.

⁸⁸ Kiran Klaus Patel: *Soldiers of Labor*. I. m., 108, 188.

⁸⁹ Ezzel szemben a korabeli német és magyar statisztikai munkák a pozitívumokat emelték ki. Pl. 1937-ben a RAD évkönyve szerint csak Poroszországban 7 500 000 hektár földet víztelenítettek, amely 30%-kal növelte a termőterületek számát. E munkafolyamatra 30 000 000 birodalmi márkába került. Idézi SZINAY Béla: *Magyar nemzet munkaszolgálat*. Budapest, [k. n.], 1939, 8.

⁹⁰ Timothy W. MASON: *Social Policy of the Third Reich. The Working Class and the „National Community”*. Providence–Oxford. Berg, 1993 [eredeti megjelenés: *Sozialpolitik im Dritten reich. Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft*. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1977], 125–126. és Dan P. Silverman: *Hitler's Economy*. I. m., 120–190.

*A Reichsarbeitsdienst munkakörzetei és munkacsoportjai, 1939**

Munkakörzet (Arbeitsgau) száma	Munkakörzet (Arbeitsgau) helyszíne	Munkacsoport (Arbeitsgruppe) száma
I	Ostpreussen	10–17, 19
II	Danzig-Westpreussen	20, 20 A, 21–29
III	Wartheland-West	30–39
IV	Pommern-Ost	40–47
V	Pommern-West	50–55
VI	Mecklenburg	60–64, 67
VII	Schleswig-Holstein	70, 71, 73–77
VIII	Brandenburg-Ost	80–87
IX	Brandenburg-West	90–96
X	Niederschlesien	100–107
XI	Mittelschlesien	110–116, 119
XII	Oberschlesien	120–127
XIII	Magdeburg-Anhalt	130–138
XIV	Halle-Merseburg	140–145
XV	Sachsen	150–157
XVI	Westfalen-Nord	160–165
XVII	Niedersachsen-Mitte	170–177
XVIII	Niedersachsen-Ost	180–188
XIX	Niedersachsen-West (Oldenburg)	190–198
XX	Westfalen-Süd	200–209
XXI	Neiderhein	210–217
XXII	Hessen-Nord	220–227
XXIII	Thuringen	230–238
XIV	Moselland (Mittelrhein)	240–249
XV	Hessen-Süd	250–258
XVI	Württemberg	260–267
XXVII	Baden	270–279
XXVIII	Franken	280–288
XXIX	Bayreuth (Bayrischer Ostmark)	290–298
XXX	Bayern-Hochland	300–306
XXXI	Oberrhein	310–319
XXXII	Saar-Pfalz (Westmark)	320–329
XXXIII	Alpenland	330–335
XXXIV	Oberdonau	340–348
XXXV	Wien-Niederdonau	350–356
XXXVI	Südmark	360–368
XXXVII	Sudetenland-West	370–376
XXXVIII	Böhmen-Mähren (Sudetenland-Ost)	380–386
XXXIX	Süd Ostpreussen	390–393
XXXX	Wartherland-Ost	400–405, 408, 500, 501

* <http://www.feldgrau.com/rad.html> (letöltés ideje: 2014. augusztus 6.).

munkavégzés hasonló volt a többi európai államban megszokotthoz: útépitést, útjavítást, mocsárlecsapolást, árvízvédelmi feladatokat, mezőgazdasági munkálatokban való részvételt jelentett. Az idény-munkák mellett leginkább a városokban végzett munkaszolgálat alkotott maradandó eredményeket: a parkosítás, állami vagy városi tulajdonban lévő középületek renoválása, javítása közmegebecsülést hozott számukra. 1939-től fogva pedig előtérbe került minden olyan tevékenység, ami háborús háterszágban adódhatott, főként a hadi-üzemi munkákban való részvétel.⁹¹ 1941-től fogva a RAD feladata kiszélesedett, elsősorban a Wehrmacht számára kisegítő munkákat látta el. Európa-szerte utak karbantartása, a front és a háterszág közti ellátó vonal javítása, felügyelete, légelhárítási segédmunkák, sőt a keleti fronton katonai bevetéseken is alkalmaztak RAD-zászlóaljakat. Kiemelkedően jelentős szerepük volt az úgynevezett Atlanti Fal megépítésében és a hozzá kapcsolódó tengerparti szakaszerődítő munkában. A náci *Arbeitsdienst* különbséget jelentett az európai munkaszolgálatokhoz képest, mert esetükben az öt-tíz katonai jellegű sátorból vagy barátkból álló táborok hétköznapijainak minden szegmensét átjárta a náci ideológia és a militarizmus. A résztvevők a katonai öltözködhöz hasonlatos egyszerű vászonruhát öltöttek, számozott jelvényt viseltek zubbonyuk bal oldalán. A munkaszolgálatosok napi tíz óra munkát voltak kötelesek elvégezni, amelyben a fizikai teendőkön túl komoly tényező volt a közösségi élménnyé erőszakolt nemzetiszocialista gyakorlatozás, éneklés, valamint a sorkatonai szolgálatra való hathatósabb felkészülés érdekében való katonai kiképzés. A vasárnap esti tábortűz a bajtársi szellem, egy-szersmind a nemzetiszocialista tanok interiorizálását tűzte ki célul. A közmunkavégzésen túl a besorozottak kiemelt katonai kiképzésben részesültek.⁹²

⁹¹ Heinrich Himmler az SS részére – ahogyan azt 1937 januárjában az SS vezetőinek értekezletén elmondta – bizonyos koncentrációs táborokat a RAD-tól vett át: a puritán barakkhálózatot egyszerűen koncentrációs táboroként működtették tovább. Ilyen volt pl. az esterwegei (Emsland) tábor, amelyből kinőtt Sachsenhausen és Oranienburg lágere. A munka is ugyanaz volt, mint korábban: mocsárlecsapolás, csak immár jó-részt kommunista, illetve zsidó foglyokkal. Lásd *The Nazi Germany Sourcebook. An Anthology of Texts*. Ed. Roderick STACKELBERG–Sally A. WINKLE. London–New York. Routledge, 2002, 205–206.

⁹² A téma hatalmas német szakirodalmából összefoglalóan ajánljuk a RAD működéséhez: Kiran Klaus PATEL: *Soldiers of Labor*. I. m., Kiran Klaus PATEL: „*Soldaten der Arbeit*”. I. m és Kiran Klaus PATEL: *Die „Volkserziehungsschule“ – Der Arbeitsdienst*

A valóságban azonban ezen idealista elképzelés többnyire nem öltött testet, a muszosok a RAD-táborokat többnyire felesleges nyűgnek, a táborbeli viszonyokat pedig kiábrándítónak tartották. Ehhez járult a megalázóan szerény zsold/napidíj (átlagosan 25 pfennig), ami a kubikusok bérét sem érte el. A diákok többsége nem szerette a RAD-ot. A német diákok szervezetének 1933. novemberi memorandumában még volt módja tiltakozni: öregek ködevőknek nevezte a szervezőket, akik kiüresítik a fiatalok szociális érzékenységet semmitmondó szólamaikkal, militarizmusukkal, verbális megalázásaikkal. Ehhez járult az a tendencia, hogy a gyenge fizikumú ifjakat nyilvánosan fizikai megszegyenítésekkel is büntették. Mindez rendszeresen alkoholizmusba torkolt, amely a további megalázó és nehezen teljesíthető retorziót váltott ki.⁹³

Egy 1938. áprilisi, délnyugat-németországi RAD-táborból való beszámoló például arról értekezett, milyen mértékben kiábrándító volt a náci ideológia töménysége és az, hogy sokszor állatokként kezelték őket, akik nem gondolkodnak. Az állapotokat tovább súlyosbította a felesleges katonai drill, a többnyire gyenge minőségű táplálék. Jóllehet bizonyos körzetekben a munkavégzés, az elméleti kiképzés és a katonai gyakorlatoztatás mellett „kultúrunkát” is megszabott a táborvezetés, amelynek keretében az adott régió folk-lórját, néprajzi jellegzetességeit ismerhették meg, vagy egyenesen szociografikus gyűjtőmunkát végeztek a tagokkal (ami kétségkívül célt adott és felszabadult légkört teremtett), mindez azonban általánosságban nem vált a táborok sajátjává.⁹⁴ A RAD sokakban nem-hogy nem hozta el a kívánt eszmei hatást, a néptársiasság erősítését, hanem éppen hogy elvette a nácizmusba vetett illúziót.⁹⁵

für Männer und Frauen. In *Erziehungsverhältnisse im Nationalsozialismus*. Eds. Kiran Klaus PATEL–Peter HORN–Jörg LINK, Bad Heilbrunn. Klinkhardt, 2011, 187–203.

⁹³ Richard J. EVANS: *The Third Reich in Power. How the Nazis won over Hearts and Minds of a Nation*. London. Penguin, 2006, 300–301.

⁹⁴ Martin SEIFERT: *Kulturarbeit im Reichsarbeitsdienst. Theorie und Praxis nationalsozialistischer Kulturpflege im Kontext historisch-politischer, organisatorischer und ideologischer Einflüsse*. Münster/New York, Waxmann Verlag, 1996.

⁹⁵ *Nazism 1919–1945*. I. m. 355. A német szociáldemokraták és más földalatti csoportok ugyancsak a RAD értelmetlennek vélt katonai drilljét és a gleichschaltolásban vitt messzemenő szerepét kárhoztatták. *The Nazi State and German Society. A Brief History of Documents*. (A Bedford Series in History and Culture). Ed. Robert G. MOELLER. Boston–New York, Bedford–St. Martins, 2010, 53–54.

*A RAD-férfítáborok napirendje*⁹⁶

4:45: ébresztő, táborzászló felvonása
 4:45: reggeli torna
 5:15: mosakodás, beágyazás
 5.30: kávézás
 5.50: zászlófelvonás
 6:00–14:30: munka, benne 30 perces reggelizőszünet
 15:00–15:30: ebéd
 15:30–18:00: szellemi és fizikai honvédelmi kiképzés
 18:10–18:45: eligazítás
 18:45–19:15: mosakodás, ruhajavítás
 19:15: zászlólevonás
 19:30: a másnapi teendők kihirdetése
 19:45: vacsora
 20:00–21:30: közös éneklés és szabad idő.
 22:00: takarodó, táborzászló levonása

Látható, hogy az egész szisztéma tele volt kötelezettségekkel, amely meglehetősen leterhelte a fiatalokat. Így a magasztos cél, a különféle rétegből, régióból jövő emberek közösségformálása eleve nem valószínűsíthető.

A RAD/WJ struktúrája ezzel szemben nem ment át ekkora fejlődésén.⁹⁷ A hitleri államban, a néptársiasság elvének megfelelően a nőknek ugyancsak kiemelt szerep jutott. Hitler már a *Mein Kampf*-ban felismerte a nők fontosságát, és kiterjesztette, hogy a tisztán tartott nők, anyák (a „hölggy” szót mint liberális, weimari kifejezést nem használták) által lehet a zsidóktól legjobban megvédeni az országot, a „vér tisztasága” révén. Önálló szexuális orientáció, párválasztás nem létezhetett. Hitler 1934. szeptember 8-ai beszédében a Deutsches Frauenwerk gyűlésén az emancipációt „zsidó entellektüel” mentalitásnak bélyegezte, s a nők helyének újraértelmezésére

⁹⁶ Egyszerűsített napirendiséma. Részletező, adatgazdag napirendhez lásd Kiran Klaus PATEL: *Soldiers of Labor*. I. m., 210–211.

⁹⁷ Felépítése, működése története vonatkozásában elsősorban az alábbi, erős forráskritikával kezelendő nemzetiszocialista összefoglaló művek ajánlhatóak: Gertrud ZYPRIES: *Der Arbeitsdienst für die Weibliche Jugend*. Berlin, Junker & Dünhaupt, 1938; Gertrude SCHWERTFEGGER-ZYPRIES: *Das ist der weibliche Arbeitsdienst!* Berlin, Junge Generation Verlag, 1940; [Lilli] MARAWESKE-BIRKNER: *Der weibliche Arbeitsdienst*. Leipzig, Verlag Günther Heinig, 1942.

tett ígéretet.⁹⁸ Eszerint a nőknek – elképzeléseik szerint – elsősorban otthon volt a helye, és a férfi mögött, de otthon elsődleges szerep várt rá: az anyaság és a család nyugalmanak megteremtése. A náci állam ugyanakkor növelni is akarta a női munkavállalók számát. A német állam (átlagosan 600 márka nagyságú) házassági kölcsönök nyújtásával segítette az alsó középosztálybeli munkásszármazékok házasságának növekedését, és ez végső soron sikeresen kihatott a születésekre is. A nők kezdték elfogadni a kedvezményekkel a náci rendszert, amely ily módon integrálta őket a társadalomba. (Aki nem fogadta el a felkínált szerepet, azt retorziók érték.) Szervezeteket, tulajdonképpen látszatképviseleteket hoztak létre számukra is (pl. Német Munkafront).⁹⁹ A munkaszolgálatot egyrészt tehát azért tették lehetővé a nőknek, hogy ezáltal felkészüljenek e kettős szerepre. Másrészt pedig azért, mert még 1938-ban is 3,5 millió olyan nő élt az országban, akinek nem volt családja, munkája, miután ekkorra egyre többen tanultak felsőoktatásban és a bérek a férfiakéhoz képest jóval alulmaradtak; számukra ez elsősorban alkalmi munkát jelentett.¹⁰⁰ A munkaszolgálatban eltöltött időt a fiatal lányok többsége ezért – ahogyan más szervezetekben hasonlóképpen – értelemszerűen nem érezte a náci eszmei nevelés részének.¹⁰¹

A női munkaszolgálat szervezetének élén 1935-től 1939-ig Gertrud Scholtz-Klink mint a német női munkaszolgálat vezetője állt (Leiterin des deutschen Frauenarbeitsdienstes), aki egyszersmind az NSDAP nőszervezetének (Deutsche Frauenwerk) is irányítójaként tevékenykedett, s így közvetlenül Konstantin Hierl, valamint a párt-szervezet vezetőjének kettős felügyelete alá került. Scholtz-Klink szerint a modern német nőnek meg kell tagadni a luxust és más élvezeti cikkeket, s ezek helyett fizikailag és mentálisan késznek kell lenni, s a német népet kell szolgálni az új német rendben kiszabott helyén.¹⁰² (A női munkaszolgálat hat hónapos kötelezővé tétele után

⁹⁸ Idézi: *Nazism 1919–1945*. I. m., 448–449.

⁹⁹ Az integráció sikerével együtt is a nők relatíve alacsony százalékban léptek be az állampártba. Claudia KOONZ: *Mothers in the Fatherland. Women, the family and the nazi Politics*. New York, St. Martin's Press, 1987, 177–188.

¹⁰⁰ Timothy W. MASON: *Women in Germany, 1925–1940. Family, Welfare and Work*. In *Nazism, Fascism and the Working Class*. I. m. 131–212; Timothy W. MASON: *Social Policy of the Third Reich*. I. m. 116–117.

¹⁰¹ Lásd bizonyosságul pl. a kései emlékezéseket: Alison OWINGS: *Frauen. German Women Recall the Third Reich*. New Brunswick–New Jersey, Rutgers, 1993.

¹⁰² Kenneth HOLLAND: *Youth in European Labor Camps*. I. m., 351.

a nőszervezet felügyeleti jogköre megszűnt.) A női munkaszolgálatosok nem munkatáborokban dolgoztak, hanem – idomulva és továbbfejlesztve a FAD női táborainak szisztémáját¹⁰³ – a RAD központokban történő jelentkezés után kisebb állami gazdaságokhoz vagy parasztszaládokhoz osztották őket be. A gazdaságok, családok a RAD-tól kapott összeg fejében teljes ellátást biztosítottak a munkaszolgálatosoknak, akik az adott feladatoknak megfelelően 5–30 fős csoportokban dolgoztak. Munkaerejüket 1939-ig kizárólag mezőgazdasági munkákban használták fel, ami elsősorban a nyári aratásban való részvételt, a parasztszaládoknál töltött munkák esetében pedig háztáji munkát, gyermekfelügyeletet jelentett.¹⁰⁴ Ennek oka kettős volt: a női munkaszolgálat szervezeti fejlesztésében 1935 után gyakorlatilag nem történt semmilyen lépés, így a magánszektorba történő munkaleosztás kiválóan megfelelt az igényeknek.¹⁰⁵ A RAD vezetése és a náci párt a RAD/WJ-t kevésbé preferálta. Másrészt viszont – a néptársi és a völksich eszmeiségből eredően – a női munkaszolgálatosokat marketingszempontról mégiscsak fontosnak találta. A férfítáborokhoz hasonlóan munkájuk ezzel együtt szigorú napi rutin szerint zajlott, és ideológiával átítatott volt: a jellemzően pedagógiai végzettséggel bíró táborvezető nő irányítása alatt náci műdalok közös éneklése és tanítása ugyanúgy hozzátartozott a napirendhez, mint a szertartásos reggeli és takarodó.

A RAD/WJ-táborok naprendje:

5:55: ébresztő
 6:00–6:15: felkelés
 6:15–7:00: mosakodás, öltözködés,
 7:00: közös tisztelgés a táborzászlónál
 7:05–7:20: reggeli
 7:20–8:00: közös éneklés
 8:10–9:10: közös tornagyakorlatok
 9:10–9:45: tízórai
 9:45–12:45: munka

¹⁰³ Gertrud BAUMER: *Der freiwillige Arbeitsdienst der Frauen*. Leipzig, R. Boiglanders Verlag, 1933, 8–16.

¹⁰⁴ Bövebben, ugyanakkor erős kritikával kezelendő: [Lilli] MARAWSKE-BIRKNER: *De webliche Arbeitsdienst. Seine Vorgeschichte und gegenwärtige Gestaltung*. I. m. egészét.

¹⁰⁵ Az egyszerű felépítés persze esetükben is roppant hierarchikus volt.

12.55–13.20: ebéd
 13:20–14:30: kötelező alvás
 14:30–16:25: szabadidő
 16:25–16:45: közös teázás (a nagyobb táboroknál)
 16.45–18.00: táborvezetői megbeszélés, parancskiosztás
 18:00–18:30: szabadidő
 18:30–19:00: vacsora
 19:00–21:00: szabadidő
 21:30: táborzászló levonása, takarodó

A RAD/WJ ugyan egészen 1944-ig működött, de a kiapadhatatlan propaganda dacára fokozatosan eljelentéktelenedett. (A RAD-ot, a második világháború utolsó szakaszában mint jól szervezett, megbízható és ideológiag kiképzett tagokból álló náci intézményt, még a koncentrációs táborokban fogva tartott rabok felügyeletével is megbízták, az SA és a Hitlerjugend mellett)¹⁰⁶. Mindezzel együtt a kontinensen létező női munkaszolgálatos rendszerek közül a náci válfaj volt az egyetlen, amely komoly, csúcspontján, 1939-ben 30 000 fős tömeget tudott soraiban. Az európai és különösen a német munkaszolgálat rendszere mint előkép fontos szerepet játszott a magyarországi munkaszolgálat megalakításában és működtetésében, amely, mint látni fogjuk, az egyetemi ifjúsági mozgalomban, azon belül is a legnagyobb, fajvédő alapállású bajtársi egyesületben, a Turul Szövetség gyökerezett. Hogy mi vezetett el e tömegszervezetben a külföldi munkaszolgálat magyarországi bevezetésének igenléséig, ahhoz meg kell érteni e szervezet belső fejlődését és az 1930-as években rá ható szellemi mozgalmak kapcsolatát.

¹⁰⁶ Stefan HÖRDLER: *Ordnung und Inferno. Das KZ-System im letzten Kriegesjahr*. Göttingen, Wallstein, 2015. 463.

4. A munkaszolgálat ifjúságtörténeti kerete

A bajtársi egyesületek belső törésvonalai az egyetemi és főiskolai diákság körében és a Turul szövetség népi irányvonala 1943-ig¹⁰⁷

4. 1. Az egyetemi fajvédelem egysége

Az utóbbi években a Horthy-kori hazai felsőoktatási diákszövetségek és kisebb szervezetek kutatása előrelendült. A két világháború között a hazai egyetemeken és főiskolákon számos ifjúsági egyesület működött.¹⁰⁸

Ezek taglétszámukat, horderejüket tekintve igen változóak voltak, de nemcsak ebben tértek el egymástól, a vizsgált korszakban ugyanis az egyesülettípusok széles spektruma jelent meg a hazai felsőoktatásban.¹⁰⁹ A szervezetek között sajátos helyet foglaltak el és töltöttek be az ún. bajtársi szövetségek, amelyek a jobboldali ellenforradalmi erőkkel vagy néhány évvel azt követően születtek, és sajátos meghatározóivá-formálóivá váltak a két világháború közötti korszaknak. A bajtársi szövetségek legerősebbje, egyben legnagyobb (több tízezer fős) tagságot expanzív módon tömörítő, számottevő társadalmi és politikai szerepet játszó tagja a Turul Szövetség volt. Jóllehet ilyenfajta egyesületek nemcsak az ifjúság körében léteztek (gondoljunk a Horthy-korszakban jelentős társadalmi szerepet betöltő Ébredő Magyarok Egyesületére vagy a Frontharcos Szövetségre), a bajtársi gondolkodás a fiatalok körében mégis komoly kohéziós erőnek bizonyult.

¹⁰⁷ E fejezet első négy alfejezete az alábbi tanulmány kibővített, módosított változata: A Turul Szövetség kettészakadása 1943-ban. Adalékok a Horthy-kor második felének ifjúsági-értelmiségi törésvonalainak megértéséhez. *Múltunk*, 2013/1., 65–100.

¹⁰⁸ MNL OL P 1358 Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége. 1. csomó, 1. tétel, 1929. Iktatott iratok; *A Magyar Nemzeti Diákszövetség és tagegyesületeinek ismertetője 1937–1938*. Szerk. BOROSJENŐI KÁDÁR Béla, Budapest, Turul, 1938.

¹⁰⁹ A Horthy-korszak egyetemi és főiskolai diákegyesületeire összefoglalóan lásd LADÁNYI Andor: Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban. I. m., 265–284.

De mit is jelentett ez? Az első világháború végétől, a baloldali forradalmak, különösen a Tanácsköztársaság bukásától fogva, a területi veszteségekkel járó nehézségek, de főként a közeposztályt sújtó elszegényedés és kilátástalanság ellenhatásaként sorra alakultak a fajvédő, militarista jellegű társaságok. Céljuk volt a magyar társadalomnak (vagy azok egyes csoportjainak) keresztény-nemzeti, fajvédő alapon történő egybekovácsolása, fellépés az „országvesztőnek” tartott baloldali, liberális körökkel szemben.¹¹⁰ Mindez baloldallelenségességgel, idegenellenességgel, főként pedig zsidóellenességgel párosult. E szellemi táptalajban gyökereztek azok az 1919 augusztusában létesült jobboldali egyetemi zászlóaljok is, amelyek végül fundamentumát jelentették a csakhamar megalakuló legnagyobb, bajtársi szervezetnek, a Turul Szövetségnek. A Turul szervezete nehézségek, anyagi gondok és belső ellentétek miatt csak 1921-ban alakult ki véglegesen, neve ekkortól Magyar Egyetemek és Főiskolák Országos Nemzeti Turul Szövetsége, 1924-től Magyar Egyetemek és Főiskolák Országos Központja. 1924-től 1943-ig a szervezet, fegyelmi szabályzat, ügyrend és szokásrend szempontjából lényegében nem változott.

Ujváry Gábor történész szerint az egyetemi bajtársi egyesületek – mivel tagságuknak kétharmada diplomát szerzett egykori hallgatókból tevődött össze – valójában nem ifjúsági, hanem inkább társadalmi szervezeteknek tekinthetők. A két legerősebb, több tízezres tagsággal bíró, egymással legtöbbször rivalizáló szervezetük: a katolikus, konzervatív diákokat megszervező Foederatio Americana; és a nála jóval inkább megújulásra képes, felekezetek felett álló, de a keresztény-nemzeti kurzus fajvédő jobbszárnyának elveit hirdető Turul Szövetség voltak.¹¹¹ Mindkét ernyőszervezet felsőoktatási intéz-

¹¹⁰ Az 1918 és 1920 közötti ifjúsági mozgalmak feldolgozásai közül elsőrendűen ajánlható: SZABOLCS Ottó: *Adalékok az egyetemi ifjúság fehérterror alatti helyzetének történetéhez*. Pécs, Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1960; LADÁNYI Andor: *Az egyetemi ifjúság az 1918–1919. évi forradalmak időszakában*. In *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon, 1918–1945*. Főszerk. VASS Henrik, Budapest, Kossuth, 1978, 11–93; LADÁNYI Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921)*. Budapest, Akadémiai, 1979.

¹¹¹ A Foederatio Americana létszámát tekintve a Turul utáni második legnagyobb egyetemi és főiskolai diákszervezetként működött a Horthy-korszakban. Az Americana vezetésének egy része Habsburg-párti volt, de tagságára nem volt jellemző a legitimista gondolkodás. Lásd BUKOVSKY László: *Első tíz év. A Foederatio Americana sze-*

ményenként, illetve karonként hozta létre tagegyesületeit. Például az Americana a Képzőművészeti Főiskolán ún. Képzőművész Blokkot, a Turul Szövetség a M. Kir. Képzőművészeti Főiskola jobboldali-radikális növendékeinek tömörüléseként a Székely Bertalan Bajtársi Egyesületet alapította meg.

A Turul és az Americana mellett két kisebb jelentőségű bajtársi egyesület működött az felsőoktatás színterein. A Műegyetemen (illetve 1935-től a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem mérnök szakain) tevékenykedő Hungária Magyar Technikusok Egyesülete¹¹² a Turul „kistestvére” volt. Indulása, eszmeisége megegyezett vele, fajvédő alapokon állt. Tőlük merőben eltért, a jobbára riválisként, bizonyos időszakokban ellenséggé keletkezett

gedi corporatioinak története. Szeged, [k. n.], 1937; *A Foederatio Americana tábori rendtartása.* Budapest, [k. n.], 1929; Tóth József: *Anima Americana. A Foederatio Americana szelleme.* Budapest, [k. n.], 1927; Rozs András: *A Foederatio Americana Pécsen. A katolikus egyetemi és főiskolai hallgatók bajtársi egyesületének pécsi tevékenysége 1923–1944.* Baranya, 1991/1–2., 200–216; UJVÁRY Gábor: *Egyetemi ifjúság és katolicizmus.* I. m. 423–426; *Americana fényképgyűjtemény 1944.* Összeállította SLAKTA János. Budapest, 1944; LIGETI Imre: *Az Americanáról.* In *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, 296–306; LIGETI Imre: *Az Americanáról.* *Új Magyarország*, 1995. február 18., 16; UJVÁRY Gábor: *Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”.* Adatok a Foederatio Americana történetéhez. I. m., 51–63; *Új, frissített megjelenése:* UJVÁRY Gábor: *Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”.* A Foederatio Americana-ról. In *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra, és történettudomány a „neobarokk társadalomban”.* Szerk.: CSÁSZTVAY Tünde. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének kiadványai I.) Budapest, Ráció, 2009, 413–494; UJVÁRY Gábor: *Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”.* A bajtársi szövetségekről. I. m., 64–73; UJVÁRY Gábor: *Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”* bajtársi szövetségek, egyetemi és főiskolai egyesületek a két világháború közötti Magyarországon. I. m. 453–459; MNL OL P 1363, Foederatio Americana iratai. A Foederatio Americana katolikus egyesület esetében még ennél is töredékebb anyag áll itt rendelkezésre, igaz, a Veszprém Megyei Levéltárban az Americana iratai jórészt fennmaradtak.

¹¹² A Hungária Magyar Technikusok Egyesületéről (a levéltári források csaknem teljes hiányában) nem született összegző írás. MNL OL P 1367 Hungária Magyar Technikusok Egyesülete iratai. Szervezetének alapszabályzata megtalálható: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (továbbiakban: ELTEL) Pázmány Péter Tudományegyetem, Rectori Hivatal iratai, 4732/1926–27. MNL OL PK 636 VKM 1032. doboz, 56. tétel. Egyetemekhez kapcsolódó egyesületek, körök, szövetségek, kulturális csoportok alapszabályai 1942–1944; Hungária Magyar Technikusok Alapszabályzatának módosítása, 1943, 162–171. További adalékok lapjában, a *Hungária* című újságban rejlenek. Tagjainak megjelenéséhez: József főherceg a műegyetemen, a háttérben Hungária-tagok, 1920-as évek. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár (továbbiakban: MNM TF) Ltsz. 94. 143.

legitimista Szent István Bajtársi Egyesület.¹¹³ Közös volt azonban bennük is a keresztény-nemzeti átitatottság és bajtársi alapú szerveződés. Ez utóbbiban tértek el egyébként, immáron kifejezetten egyetemi diákszervezetektől (sportegyesületek, „kebelbeli” egyesületek stb.) is, amelyek csakhamar a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szervezete (MEFHOSZ) ernyőszervezetébe tagozódtak. A Turul Szövetség későbbi sikerének további alapot adott, hogy felekezeten kívüliséget hirdetett, és szabad királyválasztó álláspontot képviselt, így eleve jóval szélesebb rétegek felé volt nyitott.¹¹⁴ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az 1929-ben a Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESz) mintájára létesült Magyar Nemzeti Diákszövetség (MNDSZ) tagjaként a Turul erős kapcsolatokat épített ki a jobboldali, bajtársi egyesületeket tömörítő ernyőszervezet többi egyesületével is.¹¹⁵

Expanzivitását az 1930-as évek végéig növelte, amikor – az elmentmondó adatok okán csupán becsülni lehet – több tízezer taggal

¹¹³ A Szent Istvántól mindmáig nem született átfogó elemzés, megértéséhez elsősorban korabeli programját ajánljuk: „Ez a mi programunk!” OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, 1938/555. szám. Továbbá jó bepillantást enged, az Alapszabályokat tartalmazza: ELTE Levéltára, Pázmány Péter Tudományegyetem, Rectori Hivatal iratai, 5448/1924–25 Szent István Bajtársi Egyesület, 1–18.; Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL BaML) IV 1428/54. sz. Foederatio Stephanea iratai. Az egyesületről részletesebben lásd KEREPESZKI Róbert: A budaörsi csata emlékezete és a király kérdés a két világháború közötti egyetemi ifjúság politikai gondolkodásában. *Múltunk*, 2011/3., 36–63.

¹¹⁴ KEREPESZKI Róbert: A Turul Szövetség. In *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948.* I. m., 341–376

¹¹⁵ A Turul 1920-ig tagja volt a MEFHOSZ-nak, majd önálló, radikális útra lépett. A MEFHOSZ az egyes intézmények „kebelbeli” egyesületeit tömörítette, és „lazább, liberálisabb, békésebb” szervezet volt. A bajtársi egyesületek azonban néhány év múlva (1925-ben) megalakították saját ernyőszervezetüket, az MNDSZ-t. Ebben helyet kapott a fajvédő-radikális Turul és a műegyetemen szerveződött Hungária Magyar Technikusok Egyesülete, de riválisaik, a katolikus Foederatio Americana és a legitimista Szent István Bajtársi Egyesület is. Az MNDSZ Gömbös Gyula miniszterelnökségétől fogva lényegesen több jogosítványt kapott, mint a MEFHOSZ, amelyben egyébként a Turul Szövetség – mint legnagyobb tag – vezető szerepet harcolt ki. A szövetségi viszonyrendszert kiválóan ismerteti KEREPESZKI Róbert: A Turul Szövetség. I. m., 86–98; A MEFHOSZ történetére elsősorban lásd MNL OL P 1358. MEFHOSZ iratai. Az egyesület megjelenéséhez: MNM TF, Ltsz. 483/1953. A MEFHOSZ tízéves jubiláris közgyűlése, 1930. Az MNDSZ-re vonatkozóan elsősorban lásd: A Magyar Nemzeti Diákszövetség és tagegyesületeinek ismertetője 1937–1938. I. m.; MNL OL K 636 VKM 702. doboz, 98. tétel. A Magyar Nemzeti Diákszövetség általános ügyei; MNL OL K 636 VKM 895. doboz, 60. tétel. Egyesületi anyagok 1937–1941.

bírt. Ehhez hozzátehetjük, hogy a TESZ tagjaként valójában sokkal inkább társadalmi, mint diákegyesületekként szerveződött, ami hozzájárult országos méretű befolyásának növekedéséhez. A Turul Szövetség rendszere lassan és fokozatosan épült ki, s ez a jól szervezettség is hozzájárult a sikeréhez: felépítését tekintve – bevallottan az ideálnak tartott ősmagyar állam mintájára – a Turul Szövetség kerületekre oszlott.¹¹⁶ Minden kerület tagegyesületeket fogott össze, mégpedig úgy, hogy az egyetemen azonos karain azonos nevű egyesületeket, törzseket alapítottak (a jogászhallgatók tagegyesületei minden egyetemen Werbőczy nevét vették fel, a bölcsészek Árpádét, az orvosok Csabáét stb.). Neveikben a dicső magyar múltból hozott, ősmagyar vagy revíziós töltetű megnevezések felé fordultak, ritkább esetben pedig olyan alakot választottak névadóul (Székely Bertalan, Körösfői-Kriesch Aladár stb.), akik valamilyen módon kötődtek az adott településhez vagy szakhoz. A Turul alapszabályához tartozás mértékétől függően lehettek teljes jogú rendes, teljes jogú vagy rendkívüli tagegyesületek. A Turul Szövetség tehát az 1930-as évek végéig a felsőkereskedelmi iskoláktól kezdve a művészeti főiskolákig mindenütt megszerveződött.¹¹⁷

Az azonos karok tagegyesületei nem voltak egymással kapcsolatban, hanem a kerületi vezérség fogta össze saját különböző szervezeteit. (Fő riválisa, az Emericana hasonló szervezettel bírt, amit *corporation*nak vagy *blokk*nak neveztek.¹¹⁸) A végrehajtás feje a Fővezérség volt, élén az országos vezérrel.¹¹⁹ A Fővezérséget egy ismert közéleti személyiségekből, pártfogókból álló, öt évre választott Nagy Tanács (Szenátus) segítette a döntéshozásban, amelynek tagjait védőuraknak nevezték. A Szenátus egyúttal legfőbb bírósággént funkcionált, a Fővezérség hat ügyosztályra oszlott. A „törvény-

¹¹⁶ A kerületi felosztásra jó példát ad: MNL OL P 1364. Turul Szövetség. 1. doboz, 5. tétel. Fővezérség körlevelei; MNL BaML 2142. Az 1939–1941 között visszacsatolt többi területre vonatkozóan nincsenek információk.

¹¹⁷ A virágzó bajtársi életre vonatkozóan lásd pl. a szegedi polgári iskolai tanárjelöltek Botond Bajtársi Egyesületének kiadványát. BABICZKY Ede–TÓTH Gyula: *A Botond bajtársi egyesület évkönyve. 1921/22–1936/37*. Szeged, [k. n], 1937. és a KEREPESZKI Róbert: Adalékok a Turul Szövetség szolnoki alkerületének megalakulása körülményeihez. *Játszókország*, 2008/3–4., 161–169.

¹¹⁸ UJVÁRY Gábor: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban.” *Adatok a Foederatio Emericana működéséhez. I. m.*, 53.

¹¹⁹ Felépítésére vonatkozóan lásd: MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 1. tétel. Alapszabályok, 12.

hozás” az évente általában egy alkalommal, az országos vezér által összehívott Országos Követtáborokban folyt, ahol a tagegyesületek delegáltjai vettek részt, és megvitatták az országos ügyeket, ideológiai kérdéseket, illetve megválasztották az egyes szakterületekért felelős országos tisztviselőket, mint például a bíraskodás szerepét betöltő Országos Gyulaszék vezetőjét, a nádort. A Turul egyes kerületei és ezeken belül a tagegyesületek, tagtörzsek kicsiben hasonló felépítéssel rendelkeztek, igaz, szerteágazóbb hierarchiával. Minden tagegyesület élén a vezér és helyettese, az alvezér állt. Mellette a hivatalcsoportok élén a nádor, a könyvelést, pénzügyeket irányító főkincstáros vagy kincstárőr, udvarnagy került. Az adminisztrációt a főíródeák vezette, a tagság megszervezéséért az állományvezető felelt. A „zenefelelős” regős volt, a harcászati kiképzéseket főlovászmester és helyettese, a lövészmaster irányította. Felsőbb fórumuk pedig mindig a nagyobb szervezet volt, így megállapíthatjuk, hogy jól működő piramisrendszert hoztak létre. Már a korban is anakronisztikusnak tűnő megnevezéseket szaporították a belépett hallgatók egymásra épülő fokozatai: a frissen taggá avatottak megnevezése az első három évben daru volt; a harmadik év végén az adott bajtársi törzs vezetése előtt daruvizsgát kellett tenni. Sikeres matura esetén letehettek a bajtársi esküt. A felavatott bajtársak leventék lettek; a diplomát szerzettek dominusi (öregúri) fokozatba kerültek, s őket az egyesületeken belül rendszerint külön darufő fogta össze. Rajtuk kívül védőurak (patrónusok), azaz külsős támogatók segítették a tagegyesületek munkáját, akik rendszerint befolyásos közéleti személyiségek vagy tanárok voltak. A tagfelvétel során figyelembe vették a származást is, és elvárták, ahol szükség volt – a névmagyarosítást is. A tagok felavatásukat követően tagsági igazolványt kaptak, amely az összetartozás-tudaton, védelmen túl az egyetemi szociális kedvezményeket (kollégiumi lakhatási támogatást, ritka esetben ingyen ebédet, készpénzsegély igénybevitelét)¹²⁰ is lehetővé tette. Mindezt plasztikusan tükrözik a Turul miskolci kerületének vezéri posztját az 1930-as évek második felében betöltő Szoboszlai Ferencnek 1947-ben, népbírói vallomásaiban tett (s ott mentő körülménynek értékelte) szavai: „Mint szegény szülők gyermeke, a Turul

¹²⁰ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 3. 1. 9. V-113057. Dr. Kemény Zoltán, 58.

támogatása nélkül orvosi tanulmányait nem folytathatta volna.”¹²¹ „Kénytelen volt [mindenki] a Turul Szövetségnek a tagja lenni, mert akkor az egyetemisták e szövetség tagjai voltak. Belekényszerítették a diákokat ebbe” – állította 1956-ban egy másik néhai bajtárs.¹²² Ha kényszer nem is állt fent, de való igaz, javallott volt a diákoknak valamelyik bajtársi egyesületbe belépni. Az egyetemi bajtársi egyesületek anyagi fedezete a havonta fizetett tagsági díjakból, saját alapítású cégek jövedelméből és rendszertelen összegű szponzorációs pénzekből állott.

Látható, hogy a Turul vertikális intézményrendszere igen hierarchikus volt. Másik jellemzője, hogy elnevezések szintjén, öltözködésben stb. is kötelező volt a dicső múltba forduló „magyar faji jelleg” hangsúlyozása. A szövetség alapszíneit az arany-karmazsin-vörös-sötétkék-ezüst adta, de a tagegyesületek saját színvilágot és az alapszabályaiknak megfelelő attribútumokat is használhattak. A fekete sapkás, jelvényt viselő tagokra szigorú fegyelmi szabályok vonatkoztak. Mellettük a tagszervezetek rendelkeztek saját belső szabályzattal is, és külön ügyrend vonatkozott a követőtáborokra, valamint a kerületi és egyesületi gyűlésekre.

Lényegét tekintve helytálló, amit működése kapcsán Végváry József, a szervezet 1932 és 1938 közötti fővezére az 1920-as évekre vonatkoztatva megállapított: „És egyet ne felejtsetek el, aki 1921–22-ben nem Turulista, [sic!] nem volt bajtárs, az nem is volt rendes ember, mert abban az időben minden rendes fajvédő gondolkodású ember bement a bajtársi szervezetekbe, csak azok nem jöttek, akik a zsidók miatt félték, a bajtársi szövetségtől. Gyávák voltak.”¹²³ A fajvédő Turul nemcsak az egyetemeken és főiskolákon fejtette ki eszméit és honosított meg (a kétségtelenül aránytalanul magas izraelita egyetemista számarányra hivatkozva) – nemegyszer atrocitásokba torkolló – korábban nem létező antiszemita, idegenellenes, antiliberalis és antidemokrata tevékenységet.¹²⁴ Befolyása, nyomásgya-

¹²¹ ÁBTL 3. 1. 9. V-127199. dr. Szoboszlai Ferenc, 9.

¹²² ÁBTL 3. 1. 5. O-14937. Kósa Lajos, 20.

¹²³ MNL OL P 1364. Turul Szövetség. 1. doboz, 3. tétel. Végváry József fővezér beszéde a Turul Szövetség követőtáborán, 1936. november 6., 65.

¹²⁴ KEREPESZKI Róbert: A zsidókérdés és az egyetemi bajtársi egyesületek a két világháború között Magyarországon. In *Tradíció és modernizáció Európában a XVIII–XX. században*. Szerk. BODNÁR Erzsébet és DEMETER Gábor. Budapest, Hungarovox, 2008, 224–237; KEREPESZKI Róbert: A numerus clausus és a Turul Szövetség. In *Jogfosztás* –

korlása kiterjedt a társadalomra, kultúrára, gazdaságra, sőt (egykori tagjai, pártolói évén, különösen Gömbös Gyula 1932-es kormányfői posztra kerülésétől) a politikára is.¹²⁵

Ez jellemezte tehát működését általánosságban. Szemben a korábbi sematikus és lényegében a mai történeti szintézisek természetesen igaz, ám szerfelett egyoldalú beállításával szemben szeretnénk rámutatni: a negyedszázados Horthy-rendszer folyamán a Turul Szövetség is – reagálva a szellemi-politikai mozgásokra – jelentős mértékben megváltozott. Nem célunk e bomlás, illetve polarizálódás részletes feltárása, mégis fontos kiindulópont, hiszen a szakadással végső soron a kiöregedett, valamint az aktív tagok, továbbá a fajvédő-szélsőjobboldali, illetve a népiek balszárnyával együttműködő és sok esetben demokrata csoportok különbségének metszéspontjáról van szó. Az eszmei-politikai töredezettség eredményeként a központi vezetés nem tudott úrrá lenni. Az országos kerületekben és tagegyesületekben a bajtársi élet pedig az 1930-as évek derekára ellaposodott, vagy egyenesen olyan fokú érdektelenségbe fulladt (ámbar a taglétszám mérsékelten tovább nőtt), hogy az már az egyesületek egy részének megszűnéséhez vezetett.¹²⁶ Pedig még az évtized elején – a helyi sajtót vizsgálva – lokális szinten számos alkalommal találkozunk a bajtársi élet megújítását célzó törekvésekkel. Az egyébként is pezsgő somogyi kerületben például rendszeresen Turul-napot tartottak, hogy új tagokat toborozzanak. Még 1933-ban is erőteljes propagandatevékenységet fejtettek ki a délvidéki hallgatók összefogására, programszervezésére. Az egyetemre készülő jugoszláviai magyar fiatalok számára külön agitációs felhívást nyomtattak, amelyben ugyanakkor rámutattak a megjelenő általá-

90 éve. *Tanulmányok a numerus claususról*. Szerk. MOLNÁR Judit. Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011, 247–266. Ez utóbbi angol nyelven: „The racial defense in practice”. The activity of the Turul Association at Hungarian universities between the two world wars. In *The numerus clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe*. Eds. Victor KARÁDY–Peter Tibor NAGY. Budapest, Pasts Inc. Centre for Historical Research, History Department of the Central European University, 2012, 138–151.

¹²⁵ SZÉCSÉNYI András: Végváry József pályája. A Turul Szövetségtől az ÁVH-ig. *Múltunk*, 2011/3., 10–23.

¹²⁶ Ennek mikroszintű bemutatására lásd SZÉCSÉNYI András: Bajtársi élet és művészvilág. A Turul Szövetség a M. Kir. Képzőművészeti Főiskolán. In *Reformok évtizede. A Képzőművészeti Főiskola 1920–1932 között*. Szerk. KOPÓCSY Anna. Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2012, 1–19.

nos ifjúsági problémákra is: „Hazát akarunk paraziták nélkül! [...] Nálunk nincsenek aggastyán vezetők, nincsenek 60 éves »ifjúsági vezérek«. A Turul Szövetség nem kártyaklub, nem bálterem, nem tivornyázás. [...] Gerinctelenekre, megalkuvókra nincs szükség.”¹²⁷

Jellemző példának tekinthető az 1938-as szegedi tudósítás, miszerint „A szegedi Turul bajtársi egyesület öt-hat évvel ezelőtt több szobából álló klubhelyiséget nyitott meg a város egyik forgalmas részén, a Gizella tér 6. sz. alatti házban. Ez időben a Turul szövetség igen mozgékony életet élt és központi támogatás mellett nagy klubéletet fejlesztett ki. Az évek folyamán azonban az egyetemi ifjúság érdeklődése mindinkább lanyhult a bajtársi egyesületek iránt és ezt a Turul Szövetség sem tudta megakadályozni a túlméretezett klub fenntartásával. Először a büfé szűnt meg, később anyagiak hiányában a helyiség egy részének bérbeadása vált szükségessé. Végül már csupán két kisebb szoba maradt meg a hivatalos ügyek intézésére. Augusztus 1-ével a Turul szövetség helyi csoportjának vezetősége ennek a két helyiségnek is feladására kényszerült.”¹²⁸ A gondok végző fokon a nagy múltú egyesület szétesésében kulminálódtak.

4. 2. A Turul Szövetség eszmei polarizálódása és törésvonalai

Az egész problémakör az 1930-as évek elejétől érlelődött, de legfőképpen Végváry József fővezéri székbe kerülésétől fogva került az események homlokterébe. Végváry a Turul fővezéréként a korábbi élesen zsidóellenes irányzat helyett elsősorban a népiekkel rokon, de fajvédő, idegenellenes indíttatású szociális változásokat sürgetőket támogatta. Vezetése alatt az egyesület ellépett a korábbi kormányellenes, de legalábbis azt nem támogató állásponttól. Ennek oka egyrészt a Turulnak a fajvédőkkel való, már a megszületésekor, az ellenforradalom genezise idejétől megvalósult szoros eszmei közösségében, kapcsolatában keresendő. Ebben hangsúlyos szerepet kapott mindkét oldalon a magyar etnikumnak („fajnak”) a Kárpát-medencében egyedüli, (történeti eredőből levezetett) politikai tényezőnek való beállítása, másrészt az erőteljes antiszemitiz-

¹²⁷ [sz. n.]: [c. n.] *Bercsényi Futár*. A Turul Szövetség Pécsi kerületének röpirata, 24–26.

¹²⁸ Megszűnt a Turul szegedi hivatalos helyisége. Magyar Diák Egység Szervezőbizottságának Körlevele, 1938. szeptember 1., 5.

mus.¹²⁹ Nem feledkezhetünk meg továbbá arról sem, hogy a fajvédő Gömbös példátlan presztízzsel bírt az egyetemi ifjúság köreiben (egyesületektől függetlenül), a bajtársi egyesületekben pedig – az 1921. októberi budaörsi csata óta, egészen 1944-ig tartó – valóságos Gömbös-kultusz bontakozott ki. Ennek megértését ismét az ellenforradalom létrejöttével magyarázhatjuk: a meg nem alkuvó, őrálló politikus képével, amely radikális választ ígért az 1918 utáni hirtelen megnövekvő értelmiségi munkanélküliség levezetésére, mégpedig úgy, hogy széles, keresztény-nemzeti szellemű tömegeknek ígerte meg az értelmiségi boldogulás lehetőségét. E folyamat végbementét elősegítette, hogy Bethlen István miniszterelnökségét (1921–1931) a bajtársi egyesületek egyértelmű kudarcként aposztrofálták, elsősorban a numerus clausus (1920: XXV. tc.) általuk nem kellő mértékűnek tételezett betartatásáért, de még inkább a kirekesztő jogszabály 1928-as módosítása (1928: XIV. tc.) okán.¹³⁰ Mindennek fényében érthető, hogy Gömbös Gyula kormányra kerülésétől – mely csaknem egybeesett Végváry megválasztásával – új központi irányvonal indult meg a diákszervezetben.

Végváry személyében, politikájában tehát markánsan az új kormányfő mellett állt ki, őt tekintette példaképének, amiért sok bírálatot kapott. Fellépett a kezdetben még gyenge – később nyomasztó gondot jelentő – nyilasok ellen, ugyanakkor határozottan támogatta a kormány zsidóellenes törekvéseit, elképzeléseit és a revíziót.¹³¹ Legközelebbi munkatársai, bizalmasai: Dérczy Ferenc,¹³² Kalotás

¹²⁹ Elsősorban lásd LADÁNYI Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben*. I. m. 6–41.

¹³⁰ Ez utóbbi törvény a Turulban akkora felháborodást, nyomában pedig zsidóellenes zavargássorozatot eredményezett, hogy az egyébként „védőúr” gróf Klebelsberg Kunó kultuszminisztert a szövetség törölte soraiból.

¹³¹ KEREPESZKI Róbert: A Turul Szövetség. In *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. I. m., 368–370; *1935–1939. évi országgyűlés. Országgyűlési almanach. 1935–40*. Szerk. HAEFFLER István. (Sturm-féle országgyűlési almanach.) Budapest, 1940, 396–397.

¹³² Dérczy volt Végváry legfőbb bizalmasa, vele együtt hagyta el a Turult 1939-ben. Sorsukban továbbá közös az is, hogy ő is a magánszektorban helyezkedett el, s bár ennek során markáns zsidóellenesség jellemezte, a második világháborúban mégis bizonyíthatóan zsidókat mentett. 1947-ben a népbíróság felmentette, a Turulban kifejtett szociális tevékenységét pozitívként tüntette fel. Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) Nb. IV. 3764/1945–9. V-117633. dr. Dérczy Ferenc és társai.

(Schmidt) Antal, Drávay János, Dezséry (Lindner) Endre,¹³³ Rajczy (Rasztovich) Imre,¹³⁴ Kató Sándor – egytől egyig Gömbös feltétlen hívei voltak.¹³⁵

Végvárynak ugyanakkor egyre nehezebb dolga akadt, amikor az elmaradt radikális reformokat kellett magyarázni. Az általa szerkesztett *Bajtárs* című lapban,¹³⁶ különösen 1934-től rendre megjelentek a gömbösi politikát magyarázó, a bírálatokat letörni akaró cikkek. Ennek példáját jelenti, amikor a lap a politika kudarcait, a Nemzeti Munkatervben beígért szociális és fajvédő reformok elmaradását az elődök hanyagságával, a Bethlen-kormánynak a nagybirtokkal és a tőkével való káros összefonódásával magyarázta. Leszögezték viszont: „[b]ízunk Gömbös Gyula fajvédő vezérben, s reméljük, hogy [...] a pénz, családi és érdek-összeköttetések által a felszínre került vezetők helyett azokat a fiatalokat szemeli ki a vezető pozíciókra,

¹³³ Dezséry 1939-től levente hírközpont vezetője lett. Hadtörténeti Intézet Levéltára (továbbiakban: HIL) I/116. Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója, 1943. február 4., 1.

¹³⁴ Rajczy (Rasztovich) Imre (1911–1978) az 1936-os berlini olimpia vívóbajnoka volt a magyar csapat tagjaként, 1936 szeptemberétől tisztviselő a VKM-ben, egyúttal az MNDSZ vezértitkára, a második világháború éveiben pedig miniszteri titkár. MNL OL K 802 VKM. Elnöki iratok. Rajczy Imre anyaga [o. n.].

¹³⁵ Ezt tükrözi továbbá a Turul fővezérségének összetétele, amely – példának véve – az 1936-os reform nyomán a következő módon épült fel: Az elnöki ügyosztály (I.) élére Kalotás Antalt, a budapesti Werbőczy Bajtársi Egyesület (BE) vezérét, a II. ügyosztály élére ellenjelölt híján ismét Dérczyt, a III. ügyosztály élére ellenjelölt híján Ákom Lajost, a IV/a. (sajtó) ügyosztály élére Drávay Jánost, a IV/b. (propaganda) ügyosztály élére Bánkuti Lászlót, az V. (utazási és külügyi) ügyosztály élére Dezséry Endrét választották meg. A VI. ügyosztályt kettéválasztották: a VI/a. (sport) ügyosztály élére Rajczy Imrét, a VI/b. (nemzetvédelmi) ügyosztály vezetőjének Somlai Mihályt. Országos nádor lett. Lissák György, országos főkincstáros Kozma Emil, az Országos Gyulaszék tagjává Kovács László, Mezey István, Gorrieri Ada, Klausz Gyula, Vink István, Kürthy László és Zilahi-Sebess Jenő. A Számvizsgáló Bizottság tagjává Németh Kálmánt, Minár Pétert és Salló Jánost választották. MNL OL-P 1364. Turul Szövetség. 1. doboz, 3. tétel. A XVIII. Országos követőtábor teljes jegyzőkönyve, 1936. november 5–8., 138–140. Későbbi ellenfelük, a sértődött Fitos Vilmos 1941-ben született gúnyos jellemzése: Lendvay Béla „senator bajtárs, a hírhedt Táborozási Ügyrend szerzője, az örök képviselőjelölt” Zsabka Végváry maga „a fogorvos-gyáros, aki még ma sem nyugszik: fűr-farag, mint a jó fogorvoshoz illik”, Kató Sándor „a pukkanecs győri állatorvos örök kerületi vezért, az ifjúság és a népi gondolat örök ellenségét” említi. MNL OL P 1364. Turul Szövetség. 1. doboz, 7. tétel. Fitos Vilmos iratai. Keltezzellen feljegyzés az 1941-es követőtáborról, 210–225.

¹³⁶ Az 1933. májusi lapszámtól az 1936. január 17-ei lapszámgig volt felelős szerkesztő. A *Bajtárs* történetéről lásd részletesebben KEREPESZKI Róbert: Az egyetemi bajtársi egyesületek sajtója a Horthy-korszakban. I. m., 456–475.

akiket a nemzet- és fajszeretetük, tehetségük és lelkesült munkakedvük ajánl.”¹³⁷

A Turul országos fővezére a kormányfő bizalmát a Nemzeti Egység Pártjában is élvezte, melyre bizonyosság, hogy támogatása jeléül Gömbös parlamenti képviselőjelöltséget biztosított számára: az 1935-ös országgyűlési választásokon a nagylaki választókerületben kétharmados fölénnel mandátumot szerzett, 1939-ig a Képviselőház tagja maradt a Nemzeti Egység Pártja színeiben.¹³⁸ Képviselői programja szerint súlyozottan a falusi lakosság alapvető problémáin kívánt segíteni; az alábbi nehézségekre irányította a figyelmet, melyből a kiutat a Nemzeti Munkaterv reformjaiban és a NEP egységesítő törekvéseiben jelölte meg.¹³⁹ Végváry József tehát igyekezett több vasat tartani a tűzbe. Ennek jellegzetes, a korabeli sajtó által rendszeresen felkapott eseménye volt, mikor a főváros reprezentatív épületeiben politikai célból, elvbarátai, kivált a kormányzat részére hangzatos előadásokat szervezett. Ilyen volt példának okáért 1935. január 30., amikor képviselőházi választásokat megelőzően a Turulvárban nagyszabású demonstrációt tartottak a gömbösi „reformok” mellett.¹⁴⁰ A választási kampányban egyébként a *Bajtárs* egyértelműen beállt a NEP mögé, ezáltal táptalajt nyújtva a Turult a kormánypárttal összekötni vágyóknak. Különösen visszatetsző volt, hogy a fővezér – akiről a Kossuth-nóta mintájára versikét is fabrikáltak¹⁴¹ – ily módon rendre saját kampányát is igyekezett megtámogatni.¹⁴² Ez egy ízben odáig fajult, hogy a *Bajtárs* 1935. március 30-ai számát két verzióban nyomtatták ki, s az egyiket tel-

¹³⁷ [sz. n.]: Fajvédelem. *Bajtárs*, 1934. július 25., 1.

¹³⁸ Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. Szerk. HUBAI László. Budapest, Napvilág, 2001. I–III. kötet. Az 1935. május 6-án este tartott Turulvár-beli ünnepségről tudósító cikk szerint a mandátumot ünneplő összejevoeten jelen volt Bornemisza Géza kereskedelemügyi miniszter, Szily Kálmán, Kenyeres Balázs, a Pázmány Péter Tudományegyetem rektora, Marton Béla, Bánó István, Sipeki Balázs Károly, Mihailich Győző, Deseő Dezső egyetemi tanárok, Bényi Károly postafőigazgató, Mille Géza kamaraigazgató. [sz. n.]: Fényes keretek között ünnepelte a Turul Szövetség országgyűlési képviselő tagjait! *Bajtárs*, 1935. május 6., 1.

¹³⁹ Végváry József dr.: A falusi ember gondjai. *Bajtárs*, 1935. március 23., 1–2. és 4.

¹⁴⁰ Nagykálnai Levatic László: Áll a harc. *Bajtárs*, 1935. február 10., 1–3.

¹⁴¹ Végváry József dr.: A falusi ember gondjai. *Bajtárs*, 1935. március 23., 4.

¹⁴² Utóbbira pl. Salló János: Dr. Végváry József a „szegények orvosa” gyógyulást hoz a nagylaki kerület népének és Gömbös Gyula szellemében harcot hirdet a nép jólétéért. *Bajtárs*, 1935. március 9., 1–2.

jes egészében a fővezérről szóló, zömében ömlengő kampánycikkek tették ki.¹⁴³

Végváryt már 1932 végétől sokasodó bírálatok érték, vádolván, hogy a Turult túlságosan alárendeli politikai céljainak, illetve hogy a szövetséget a párt segédcsapatává züllesztí. A politikus fővezér igyekezett két funkciójának ellentmondásait bagatellizálni, vagy a kettőt közös nevezőre hozni. 1935 májusában, első parlamenti felszólalásában épp ezért iparkodott hangsúlyozni: „Turul eszmékhez való hűségemmel óhajtom szolgálni a törvényhozást.”¹⁴⁴ Egy hónappal később, 1935 júniusában Horthy Miklós kormányzó Végváryt a Magyar Orvosok Nemzeti Szövetsége (MONE) választmányi tagjának nevezte ki (emellett a Társadalmi Egyesületek Szövetsége alelnöke is volt egy ideig).¹⁴⁵ A vállalt funkciónak viszont láthatóan nem tudott megfelelni, s ez is szerepet játszott az említett bírálatokban.

Témánk szempontjából érdemes kiemelni a Turul Szövetség ideológiai és szervezeti fellazulását, polarizálódását. Részben az említettek miatt, részben a népi írók hatására a korábbi zsidóellenes, fajvédő elem először egyes tagegyesületekben, azok munkájában megtermékenyült a népiek, falukutatók ötleteitől, írásaitól: több helyütt falukutató csoportok létesültek, színvonalas irodalmi esteket szerveztek.¹⁴⁶ A Turul média-csatornáin: újságjaiban, továbbá röplapokon, plakátokon addig nem látott mennyiségben – hol demagóg módon, hol hitelesen – mutatta be a parasztság, azon belül is a zsellérek és az uradalmi cselédek megrázó életét. Végváry, egy 1935 tavaszán írott cikkében, saját szavai szerint a megelőző másfél évtizedben is együttműködött Gömbössel, a falut „tanulmányozva és segítve”.¹⁴⁷ Összességében leszögezhetjük, hogy a Turul Szövet-

¹⁴³ [sz. n.]: Gömbös és Eckhardt Végváry mellett. *Bajtárs*, 1935. március 30., 1–4.

¹⁴⁴ [sz. n.]: Fényes keretek között ünnepelte a Turul Szövetség országgyűlési képviselő tagjait! *Bajtárs*, 1935. május 6., 1.

¹⁴⁵ [sz. n.]: Bornemisza kereskedelmi miniszter ötvenszázalék vasúti kedvezményt adott az egyetemi és főiskolai hallgatóknak *Bajtárs*, 1935. június. hó., 10.

¹⁴⁶ Tóth Pál Péter: A harmincas évek értelmiségi-ifjúsági mozgalmairól. I. m., 40–50. és Fitos Vilmos: A nép szolgálatában. Adalékok a diákegység-mozgalom történetéhez. *Ifjúsági Szemle*, 1986/6., 90–91.

¹⁴⁷ Végváry József: A falusi ember gondoljai. *Bajtárs*, március 23., 1–2. Idézi KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség*. I. m., 358, 370. A szárny egyik „erős embere”, Simon László, az évtized derekán a debreceni bölcsészek Árpád Bajtársi Egyesületének alvezére volt. A második világháború után államtitkár lett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a szociáldemokrata párt színeiben. Uo. 138.

ség ideológiai egysíkúsága a népiek elképzeléseivel – a szövetség ideológiájában, vezetésében csak részben, de lokális szinten – sok tekintetben felcserélődött, s kialakult egy ún. „Turul-ellenzék”. Az ellenzék nem fordult el a „keresztény-nemzeti” kurzustól, de a parasztsággal és a munkássággal is össze kívánt fogni a szociális reformok reményében.¹⁴⁸ Bizonyos, hogy a Turulon belül a szembenállás generációs nézetkülönbségekben is jelentkezett. Legjellemzőbb példaként említhető a Turul Akadémia terve, amely az ország negyvenévesnél fiatalabb, „legtehetségesebb és legmagyarabb” tudósait és művészeit tömörítette volna, és valamiféle új, „magyarabb”, kevésbé radikális szellemiség mentén segített volna megmutatni „az új Magyarország felé” vivő utakat. A Roboz Zoltán kulturális vezér által támogatott elképzelést az 1933-as országos követtábor (tisztújító nagygyűlés) azonban elvetette, később pedig lekerült a napirendről. E jellemző példa azért kívánczik ide, mert hasonló elképzelések közül alig néhány valósult meg a szervezetben a következő év során, s ez az ellenállást növelte. Körükben megjelentek a kifejezett népi, sőt marxista gondolkodású egyének is, ami az ún. „Turul-ellenzék” kialakulásához vezetett.¹⁴⁹ Végváry József ugyanis határozatlan volt az „ellenzékiek” ügyében, bizonyos kérdésekkel szimpatizált, azokat támogatta. E kétarcúság jobbára pedig kevés volt a polarizált tagegyesületek számára. Az újdonsült fővezér, Végváry 1933. szeptember 20-án tette közzé programját a *Bajtársban*, s ebben már az „ellenzék” gondolataiból is kerültek bele elemek.¹⁵⁰ A dokumentum a Gömbös-féle kormányprogram, a Nemzeti Munkaterv mintájára készült, ezért bírálatot is kapott.

A Turul Szövetség ezekben az esztendőkből épült ki és fejlődött igazi tömegmozgalommá, ami természetesen a bajtársi egyesület létszámában, befolyásának növekedésében egyaránt megmutatkozott. A szövetségben jelentős szervezeti bővítés köthető Végváry nevé-

¹⁴⁸ Utóbbi csoportot a szakszervezetekkel és a baloldali pártokkal való összefonódás értelemszerűen elidegenítette a bajtársi szervezetektől, de az idegenkedés az évek folytán oldódott. 1936 márciusában például a pécsi kerület több településen akció-sorozatot szervezett, plakátokat nyomtatott a Dunagőzhajózási Rt. ellen a pécsvidéki bányamunkások kizsákmányolása, bérbefagyasztása elleni tiltakozásul. MNL BaML IV. 1428/301. sz. pécsi kerülete vezérsege iratai [o. n.].

¹⁴⁹ KEREPESZKI Róbert: A Turul Szövetség. In *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. I. m., 344–345.

¹⁵⁰ Dr. Verbovszky József: Bajtársak! *Bajtárs*, 1933. szeptember 20., 9.

hez: egyes források szerint 1933 és 1935 között 32 új bajtársi tag-egyesület alapításában vett részt, amelyben kiemelten szerepeltek a budapestiek. Ennek elsődleges oka a kutató Kerepeszki Róbert szerint az, hogy a 30-as évek derekára a gazdasági világválság mintegy mellékhatásaként felerősödött az antiszemita hullám, s ez a bajtársi-egyesület-alapítási kedvvel járt az egyetemeken. Másrészt pedig az ideológiai-társadalmi nyitás igénye, s az új értelmiség megjelenése is generálta: 1934-ben 78 tagesegyesület, 1936-ban 94, s 1938/1939-re, Végváry leköszönésének idejére több mint 100 tagszervezete volt a Turulnak.¹⁵¹

Emellett ez idő tájt létesültek olyan lényeges intézmények, amelyek valóban mérvadó szerepet játszottak a 30-as évek egyetemi életében, szórakozást, sportolást biztosítva, illetve segítve az ifjúság szociális gondjain. A Végváry vezette irányító testület 1933 és 1938 között az alábbi alintézményeket hozta létre és tartotta fenn:¹⁵² Turul Menza, Turul kollégium, Turulvár (lásd később), Turul lőtér, Turul vízitelepek és sporttelepek, Turul nyelvtanfolyamok, Turul Színház-és sportjegyiroda, Turul szemináriumok (utóbbiak „a világnézeti nevelés és a továbbképzés céljait szolgálják”), Turul Munkatábor, Turul Sütőüzem, Turul Vaskereskedelmi Vállalat, Turul Papír-Rongy- és Kereskedelmi Vállalat.¹⁵³ Alkalmilag ingyenes nyelvtanfolyamokat is meghirdettek a fővárosban.¹⁵⁴ (A tervbe vett bérelt kisgazdaságok létesítése – amelyekben diplomás munkanélkülieket akartak állami finanszírozásban foglalkoztatni – a fentiekkel szemben kudarcba fulladt.¹⁵⁵) Mellettük, alacsonyabb (kerületi, egyesületi) szinte ugyancsak virágzó, polarizált élet nyílt meg. Említésre méltó a Végváry kezdeményezésére, Kovácsévics (később: Nagykovácsy) Milenkó ismert szélsőjobboldali érzelmű nagyvállalkozó anyagi segítségével tető alá hozott budapesti Werbőczy Bajtársi Egyesület Sütőüzeme,

¹⁵¹ KEREPESZKI Róbert: A Turul Szövetség. In *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. I. m., 346–357.

¹⁵² [sz. n.]: [c. n.]. *Bajtárs*, 1935. június hó, 3–4., illetve a Turul Szövetség egyéb kiadványai.

¹⁵³ Utóbbi cég célja az volt, hogy „hogy a szegénysorsú egyetemi és főiskolai hallgatókat segítse, másrészt a keresztény magyar ifjúságot a gazdasági, illetve a kereskedelmi pályákra nevelje”. MNL OL K 148 BM 1098. csomó 36. tétel, 1273. sz. Turul Papír-Rongy- és Kereskedelmi Vállalat, 168.

¹⁵⁴ A Turul Szövetség ingyenes nyelvtanfolyama. *Magyarország*, 1937. szeptember 26., 21.

¹⁵⁵ [sz. n.]: „Turul-farm”. *Magyarország*, 1935. május 19., 25.

ahol a fővárosi egyesületi tagok igen kedvezményesen vásárolhattak élelmiszert, nem utolsósorban pedig munkalehetőséget találtak.¹⁵⁶ Végváry gyakorta maga is vendégszerepelt bajtársi esteken, díszüléseken, kerületi vacsorákon, követtáborokon – a nagy számokból ítélve úgy tűnik, élvezte a tisztevel járó előnyöket. Nemcsak a babért aratta le, valóban igyekezett lokális és országos szinten egyaránt előrébb lendíteni az egyesület szekerét. Nagy részben az ambiciózus fővezérnek volt köszönhető, hogy a Turul belső élete addig nem láttott nyilvánosságot kapott. Erre például szolgál az 1934-ben életre hívott Turul-rádióadások megvalósítása, az évről évre rendszeres propaganda kiállítások megrendezése, központi „propagandaiskola” felállítása. Ezt szolgálta az 1935-től bevezetett nyári „vezérképző táborok” szervezése a központosítás és a hatékonyabbá tétel érdekében.¹⁵⁷ A tagok beszerzéseit illetően 1934 szeptemberétől a belvárosi Egyetem tér 5. szám alatt olyan Turul Propagandairodát állított fel a szövetség, amely – többek között – olcsó színházjegy-értékesítéssel, valamint ingyenes nyelvtanfolyamok szervezésével várta a bajtársakat.¹⁵⁸ Emellett a fővezérség (korábban nem vagy csekély jelentőségű) rendszeres versenyekkel, különféle pályázati kiírásokkal iparkodott a diákéletet színesíteni. Mindezekhez természetesen elengedhetetlen volt Végváry kétségkívül jelentős kapcsolatrendszere, Gömbössel, Kozma Miklóssal és másokkal való baráti viszonya.

Nagy jelentőségű tette volt, hogy a budapesti Ferenc József rakparton 1934-ben VKM-különlapból felépítettett és következő évben felavatott egy modern központi épületet, az ún. – fentebb már említett – Turulvárat. A 700 négyzetméter területű új ifjúsági centrum (amelynek belső berendezését az MNDSZ tagesegyesületei vásárolták) többéves áldatlan állapotot szüntetett meg, amennyiben véget vetett a pesti Bölcsészeti Kar Gólyavár épületében (2. emelet) élő fővezérség helyiség-küzdelmeinek.¹⁵⁹ Még jelentősebb, hogy konfe-

¹⁵⁶ Dr. Tharnói Kostyál László: Bajtárs kenyér. *Bajtárs*, 1935. március 1., 5.

¹⁵⁷ [sz. n.]: A bajtársi vezérképző tanfolyam sikere. *Bajtárs*, 1935. augusztus 1., 8.

¹⁵⁸ [sz. n.]: Turul propaganda-iroda nyílik az Egyetem-téren. *Bajtárs*, 1934. szeptember 10., 3. és Lendvay Béla: Nyilatkozat. *Bajtárs*, 1935. március 30., 5.

¹⁵⁹ A pesti tudományegyetemen az Emericana és a Turul örökös küzdelmet folytatott a használandó helyiségekért, épület-részekért. Lásd pl. ELTEL Pázmány Péter Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. A Turul Szövetségnek a Gólyavár átengedéseival kapcsolatos iratok, 1924–25. tanév, 1050, 1–3.; ELTEL 8/b. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 1771/1934–35. tanév, 2–3.; ELTEL Pázmány Péter, Tudományegyetem Bölcsészeti-

renciatermeivel, menzájával, játékklubjával stb. közösségi teret létesített a radikális jobboldali értelmiségi ifjúság számára.¹⁶⁰ A Turulvár szerepét mi sem bizonyítja jobban, mint a temérdek – esetenként tudományos vagy irodalmi, jobbára viszont propagandajellegű, durván antiszemita – előadás-sorozat, kultúrest, melyekről a korabeli sajtó rendre megírt beszámolóiból alkothatunk képet.¹⁶¹ A fentiek nemcsak szociális-kulturális szempontból hoztak eredményeket, de a centralizálás céljait is szolgálták. Anélkül, hogy részletesen elemeznénk fővezéri éveinek ez irányú cselekedeteit, kiemeljük, hogy 1934 tavaszán elrendelte: a „perifériális” törzsek kivételével ezentúl az összes törzs köteles a Turulvárban tartani táborozásait,¹⁶² továbbá hogy az említett „propagandaiskolában” végzett előadók tartsanak a fővezérség által ellenőrzött előadásokat. Mindez a későbbiekben egyúttal azt jelentette, hogy a fővezérség hatékonyabban szólhatott bele a kerületek, tagegyesületek munkájukba is.¹⁶³ Itt – megint csak visszautalok a Turul ekkori polarizáltságára – már nemcsak az antiszemita, fajvédő, hanem a fokozatosan hangossá váló nyilas csoportok hangadó elemei tartottak nagy sikerű referátumokat aktuális gazdasági-politikai kérdésektől, de rendszeresen szereplési helyként működött neves (igaz, markánsan a jobboldali diákmozgalmakhoz

tudományi Kar, tanácsülési jegyzőkönyvek és mellékletei. 8/a. 39. k. 1934. június 18. ülés, 186.

¹⁶⁰ A Turulvár előadótermében és táborozási szobáiban a tagok részére családiás otthont is biztosított, olvasmányok (könyvek, lapok) és játékok (biliárd, sakk, asztali tenisz) rendszeresítésével, valamint löpőpálya, birkózószoza stb. felállításával. Ugyanitt működött a szövetség rádió szakosztálya, több hatalmas felvevő és egy rövidhullámú leadó készülékkel. Ugyancsak a Turulvárban tartottak összes törzsi táborokat, valamint egyesületi és szövetségi táncmulatságokat. [sz. n.]: Szövetkezet és – zsidóság. *Bajtárs*, 1934. augusztus 25., 3. A Hungária Magyar Technikusok Egyesülete hasonló célú közösségi épületet ebben az időben nem tudott létesíteni. Ők csak 1942 októberében tudták rá részben állami, részben magánpénzeiből a több százezer pengős összeget előteremteni. A főváros XI. kerületének Kettőskereszt utca 4–5. szám alatti ötemeletes Hungária (Darányi) Ház alapkövetéltelére 1943 áprilisában került sor, azonban nem készült el, 1944 őszén az építkezések leálltak. A jövő héten megnyitjuk a Hungária Ház építését. Stachó Tibor: Tervpályázati hirdetés. *Technika*, 1942. január 21., [sz. n.]: 1944. a Házépítés utolsó éve. *Hungária*, 1944. január 1., 2. és [sz. n.]: Házunk, a mi Várunk! *Hungária*, 1944. szeptember 15., 4.; HIL I/116. Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója, 1943. március 8., 8.

¹⁶¹ MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Magyar Egészség Hete iratai, 89.

¹⁶² [sz. n.]: [c. n.] *Bajtárs*, 1934. március 10., 8.

¹⁶³ Tóbiás Kornél: Turul rádió, Turul propaganda. *Bajtárs*, 1934. április 10., 2.

és egyesületekhez kötődő) humán értelmiségiek és alapvetően népi írók, falu szociográfusok számára egyaránt. (A rendszeres előadók között szerepelt Németh László, Kovács Imre, Kerék Mihály, Kodolányi János.) Tevékenysége alapján a komplexum a Horthy-korszak emblematisztikus keresztény-nemzeti diákközpontjává vált. A Turulvár témánk szempontjából azért is bír különleges jelentőséggel, mert az európai munkatáborozás, munkaszolgálat (elsősorban a RAD) intézményét a különféle fórumokon a Turul általi honi létesítés (1935. július) előtt itt ismertették meg széles körben a diáksággal, s az itteni rendezvényeken szereztek híveket a Turul-munkaszolgálatnak is.

Végváry vegyes elképzeléseihez ugyancsak illeszkedett a Turul tagjai számára kötelezően meghirdetett akciója, miszerint az idegen hangzású vezetékneveket változtassák magyarosra. Hogy jó példával szolgáljon, 1934 áprilisában sajátját Verbovszkyról¹⁶⁴ a Turul Szövetség fajvédő elképzeléseinek megfelelően Végváryra magyarosította. Cselekedete a diákszervezetben olyan mozgalmat indított el, melyet végül fővezéri utasításban szabályozott, midőn 1935. szeptemberben elrendelte, hogy a Turul minden tagja kötelezően hajtson végre névmagyarosítást.¹⁶⁵ A fajvédelem később is sarkalatos pontja maradt a Turul Szövetség elképzeléseinek. Központi orgánuma, a *Bajtárs* cikkeiben rendre tetten érhető: „A Turul Szövetség bajtársi egyesületének tagja lehet minden olyan magyar ifjú, aki nagyszülőikig visszamenőleg igazolja, hogy nincsen zsidóvér az ereiben, felvételét valamelyik bajtársi egyesülettől kéri, azt darunak felveszi, majd a daruvizsga után pedig teljes jogú tagjává fogadja.”¹⁶⁶ Vallási különbséget magyar és magyar között a Turul nem

¹⁶⁴ Tóbiás Kornél: Turul rádió, Turul propaganda. *Bajtárs*, 1934. április 10., 2.

¹⁶⁵ A névmagyarosítási programot a fővezérség huzamosabb ideje tervezte. Eredőjét a miniszterelnök 1934 januárjában írásba foglalt elképzelése jelentette. Az általa fogalmazott „A Gömbös-kormány működése 1932. október 1-től 1933 végéig” című vaskos dokumentum az 1933 nyarán elindított névmagyarosítási mozgalmat (amelynek hatására ekkorra havi 5000 kérelmező akadt) fel kell erősíteni, mert „Magyarországon aránytalanul viselnek idegen hangzású nevet, ami nemzeti szempontból káros jelenség”. MNL OL K 35 Gömbös Gyula miniszterelnök iratai „d” dosszié (1932–1935). A Gömbös-kabinet jelentései, 22–23. Ennek nyomán az egyetemi ifjúsági egyesületek egyre-másra hozakodtak elő a témával 1934–1935-ben. Lásd összefoglalóan Gulyás András: Név, névmagyarosítás. *Kőrösi Örálló* [A Turul Szövetség Mezőberényi Kőrös Bajtársi Vegyestörzsének röpirata], 1935/2., 6–8.

¹⁶⁶ A felsőoktatásba bekerülő, a Turulba belépő elsőéves diákoknak végig kellett járni a szervezet ranglétrájának fokait. Az első három évben daruk, majd igen szigorú daruvizsgát követően az egyes tisztségekre aktív és passzív választójoggal bíró leven-

ismer. Katholikusok és protestánsok egyaránt tagjai (a zsidóság a Turul helyes felfogása szerint nem csak vallás, hanem vallási alapon szervezett faj!)¹⁶⁷ A zsidóság tehát a fajvédők elképzeléseinek megfelelően a szövetség vezetésének teóriájában is egy olyan „faj” volt, amely a magyarságtól idegen, abba beilleszkedni nem képes. Ez az antiszemita alap volt az egyik kohéziós tényezője elképzeléseinek (megjegyzendő, hogy az egyetemi „zsidóverések” 1919 óta vissza-visszatérő sorozatát Végváry ugyanúgy eltúrte, mint elődei, retorziókra szinte sosem került sor). A másik a németellenesség.¹⁶⁸ A zsidóellenességgel és antikapitalizmussal összekapcsolva a politikai elit egészét átjáró, kivált a népi mozgalomban erős eszmei vonulat¹⁶⁹ a bajtársi egyesületek sajtójában, Végváry írásos és szóbeli megnyilvánulásaiban kulcskérdéssé vált a 30-as évek derekától, amikor a hitleri Németország nyomán a hazai németiség egy része, a nyilas pártok egy részére (is) támaszkodva próbált meg előretörni.¹⁷⁰ A Végváry irányította Turul-vezetés (a tagegyesületek jelentős csoportjai által nem támogatva) ugyan nem a demokratizmustól, a diktatúrától való viszolygásuktól, félelmüktől, hanem állhatatos fajvédő nézetüktől vezérelve szemben állt a pángermán agitációval. 1934. március 15-én a Turul Szövetség a fővezér és Roboz Zoltán kulturális vezér vezetésével a budapesti Gellérthegyben elégetett három Turul-tányérsapkát azzal, hogy a viselet a német Burschokra hasonlít, és bevezette helyette a magyaros Bocskai-főveget vagy Bocsk-

ték lettek. Az egyetem elvégzését követően dominusi (őregúri) kategóriába kerültek azok, akik noha munkát vállalta, megőrizték Turul-tagságukat is. A „Turul” Szövetség (a Magyar Egyetemi és Főiskolai Bajtársi Egyesületek Országos Központja), valamint a kötelékébe tartozó és a Szövetség szerves részét képező Bajtársi Egyesületek és Bajtársi Törzsek (vegyestörzsek) Alapszabályzata. [h. n.], [k. n.], 1927.

¹⁶⁷ [sz. n.]: Téged keresünk... *Bajtárs*, 1935. június hó. 3.

¹⁶⁸ UNGVÁRY Krisztián: Antisemitizmus és németellenesség: a kétfrontos harc. In *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham professzor 80. születésnapjára*. Szerk. KARSAI László és MOLNÁR Judit, Budapest, MAZSIHISZ, 2002., 731–750. és KEREPESZKI Róbert: A Turul Szövetség. In *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. I. m., 360–369.

¹⁶⁹ UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antisemitizmus Magyarországon*. Budapest–Pécs, OSZK–Jelenkor, 2012, 258–297.

¹⁷⁰ A németellenesség első megnyilvánulása feltehetően 1933-ban volt, amikor Ambrus József, a későbbi fővezér heteken keresztül követelte, hogy a kormány nevezzen ki kormánybiztost Baranyába, aki drasztikus eszközökkel törje le a magyarellenes agitációt. Ambrus József: *Kormánybiztost Baranyába! Nemzetvédő*, 1933. november hó. [o. n.]

kai-sapkát (amit egyes esetekben Rákóczi-fővegnek is neveztek).¹⁷¹ A fővezérség propagandát folytatott a többi bajtársi egyesületnél is a hasonló változás érdekében, melynek folyamányaként az új viselet csakhamar kiszorította a régit.¹⁷²

A szövetség vezetése az említettekkel párhuzamosan, azokkal összefüggésben, főleg 1935 őszétől kiemelten fontosnak tartotta a nagybirtokok felszámolását, illetve a magántisztviselők szociális felemelését (utóbbit siker koronázta, amennyiben kezdeményezésükre vezette be a kormány a 40 órás munkahetet).¹⁷³ Továbbá elsősorban fajvédelmi ihletettségéből, részben a faluszociográfusok hatására eminens érdekűnek tartották a vidék közegészségügyi és gazdasági fejlesztését. Az ismét Gömböshöz illeszkedő „új magyar honfoglalás” elképzelése szerint a magyarság megtartó ereje a vidék, melynek gazdasági, politikai, mentális és egészségügyi felemelés nélkül lehetetlen az ország megerősödése. A Turul ez irányú – később tárgyalandó – három akciója, az 1935. október 20. és 28. között megrendezett Magyar Egészség Hete, az 1936 nyarán országos népegészségügyi propagandaújtára bocsátott Magyar Egészség Vonata, illetve ugyanez esztendő októberében megtartott Magyar Nép Hete rendezvénysorozatok mind illeszkedtek a fajvédő, a népi, de részben a baloldali irányvonalakhoz is. Egyúttal mutatják a Turul kitarult kapcsolatrendszerének a kormányzattal összefonódó, a közigazgatásban megjelenő erejét. Éppen ezért a hazai sajtó jelentős részétől komoly elismerésben részesült.¹⁷⁴ Végváry parlamenti felszólalásaiban is – mint később lesz róla szó – visszatérő elemként szerepeltek népegészségüggyel, a vidék közegészségügyével, kórházüggyel kapcsolatos fejtegetései. Minderre olyan büszke volt, hogy 1945-ös népbíróági perében mentőelemként említette meg az 1935-ös és 1936-os propagandaakciókat. Torz, a valóságot eltagadni igyekvő ekkori beállítással ellentétben irányítása alatt a Turul prog-

¹⁷¹ [sz. n.]: [c. n.] *Bajtárs*, 1934. március 10. 5.

¹⁷² BFL B 3701/1950. V-88720. Végváry József népbíróági pere(i), 94–95.

¹⁷³ Dr. Dérczy Ferenc: Az értelmiségi munkanélküliség megoldásának új útjai. *Új Pécel*, 1937. március 22., 5–6.

¹⁷⁴ Részletesen lásd SZÉCSÉNYI András: A Turul Szövetség akciói: A Magyar Egészség Hete és a Magyar Nép Hete. In *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Főszerk. GERGELY Jenő, Budapest, ELTE BTK, 2010., 191–204. és MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Magyar Egészség Hete iratai. 27–28., 29., 42.

ramja e tekintetben ugyancsak nemzetiség-ellenes (élesen zsidó- és németellenes), célja pedig „a magyar nép gyermekeinek szociális megsegítése volt”.¹⁷⁵

A Turulban, sőt végső soron az egész egyetemi ifjúság körében lévő forrongás, belső feszültség első ízben az 1934-es országos követő táborban mutatkozott meg,¹⁷⁶ az ifjúsági mozgalmon belüli, különösen pedig a Turulban feszülő több irányba tartás erőteljesebb belső artikulációja ellenben csupán a Turul Szövetség 1936. november 5–8-án tartott miskolci országos követő táborban tört élesen felszínre.¹⁷⁷ Itt a „régiek” csoportosulása jóval radikálisabb, a legkeményebb fajvédő elveket vallotta, és a jelen vezetését és tagságot puhánynak állította be. További törésvonalat jelentett, hogy a Turul egyes elemei és tagegyesületei a népi mozgalom hatása alá kerülve, illetve az illegális kommunista mozgalom hatására (legerősebben Révai József *Marxizmus és népiesség* című könyvét kell említeni)¹⁷⁸ immár nem elégedtek meg a zsidó kravallokkal és a revízió minél hangzatosabb követelésével.¹⁷⁹ A fővezérség ráadásul beleütközött

¹⁷⁵ BFL B 3701/1950. V–88720. Végváry József népbírói pere(i), 13–15.

¹⁷⁶ XV. országos Követő tábor. *Lendület*, 1934. október–november, 1–3.

¹⁷⁷ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 3. tétel. A XVIII. Országos követő tábor teljes jegyzőkönyve, 1936. november 5–8., 91.

¹⁷⁸ DONÁTH Ferenc: Emlékek a Márciusi Front mozgalomból. In DONÁTH Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések*. Szerk. SZABÓ JUDIT–VALUCH Tibor. Budapest, Századvég–MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1992, 55–56. A kommunisták szerepéről lásd részletesebben: Donáth Ferenc visszaemlékezése a Márciusi Frontra. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (továbbiakban: PIL) 867. f. 2/d., [o. n.].

¹⁷⁹ Kommunisták 1932-től voltak jelen az egyetemi életben, 1935-től a Komintern VII. kongresszusán ún. Dimitrov-határozata nyomán pedig tömegesen – legtöbben Rajk László és Donáth Ferenc közreműködésével – léptek be a bajtársi egyesületekbe bomlasztás céljából. Sokan, egyes tagegyesületekben hatásukra valóban kommunistákká lettek, de átütő sikert természetesen nem érhettek el. Lásd Pollner György és Béki Ernő visszaemlékezéseit. In PINTÉR István: *Kutatási beszámoló. Emlékek, adatok az 1930-as évek haladó egyetemi ifjúsági mozgalmairól*. Budapest, Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, 1979, 65–71, 90–104; OHA/25, Fitos Vilmos-interjú, 24–25.; OHA/23, Gyenes Antal-interjú egésze; Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Levéltára (továbbiakban: MOMEL) 1/c. Iparművészeti Főiskola, Rektori hivatal iratai, 1932, 186. sz. Kommunista rölapok terjesztése; Tóth Pál Péter: Bevezető. In *A magyar értelmiség két világháború közötti történetéhez I–II*. 1–28. További – bőséges számban fennmaradt – adalékokat adnak a Pázmány Péter Tudományegyetemen 1932 és 1937 között rendre felbukkanó kommunista szervezkedések egyetemi iratai. ELTEL Pázmány Péter Tudományegyetem Rektori Hivatalának iratai (pl. 8006/1932–33. tanév, bűnvádi eljárás alá vont egyetemi hallgatók fegyelmi ügye, 1–4.; 2264/1934–35. tan-

a jó tíz évvel korábbi elődökbe is: a tanácskozáson felszólalt Törös Sándor alapító, a szövetség első fővezére, aki „öregdiákokból” álló csapata támogatásával indulatosan jelezte, hogy a Turul vezetése ki akarja őket szorítani. „Mi, akik ha kell, elpusztulunk egy szálíg, de a numerus-klaususból [sic!] nem engedünk, mi nem azt vártuk, hogy ti ne valósítsátok meg a közélet minden terén, hogy ti 13,8% mellett büszkén hordjátok a Turul sisakot, Azt vártuk, akartuk, hogy kint mindenütt, hogy az orvosi pályán és mindenütt csak az 5%-nak megfelelő legyen. Mit váltott valóra a Turul?”¹⁸⁰ A vita a későbbiekben sem csökkent, Göcze Péter, a budapesti Árpád Bajtársi Egyesület követő egyenesen kormánybíráncnak nevezte Végváry fővezért és a fővezérség tagjait.¹⁸¹ Ugyanakkor az is tény, hogy az őt lehurrogók közül számosan maguk is politikai pártnak voltak tagjai (mint az egyetemi életben részben kiadványai által közismert Erdélyi Ernő joghallgató).¹⁸² Az egész ülésorozat a teljes megosztottságról, fegyelmezetlenségről, közbekiabálásokról, személyeskedésekről, és csupán kisebb részben a tárgyalat kérdésekről szólt.

A miskolci országos követő tábor után – jóllehet a régi vezetést botrányok közepette újjáválasztották – többé a közvélemény előtt sem lehetett padló alá söpörni az egyesület mély megosztottságát, s az ellenállás a népi mozgalommal ténylegesen is kapcsolatot kereső

év, kommunista szervezkedésben részt vett bölcsészhallgatók vizsgálati iratai, 1–20.). A kommunista bajtársakat a rendőrség is megfigyelte, szervezkedéseikről jelentéseket írtak. MNL OL K 802 VKM 82. doboz. Elnöki iratok, vegyes töredékek. Kommunista hallgatók megfigyelései, 1–400. A Turul Szövetség központi irányvonalának érzéketlen, marxista bírálatára lásd az ismeretlen keltezésű és szerzőségű, ám becses forrásértékkel bíró, 1945 után íródott „Ellenzék a Turulban” című visszaemlékezést. KEREPESZKI Róbert–SZÉCSÉNYI András: „Ellenzék” a Turulban. I. m., 171–204; A diákmozgalmak baloldali kritikájára lásd Pollner Györgynek, a Turul Szövetség titkos kommunista tagjának cikkét (Pollner György: Az egyetemi hallgatók világnézete. *Híd*, 1938. január–február hó, 7. és PINTÉR István: *Kutatási beszámoló*. I. m. egésze.

¹⁸⁰ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 3. tétel. A XVIII. országos követő tábor teljes jegyzőkönyve, 1936. november 5–8., 83–84.

¹⁸¹ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 3. tétel. A XVIII. országos követő tábor teljes jegyzőkönyve, 1936. november 5–8., 104. Vö.: Göcze Péter: Bajtárs feladata [sic!], *Kőrösi Órállo*, 1935/3., 3–4. Göcze Szálasi Ferenc pártjához tartozott, később Hubay Kálmán titkára lett és a Magyarság újságírója. *Képviselőházi Napló*, 1939. január 20., XXI. kötet, 385.

¹⁸² MNL OL K 149 187. doboz. Belügyminisztérium, elnöki osztály rezervált iratai, 7. tétel. Egyesületek és pártok ügyei, 1935, 3030. sz., 8–9.

„Turul-ellenzék” formált.¹⁸³ Ennek a csoportnak az artikulációja 1935 tavaszára egységesült, az ifjúsági sajtóban egyre-másra publikáltak programadó cikkeket. Koherenciájával és bő terjedelmével kiemelkedik közülük Bánkuty László cikke, amely összefoglalta a legfontosabbnak ítélt kérdéseket: ifjúsági szociálpolitikáért, a fiatal középosztály jobb életlehetőségeiért emelt szót: „Az ifjúsági életet a megalakítandó városi ifjúsági és szociálpolitikai ügyosztályoknak kell irányítani. Minden város hivatalosan is foglalkozzon az ifjúság életproblémáival, mert ha fontos a dűlőutak, helypénzek kérdése, vágóhidak, halastavak, vásárterek és strandfürdők létesítése, – s mi ezek fontosságát, mint a haladó magyar élet reformerei a legnagyobb készséggel elismerjük, – de állítjuk, hogy éppen olyan fontos irányítani és új életutakra való vezetéssel tisztességes kenyérhez juttatni a magyar fiataltságot is.”¹⁸⁴

A szövetségen belüli széthúzás sarkalatos pontja volt, hogy az „öregdiákok” mindvégig tagok maradtak, sőt, legtöbb esetben ők váltak hangadókká. Ennek tudható be, hogy az aktív, egyetemista tagok száma – tehát azoké, akik a felsőoktatási intézményekkel jogviszonyban voltak – országsszerte lényegesen kevesebb volt, mint a már végzettké. Sajátos módon viszont éppen utóbbiak voltak azok, akik a rendszeres zsidóverésekért, rendzavarásokért elsősorban felelősöknek tekinthetők, és így módon meghatározták a Turul Szövetség külső arculatát. Nyikos Gyula szerint ekkorra kialakult a „szabványos deákvezérek” típusa. „Fölkerült néha középük egy-egy önzetlenül nagyot akaró is. Azt aztán kiejtették maguk közül, s ha másképpen nem lehetett, hát fölfelé buktatták. Közben meg rojtosra koptatták nyelvüket a magyar ifjúság problémáinak megoldásáról. Jól mondta Tamási Áron még 1937-ben: annyit beszéltek a magyar deákság kérdéseiről, hogy valóságos beszéd-akadályokat gördítettek a megoldás útjába.”¹⁸⁵ Ugyanezt a kérdést a debreceni Újhelyi Szilárd ekképp látta a fővezérség tevékenységének relációjában, felviláncolva ez ettől való elszakadás lehetőségét: „A klikkérdet egyete-

¹⁸³ A kifejezést akkor és ma is nevezik „népi-ellenzéknek”, „népi szárnynak” is. Elsősorban debreceni tevékenységével kapcsolatban lásd Tóth Pál Péter: *Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig*. Budapest, Akadémiai, 1983; Tóth Pál Péter: A harmincas évek értelmiségi-ifjúsági mozgalmairól. I. m., 45–50.

¹⁸⁴ Bánkuty László: Új utakon. *Turul Újság*, 1935. március 2., 3. Vesd össze: ifj. Bárdy István: Az ifjúság új útjai. *Turul Újság*, 1936. február 15., 3.

¹⁸⁵ Nyikos Gyula: A magyar deákság egységéért. *Szegedi Híd*, 1942. június hó, 7–9.

mes nemzeti érdekké kell álcázni, hogy az ellene támadókra legalább is nemzetgyalázást és hazaárulást kiálthassanak. Nemzeti érdekké kell kikiáltani, mert csak így sikerülhet az ideálokért küzdő ifjúságot a nagy néptömegek és végső soron önmaga ellen rohamoztatni. Csak így sikerülhet figyelmét másodrendű problémák felé irányítani, »másról beszéltetni«, a zsidóheccek cirkuszi játékába bevonni, táncestélyek fényével elzsongítani és megakadályozni az értelmiségi ifjúságnak az elnyomott tömegekkel való természetes szövetségre lépését. [...] Noshát mi kiállunk ebből a kórusból. [...] Lehet, hogy te sem vállalod. Nem is kapacitállak rá. Mindezt csak azért írom meg: ha elfásulsz a céltalan rohamozásokban, ha kiábrándulsz az antiszemita romantikából, ha csalódsz, véglegesen csalódsz a frázis-nacionalizmusban, tudd, hogy már van hova csatlakoznod...!”¹⁸⁶

A Turulnak (mint utaltam rá), kihívásként szembe kellett néznie az 1930-as években megjelenő új, náci típusú szélsőjobboldali pártokkal, ideológiákkal is.¹⁸⁷ Az égető problémát a fővezérség kezdetben az egyes erőcsoportok összebékítésében látta. A kiöregedő (25 és 35 életévük közötti) „ifjúsági vezérek” (Kristó Nagy István néhány évvel később ezek érdekszövetségét a maffiához hasonlította),¹⁸⁸ korábbi – úgynevezett „burschenschaftos” – felfogásukból nem engedtek, így az összebékítés nem lehetett sikeres. 1933/1934-től néhány tagegyesület hosszabb-rövidebb ideig a nyilas-típusú szélsőjobboldal befolyása alá került,¹⁸⁹ de az új szélsőjobboldal zavaros eszméi a

¹⁸⁶ Újhelyi Szilárd: Levelek egy egyetemistához. *Tovább*, 1938. március hó, 8–9.

¹⁸⁷ PAKSA Rudolf: Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években. In *A magyar jobboldali hagyomány*. I. m., 275–304.

¹⁸⁸ Kristó Nagy István: A Turul körül. *Szegedi Híd*, 1941. december, 6.

¹⁸⁹ A Belügyminiszter Festetics Sándor képviselőt, az évtized derekán az ifjúságra legnagyobb hatást gyakorló szélsőjobboldali pártvezetőt 1935. január 26-án levélben figyelmeztette, hogy „a főiskolák hallgatóinak és egyéb tanulóknak politikai pártba vagy politikai célokra való szervezése az illető politikai pártra nézve súlyos következményt vonhat maga után”. MNL OL K 149 BM Elnöki osztály rezervált iratai, 187. doboz, 7. tétel; MNL OL K 149 BM Egyesületek és pártok ügyei, 1935. doboz, 3095. sz. A csendőrség jelentése 1935. november 27-én a szélsőjobboldali mozgalmakról belügyminiszternek. 25.

A budapesti kerület péceli tagegyesülete például annyira közel került a nyilaskezes eszmékhez, hogy a *Pestkörnyéki Újság* 1936. május 2-ai száma megvádolta, hogy az egyesület újságja, az *Új Pécel* nyilas pártlap. [sz. n.]: Sajtóháború Pécelen?! *Új Pécel*, 1936. május 14. A folyamat 1938–1939-ben tetőzött, erről rendőrségi jelentések tucatjai tanúskodnak. Részletesebben lásd: MNL OL K 149 BM 37. doboz. Jobboldali mozgalmak megfigyelése.

Hungária mérnökhallgatóinak körében is felütötték fejüket.¹⁹⁰ Az új, nemzetiszocialista szélsőjobboldal prominensei között számos turulistát ismerünk (Kémeri Nagy Imre, Kemény Zoltán, Radó Endre, Salló János, Oláh György, Zsabka Kálmán és mások).¹⁹¹ Az egyetemisták körében számuk, arányuk megbecsülhetetlen,¹⁹² ha hihetünk a rendőrségi jelentéseknek, 1937-re kijelenthető: „A turulisták egy része beszervezett tagja a különböző nyilaskeresztes frakcióknak, minek következtében a baloldali- és antilibális tüntetések előké-

¹⁹⁰ MNL OL K 149 BM Elnöki osztály rezervált iratai, 187. doboz, 7. tétel, 3030. sz. Egyesületek és pártok ügyei, 1936. A csendőrség jelentései a szélsőjobboldali mozgalmakról belügyminiszternek, 8–9.

¹⁹¹ Érdekesség gyanánt érdemes megemlíteni e csoportból három személyt. A harcos fajvédő, rongyosgárda-tag, a Turul Szépműves Céh vezetőjeként hírhedt Zsabka Kálmánt (1897–1967?), aki 1944–45-ben a pesti gettó lakóinak védőjeként is nevet szerzett, 1946–1948-ban pedig államellenes szervezkedésért állt megfigyelés alatt. MNL OL K 148 BM 998. csomó, 17. tétel, 6016. sz. Turul Szövetség Szépműves Bajtári Egyesület kérelme a Belügyminiszterhez, 1938. november 9.; ÁBTL 3. 1. 9. V-55765. Zsabka Kálmán; ÁBTL 3. 2. 5. O-7763. Zsabka Kálmán; Antalóczi Sándor (1915–1983) pedig Ambrus követőjeként, megrögzött antiszemitaként ténykedett, 1938-ban rövid ideig a Nyilaskeresztes Párt tagja volt. Később, az 1956-os forradalomban a Corvin közben szerzett hősi érdemeket. ÁBTL 3. 1. 5. O-14849/6/56. Antalóczi Sándor, 1–3.; ÁBTL 3. 1. 9. V-93910. Antalóczi Sándor; ÁBTL 3. 1. 9. V-46367 Antalóczi Sándor; ÁBTL 3. 1. 5. O-14849/6/56. Antalóczi Sándor. Kemény Zoltán (1910–?) Huszonkét évesen, 1932-ben lépett be a Turul Szövetségbe, 1937-től a Salló János vezette Nemzeti Front, majd nem sokkal később, 1940 májusától a Nyilaskeresztes Párt tagja lett, a párt egyik ideológusának számított. 1944. október 15-én tevékenyen részt vett a nyilas hatalomátvételben, fegyveres őrseget állt a párt főhadiszállásán. 1944. október 23-án a Nemzetvédelmi és Propaganda Minisztérium ideológiai osztályának vezetőjévé nevezték ki, ahol *Mi a hungarizmus?* címmel írt kátét. 1944 decemberében Szombathelyen átvette a minisztérium elnöki osztályának vezetését is. A Népbíróságok Országos Tanácsa 1947 júniusában nyolc év börtönre, teljes vagyonekizobzásra és politikai jogainak tízévi felfüggesztésére ítélte. ÁBTL 3.1.9. V-113057.; Dr. Kemény Zoltán; ÁBTL 3.1.5. O-1484/82, Kemény József Zoltán. Róluk és társaik szerepéről, 1945 utáni tevékenységükről KEREPESZKI Róbert: A Turul Szövetség (1919–1945) I. m., KEREPESZKI RÓBERT: „Informátorunk is a Turul Szövetségnek volt tagja...” I. m.; KEREPESZKI Róbert: „Az egyetem nem tudomány, hanem a reakció és a jobboldali gondolat fellegvára...” Jobboldalinak minősített egyetemi szervezkedések 1945–1956 között. In *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989.* I. m.; SZÉCSÉNYI András: Turulisták és rongyos gárdisták a második világháború utáni Magyarországon. In *Búvópatakok.* I. m., 257–292.

¹⁹² Erre vonatkozóan egy, roppant hiányos, mintegy kéttucat szélsőjobboldali párttag-turulista személyt tartalmazó, a Belügyminisztériumban a háború utáni népbírószági felelősségre vonás céljából készült listát ismerünk. ÁBTL 3. 1. 5. O-14937/1. Nyilaskeresztes párt, 106–117. Ezenkívül mintegy tucatnyi idetartozó személynek a második világháború utáni állambiztonsági szervek által készített vizsgálati, operatív és megfigyelési dossziéja ismert. Felsorolásukat ezúttal mellőzzük.

szítése és propagálása két irányból folyik.”¹⁹³ Nagy Kardos Ernő, a Nyilaskeresztes Párt egyik ifjúsági vezetője, aki turulista kapcsolatait a pártban tudatosan felhasználta, későbbi, 1948. május 30-án, vizsgálati fogságban tett feljegyzése is alátámasztja a helyenkénti összefonódást: „A pártba a Turul Szövetségen keresztül jutottam be. A Turul Szövetségbe[n] kerültem össze a nemzeti szocialista párttagokkal, akik közben a pártba is beléptettek.” Nagy Kardos Ernőt végül 1940 augusztusában rendőrségi megfigyelés alá helyezték nyilvánosság előtt elmondott kijelentéseiért, vidéki agitációs turnéiért.¹⁹⁴

Az általuk fémjelzett Turul-csoportok teljes őrsváltást, a zsidósággal szembeni jóval radikálisabb megoldást akartak, ráadásul erős németellenes élel. Nem véletlenül jegyezte fel már 1936 őszén egy rendőrségi jelentés: „Egyetemi hallgatók – főleg Turulisták – gyakran keresik fel a nemzetiszocialista szerveket azzal, hogy zsidóellenes akciókra készülnek és érdeklődnek, hogy számíthatnak-e a párt részéről támogatásra.”¹⁹⁵ Az ehhez hasonló nem ritka, hátterben megbújó, jobbára helyi szervezkedéseket sem a Belügyminisztérium, sem a Nemzeti Egység Pártja nem nézte jó szemmel, s csakhamar a Turul követőit is rendre kiéleződtek az ellentétek. Bár nézeteikkel nem egy vonatkozásban természetesen Végváry is egyetértett, döntenie kellett: a Turul Szövetséget radikális jobboldali irányba kormányozza, vagy kormánytámogató-jobboldali vonalon halad. Végváry a sikerebbnek ítélt utóbbi utat választotta. Radikális lépésként 1936-ban kizárta a nyilasokat a diákszervezetből, majd pedig tüntetést szervezett a már elhunyt, pángermánnak titulált „deutschungar” Bleyer Jakab egyetemi tanár emlékének felelevenítése ellen.¹⁹⁶ A kemény intézkedések közé sorolható, hogy 1937-ben korábbi hívét, a nemzetiszocialistákkal lepaktált Salló Jánost¹⁹⁷ ki-

¹⁹³ MNL OL K BM 149 651/7. csomó. Jobboldali összesítők 1. doboz, 5. őrzési egység, 173.

¹⁹⁴ ÁBTL 3.1.5. O-14967/263. Nagy Kardos Ernő, 13.

¹⁹⁵ MNL OL K 149 BM 651/7. csomó, Jobboldali összesítők.1. doboz, 4. őrzési egység, 168–169.

¹⁹⁶ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 3. tétel, 64–67.

¹⁹⁷ Salló János ügyvéd korábban Végváry híveként a *Bajtárs* szerkesztője, egyúttal az országos sajtó és propaganda ügyosztály vezetője volt, de 1931-től az egyetemi munkatáborok szervezőjeként is nevet szerzett magának. Salló még kizárása előtt, 1936-ban Rajniss Ferencel alapította meg a Nemzeti Frontot. Szerepére elsősorban lásd PAKSA Rudolf: Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években. I. m., 291, 297, 300; SZÉCSÉNYI András: Egyetemi és főiskolai munkatáborok Magyarországon 1935–

zárta a Turulból.¹⁹⁸ Ezen lépéseivel a fővezérség a bajtársi egyesület náci barát köreit azonban nem tudta elhallgattatni, de továbbra sem volt képes a népiekkel szemben hatékonyan fellépni. A Turul szélsőjobb csoportjainak többsége az említettek ellenére fenntartásokkal ugyan, de megmaradt Végváry támogatójának, mert a vele való együttműködéstől remélték az általuk „népfront-politikát” folytató, a korábbiakkal szakítani akaró, jobbra az aktív egyetemistákból állók erejét megtörni. A szétforgácsolódást a kisebb vidéki tagegyesületek sínylették meg, amelyek nem politizáló tagsága többnyire értetlenül állt az országos és kerületi szinteken megjelenő polémia előtt: ők inkább (mélyebb tartalomtól függetlenül) egységet, „egységes világnézetet”,¹⁹⁹ és a problémáknak, feszítő kérdéseknek (diákszociális nehézségek, revízió, zsidókérdés, földkérdés) valamiféle egységes ifjúsági forradalommal való megoldását akarták egy új világban.²⁰⁰

Az 1937. november 11–24. közötti soproni országos követtáboron a Turul Szövetség tagsága az említett törésvonal mentén csaknem kettészakadt. Végvárynak nem csekély személyes ráhatással – egyes források szerint erőszakkal – ismét sikerült meghosszabbítania hatalmát. Ekkor lett országos kulturális vezér Báthly Béla, országos jogi vezér Kalotás Antal, országos gazdasági és diákszociális irányító Dérczy Ferenc, szervezési vezető Bolla Pál, és országos sajtóvezér Ambrus József – mind Végváryhoz hű személyek –, továbbá a vele csakhamar szembeforduló Szabó Gyula országos propagandavezér.²⁰¹ Sopronban egyebek mellett elhatározták, hogy idegen nevű egyén többé nem viselhet tisztséget, és mozgalmi részleg alakult a kerületi rendszeren belül, mégis elkülönülve az addigi egyetemi egyesületektől. Ahogy Hódy András hódmezővásárhelyi Turul-vezér a tisztújító nagygyűlésen megállapította: „A Turul azonban [immár] nem csupán egyetemi alakulat, hanem az új, szociális Magyarország kiépítéséért harcoló egyesület, amelynek tagja lehet mindenki, aki a szociális igazságon felépülő egysíkú magyar társa-

1939. In *Visszatekintés a 19–20. századra*. Főszerk. ERDŐDY GÁBOR, Budapest, ELTE, 2011, 153; SZÉCSÉNYI ANDRÁS: Egyetemi munkaszolgálat Magyarországon a Horthy-korszakban. *Történeti Muzeológiai Szemle*, 2011, 53–72.

¹⁹⁸ BFL B 3701/1950. V–88720. Végváry József népbírói pere(i), 13.

¹⁹⁹ [sz. n.]: [c. n.] *Riadó*, 1935. március 15., 2.

²⁰⁰ Pl. Dr. Fábrián Béla: Március 15. *Roham*, 1936. március 15., 2.

²⁰¹ MNL OL K 149 BM 651/7. Jobboldali összesítők. 1. doboz, 5. őrzési egység, 211.

dalom kiépítéséért akar küzdeni. Hogy azt a szervezeti formában is kifejezésre juttassuk, kettéosztottuk a Turult.”²⁰² Jóllehet a kettéválás erősen túlzó kijelentés, a pécsi kerület röplapja szerint itt már „az életképtelenség hullafoltjai kezdtek feltűnedezni”, amit – már ekkor konkrétan megfogalmazódott a gondolat – csupán az egyetemi, illetve a mozgalmi törzsek és egyesületek végleges kettéválasztásával lehetett volna eltüntetni.²⁰³ A budapesti orvoskari Csaba Bajtársi Egyesületben már 1938 februárjában felvetődött a Turul szétbontása, mégpedig fakultatív, mozgalmi és politikai csoportokra – de Sánta Gábor alvezér tervét végül a felsőbb fórumokon megbuktatták.²⁰⁴ Az 1933-tól létesített mozgalmi törzsek egyetemen kívüli rétege egyébként kiváltotta nemcsak a tanári kar ellenszenvét (mivel ezeket nem lehetett ellenőrizni), de más diákegyesületek is nemtetszéssel fogadták. „Azt, hogy a Turul Mozgalom iparosokat is befogad tagjai közé, nem szemrehányásképpen említjük, mert azon csak örülnünk szabad, hogy az iparos és munkás ifjúságot is megnyerik a keresztény nemzeti eszmék számára, hanem tesszük ezt csak azért, hogy rámutassunk arra, hogy a Turul mozgalom ezzel lemondott egyetemi és főiskolai jellegéről”²⁰⁵ – olvasható a Foederatio Emericana illetékesének a budapesti tudományegyetem Bölcsészeti Karának dékánjához 1937-ben írott helyiségigénylési kérelmében.

A már említett tagegyesületi elszürkülés az 1930-as évek végére tetőzött.²⁰⁶ A szakadás a Buda Bajtársi Egyesületben állt be legkorábban, 1934–1936 között, és súlyos belső feszültségekhez vezetett, amelyek egyik következménye lett – a tendenciára már utaltam –

²⁰² [sz. n.]: Kettéosztotta a Turul Szövetséget a soproni követtábor. *Vásárhelyi Ifjúság*, 1937. november 22., 2.

²⁰³ [sz. n.]: Rendszerváltozást a Turulba! *Turul Követtábori Újság*. A Turul Szövetség Pécsi kerületének röpirata. 3–4.

²⁰⁴ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 2. doboz, 21. tétel. Csaba Bajtársi Egyesület, Fővárosi Bajtársi Törzse. 13–14.

²⁰⁵ ELTEL 8/b. Pázmány Péter Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. Emericana helyiség iránti kérelme, 1937–38/1493., 1.

²⁰⁶ Ez a folyamat a pécsi kerület tagegyesületeink példáján rekonstruálható a legjobban a fennmaradt bőséges dokumentáció birtokában. MNL BaML IV. 434/a. Baranya vármegye egyesületei alapszabályainak levéltári gyűjteménye iratai; MNL BaML IV. 1428/301–302. sz. Turul Szövetség pécsi kerület egyesületeinek iratai; MNL BaML IV. 1428/52. sz. Turul Szövetség felsőkereskedelmi iskolát végzettek Bercsényi Bajtársi Egyesülete.

az egyesület működésének csaknem elhalása,²⁰⁷ esetenként tartalom nélküli, a bajtársi eszmeiségtől merőben eltérő, külsőségekben való megjelenése.²⁰⁸ Még a Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karának korábban fegyelmezett és élénk bajtársi egyesületét is kiüresedéssel, sőt agresszivitással illette egy 1937. augusztusi dékáni memorandum.²⁰⁹ Másutt az egyetemi hatóságok függesztették fel véglegesen vagy ideiglenesen a működést. Például a Körösfői Bajtársi Egyesület első felfüggesztését 1934 végén az Iparművészeti Főiskola vezetője a kétes tisztikar miatt kapta: az egyesület ténykedése „mindaddig szünetelni fog, amíg itt az iskolában új szellem, bajtársi érzület, izzó hazafias és áldozni is tudó új nemzedék nem lesz. Ez ugyan nem lesz dicsősége a mai ifjúságnak, de inkább semmilyen, mint egy tengődő egyesület!”²¹⁰ Annyi bizonyos, a Turul Szövetség tagságának zöme – így vagy úgy – változást akart.²¹¹

A második világháborúba való belépéssel a bajtársi eszme részben elszürkült, részben viszont ki is bővült: előtérbe került mindenekelőtt a „bolsevizmus elleni harc”, a német–magyar szövetség propagandája, és az új szélsőjobb előretörésével az 1919–1921., 1928–1929. tanévekhez hasonlóan újfent dominánssá lett a zsidóellenes propaganda. Ez a lassú váltás tulajdonképpen Ambrus Józsefnek, az 1939. január 19–21. között, 600 delegált részvételével megtartott XIX. békéscsabai követtáborán megválasztott sajtóvezérnek, az egykori pécsi kerületi vezér munkásságában került előtérbe. Az Imrédy-ellenlábás, korrupcióval vádolt Végváry József nem sokkal korábban lemondott, és kilépett a Turulból.²¹² Békéscsabán a korábbinál jóval

²⁰⁷ A Turul szövetség Buda Bajtársi Egyesülete Évkönyve 1943–1944. Szerk. HAVASSY Baján. Budapest, Turul Szövetség Buda Bajtársi Egyesület, 1944, 9–15.

²⁰⁸ Pl. amerikai mintájú kerti mulatságok szervezése: [sz. n.]: A Turul garden-partyja. *Veszprémi Hírlap*, 1938. július 31. 5.; és augusztus 14., 4.

²⁰⁹ Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Kar Könyvtár és Levéltár (továbbiakban: PPTE HK KL) 1/b. Pázmány Péter Tudományegyetem, Hittudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 60. doboz, 8/1937–38. Erdélyi László memorandumja a VKM-nek, 1937. augusztus 7., 1–3.

²¹⁰ MOMEL 1/c. Iparművészeti Főiskola, Rectori Hivatal iratai, 1934. év 553. sz. A Főiskola igazgatójának levele a Körösfői Bajtársi Egyesület vezérségének, 1934. december [?].

²¹¹ Natkó Gyula: Milyen fővezért várunk? *Bajtárs*, 1938. november hó, 3.

²¹² A békéscsabai követtábort követő egyetemi-ifjúsági események tömör, ugyanakkor fontos részletekre kiterő összegzése: Ladányi Andor: Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban. I. m. 279–283. Végváry 1939 elejére végleg lemondott a

durvábban csaptak össze a főleg szélsőjobboldali eszméket hordozó végzetek jelöltjei, illetve a változást, demokratizálódást és a kiüresedő bajtársi életet népi szellemiséggel megtölteni igyekvő, elsősorban a húszas éveik első felében járó, még beiratkozott egyetemi hallgatók. „Elégszer láthattuk a békéscsabai követtáboron is, hogy a bajtársiasságnak a Turul-munkának legszebb virágai nem a pesti aszfalton fakadtak” – volt olvasható a debreceni kerület nagy hatású lapjában.²¹³

A követtáboron az előbbi csoportnak két „erős embere” akadt. Ambrus fő ellenfele a nyilaskeresztes párttagsággal rendelkező Szabó Gyula volt,²¹⁴ ellene Ambrus csak hajsza hűján szerzett többséget. Mellettük a „népi ellenzék” arca, ifj. Fitos Vilmos²¹⁵ már itt „letet-

vezetésről, és visszavonult a politikától. Szélsőjobboldali szerepvállalásaiért a NOT 1946-ban egy év fegyházbüntetésre ítélte. Kiszabadulása után a meghasonlott ember orvosként praktizált, 1948-tól pedig az Államvédelmi Hatóság számára tett jelentéseket korábbi kapcsolatairól. 1950-ben a folyamatos zaklatások nyomán Ausztriába szökött, s az innsbrucki horthysta és szélsőjobboldali emigrációval ápolt kapcsolatot. Ez okból 1950-ben az ÁVH megkísérelte ismételt beszervezését, vélhetően sikertelenül. Végváry József innen 1951-ben az Amerikai Egyesült Államokba emigrált és kezdett új életet. SZÉCSÉNYI András: Végváry József pályája. I. m. 21–35; Semmelweis Egyetem Levéltára (továbbiakban: SEL) 2/b. Pesti Királyi Tudományegyetem Orvostudományi Kara, Végbizonyítványok, 41. kötet (1927/28. tanév I. félév). [o. n.] Verbovszky József; BFL Budapesti népbíróság, XXV.1.a. 1945–1275. Végváry [sic!] József dr.; BFL Budapesti Népbíróság, XXV.1.a. 1945–4143. Végváry [sic!] József; BFL Budapesti Népbíróság, VII.5.e. 1950–3701. Végváry [sic!] József; ÁBTL 3. 1. 9. V-88720. Végváry Verboch József dr. és társa; ÁBTL 3.2.4. K-338. Végváry József állambiztonsági beszervezése; ÁBTL 3.1.5. O-7763. Zsabka Kálmán.

²¹³ Szép György: Követtábori gondolatok. *Új Vetés*, 1939. március hó, 5–6.

²¹⁴ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 2. doboz, 21. tétel. Csaba Bajtársi Egyesület, Fővárosi Bajtársi Törzse, 55. és ÁBTL 4. 1. A-550. Turul Szövetség, 18.

²¹⁵ A vitatott életpályájú ifj. Fitos Vilmos (1913–2000) történelem–latin szakos tanárként indult. Népi szemlélete jól megfűrt a szélsőjobbal is, 1938 márciusától a Matolcsy Mátyás nyilas képviselő által főszerkesztett erősen zsidóellenes, igaz, a népi irányzathoz (is) sorolt *Magyar Élet* felelős szerkesztője volt (1939-től egyedül szerkesztette a lapot). 1943-tól részt vett az ellenállásban, tagja volt a Magyar Közösségnek. 1949-től államvédelmi ügynök volt, aki még az 1989-es rendszerváltozást követően is jelentéseket írt barátairól, ismerőseiről. Fitos népbíróági perére, benne a Magyar Közösségben betöltött szerepére lásd: BFL XXV.2.b. Budapesti Népbírószág, 1948–5813. Fitos Vilmos kegyelmi ügye; BFL VII.5.. Budapesti Népbírószág, 1949-20503. Fitos Vilmos; BFL Budapesti Népbírószág, XXV.2.b. 1947-1049. Fitos Vilmos; BFL Budapesti Népbírószág XXV.2.b. 1949–85309. Fitos Vilmos kegyelmi ügye; BFL Budapesti Népbírószág, XXV.1.a 1947-1094. Fitos Vilmos; BFL Budapesti Népbírószág, XXV. 1.a. 1947-1837. Fitos Vilmos; BFL Budapesti Népbírószág, XXV.2.b. 1947-1499. Fitos Vilmos. Erős forráskritikával kezelendő önreflexiói: Fitos Vilmos: Szárszó után. *Kritika*, 1983, november, 10–11.; OHA/ 25, Fitos Vilmos-interjú; Fitos Vilmos:

te névjegyt”. Az új fővezér következőképpen reálisan látta, hogy kompromisszumra kell törekednie, ha hatalmát a későbbiekben meg akarja tartani. Beleegyezett, hogy a népiek megkapjanak egy-egy fontos pozíciót (így került irányítása alatt országos kulturális vezéri posztra Fitos).²¹⁶ Mellette a népiekhez tartozó országos és kerületi vezéreket választottak (sorukban Simon László, Natkó Gyula) a „régiek” (Kalotás Antal, Bolla Pál) mellett.²¹⁷ Ambrus József beszédében a „pozitív magyar fajvédelemre” helyezte a súlyt, melyben „a magyar fajiságunkat legtisztábban megőrző paraszti réteg jobb sorsáért” való küzdelmet nevezte meg fő célként.²¹⁸ Rövid időre úgy tetszett, a kényszerű kompromisszum sikeres lesz. Újszerű munka indul meg a tagegyesületekben, részben a fővezérség egyes csoportjainak akarata ellenére: 84 irodalmi és zenei estet szerveztek meg 1939 januárja és 1941 decembere között. „Lendületes, szép korszak volt.”²¹⁹ A fővezérség kezdetben azonosult ezzel. Amint a követőbor után, Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszternek írt márciusi jelentésből is kiszüremlik: „Célunk: a tiszta magyar nyelv, a magyar kultúra művelése és terjesztése, a magyar népköltészet befogadásával és népszerűsítésével. A magyar zene és képzőművészet alkotásainak állandó, mind szélesebb téren való terjesztése. Egységes kulturtörténeti sorozatban a magyar nép elé visszük a magyar szellem egyetemes alkotásait. Siettetni akarjuk a magyar lélek újjászületését a korhoz alkalmazott öltözetben, táncban, játékban, stb.

A népi mozgalom teljessége In *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Szerk. SÍPOS Levente-TÓTH Pál Péter, Budapest, Napvilág, 1997., 162–172. Irodalom: PAPP István: „...Én, aki egész életemben a nép ügyéért harcoltam.” Egy középosztálybeli életút a század viharaiiban: Fitos Vilmos (1913–2000). *Hítel*, 2006/6., 72–77.; <http://m-mk.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=729725&> [letöltés: 2011. július 5.]. Legújabbban: KEREPESZKI Róbert–SZÉCSÉNYI ANDRÁS: I. m. 8–15. és SZÉCSÉNYI András: Turulisták és rongyos gárdisták a második világháború utáni Magyarországon. I. m.

²¹⁶ A Fitos formálta ellenzék szerepéről, Fitos kulturális vezéri működésével kapcsolatban megkerülhetetlen: MNL OL P 1364 Turul Szövetség, 1. doboz, 7. tétel. Fitos Vilmos iratai 1929–1943., 1–410.; MNL OL P 1364, Turul Szövetség, 1. doboz, 14. tétel. Előadások szövegei és egyéb kéziratok. Az anyag a feltehetően Fitos által írott „Ellenzék a Turulban” című kulcsfontosságú memorandumot is tartalmazza (69–84). SZÉCSÉNYI András–KEREPESZKI Róbert: „Ellenzék” a Turulban. I. m., 171–204 (különösen: 183–194).

²¹⁷ Ezt az összetételt novemberben Kassán véglegesítették. Vasárnap választotta meg Kassán új fővezérségét a Turul. *Hétfő*, 1939. november 13., 3.

²¹⁸ Csátár István: Ambrus József orvos lett a Turul országos fővezére. *Hétfő*, 1939. január 23., 3.

²¹⁹ Magyar Pál: Válság a Turul Szövetségben. *Fiatalok*, 1941. december hó, 1–2.

Magyarország természeti szépségeit ismertetjük és propagáljuk. Felkutatjuk a falu, a kisváros, a vidék metropolisainak és Budapestnek problémáit és értékeit. Egyszóval, az egységes magyar kulturális horizontnak feltárása és kivetítése a célunk. Módszerünk: művészi keretben történő »előadás«, az ország minden elérhető pontján.”²²⁰ Ambrus egy sajtóinterjúban állította: „komoly alapossággal és felkészültséggel akarunk foglalkozni a fajiságukban tiszta magyar paraszti tömegek életével. [...] Minden romantikus máz nélkül, tisztán és világosan látjuk a magyar parasztság bajait és úgy vélem, ismerjük a segítség módjait is.”²²¹ A kettősség és a belső harc a tagegyesületek és a fővezérség szintjén mégis megmaradt. Kétségtelen, hogy Ambrus és köre maga is átvette a népiek frazeológiáját, és részben követte is őket, de egyre inkább visszatért a régi kerékvágásba. Ez sokakban csalódást okozott, tovább erősítve az egyesületi züllést. Mindennek példaként említhető, amikor a jeles népzene kutató és tiszteletbeli dominus Pálóczi Horváth Lajos kifogásolta a turulista Oláh György és Rajniss Ferenc *Nemzetőr*-ben megjelent zsidóellenes cikkei, Ambrus közleményben védte meg őket; amikor viszont Kodolányi Jánost a nyilasok támadták *Földindulás* című könyve okán, őt nem védte meg senki.

Ambrus görcsösen – hol a kiegyezést sürgetve, hol az ellenfeleivel a kemény kéz politikáját megvalósítva – próbálta elsimítani a feszültségeket, csillapítani a kavargó, hatalmassá duzzadt tömegszervezet centripetális erejét. Ezért alapította és szerkesztette a *Nemzet-őrt*,²²² amely helyet adott fiatal és idős tagoknak egyaránt, viszont a szövetség népi és a baloldallal utakat kereső tagjai mindegyre csökkenő számban jutottak benne szóhoz.²²³ Ambrus elődjeihez képest számos ponton szigorított a tagság kötelezettségein is, amely tovább

²²⁰ MNL OL K 636 VKM 897. doboz, 60. tétel. Egyesületi iratok 1937–1941. 27675. sz. Ambrus József fővezér és Szekeres János gazdasági és diákszociális vezér levele a VKM-hez 1939. március 6-án, 53–54.

²²¹ [F.]: A halódó Ormánység sorsát tárja a magyar közönség elé a Turul Szövetség. *Hétfő*, 1939. január 30., 4.

²²² A *Nemzetőr* első száma 1939. július 31-én jelent meg, és hetente 1944. október 19-ig létezett. Felelős szerkesztője Ambrus József, főszerkesztője Kodolányi János volt, s ekkor gyakorta közölt a „Turul-ellenzékkel” kapcsolatos támogató cikkeket is. Kodolányinak a Turullal való szakadása után, 1940. október 14-től Jaross Andor foglalta el a helyét, és innentől fogva a hetilap a Magyar Élet Pártja igen radikális szócsovéként funkcionált.

²²³ Az orgánum 1939. július 31-én, Petőfi halálának évfordulóján indult.

élezte a feszültségeket,²²⁴ a rénitensnek mutakozó kisebb egyesületeket pedig egyenesen elhallgattatta. Már 1939. március 20-ai parancsában a fővezér megtiltotta a tagegyesületek számára, hogy pártokkal hivatalosan érintkezzenek; megtiltotta, hogy a Turul ügyeiben a fővezérségen kívül más nyilatkozzon, és általánosságban a fővezérség egyes ügyosztályai előzetes jóváhagyása nélkül ezentúl nem történhetett semmi.²²⁵ A későbbi utasítások ezen is túlmentek. Egyebek mellett 1940. január 18-án fegyelmi eljárás terhe mellett kötelezővé tették, hogy a kerületi vezérek és alvezérek rendszeresen látogassák az egyesületeket,²²⁶ és február 1-től csak a fővezérség által előzetesen engedélyezett rendezvényeket tarthattak vidéken.²²⁷ Ambrus náci barátsága, zsidógyűlölete pedig az általa 1939-ig szerkesztett pécsi *Nemzetvédő* lapban publikált cikkeiben érhetők markánsan tetten.²²⁸

Fitos Vilmos, a szövetség kulturális ügyosztályának vezetője egyik kezdeményezője volt az újításoknak. Fitos ugyanis mint vezető, valamint a „magyar faj” tisztaságát és Kárpát-medencei primátusát hirdető személy természetesen szoros és baráti kapcsolatokat ápolt a „régiekkel”, a fajvédő fővezér-társakkal, ugyanakkor elkötelezetten népi szemléletű volt, és ennek nyomán rendelkezett baloldali és demokrata kapcsolati tőkével is. Egyik közeli beosztottja, Jászai Lajos később így vallott a Turulról: „A Turulnak a legutóbbi évekig nem volt pozitív programja. Antiszemizmus, ill. antijudaizmus és ebből következően antiliberalizmus – antikapitalizmus, valamint antibolsevizmus; a 48-as örökség: antilegitimizmus, ill. antihabsburgianizmus és a revízió gondolata volt minden, mi a Turul szervezeteit és bajtársi tömegeit összekapcsolta.” Az általa vezetett ügyosztály számos népi jellegű programmal gazdagította és egyben oldotta a szélsőjobboldali gondolatokat: faluszemináriumok, népies témákkal operáló hangversenyek, „kultúrmegmozdulások”, nép- és tájtörténeti kiadványok, falukutatói diákpályázatok, a legnevesebb

²²⁴ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 5. tétel. Fővezéri parancsok 1939–1944, 1–35.

²²⁵ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 5. tétel. Fővezéri parancsok 1939–1944, 1–3.

²²⁶ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 5. tétel. Fővezéri parancsok 1939–1944, 4.

²²⁷ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 5. tétel. Fővezéri parancsok 1939–1944, 7.

²²⁸ Például: Ambrus József: Magyar ember csak magyart támogasson. *Nemzetvédő*, 1939. szeptember, [o. n.]

népi írók előadásai bizonyítják mindezt. Sőt, a tagegyesületekben szintén teret nyertek az efféle ideák és tettek.

Pedig – folytatja Jászai – „egységes, minden részletében kidolgozott szellemiség és program nélkül nincs építőmozgalom. Még a Fővezérség tagjai sem képviseltek soha egységes ideológiát. És mennyire távol állottak egymástól az egyes kerületek, tagegyesületek. A frázisos magyarkodás lehetetlenné tette legégetőbb problémáink őszinte megvitatását.”²²⁹ Fitos és csoportja, amint a későbbi emlékezések is alátámasztják, kezdettől fogva egyre erősödött, és maga mellé tudta állítani a Turul Szövetség tagságának jelentékeny részét. (Sajnos nem számszerűsíthető, de véleményem szerint ez több mint a felét, az aktív, egyetemista tagságnak pedig a kétharmadát jelentette.²³⁰) Legfőbb belső ellenfele, a Turul másik országos vezére Szabó Gyula azonban a szélsőjobboldal embereként Fitosék ellen lázított. Egyik vidéki körútján, 1938. augusztus elején ekképp foglalta össze programját: a Tanácsköztársaság bukását követően az ifjúság két korszakot élt meg, most jön a harmadik. Az első volt „az egyetemi portyázások” kora, a második „a társadalmi kibontakozás” ideje, és immár eljön a harmadik: „az ifjúságnak, mint aktív nemzetpolitikai tényezőnek kora lesz.” Nem rejtette véka alá: „Ez pedig teljes belső és külső átalakulást jelent. Befelé gyorsütemű és központilag irányított szellemi és fegyelmi kiképzés következik. Először bajtársainkat akarjuk világnézetileg alaposan képzett nemzeti szocialista magyarokká nevelni. [...] Kifelé népünk nemzetpolitikai és kulturális életének örálói akarunk lenni. Fiatalságunk minden energiájával arra fogunk törekedni, hogy népünk politikai életének elposványosodott és kultúránk elzsidósodását megállítsuk és visszaszorítsuk. A Turulnak 130 bajtársi egyesülete 40 000 magyar ifjú egyazon véleményét jelenti. Nem azért jöttem hát közétek, hogy országjárásom során panaszokat hallgassak, hanem hogy harcra buzdítsalak benneteket. Harcra, mert az ifjúság csak addig letéteményese a magyar jövőnek, ameddig él benne őseink harci szelleme.”²³¹ Szabó és csoportja körül azonban elfogyott a levegő, nem tudott reális alternatívát kínálni a bajtársi egyesületek zöme számára. Végül pedig Fitos kulturális

²²⁹ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 14. tétel. Előadások szövegei és egyéb kéziratok. Fitos Vilmos felszólalása a békéscsabai követtáboron, 61.

²³⁰ ÁBTL 3. 2. 4. K-629., Jászai Lajos, 14–16.

²³¹ [sz. n.]: A Turul Szövetség öncélúságát hangoztatták a Turul kaposvári táborozásán. *Magyarság*, 1938. augusztus 2., 8.

vezérsége alatt – erről részletesebben lesz szó a későbbiekben – számos új programot, célt tűzött ki a vidéki agrárlakosság megismerése, majd pedig a társadalmi felemelés céljából.

4. 3. Fordulat és szakadás között: Az 1941-es debreceni országos követtábor és következményei (1941–1943)

A debreceni követtábor több szempontból is kulcsfontosságúnak bizonyult a későbbiek tekintetében. A legfelsőbb törvényhozói gyűlést a fővezérség már eleve december 18. és 21. közé helyezte, amikor a követeknek kijelölt ellenzékiek a vizsgaidőszak kellős közepén nehezen tudtak megjelenni; ez a körülmény Ambrusék malmára hajtotta a vizet, hiszen támogatóik többsége (mint többször utaltam rá) nem egyetemista volt: mozgalmi törzstag, vagy oklevelet szerzett személy.

A népi tábor hosszú évek után ütőképes, kellő tapasztalattal, kapcsolatokkal és a szövetségen kívül is ismert és széles körű támogatással bíró jelöltet állított szembe – Fitos Vilmos személyében – a németbarát, „hagyományos”, és jobbra a már végzett, tehát nem egyetemista korosztályra támaszkodó Ambrus Józseffel, valamint Kalotás Antal és Lendvay Béla²³² országos vezérekkel. Ambrus fő patrónusai Oláh György és Rajniss Ferenc dominusok voltak. Az Arany Bika Szálló dísztermében megtartott tanácskozáson, a korabeli lapok többségének egyöntetű véleménye szerint választási nyomásgyakorlással, illetve csalás révén 492:368 arányban ismét – immáron negyedik alkalommal – Ambrus győzött.²³³ Az újabb kudarcot az ekkorra igen erős külső támogatottsággal bíró, számottevő ellenzék már nem tudta elviselni. Kodolányi János azonnal kilépett

²³² Az 1899-ben született, államtudományi doktorátust szerző Lendvay a két háború közti ifjúsági mozgalom egyik legismertebb alakja, szónoka, a Turul nagygyűléseinek szervezője, 1919-től 1942-ig a szövetség befolyásos tagja. Gömbös Gyula kedvenc, ki próbált turulistáinak egyike. 1950-ben hunyt el. ÁBTL 3.1.9. V-93724. Lendvay Béla, 1–27.

²³³ Magyar Pál: Válság a Turul Szövetségben. *Fiatalok*, 1941. december, 1–2. A nyomásgyakorlást fokozta, hogy a fővezérség meghívta Endre László Pest megyei alispán, gödöllői főszolgabíró. Lásd [sz. n.]: Negyedszerre is Ambrus Józsefet választották meg a Turul Szövetség fővezérévé. *Nemzetőr*, 1941. december 22., 3. Természetesen maga Fitos is csalásnak értékelte az eredményt a vele készült kései életinterjúban. OHA/25, Fitos Vilmos-interjú, 40.

a szövetségből (őt még az 1939. novemberi kassai országos követ-táboron választották tiszteletbeli dominussá Szabó Lőrinc, Erdélyi József, Sinka István és Komjáthy Aladár társaságában), és így tett Pálóczi Horváth Lajos is.²³⁴ Példájukat a következő hónapokban több százan követték, s ettől az aktustól fogva a Turul és kapcsolódó médiahálózata folyamatos polémia, olykor durva vitát folytatott velük a nagy múltú szövetség mibenlétéről és jövőjéről.

Még súlyosabbnak értékelhető az, amire korábban nem volt példa:²³⁵ a Turul Szövetség két emblematikus tagegyesülete, a budapesti orvoskari Csaba Bajtársi Egyesülete és a budapesti állatorvos-tan-hallgatók Lehel Bajtársi Egyesülete kivált a szövetségből.²³⁶ Az indokok azonosak a már többször leírtakkal: az öregek, maradiak támogatása, Ambrus erőszakja a debreceni követtáboron, valamint a népiek és a fiatalok kiszorítása a hatalomból.²³⁷ A Csaba Bajtársi Egyesület esetében magyarázatként szerepelt, hogy a fővezér párt-politikát folytat a *Nemzetőr* révén.²³⁸ Nehezményezték továbbá, hogy a reakciós fővezérség a jobboldali radikális orvos egyesület ezen lépését is „a baloldali-zsidó népfront” egyik lépéseként aposztrofálta szemben a valódi „népi jobboldallal”.²³⁹ A Lehel kilépésében

²³⁴ Magyar Pál: Válság a Turul Szövetségben. *Fiatalok*, 1941. december, 1–2. és Dr. Sipos Ferenc: Kérdés a Turulhoz. *Magyar Út*, 1941. január 9., 2.

²³⁵ Leszámítva, hogy a gyógyszerészek Rákóczi Bajtársi Egyesülete helyi érdekű ügyekből adódóan a fővezérséggel való konfliktus alatt rövid időre 1933-ban kivált a Turulból. Roboz Zoltán: Mit akarunk? *Gyógyyszerészet Őre*, 1932. szeptember 1., 8–9; Végváry József: Rákóczi B. E. dominusaihoz. *Gyógyyszerészet Őre*, 1933. május 25., 1–3.

²³⁶ M. P. [Magyar Pál]: a Csaba B. E. törzsfői tábora egyhangúlag elhatározta a kilépést a Turulból. *Fiatalok*, 1942. január, 6. A Lehel kilépését az egyesület lapja utóbb keserűen magyarázta. [sz. n.]: Lillafüredi tanulságok. *Lehel*, 1943. október, 5. A Lehel vezetése a tagegyesület kilépését egyébként már az 1941-es követtábor után is fontolgatta. Gálosi István: Ami a kilépésig történt. *Lehel*, 1942. november, 3.

²³⁷ A Lehel, a Turul Szövetség társadalmi védőhálóját nem élvezvén, önállóan mégsem tudott tényezővé válni, az egyetemi szervek nem érintkeztek vele. Szent István Egyetem Kosáry Domokos Könyvtár és *Levéltár* (továbbiakban: SZIE KDKL) 4/b. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvostudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 3. doboz. Deseő Dezső dékán levele a budapesti műszaki karok ifjúságához. 1943. május 6., 1.

²³⁸ Hozzátehetjük: mindettől függetlenül a Csaba kiválása először 1938-ban merült fel, mégpedig az egyetem oktatóinak részéről, akik ezáltal vártak volna maguk számára hathatósabb irányítói szerepkört. A tervet a Turul megbuktatta. SEL 1/a. Pázmány Péter Tudományegyetem, Orvostudományi Kar, tanácsülési jegyzőkönyvekből készített kivonatok, 1937/38., 83. doboz, 22–24.

²³⁹ AMBRUS József: Népi jobboldal. *Nemzetőr*, 1942. január 2., 5.

– legalábbis egy utólagos értékelés szerint – pedig az említettek túlmenően közrejátszott az, hogy Ambrus József a neki nem tetsző egyesületek tevékenységét sorra felfüggesztette, kilátásba helyezve a Lehel kizárását is; a kilépés ezt a procedúrát előzte meg.²⁴⁰ Tettét Törös Sándor is bírálta.²⁴¹

Ez a lépéssorozat durva válaszreakcióra sarkallt, és kezdetét vette egy kisebb sajtóháború a felek között. Részét képezte ennek többek között az is, hogy a Fitos helyébe kulturális vezérnek kinevezett Erdélyi József költő²⁴² (a frissen megválasztott, egyetlen, kirakatba tett népi irányultságú kulturális országos vezér) tollából megjelent a *Nemzetőr* egyik januári számában: „A Szövetség kioperálta önmagából, vezérkarából, fejéből a Fitos-féle nagyzási hóbort agydagana-tát.”²⁴³ Ehhez a Csaba Bajtársi Egyesület törzsfői táborán a szöveg, a kifejezések és a csatározási módszer arcpirító furcsasága miatti általános derű közepette dr. Szánthó Elek vezér hozzátette: „Igen, a műtét sikerült, de a beteg meghalt! [...] A megtörtént tényekből azonban mi is világosan látjuk, hogy az életben maradt felcserek asz-szisztencia jelenleg túlságosan is él – a Turul rovására. Ezért lép ki a Csaba.”²⁴⁴ A fővezérség ebben a vitában azzal érvelt, hogy továbbra is egyedül nekik van joguk az ifjúságot képviselni, mert az ellen-zék valójában egy renitens gyülekezet, amelyet a liberális és szociál-demokrata körök („baloldali népfront”) pénzelnék.²⁴⁵ Ennek dacára Hortobágyi Jenő, a *Nemzetőr* munkatársa az általuk egyébként zsidónak és liberálisnak tartott *8 Órai Újság*ban védte meg Ambrus-ékát.²⁴⁶ Ezt a képtelen vádat megfejtették azzal, hogy a Debrecen-ben Fitosra szavazó 368 egyesületi küldöttet is népfront-bérencnek titulálták.²⁴⁷ A polémia végül a Turul szélsőjobboldala is bekap-

²⁴⁰ [sz. n.]: A Turul fura urai. *Szegedi Híd*, 1942. december, 19.

²⁴¹ MAGYAR Pál: Mérlegen a Fővezérség. *Fiatalok*, 1942. január 6., 3–4.

²⁴² Erdélyi egyébként a leköszönt Fitost óvatosan „déliabosnak” titulálta, s tervei között szerepelt az utóbb alig megvalósuló népi művészeti rendezvények, műsorok felvirágoztatása. Végül a lokális dilettantizmus és elképzelései megvalósulatlansága miatt 1943 februárjában mondott le. Erdélyi József: Munkaterv. *Nemzetőr*, 1942. január 23., 6.; Erdélyi József: Diósgyőr–Miskolc. *Magyar Út*, 1943. február 11., 3.

²⁴³ [sz. n.]: [c. n.] *Nemzetőr*, 1942. január 9., 1.

²⁴⁴ M. P. [Magyar Pál]: A Csaba B. E. törzsfői táborának egyhangúlag elhatározta a kilépést a Turulból. *Fiatalok*, 1942. január, 6.

²⁴⁵ Ambrus József: Népi jobboldal. *Nemzetőr*, 1942. január 2., 3.

²⁴⁶ Hortobágyi Jenő: Háborúság a Turulban. *8 Órai Újság*, 1942. január 8., 4.

²⁴⁷ Magyar Pál: Mérlegen a Fővezérség. *Fiatalok*, 1942. január 6., 3–4.

csolódott. A Matolcsy Mátyás szerkesztette *Magyarság Útja* egyik cikkében a turulista nyilas Barabás Jenőt megszólaltatva Ambrust támadta meg azért, mert a *8 Órai Újság*nak nyilatkoztak („nyolcórési nyilatkozat”). Felemlítették azt is, hogy a fővezér volt az, aki Szabó Pál nyilas párttagot a Turul Szövetségből eltávolította, és mindegyre igyekezett gátolni az imrédysta Rajniss és Matolcsy Mátyás Turul-vár-beli előadásait, miközben a „szociáldemokrata” Kovács Imrét gyakorta szerepeltette.²⁴⁸

Az elégedetlenkedő tagegyesületek mindegyre hangosabban követeltek változást. A budapesti Árpád Bajtársi Egyesület törzsfői táborának határozata a debreceni követőtábor követően, 1942. október 18-án megállapította: a fővezérség „nyíltan bebizonyította, hogy méltán vesztette el az ifjúság bizalmát, hisz fejlődni képtelen. Egy olyan helyzetet teremtett, mely a munka minden lehetőségét kizárta, ezzel véglegesen megindokolta az új fővezérség választásának szükségességét.”²⁴⁹ A fővezérség a változások útjában állt, amit az 1942 őszére megjelent Turul-évkönyv is bizonyít. A kötet fajvédő, xenofób irányba való visszalépést mutat, szóba sem hozza a „korhatár-problémát”, s egyik (régiről idézett) tétele szerint valaki a szövetség tagja csak akkor lehet, ha „bajtársi szempontból ellene kifogás nem esik és ha igazolja hogy családjában szülei, nagyszülei között zsidó nem volt és felesége sem az”.²⁵⁰

Visszatérve a korábbi gondolatmenetre, a Turul fent említett problémái az egyetemisták hírcsatornáin gyorsan terjedtek. E tény, de még inkább a debreceni botrány és a Csaba Bajtársi Egyesület kiválása országos feltűnést keltett. A Turul Szövetség gyengeségét csakhamar a régi rivális ifjúsági ernyőszervezet, a Magyar Egyetemisták és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége használta ki elsőként. E megállapításhoz rögvést hozzátehetjük, hogy a háború alatt a MEF-HOSZ igyekezett összegyűjteni azokat a demokratikus, de legalábbis az értelmiségi ifjak párbeszédére építő egyesületeket és személyeket, akik cselekvőleg képesek a társadalmi és politikai zsákutcából kiutat találni. Ösztönzésére addig soha nem látott összefogás való-

²⁴⁸ [sz. n.]: A Turul Szövetség és a 8 Órai. *Magyarság Útja*, 1942. január 16., 4.

²⁴⁹ MNL OL P 1364 1. doboz, 5. tétel. Fővezéri parancsok, 1942., 28.

²⁵⁰ *Turul Évkönyv 1942*. Szerk. ERDÉLYI Ernő. Pécs, Turul Szövetség Pécsi Kerületének Baranya Bajtársi Egyesülete, 1942, 15. Vesd össze: *A mi utunk. A Turul Szövetség története, útja, célkitűzései*. Összeállította ERDÉLYI Ernő. Pécs, A Turul Szövetség Pécsi Kerületének kiadása, 1940, 10–15.

sult meg többek között annak elérésére, hogy a Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium az egyetemi diákegyesületekben 30 évben szabályozta az aktív és passzív választójogot.²⁵¹ Az e célból készített, 1942 márciusában Hóman Bálinthoz eljuttatott memorandumot az Emericana, az immár önálló Csaba mellett, a MEFHOSZ összes tag-egyesülete, a Katolikus Diákszövetség, a Protestáns Diákszövetség, a Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete, a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete (SZEFE), a szegedi és kolozsvári egységszervezetek és számos kisebb vidéki kebelbeli diákegyesület, összességében hozzávetőlegesen 100 szervezet írta alá.²⁵² A fenti memorandum aláíróihoz a következő hetekben további egyesületek csatlakoztak, és a dokumentumot a miniszterelnökhöz és a belügyminiszterhez is eljuttatták. A kormányzatnak – látva a mozgalommá szerveződő kampánysorozatot – tudomásul kellett vennie annak létjogosultságát, s azok ígéretet kaptak a kormányzattól, hogy a közeljövőben reformtervben fognak változásokat eszközölni.

Az ellenforradalmi korszak második felében egyebek mellett ez a más diákegyesületekben is jelen lévő körülmény sarkallta a szervezetek felett álló egységmozgalom megindítására a haladó gondolkodású fiatalokat.²⁵³ Így alakult meg két nagy vidéki egyetemi városban 1941 folyamán a Szegedi Egyetemi Ifjúság (SZEI), illetve a Kolozsvári Magyar Diákok Szövetsége (KMDSZ),²⁵⁴ s hozzájuk csatlakozott az 1942. október 24-én alakult Debreceni Egyetemi Ifjúság (DEI) is. A sort az 1943. január 17-én létesült a Pécsi Egyetemi Ifjúság (PEI) összefogó szervezete egészítette ki. Az egységmozgalom, amely élvezte Szent-Györgyi Albert, a diákság körében általános tiszteletnek örvendő Nobel-díjas egyetemi tanár bizalmát

²⁵¹ Magyar Pál: Megvalósul a diákegység! *Fiatalok*, 1942. március 15., 12.

²⁵² A cikk közli az említett egyesületek pontos adatait és az aláíró delegáltak neveit. [sz. n.]: A diákegység megvalósítására megalakult a Magyar Ifjúság Nagybizottsága. *Fiatalok*, 1942. április, 3.

²⁵³ Az egységmozgalmakra elsősorban ajánlható: M. Kiss Sándor–VITÁNYI Iván: *A Magyar Diákok Szabadságfrontja*. Budapest, Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szerzőbizottsága, 1983.

²⁵⁴ A SZEI és KMDSZ és néhány hozzájuk csatlakozott diákszervezet már 1941 decemberében memorandumot intézett Hómanhoz, amelyben kérték az egyesületek csúcsszervben történő egyesítését, illetve szakszerűsítésének és az oklevelet nyert elemektől való megtisztításuknak elrendelését. Nyikos Gyula: *Éljen az egység! Szegedi Hid*, 1941. december, 2–3. és 9.

és gyakorlati segítségét is,²⁵⁵ a Turulban számos konfrontációs csatortát nyitott meg.²⁵⁶ Az egységszervezetek a bajtársi egyesületektől merőben eltérő módon társadalomtudományi munkaközösségekbe szerveződve működtek, sőt, nép főiskolákat tartottak fenn, kizárva mindenfajta szociális vagy (keresztény) vallási különbségtételt.²⁵⁷ Ehhez hozzátehetjük, hogy ideológiájukban továbbra is a keresztény-nemzeti gondolat talaján álltak, nem szakadtak el a gyökerektől. A PEI célja volt például, hogy „az egyetem keresztény, magyar hallgatói katonás szellemű, egységes szervezetbe tömörítsük és az egységszervezetet igazán magyar szellemmel töltsük meg”.²⁵⁸ Az egységakciók ugyanakkor áttörő eredményt külön-külön, a meglévő keretek között nem tudtak elérni, s fájoan hiányzott, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetemen megvesse lábát a bajtársi egyesületek feletti egységmozgalom (a szervezőnek és agitátornak ideküldött Nyikos Gyula szegedi hallgatót 1943 tavaszán Szekfü Gyula dékán kitiltotta a Bölcsészeti Kar épületéből).²⁵⁹ Hozzátehető, hogy a SZEI-ben időközben, 1942 őszén konzervatív, fordulat állt be, amely nem volt mentes az antiszemita megnyilvánulásoktól sem.²⁶⁰ További lépcsőfokot jelentett a Magyar Ifjúság Nagybizottságának (MIN) létrehozása. Ebben már helyet kaptak a Turul Szövetség olyan egyesületei is, amelyek elkötelezték magukat a reform mellett, szembemenve az országos vezetéssel. A MIN-ben a Turult Villy Antal és a leváltott, de továbbra is zászlóshajónak tekintett Fitos Vilmos képvisel-

²⁵⁵ Lásd Oppe Sándornak, a pécsi kerület vezére 1947-ben, vizsgálati fogságban frott, de hitelesnek tekinthető beszámolóját az egységmozgalmi törekvések nehézségeiről: ÁBTL 3. 1. 9. V-84702. Oppe Sándor, 8–11.

²⁵⁶ A nézetkülönbségekre és a szegedi egységkezdemenyezéssel való szembenállásra jó példa Oppe Sándor pécsi kerületi vezér működése. ÁBTL 3. 1. 9. V-84702. Oppe Sándor, 8–11., 23.

²⁵⁷ E szervezetek önálló sajtóorgánumokat létesítettek, amelyeknek komoly szerepük volt az egyetemista fiatalok népi szemléletének, illetve a szélsőjobbaldali gondolatok terjedésének tompításában, továbbá a náciellenesség terjesztésében. A SZEI orgánuma az 1941 májusában kibocsájtott *Szegedi Hid* és a *Phlogiston*, a DEI kiadványa az 1943-ban induló *Debreceni Egység*, a KMDSZ lapja az 1942-ben újtára indított *Március* volt, a PEI lapja pedig az 1943 novemberétől szerkesztett *Parázs*. Részletebben lásd a PEI alapszabályait: MNL OL K 636 VKM 1037. doboz, 60. tétel. Egyesületi anyagok 1942–1944, 66015. sz. A PEI Alapszabályzata, 2–24.

²⁵⁸ [sz. n.]: [c. n.] *Parázs*, 1944. március, 2.

²⁵⁹ ELTEL 8/a. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, tanácsulési jegyzőkönyvek és mellékletek. 48. kötet, 1943. május 8. ülés, 123–124.

²⁶⁰ *Egyetemi ifjúsági egyesületek Szegeden 1921 és 1944 között*. Szerk. Kiss Róbert Károly–VAJDA Tamás. Szeged, Universitas Szeged, 2012, 84.

te.²⁶¹ A MIN 1942. március 24-én újabb memorandumot intézett a VKM-hez, kérve, ismerjék el őket a hazai egyetemisták fő képviselőjének és tárgyalópartnernek addig, amíg a reform le nem zajlik. Ebben a dokumentumban szerepelt először az egyetemi és főiskolai diákegyesületekben meghúzandó 26 éves korhatár igénye. A korhatár melletti fő követelés az volt, hogy a továbbiakban teljesen átalakítandó MNDSZ fogja össze az összes diákegyesület, amelybe az egységszervezetek betagozódának.²⁶² A diákegység-mozgalomnak, s benne a Turul szerepét a diákegység-mozgalomban kiválóan foglalják össze Villy Antal szavai: „A diákegység-mozgalom felismerte, hogy a diákszervezeti élet rendezésének alapja csak olyan szervezési elv lehet, amelynek úrtartalmába az egész magyar főiskolai ifjúság eltér. Ez a szervezési alapelv a magyarságban való azonosságunk.”²⁶³

Végeredményben tehát 1939–40-re a Turul Szövetség kétpólusúvá vált, és az irányzatok között olyan éles hatalmi harc indult meg, ami – a kezdeti kísérlet után világosan látszott – nem végződhetett kompromisszummal. Ennek a küzdelemnek lett színtere az országos diákegység-mozgalom és a MIN is.²⁶⁴ A Turul Szövetség kerületi és egyesületi szintjein másutt is ez a hatalmi küzdelem nyilvánult meg. Itt említhető meg, hogy az ifjúsági mozgalomban (pl. a konzervatív-katolikus Emericánában) ugyancsak beindult az erjedés folyamata.²⁶⁵ Anélkül, hogy a MIN történetét tovább boncolgatnánk, témánk szempontjából érdemes kiemelni, hogy annak 1942. szeptember 5–8-ig tartó balatonszántódi értekezletén – miután a Turul fővezérsege 1942. július 14-én fegyelmi vizsgálatot indított ellene²⁶⁶ – Fitos Vilmost választották elnökké. A választás jelzésértékűnek tekinthető. A tanácskozáson számos előadás elhangzott az egyes tag-

²⁶¹ A fővezérsege hiába tiltakozott, hogy Fitos „fővárosi tisztviselő” és Villy képviseli a nagy múltú szervezetet. Némileg érthető volt ugyanakkor kifakadásuk, miszerint „fékezhetnék egyéni ambícióikat.” [sz. n.]: A Turul Szövetség nyilatkozata. *Nemzetőr*, 1942. április 24., 6.

²⁶² [sz. n.]: A diákegység megvalósítására megalakult a Magyar Ifjúság Nagybizottsága. *Fiatalok*, 1942. április, 3.

²⁶³ Villy Antal: A diákegységmozgalom. *Magyar Élet*, 1943. szeptember, 13–19.

²⁶⁴ A szervezetek összefogásával összefüggésben érzékletes, ám – írójának elsősorban saját magával szemben – elfogult ismertetése: Fitos Vilmos: A nép szolgálatában. I. m., 88–100.

²⁶⁵ [sz. n.]: Országszerte újabb szervezetek csatlakoztak. *Fiatalok*, 1942. május. 3–4.

²⁶⁶ MNL OL P 1364 Turul Szövetség 1. doboz, 7. tétel. Fitos Vilmos iratai 1929–1943. Fitos Vilmos elleni fegyelmi eljárás, 1942. július 14., [o. n.].

szervezetek képviselői részéről, így a Turul jövőjéről Zsakó István tartott referátumot.²⁶⁷ Mindezt Ambrus és köre oly mértékű támadásnak vette, hogy válaszképpen Fitos Vilmost kizárták a Turul Szövetségből.²⁶⁸

A győzelem azonban pyrrhusinak bizonyult. A nagy nyomásnak engedve végül Ambrus József fővezér 1942. decemberében lemondott, de előtte, alapszabály-ellenesen továbbra sem gondoskodott az új, novemberről elhalasztott követtábor kiírásáról. Lemondását ezúttal is durva hangvételű fővezéri parancs formájában közölte. Ennek lényege, hogy nem akar a fővezérség olyan szervezetet irányítani, amelynek egy része pártütő akkor, amikor a magyar honvédség a keleti fronton küzd. Pártütésnek minősítette a Csaba és a Lehel ki lépését is, a többéves szervezkedést pedig gyáva aknamunkának, amelynek egyetlen célja a Turul szétverése. Vádjaiban hovatovább addig ment, hogy a Turul ellenzéki csoportjait a Galilei Körrel vonta párhuzamba.²⁶⁹ A belső folyamatok mellett nem tekinthetünk el a kormányzat(ok) felől érkező átszervezési kísérlet(ek) említésétől. Mindezt a közelmúltban Kerepeszki Róbert kiválóan összefoglalta.²⁷⁰ Ebből megtudhatjuk, hogy az egyetemi egyesületek jobb összefogását és ellenőrzését a kormány a 20-as évek derekától, erőteljesebben pedig a 30-as évek második felétől fogva ambicionálta. Az egységesítés, a hatalomnak való alárendelés különben nem volt új keletű: az egyetemek, karok rektori és dékáni hivatalainak irataiban az egész korszakban, kivált az 1930-as évek derekától rendre felbukkant az erre való igény – melyet a vallás- és közoktatásügyi miniszterekhez memorandum formájában tudattak – azért, hogy a fegyelmi hatósági szerepkör kibővítésével, szorosabbá fonásával a felbukkanó diákzavargásokat megakadályozhassák és az egyetemen kívüli egyesületi életet tartalommal töltsék meg.²⁷¹

²⁶⁷ [sz. n.]: A Magyar Ifjúság Nagybizottsága a MEFHOSZ balatonszántódi üdülőjében négynapos vezetői értekezletet tartott. *Fiatalok*, 1942. szeptember, 3.

²⁶⁸ [sz. n.]: A magyar ifjúság egységét akartam és akarom. *Fiatalok*, 1942. november, 3.

²⁶⁹ Kristó Nagy István: Kibontakozás felé halad a Turul. *Fiatalok*, 1943. január, 3–4.

²⁷⁰ KEREPESZKI Róbert: A Turul Szövetség országos és debreceni szervezete (1919–1945). I. m. 62–71.

²⁷¹ Az egyetemi levéltárak közül legteljesebben az ELTE Levéltárában találunk erre vonatkozó dokumentumokat, itt ugyanis nemcsak a dékáni és rektori iratokban, de a rendszerint bővebb terjedelmű kari tanácsülési jegyzőkönyvekben is felbukkant a kérdés. Lásd pl. ELTEL Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

Nem célozom a kormányok központosító törekvéseinek további ismertetése, csupán annyit szögezek le, hogy a kultusztárca – az egyesületekkel való párbeszédre építve – a későbbiekben is napirenden tartotta a kérdést. Ennek kiemelkedő eseménye volt 1940. december 11-én, az országgyűlés képviselőházának ülésén, az egyetemi felvételek újrászabályozásáról szóló törvényjavaslat vitája.²⁷² Tömböly Dénes kultuszállamtitkár (aki korábban a műegyetemi Hungária hangadó tagja volt) a beavatkozás okaként elsősorban az egyetemi oktatók hatékonyabb beleszólását nevezte meg, hiszen a hómani oktatáspolitikai értelmében az egyetemi tanároknak nevelni is kellett, s az egyre széttagoltabb és óriásira duzzadt Turul Szövetséget, annak szélsőséges tagegyesületeit az egyetemi-főiskolai szervek már nem voltak képesek ellenőrizni. A beavatkozás másik oka az egyetemes irányítás volt. A vita során Hóman Bálint kifejtette: „Én sem szeretem – ahogyan itt mondták – az öreg diákvezéreket és nem szeretem a bukott diákvezéreket.”²⁷³ A szélsőjobboldali pártok – lévén, csorbítja a Turul hatáskörét (3. §) – elutasították a javaslatot, a kormánypárti többség azonban (apró módosítás mellett)²⁷⁴ megszavazta. (A törvényt részleteiben a december 13-ai ülés képviselőházi, majd a felsőház hozzászólás nélkül véglegesítette.²⁷⁵) Ambros József december 20-ai fővezéri körlevelében úgy fogalmazott: az egyesület most „léteért és fennmaradásáért küzd”.²⁷⁶ Számunkra elsősorban mindez azért érdekes, hogy már ekkor, pártállástól függetlenül többen éles kritikát fogalmaztak meg a Turul elmúlt két évtizedes működéséről, a folyamatos és mindinkább erős széthúzásról. A már több ízben említett generációs probléma oly nyilvánvaló volt,

Dékány Hivataliratai. Ifjúsági mozgalmak ellenőrzésére előadó kinevezése, 1933–34, 889.; Bajtársi és ifjúsági egyesületek újjászervezése, 1936–37. tanév, 1591., 1–7.

²⁷² Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. IX. kötet. Budapest, Athenaeum, 1941. 61–80. Idézi KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség országos és debreceni szervezete (1919–1945)*. I. m., 65–69.

²⁷³ Idézi: Uo. 66.

²⁷⁴ *Képviselőházi Napló*. I. m. 72. Még a hómani „nemzetnevelési elvek” szellemében született „Az egyetemi és főiskolai hallgatók felvételének szabályozásáról” szóló 1940. XXXIX. tc. vonatkozó szakasza kimondta: az egyesületek felügyelete és az alapszabályok jóváhagyása a VKM hatásköre lesz.

<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8153> [letöltés: 2011. október 20.]

²⁷⁵ *Képviselőházi Napló*. I. m. 117. ill. Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Felsőház – Napló. II. Budapest, Athenaeum, 1942., 199.

²⁷⁶ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 4. tétel. Fővezérség körlevelei, 1940, 9.

hogy a kormánynak is foglalkoznia kellett vele. Amint a budapesti iparművészek Körösfői Bajtársi Egyesületének 1942. október 26-ai rendkívüli törzsfői táborának jegyzőkönyvében áll: „Ha ezt a csatát az ifjúság megnyeri, megifjodik, teljes erejével foghat hozzá hivatásához. Míg ha nem történik meg, a Turul felbomlik, mint már bizonyos előjelek mutatják.”²⁷⁷ Az ugyanekkor tartott budapesti képzőművészek Székely Bertalan Bajtársi Egyesületének táborán pedig megállapítást nyert, hogy „a bajtársak immár másodízben való tünető távolmaradása miatt a vezér megállapítja a törzsfői tábor határozatképességét a megjelentek számára való tekintet nélkül”. A tábor kimondta, hogy az egyesület hozzájárul „számos magyar egyesület közös akaratához: a korhatár memorandumhoz”.²⁷⁸

A korhatár felső limitjének bevezetésére hosszas huzavona után 1943 márciusában került sor, amikor Szinyei-Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszter aláírásával megjelent a 8500/1943. VKM sz. rendelet. A dekrétum valójában nem volt más, mint az MNDSZ új működési szabályzata, aminek rendelkezése szerint minden egyesület annak tagja lett. A jogszabályt 1943. március 2-ai ülésén, az 1940: XXXIX. tc. 3. § (1) alapján fogadták el. Fogalmazója Rajczy Imre, az MNDSZ turulista vezértitkára (elnöke) volt, s 1943. március 4-én lépett hatályba. Ettől fogva egyetemi és főiskolai ifjúsági egyesületek csak az egyetemi fennhatóság alá tartozhattak (1. §. 1.). A rendelet lényegesen szigorított a korábbi működéshez képest: egyetemen és főiskolán csak egyetemi vagy főiskolai ifjúsági egyesület és vallási egyesület működhetett (3. §), továbbá mindegyik köteles volt belépni egy már működő szövetségbe. Minden szövetség pedig az MNDSZ tagja kellett, hogy legyen (6. § 1. és 7. § 1.). A továbbiak – véget vetve az elmúlt két évtized visszasságainak – a kultusztárca erős ellenőrző felügyeletet rendelt el az MNDSZ részére (7. § 2–7.). Innentől fogva továbbá az egyes egyetemi és ifjúsági egyesületek, illetve a tömörülésükből származó szövetségek alapszabályait a VKM és a BM „egyetértve hagyja jóvá” (8. §).

Témánk szempontjából kulcsfontosságú változtatása volt, midőn kimondta: „Egyetemi vagy főiskolai ifjúsági egyesületnek rendes

²⁷⁷ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 3. doboz, 23. tétel. Körösfői Bajtársi Egyesület, Előd Törzs. 60–61.

²⁷⁸ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 3. doboz, 25. tétel. Székely Bertalan Bajtársi Egyesület. 62.

tagja vagy más elnevezésű olyan tagja, aki az egyesületben bármilyen tagsági jogot – ideértve különösen a szavazás, választás és választhatóság jogát – gyakorolhat, csak egyetemre, illetőleg főiskolára beiratkozott huszonhatodik életévét be nem töltött rendes növendék lehet. Az egyetem tanácsa, illetőleg az ennek megfelelő főiskolai hatóság az egyetemre, illetőleg főiskolára beiratkozott rendes hallgatónak huszonhatodik életévé betöltése után is engedélyt adhat, hogy egyetemi, illetőleg főiskolai tanulmányainak tartamára, legfeljebb azonban huszonnyolcadik életévének betöltéséig egyetemi vagy főiskolai ifjúsági egyesület tagja maradjon, ha tanulmányait huszonhatodik életévének betöltéséig amiatt nem tudta befejezni, hogy rendes katonai szolgálati kötelezettségének tanulmányai előtt vagy közben eleget tett, amiatt, hogy legalább két évig teljesített tartaléki vagy póttartaléki háborús katonai szolgálatot” (5. § 1). Ehhez kivételeket is tett, pl. aki az egyetemi segédszemélyzet tagja marad, oktató, pártoló tag, tanárelnök (5. § 2–5.).²⁷⁹ A kényes jogszabályt a Honvédelmi Minisztérium az új ernyőszervezet kiépítéséig nem javasolta bevezetni, végül a VKM azonnali érvényesítése mellett döntött.²⁸⁰ Érdekességként említhető, hogy a szabályozás nyomán az Amerikából azonnal kiváltak az idősebbek az 1943. szeptember 27-én elfogadott új alapszabályozás után, és Bajtársi Americana néven működött tovább.²⁸¹

4. 4. A Turul Szövetség kettéválása, 1943

A friss jogszabály nyomán a fővezérség 1943. február elejére ankétot hívott össze. A tagesegületi delegáltak többsége ezzel nem értett egyet, szerintük azonnal össze kellett volna hívni a követőbort, egyesek szerint viszont az öt sorkatonai szolgálata okán²⁸² 1942

²⁷⁹ 8500/1943. VKM sz. rendelet az egyetemi és főiskolai ifjúsági egyesületek működési szabályzatának közzétételéről. Magyarországi Rendeletkötet Tára, 1943, II. kötet, Budapest, Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1944, 1355–1360.

²⁸⁰ HIL I/116. Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója, 1943. március 8., 8.

²⁸¹ MNL OL K 636 VKM 1032. doboz, 56. tétel. Egyetemekhez kapcsolódó egyesületek, körök, szövetségek, kulturális csoportok alapszabályai 1942–1944, Bajtársi Americana. 275–291.

²⁸² Ambrus a doni frontról 1943 januárjától fogva rendszeresen tudósított a *Nemzetőr* részére, erősen antibolsevista és németbarát cikkeket írva. A követőbortok folyama-

januárja óta helyettesítő, az év októberében pedig szabályellenesen Ambrus helyett megválasztott Básthly Bélára testálták volna az összes feladatot.²⁸³ Végül minden maradt a régiben: a feszültségeket a vezetés mindinkább agresszív módon kezelte, kiterjesztve az elmúlt években bevezetett, bizonyos rendezvények megtartásának megtiltására vonatkozó fővezéri parancsokat. Sőt a kormányzat irányában Ambrus még azt sem ismerte el, hogy a Turulban ellentétek vannak. A határozatok többségét 1942–1943 során ültették át a gyakorlatba, sok helyütt visszatetszést, felzúdulást, tiltakozást keltve.

A 8500/1943-as rendelet után már nem volt visszaút. Nyilvánvalóvá vált, hogy az a tagság egy részének kiválását fogja eredményezni. A jogszabály életbelépte után Rajczy úgy érvelt, hogy valójában a fővezérség eddig is a kettéválasztás mellett tette le a voksát. Célja az volt, hogy elérje, a társadalmi tagesegületek külön vezetés alá kerüljenek, míg az ifjúsági egyesületek teljes önállóságot kapjanak szintén külön vezetés alatt. Ezeket egyedül a Nagytanács mint fegyelmi szerv kötné össze csupán, amelyben ifjúsági és társadalmi delegáltak és tanárelnökök szerepelnének.²⁸⁴

A fővezérség maradék tagjai („öreg gárda”), az ultrafajvédő Tarnói Kostyál László²⁸⁵ és Básthly Béla megbízott fővezér vezetésével megpróbálták, hogy a Turulvárbán tartandó ankéton tisztázzák a felgyülemlett kérdéseket. Az ellenzéki hangadónak előlépett Kiss István, a debreceni Csaba Bajtársi Egyesület vezére kifejezte, hogy az ankét helyett azonnal össze kellene hívni az országos követőbort. Kiss beszédét követően a meghívott egyesületek zöme – egyetértésüket kifejezve – elhagyta a helyszínt.²⁸⁶ A Básthly irányította vezetés még egy utolsó kísérletet tett hatalma megtartására. 1943 januárjára

tos halasztása egyébként a fővezérség korábban is alkalmazott halogató taktikájának része volt, és megrendezését a VKM irányában plusz támogatási összegek kiutalásához igyekezett kötni. MNL OL K 636 VKM 897. doboz, 60. tétel. Egyesületi iratok 1937–1941. Ambrus József kérelme a VKM-hez, 1940. december 2. 36451 sz., 17–19. és MNL OL K 636 VKM 897. doboz, 60. tétel. Egyesületi iratok 1937–1941. 3 Ambrus József kérelme a VKM-hez, 1939. november 25. 37160. sz., 41–43.

²⁸³ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 3. tétel. Az Ifjúsági Turul Szövetség 1943. március 27-én tartott rendkívüli követőbortának jegyzőkönyve. 6–7.; [sz. n.]: Ki a Turul Szövetség fővezére? *Nemzetőr*, 1942. október 23., 2.

²⁸⁴ [sz. n.]: Megjelent az ifjúsági reformtervezet. *Nemzetőr*, 1943. március 12., 4.

²⁸⁵ Tarnói Kostyál László neve többféle változatban is előfordul a korabeli forrásokban. Jelen munkában a Tarnói és Tarnói Kostály névalakokat használjuk.

²⁸⁶ [sz. n.]: Turul-ankét. *Fiatalok*, 1943. március, 5.

ban vitéz Endre László Pest megyei alispánt, az egyik legismertebb és legbefolyásosabb antiszemita politikust kívánták – eredménytelenül – fővezérré választatni.²⁸⁷ Ismételten leszögezzük: a „Turul-ellenzéki” csoportok valamelyest azonosultak is velük. Ezek között volt a masszív zsidóellenesség, csak hogy ők kijelentették: „Igenis a zsidókérdéssel egyidőben a mélymagyar irányzatnak akarjuk szentelni erőnket, tehetségünket, időnket, mert tudjuk, mert érezzük, hogy ez a helyes út!”²⁸⁸

A szakítás formailag az 1943. márciusi lillafüredi országos követ-táboron következett be.²⁸⁹ A VKM-rendeletet a Turul vezetői – sikertelenül – úgy akarták végrehajtani, hogy két egyenrangú részre oszlottak volna: társadalmi és ifjúsági tagozatra, s a két tagozat felé közös nagytanácsot (szenátust) helyeznek. Mivel a Szenátusban ismét csak a 26 évnél idősebbek alkották volna a többséget, az elképzelés a rendelet lényegi része alóli kibújásnak volt tekinthető.

A lillafüredi XXII. követ-tábor 1943. március 26-án nyílt meg az észak-magyarországi (miskolci) kerület szervezésében a Palotaszállóban: 250 követ gyűlt össze, ebből százan 26 év alattiak, főleg egyetemisták, míg a többiek a régiekhez sorolható, sokan a társadalmi egyesületek tagjai közül kerültek ki, és csak mozgalmi tagok voltak. A Turul-ellenzék híveinek megjelenését két körülmény nehezítette. Egyrészt a szándékosan a vizsgaidőszakra időzített tanácskozás éppen az egyetemista (jobbára ellenzéki) tagok megjelenését igyekezett keresztülhúzni. Másrészt a fővezérség által kötelezővé tett magas részvételi díjjal (tagonként egy pengő, egyesületenként 60 pengő) ugyancsak távol kívánták tartani a diákokat, illetve ebből kellett a Palotaszállóban eltöltött idő költségeit fedezni. „Miért nem a radványi kastélyszállóban, vagy Hévízen, vagy Pöstyénben? Ha eljönne a béke, bizonyly Nizzába, Monte Carlóba utaznának exclusiv koros társaságok határozni a magyar ifjúság kérdésében” – méltatlankodott az ellenzék.²⁹⁰ A hangulat feszült volt, de a mondtak ellenére – Fülel-Szánthó primus magister tekintélye is kellett

²⁸⁷ MNL OL P 1364 Turul Szövetség 1. doboz, 5. tétel. Fővezéri parancsok, 1943, 33.

²⁸⁸ [sz. n.]: [c. n.] *Szegedi Híd*, 1943. április, 17–18.

²⁸⁹ Tarnói a helyszín kiválasztását azzal indokolta, hogy egy pesti egyesület sem javasolt fővárosi helyszínt. [sz. n.]: [c. n.] *Független Magyarország*, 1943. február 8. (Számos fővárosi egyesület később tiltakozott.)

²⁹⁰ Szabó László: Lillafüreden követ-tábor? *Magyar Út*, 1943. március 25., 1–2.

mindehhez – nem volt olyan ellenséges, mint Debrecenben. Már az első napon kimondták a 8500-as rendelet elfogadását és ennek szellemében a Turul Szövetség felosztását. A részletek letárgyalására a tanácskozás másnapján került sor, immár a korosztályi cezúrának megfelelően külön-külön. Az Ifjúsági Turul követ-táborán, amelyen Villy Antal, Fitos Vilmos, Migray Péter, Dőri Dóczi Endre, Jászai Lajos, Zsakó István, Komlóssy Sándor, Balogh Lajos voltak a hangadók, a 27 éves Kiss Istvánt óriási ováció közepette megválasztották fővezérnek. Már ez a tény, hogy az ifjúsági fővezér maga is túl lépett a korhatáron, mutatja – amint az eddigiekben is igyekeztem bizonyítani –, hogy nem elsősorban korosztályproblémáról, sokkal inkább eszmei különbségekről volt szó az új utakat kereső csoportok között. Maga Kiss „katonaviselt ember, erőskezü, határozott, de megfontolt egyéniség, aki a legmagyarabb vidéket jelenti az ifjúság életében, szemben a fertőző idegen budapesti lelkeséggel”.²⁹¹ Tiszti-kart választottak, és Kiss javaslatára a követ-tábor az általa javasolt személyeket választotta meg országos vezérekné.²⁹² Ezt követően a követ-tábor hozzájárult a Turul Szövetség alapszabályának módosításához, de nem fogadta el azt az indítványt, hogy a párhuzamosan alakult Társadalmi Turullal közösen egyeztetett bizottságot állítsanak fel (ennek oka, hogy nem ismerték azt el, ilyenformán semmine-mű együttműködésre nem láttak módot). A szakadás teljes lett. Kiss István beszédében kitért arra: „A változás elsősorban arra volt jó, hogy eltávolítsa azt a vezetőséget, mely soha nem értette az ifjúság eszményeit és ezzel rengeteget ártott a Szövetség eszményeinek. A győztes fiatalság teljesen a népi gondolat szolgálatára szánta el magát.” Szavai szerint az Ifjúsági Turul diákegyesület lesz, és mint ilyen, a létszáma nem lesz akkora, mint korábban. Bekapcsolódik ugyanakkor a Magyar Ifjúság Nagybizottságának munkájába.

Ezután ültek össze az „öregek”, és tartottak saját követ-tábort, ahol megalakult a Társadalmi Turul Szövetség, akik a 26 éven felülieken és a végzetteken kívül a mozgalmi törzseket is összefogták. Tanácskozá-sukon Ambrust „tisztelbeli fővezérré”, tényleges fejévé viszont gróf Festetics Domokost választották. Országos vezéri posztot pedig Boj-

²⁹¹ Kristó Nagy István: Győzött az ifjúság. *Fiatalkor*, 1943. április, 5–6.

²⁹² [sz. n.]: [c. n.] *Szegedi Híd*, 1943. április, 17–18.; [sz. n.]: Festetics Domonkos gróf lett a Társadalmi Turul fővezére. *Nemzetőr*, 1943. április 2., 6. Az ügyosztályve-zetők és kerületi vezetők neveit tartalmazza: [sz. n.]: *Szegedi Híd*, 1943. április, 17–18.

tár Imre, Saguly János,²⁹³ Báthly Béla, Tarnói László, Gyenes János, Palotay Ferenc, Zilahi-Sebess Jenő, Farkas Lajos, Kató Sándor, Gaál Sándor és Füleki Géza szereztek. Kerületi vezérek: Zsigmond Gyula, Rikaházi-Kovács Tibor, Illés László, Kövess Mihály, Szathmáry Lajos, Gaál Sándor, Zoltay Árpád, Palotay Ferenc, Kató Sándor, Saguly János és Malán Mihály lettek.²⁹⁴ A MEFHOSZ elnöke, Bokross Iván együttműködési szándékát fejezte ki az Ifjúsági Turullal.²⁹⁵

Az Ifjúsági Turul delegációja Kiss István egyetemi tanársegédet választotta meg fővezérré, aki tovább szigorította a tagság mindennapi életét.²⁹⁶ Egyik első – meglepő – intézkedéseként fővezéri parancsban szólította fel a tagságot, hogy 1943. május 15-ig lépjenek be a lokális egyetemi egységszervezetekbe. Ugyanitt kinyilvánította: csak őket illeti meg a továbbiakban a Turul Szövetség elnevezés, hozzátéve, hogy az egyesület teljes nevét Turul Szövetség Egyetemi és Főiskolai Bajtársi Szervezetek Országos Központja megnevezésben határozták meg, s éppen ezért tiltakozni kell a dehonesztáló Ifjúsági Turul név ellen.²⁹⁷ A Társadalmi Turullal ellentétben azonban nem igényelték a jogfolytonosság kimondását. Ezen az első összejevetelen a „fiatalok” is tisztikart választottak. Országos vezérei Kiss István fővezér, Thoma Zsolt (elnöki ügyosztály), Szekeres László (szervezési ügyosztály), Ráczkövy Andor, Barabás Jenő (gazdasági ügyosztály), Szoboszlai István (külügyi utazási ügyosztály), Kristó Nagy István (sajtó- és propaganda ügyosztály) és Csajka János (nemzetvédelmi ügyosztály) lettek.²⁹⁸ A lillafüredi követtábor már-

²⁹³ Saguly János a békéscsabai Gyóni Géza Bajtársi Egyesület vezére (és alkerületi alvezér) volt az 1930-as évek második felétől, emellett pedig a Magyar Nemzeti Szocialista Párt, később a Nyilaskeresztes Párt oszlopos és igen aktív tagja. Róla már 1938-ban megállapította a békéscsabai rendőrkapitány jelentése, hogy „intenzív tevékenységet fejt ki a párt érdekében, s az egyesületet a párt szolgálatába állította”. MNL OL K 149 1938, 6. tétel. Belügyminisztérium, jobboldali összesítők, 8881., 110–111. és [sz. n.] Októberben Békéscsabán tart országos követtábort a Turul Szövetség. *Esti Újság*, 1938. augusztus 6., 2.

²⁹⁴ [sz. n.]: Festetics Domonkos gróf lett a Társadalmi Turul fővezére. *Nemzetőr*, 1943. április 2., 6.

²⁹⁵ Kristó Nagy István: Győzött az ifjúság. *Fiatalok*, 1943. április, 5–6.

²⁹⁶ MNL OL P 1364 Turul Szövetség 1. doboz, 5. tétel. Fővezéri parancsok, 1943, 9.

²⁹⁷ MNL OL P 1364 Turul Szövetség 1. doboz, 5. tétel. Fővezéri parancsok, 1943, 24–25.

²⁹⁸ [sz. n.]: Festetics Domonkos gróf lett a Társadalmi Turul fővezére. *Nemzetőr*, 1943. április 2., 6. Az ügyosztályvezetők és kerületi vezetők neveit tartalmazza: [sz. n.]: [c. n.] *Szegedi Híd*, 1943. április, 17–18.

cus 28-án zárult. A mondottak dacára a korabeli sajtóban és közbeszédben rendre az „ifjúsági” és „társadalmi” formulát használták továbbra is.

Nem céloim a továbbiakban a Turul Szövetség(ek) történetének, működésének ismertetése. A meglehetősen töredékes és kevés számú forrás nem is teszi lehetővé, hogy az 1944-ig párhuzamosan egymás mellett élő szervezetek történetét kellő mélységében bemutathassuk. Úgy tetszik azonban, hogy a Társadalmi Turul vitte tovább, ha zsugorodott formában is az évtizedek alatt kifejlődött kerületi szervezetet.²⁹⁹ A Társadalmi Turul vezetését rövidesen Tarnói Kostyál László vette át, aki korábban – amint a következő fejezetekben lesz róla bőven szó –, 1935-től a Turul munkaszolgálatának megszervezésében és működtetésében exponálta magát. Megőrizve a fajvédő alapeszmeiséget, későbbi ténykedését egy-egy irredenta, illetve egyéb szélsőjobboldali ideológiai mentén szerveződő események tarkították. Ilyen volt Kémeri Nagy Imre egykori bölcsészhallgatónak, a Turul Szövetség korábbi radikális – a finnek oldalán a szovjet háborúban 1942. április 17-én elesett, s valóságos kultuszfigurává előlépett – alakjának szoborállítási akciója.³⁰⁰ Az Ifjúsági Turul viszont hivatalosan egyetemi-főiskolai egyesületté zsugorodott,³⁰¹ miközben a keresztény-nemzeti ideológia mentén, az egységmozgalom tagjaként valódi társadalmi reformokért is küzdött, sőt részt szeretett volna venni a „háború utáni újjárendezésben és felépítésben”.³⁰² Ténykedésére vonatkozóan kevés adattal rendel-

²⁹⁹ Alapszabályzatát az 1943. március 26–28-ai követtábor elfogadta és alapszabályzatul elismerte, Jaross Andor belügyminiszter pedig 1944. április 24-én jóváhagyta. A Társadalmi Turul szövetség Alapszabálya. Jóváhagyta a M. kir. Belügyminiszter 173.966/VII. b.-944. B. M. számmal. Felelős kiadó: DR. BORTÁR Imre. Budapest Turul Sajtóvállalat, [1944].

³⁰⁰ Kémeri 1937 októberében benne volt a nyilas pártok fúziójának előkészítő bizottságában is. Tagja lett a fúziós Magyar Nemzeti Szocialista Pártnak, de csakhamar kilépett a pártból Szálasiival való ideológiai összekülönbözések miatt. Kémeri Nagy Imréről erős kritikával kezelendő: TARNÓI László: *Az örök bajtárs*. Budapest, Turul, [1943]. Kémerinek a szélsőjobboldali mozgalmakban és a bajtársi egyesületekben betöltött szerepéről elsősorban ajánlhatóak a róla szóló korabeli lapkivágatok: PIL 721. f. 2/1022. őrzési egység. Továbbá: MNL OL K 149 BM 651/7. Jobboldali összesítők. 1. doboz, 4–6. őrzési egységben elsősorban fellelhető, de gazdag adatok.

³⁰¹ Lőrinczi László. Lássunk tisztán az ifjúsági mozgalmak dolgában. *Magyar Út*, 1944. február 24., 3. Valamint SZÉCSÉNYI András: Lovagias ügy. Epizód az antiszemitizmus történetéhez az 1930-as években. *Múlt és Jövő*, 2009/1., 133–138.

³⁰² [sz. n.]: [c. n.] *Szegedi Híd*, 1943. április, 17–18.

kezünk, de minden bizonnyal kiemelkedik közülük az 1944. március 3–5. között általa – a MIN nevében – Fitos Vilmos és Ráczkövy Andor szervezésében lebonyolított hódmezővásárhelyi ifjúsági találkozó.³⁰³ Elszórt forrásokból úgy tűnik, az Ifjúsági Turul volt a motorja nemcsak a MIN-nek, de az 1944 nyarán felállt, illegális Szabad Élet Diákmozgalomnak (SZÉD) is.³⁰⁴ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a Társadalmi Turul alapszabályában foglalt céljai³⁰⁵ is közeledtek a korábbi „Turul-ellenzék” elképzeléseihez, sőt ebben konkrét javaslatokat vettek át tőlük (úgy mint: vidéki szövetkezetesítés, egyetemi munkaszolgálat, magyar népi kultúra ápolása, széles körű, de kizárólag keresztények számára szociális reformok napirenden tartása stb.). Nincs számottevő nyoma viszont, hogy ez tevékenységében is manifesztálódott volna. Annyi bizonyos tehát, hogy a szervezeti szakadás nem eredményezett valódi ideológiai határvonalat.

A központi irodáit változatlanul megtartó, infrastruktúráját³⁰⁶ azonban lassan leépítő Ifjúsági Turul alapszabályait az új rendeletnek megfelelően korrigálta.³⁰⁷ Érdemes megemlíteni ugyanakkor azt is, hogy az MNDSZ-en keresztül számára havi bontásban juttatott kultuszminisztériumi költségvetést 1943 szeptemberében – ismeretlen okból – megszüntették, és innentől fogva csupán alkalmi segítyeket utaltak ki. Ez a helyzet az Ifjúsági Turul 1944 tavaszára bekövetkező elsorvadásához vezetett.³⁰⁸

³⁰³ Fitos Vilmos: Szárszó után. *Kritika*, 1983. november, 10–11.

³⁰⁴ A SZÉD vezetősége turulistákból rekrutálódott. Elnöke Kiss Sándor volt, vezetőségi tagok: Kristó Nagy István, Majsai Emil, Szávuy Lajos, Takácsy Miklós, Vatai László, Zimányi Tibor.

³⁰⁵ MNL OL K 636 VKM 1036. doboz, 60. tétel. Egyesületi anyagok 1942–1944. 57707. sz. Társadalmi Turul Szövetség alapszabálya., 1.

³⁰⁶ SZÉCSÉNYI András: Végváry József pályája. I. m., 14–18.

³⁰⁷ Szinyei-Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszter 1943. június 15-én hagyta jóvá az Ifjúsági Turul alapszabályzatát. MNL OL K 636 VKM 1032. doboz, 56. tétel. Egyetemekhez kapcsolódó egyesületek, körök, szövetségek, kulturális csoportok alapszabályai, 1943. A Turul Szövetség kettéválása, 11.

³⁰⁸ MNL OL K 636 1036. doboz, 60. tétel. Egyesületi anyagok 1942–1944. 58037. sz. Rajczy Imre levele Antal Istvánnak, 1944. április 20. A kiúttalanság miatt Rajczy Imre MNDSZ-vezértitkár végül 1944. október 9-én, Fülei-Szánthó Endre tanárnőnek pedig október 21-én mondott le posztjáról (helyére Rónai András műegyetemi professzor került). MNL OL K 636 1036. doboz, 60. tétel. Egyesületi anyagok 1942–1944. 62254. sz. Az MNDSZ 1944. május 17-ei jegyzőkönyve. 5–6. és uo. 61780. sz. Fülei-Szánthó Endre levele Rajniss Ferencnek, 1944. október 21. 6–37., valamint MNL OL K 636 1037. doboz, 60. tétel. Egyesületi anyagok 1942–1944. 56846. sz. Fülei-Szánthó Endre lemondása, 1944. május 1., 3.

5. A falusi lakosság társadalmi problémái az egyetemi bajtársi egyesületekben

Az előző fejezetben említett gondolat, miszerint a parasztság mint komplex egész a társadalom alapja, a bajtársi egyesületeken belül végmenő, már kifejtett erjedés és ezzel párhuzamos ideológiai szemléletváltozás eredménye volt. Részletesebben kell azonban szólnom ennek egyik fontos összetevőjéről, az 1930-as évek első felében jelentkező, s az évtized második felében kiteljesedő népi mozgalom hatásáról. Ennek gazdasági-társadalmi gyökerei a 19. század utolsó harmadában fellépő gabonaválságban és ezzel egy időben a nagy infrastrukturális beruházások megszűnésében keresendők. Továbbá abban, hogy az első világháború után Magyarország elveszítette vámvédelmét, és kikerült az óriási konkurenciával bíró világpiacra. Az agrárválság nyomán megfigyelhető volt a paraszti földek aprózódása, a zselléresedés, amit csak részben tudott orvosolni a nagyvárosokba áramlás és a századfordulón jelentkező kivándorlás. Mivel Trianon után a népesség jelentős része az agráriumból élt, fokozódott a parasztság meggyengülése, ráadásul az elszakított területek nagyvárosainak hiánya még kiáltóbbá tette a város-vidék között meglévő ellentéteket. A folyamatot az agrárszektorban 1928-tól érezhető gazdasági világválság tetőzte be, amelyből csupán 1937-re sikerült kiállalni.³⁰⁹ Nem szabad figyelmen kívül hagyni a Horthy-korszakban a gazdaadósságokat és a tovább élő rossz agrárszociális állapotokat sem: míg az ipari munkásság részére 1927–28-ra már jelentős kedvezményeket vezettek be, és 1937–1938-ra biztosításuk köre tovább

³⁰⁹ GUNST Péter: A falukutató mozgalom gazdasági-társadalmi gyökerei. In *A falukutató fénykora 1930–1937*. Szerk. PÖLÖSKEI Ferenc. Budapest, OPKM, 2002, 35–41; GUNST Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Budapest, MTA, 1987, 61–63; GUNST Péter: *A magyar agrártársadalom 1919–1945 között*. In *A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadítástól napjainkig*. Szerk. GUNST Péter. Budapest, 1998, 261–263.

bővült, addig az alsóparaszttság számára csupán az 1938. évi XII. tc. hozott megkésve némi javulást, amely a mezőgazdasági munkavállalókra is kiterjesztette az öregségi biztosítást.

A heterogén falukutató mozgalom e társadalmi visszasságokra adott szellemi válaszreakció volt: az írók, szociográfusok, diákok úgy akartak jobbára nagy horderejű változást, hogy először vizsgáltuk tárgyával, a parasztsággal akartak megismerkedni. A mozgalom jelentős mértékben az egyetemi ifjúságból nőtt ki – legyen elég az 1930-ban alakult Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumára utalni –, s 1932-től az egyetemi bajtársi szervezetekben is egyre-másra jutottak szóhoz a falukutatók. Meg kell emellett emlékeznünk az egyéb, ifjúsági befolyásoltságú és Európában másutt mély gyökerekkel bíró, a magyarországinak példát nyújtó falukutatásról is,³¹⁰ amelyet a történeti szociológia valóságkutatásnak hív.³¹¹ A valóságkutató „revival” – bár a bajtársi egyesületekben szerepet vállaló fiatalokkal való kapcsolatok egyelőre nem ismertek – minden bizonnyal hatott rájuk. Az államvezetés, politikai elit oldaláról az 1932-ben miniszterelnöki bársonyszékbe került Gömbös Gyula elsőként látta meg a népi mozgalomban rejlő lehetőségeket. Gömbös, akinek politikai nézetei centrumában a fajvédelem állt, elsősorban keresztény gazdaságokat, magyar fajú kisbirtokokat akart. Számtalanszor hangoztatta általános elveit: anya- és csecsemővédelem, egyke elleni harc, közegészségügy államosítása, vidéki egészségügyi viszonyok javítása.³¹² A népi írók szóhasználatára és bizonyos pontokon ideológiájára megegyezett Gömbösével. Sikerük kulcsa – miképp Lackó Miklós megállapította³¹³ – az ezen időszakban szellemi felhajtó erővel bíró nacionalizmus és a baloldal korabeli gyengesége volt, kiegészülve az előző fél évtized szellemi megágyazottságával. Ehhez hozzátehetjük, hogy a rendszer liberális és szociáldemokrata ellenzéke nem is keresett szövetséget velük, ezt – felemásan és rendszertelenül – a kommunisták tették meg. Az igen heterogén népi írók, amikor

³¹⁰ GLATZ Ferenc: Magyar falukutatás és európai történelem. In *Kenyeres Zoltán-emlékkönyv. Érték-Mentés*. Szerk. SZABÓ B. István. Budapest, Anonymus, 2004, 108–113.

³¹¹ T. KISS Tamás: *Tett(Hely)ek. Egyetemisták valóságkutató táborai Magyarországon a 20. században*. Budapest, Új, Mandátum, 2007, 45–66.

³¹² Összefoglalóan lásd VONYÓ József: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In *A magyar jobboldali hagyomány*. I. m., 251–255.

³¹³ LACKÓ Miklós: Az Új Szellemi Front történetéhez. In *Válságok–Választások*. Szerk. LACKÓ Miklós. Budapest, Gondolat, 1975, 52–152.

kiderült, hogy a kormányfőnek nincs határozott szándéka és ereje a földkérdésen, az iskolázottság növelésén, a közegészségügy helyzetén döntően változtatni, jórészt elfordultak tőle. A kormányzat felől az 1935-re végbemenő elitváltásban helyet kaptak a reformnemzedék tagjai is, köztük azoknak a radikális jobboldali szervezeteknek a vezetői, akik egyszersmind egyetértettek az említett programmal. Így lett parlamenti képviselő Bánsághy (Velcsöv) György, a Csaba vezére, a Turul Szövetség alapító tagja és maga Végváry is.³¹⁴ Mandátumuk – és immár a Turulra vonatkoztatva alsóbb szinteken megjelenő segítségnyújtások sorozata – természetesen magával vonta a Gömbös-kabinetnek való elköteleződést is. Ez persze nem volt nehéz és átmenet nélküli, hiszen a Turul ideológiájában egyébként is fajvédő alapokra épített. Emellett a szövetségen belüli, Fitos Vilmos fémjelezte népi szárnyának ekkoriban még az egyetemi ifjúságon belül kisebbségben lévő soraiban is felerősödött az igény, hogy a „törzsökös” magyarság problémáit fel kell mutatni, ezáltal kell majd – földosztással egybekötött demokratikus reform révén – az általuk hanyatlásnak indult nemzetet újjáépíteni. Idoljuk, Szabó Dezső felfogása szerint az ősi, magyar fajiságot kifejező parasztság több évszázados elnyomottságában sosem lehetett politikai tényező, de éppen emiatt mentesült is az idegen befolyásoltságtól.³¹⁵ Szabó mellett természetesen – változó mértékben – más népi írók, szociográfusok is hatottak. „A falut meg kell menteni!” – jelmondat, sőt néha a munkásság, és a középosztály egyes csoportjai felé nyitás igénye³¹⁶ az 1930-as évek derekától egyre terjedt, és a bajtársi ifjúság körében jelentkező társadalmi változtatási szándékká terebélyesedett. Az ifjúsági vezeték kezdetben megmaradtak a felszínes szólamok hangoztatásánál. Kovács Imre 1937 tavaszán papírra vetett összegzésének találó jellemzése szerint: „A diákvezeték rendszerint nem sokat értenek azokhoz a kérdésekhez, amelyeket egyesületeikben kevesek feszegetnek. A helyzet tehát az, hogy a kifelé reprezentáló

³¹⁴ GERGELY Jenő: A politikai elitváltás Magyarországon az 1930-as évek első felében. In *A falukutatás fénykora*. I. m. 172–173.

³¹⁵ E felfogás leginkább Erdei Ferenc elképzeléseivel rokonítható, aki viszont gyakorlatilag ismeretlen maradt a hallgatók előtt. BOGNÁR Bulcsu: *A népies irányzat a két háború között*. Budapest, Loisir, 2012, 58–61.

³¹⁶ Pl. A Turul vezére és a baloldal képviselője örülnek egymás programjának. *Csütörtök*, 1937. január 20., 1–2. sz. 9. – 1937-ben a 40 órás tisztviselői munkahét bevezetése is a Turul kezdeményezésére valósult meg.

ifjúsági egyesületek más ifjúságot jelentenek, mint azok a kis csoportok, amelyek faluszemináriumokban, munkaközösségekben, kis körökben dolgoznak.” Pesszimista eszmefuttatásában az értelmiségi ifjúság zömét csak „frázispuffogatás” érdekli, divatos lett ugyanis a parasztsággal foglalkozni, de aktívan cselekedni, a falura lemenni és ott szabadidejükben felvilágosító munkát, komoly falukutatást végezni csak kevesen akarnak. Korainak bizonyult mérlege szerint „az értelmiségi és a paraszti ifjúság találkozás nem sikerült”.³¹⁷ Másutt kétarcú ifjúságról értekeztek, amelynek új, a népiek gondolatait magában érlelő egyik fele élesen eltért a „régiektől”: „Ennek a másarcú ifjúságnak nem a fokossal handabandázó, felületes jelszavakkal gargarizáló Kémeri Nagy Imrék cinikus, mindig a politikai divatok szerint öltözködő reformifjak az ideáljai, hanem a tudós, vagy praktikus, jól képzett és szociális érzésű szakember, aki az Alföld öntözésének problémáját oldja meg, aki csatornákat, vasutakat, munkáslakásokat épít, a magyar föld rejtett kincseit hozza felszínre, megmutatja a magyar népnek az okszerűbb gazdálkodás, a többtermelés útját, az ország népegészségügyét javítja, modernebb és szociálisabb szellemű közigazgatást teremt. Ez a másik arcú ifjúság megvetéssel fordul el a frázisoktól, amelyek a negyvenezer holdas nyilaskeresztes próféták vagy félművelt és lelkiismeretlen alvezéreinek ajkáról mint új özőnvíz, ömlenek, hogy eliszaposítsák a termő magyar földet és a dolgozó magyar nép lelkét.”³¹⁸

A falukutatás fénykorában, 1936-ban Veres Péter segítségével a jobboldali egyetemi ifjúság *Jelenkor* néven lapot alapított, amely alcíme szerint „a falukutatás ifjúsági lapja” kívánt lenni. A *Jelenkor*-ban tucatszámra jelentek meg cikkek a bajtársi egyesületek népiek felé orientálódó, esetleg falukutatásban részt vett tagjainak tollából. A vélemények sokszínűsége mellett közös nevezőként említhető meg, hogy a középosztályt a parasztság sokirányú mélyebb megismerésére ösztökölték. „Ha a magyar falu sorsa úgy marad, mint ma, hogy 10–15 ezer lakosú faluban 2–3 orvos, 1–2 ügyvéd, s egyetlen mérnök sincs, akkor a folyton szaporodó értelmiség számára ebben az országban nincs hely. Ezt érzi és tudja a fiatal értelmiség és ép-

³¹⁷ Kovács Imre: Az értelmiség és a paraszti ifjúság. *Magyar Szemle*, 1937/1., 34–35. A tanulmány újraközlése: *Ifjúság és falukutatás. Válogatás a Magyar Szemle kötetéből*. Szerk. ERDÉSZ Ádám. Békéscsaba, Tevan, 1993, 177–188.

³¹⁸ Parragi György: Kétarcú ifjúság. *Dunántúli Hétfői Újság*, 1937. szeptember 13., 12–13.

pen ezért szükségszerűen fordul a parasztság felé. [...] Az értelmiségi ifjúságnak semmi esetre sem az a hivatása, hogy megelégedjen a társadalomnéprajzi és néprajzi gyűjtésekkel, még kevésbé, hogy egy-egy nyári kirándulással, munkatáborral, ankétokkal és irodalmi kísérletezéssel intézze el a saját felelősségét.”³¹⁹ A lap szellemisége ezen túl a politikai támogatást is várta: központi állami szerv igényét vetette fel, amely előírná a tennivalókat, akár az egyes diákegyesületek szintjén is.³²⁰ A lap három évfolyamot ért meg.

A kollégiumi mozgalom előestéjén, a már említett, 1936. novemberi viharos miskolci követőtáboron először került döntő súllyal a tanácskozás homlokterébe a parasztkérdés. Végváry és fajvédő köre, valamint a népi szárny ebben a kérdésben egységet képviselt a „régí gárdának” titulált idősebbekkel, illetve a kis létszámú nyilas delegáltakkal, utóbbiak persze továbbra is a zsidókérdés napi-renden tartását, illetve kiélezését tartották fő feladatnak. A fővezér gyűjtő hangulatú beszédében hívta fel a figyelmet az agrárlakosság szociális problémáira, amelyre egyedüli válaszként a minél nagyobb fokú párbeszédet jelölte meg. Végváry megnyugtatta a résztvevőket, hogy a Turul Szövetség nincsen válságban, felhívást tett közzé, amely szerint az országban „minden pozíciót el kell foglalni, hogy az eszméiket terjesszék”.³²¹ A párbeszéd elsődleges terepének az akkor már második éve működő Turul-munkaszolgálatot, illetve a szociális kérdések mozgalmasszerű kiterjesztését nevezte. „Mikor a Turul Szövetség nem képes arra, míg nem tud egy nemzeti forradalmat megcsinálni, és nem tudja máról-holnapra birtokba venni azt, ami a mienk, addig igenis be kell szivárognunk mindenüvé és igyekeznünk kell megszerezni mindenkit, hogy azon keresztül biztosítsuk a bajtársak jövőjét. [...] A Szövetség igenis fogja folytatni a jövőben azt a szociális munkásságot, amit a magyar nép érdekében tűzött zászlójára, hiszen sok öreg bajtársunk megmondhatja, hogy a Szövetségnek hosszú évekig nagy baja volt, hogy a szociális problémákat nem dobta be kellő időben – és valljuk be – mindig csak az a nyomorult baloldal foglalkozott a szociális dolgokkal.”³²²

³¹⁹ Veres Péter: Ankét – A fiatal magyar értelmiség és a falu. *Jelenkor*, 1937/1–2., 12.

³²⁰ Dr. Harsányi Margit: Rendszert a falukutatásba. *Jelenkor*, 1937/3–6., 8.

³²¹ [sz. n.]: A Turul követőtábor Miskolcon. *Magyarság*, 1936. november 7., 8.

³²² MNL OL P 1364 Turul szövetség. 1. doboz, 3. tétel. A XVIII. országos követőtábor teljes jegyzőkönyve, 1936. november 5–8., 64–68.

Az egyetemi bajtársi egyesületekben a magyar parasztságra mint globális egészre tekintettek. Gyakorlati tevékenységükben azonban bizonyos esetekben annak legalsó rétegei: az uradalmi cselédek, zsellérek, napszámosok érdekelték őket. Alkalom és lehetőség tekintetében az egyetemi ifjúság előtt több út is kínálkozott. Ezek egyikét az országszerte, lokálisan megindított akciók indítása jelentette. Közülük méreteiben és az ifjúsági mozgalmon is túlmutató hatásában is két testvérakciót kell megemlíteni. 1935 nyarán felmerült, hogy a Turul mint az egyetemi és főiskolai ifjúság legbefolyásosabb szervezete, közös fellépést szervezzen egyrészt a képviselőházi választások hajrájában a népi mozgalom eredményeinek felhasználásával propagandaakció céljaira, másrészt azért, hogy felhívja a fővárosi lakosság figyelmét a mezőgazdaságból élő népesség súlyos problémáira. Az akcióprogram kidolgozásával Végváryt és Dérczy Ferenc országos szociális vezért bízták meg, akik a IV. [ma: V.] kerületi Petőfi Sándor utca 9. szám alatt működtettek programirodát.³²³ A Turul céljait híven tükrözi a Hóman Bálintnak szeptember 18-án írt levél, amely alapján „A Turul Szövetség [...] a népegészségügyi fájó és nehéz problémájának megoldásában látja a legsürgősebb reformfeladatokat és elhatározta, hogy lelkes bajtársi szervezeteit és hatalmas tömegeit ennek a nagy munkának szolgálatába állítja”.³²⁴ A dokumentum részletesen szólt a „propagandaakció” tervezetéről és kérte, a szaktárcát, az egészségügyi intézményekhez hasson oda, hogy vegyenek részt benne, valamint propagálja a tervezett kiállítás megtekintésére kedvezményes csoportjegyek megvételét.³²⁵ A Magyar Egészség Hete³²⁶ névre keresztelt, 1935. október 20–28. között lebonyolított nagyszabású rendezvénysorozat központi eleme a városligeti Iparcsarnokban látható népegészségügyi „riportkiállítás” volt, amely szociográfiai felmérésekkel, adatsorokkal, fotókkal, látványos és meglepően modern installációkkal mutatott rá a szegény-

³²³ MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. A Magyar Egészség Hete iratai, 32.

³²⁴ A levélből a VKM-ben átirat is készült. MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Magyar Egészség Hete iratai, 27–28.

³²⁵ A levélből a VKM-ben átirat is készült. MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Magyar Egészség Hete iratai, 27–28.

³²⁶ Részletesebben összefoglalva lásd SZÉCSÉNYI András: A Turul Szövetség akciói: a Magyar Egészség Hete és a Magyar Nép Hete. I. m., 193–198.

parasztság, uradalmi cselédség, zsellérség megrendítő egészségügyi viszonyaira. A kiállítás képek, statisztikák, térképek révén kiemelten foglalkozott a szegényparasztság szaporulatával, elsősorban a sürgősen orvosolandó devianciáikkal, egykezéssel. Az érdeklődők pontos adatokat és felvilágosítást nyerhettek a fertőző és nemi betegségekről, az illemhelyek helyes használatáról és a falusi építkezés visszasságairól egyaránt. „A szebbnél szebb képeket, grafikonokat, táblázatokat stb. felölelő kiállítási anyag keretében bemutatta a központi bizottság a külföldi utazási irodák kirakatai számára készült forgó diorámát is, amely ötletes szerkezettel tartja a néző elé a magyar főváros panorámáját” – összegezte a látottakat egy népegészségügyi szaklap.³²⁷ A kiállítást Törzsök Jenő Horthy Miklósnét életnagyságban ábrázoló szobra zárta, amint átveszi és szívére szorítja a segítséget kérő parasztok kérvényét, másik kezével pedig adakozásra szólít fel. Az itt bemutatott szociográfiai anyagot a Turul Szövetség mintegy kétezer önkéntese gyűjtötte össze a nyár folyamán. Tudományos dokumentációját pedig Antal Lajos főorvos és Born József tisztiorvosok dolgozták ki a Turul bajtársainak előzetes falufelméréseit is felhasználva.³²⁸ Mellettük helyezték el az egészségügyi intézmények, állami és fővárosi intézetek szakanyagait, utána pedig lengyel, német, olasz és osztrák egészségügyi cégek kis pavilonjai sorakoztak.³²⁹ A tárlat megnyitóján megjelent Kozma Miklós belügyminiszter a kormányprogram céljaival vont párhuzamot.³³⁰ A Magyar Egészség Hetet további részeiben népegészségügyi előadásokat, ankétokat tartottak jönevű közegészségügyi szakemberek fellépésével, végül a Vigadóban Gömbös Gyula részvételével dísztabort ültek. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület elnöke, gróf Sommsich László vezetésével ugyanakkor éles sajtótámadást intézett a Hét rendezvényei ellen, amennyiben azok a nagybirtok elleni

³²⁷ [sz. n.]: [c. n.] *Népegészségügy*, 1935. november 2. 949–950.

³²⁸ [F. F.]: Gömbös Gyula miniszterelnök megnyitotta az Egészségügyi Kiállítást. *Nemzeti Figyelő*, 1935. október 20., 5.

³²⁹ MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. A Magyar Egészség Hete iratai, 40.

³³⁰ [sz. n.]: Egészségügyi reformtörekvések. *Népegészségügy*, 1935. november 2., 955–962. A rendezvényhét lebonyolítása után a rendezők meleg hangú levélben köszönték meg Kozma sokirányú támogatását. MNL OL K 148 BM 914. csomó, 18. tétel, 6558. sz. Végváry fővezér és Dérczy Ferenc országos vezér levele Kozma Miklós belügyminiszternek, 1935. november 12., 1.

izgatást tartalmaztak.³³¹ Sommsich attakját a miniszterelnök dísztabori beszédében igyekezett leszerelni, Tarnói Kostyál László pedig a Turul központi lapjában, a *Bajtárs*ban védte meg és vont párhuzamot a gömbösi fajvédelmi elképzelésekkel.³³²

A Turul, bármennyire is erős gyökerekkel kapaszkodott ekkorra a népiek követeléseire, nem tudott elszakadni a mögöttesen mindvégig jelen lévő fajvédelmi töltetől, ami propagandájának gátló tényezőjévé is vált. A Hét sikerén felbuzdulva elhatározták, hogy a kiállítási dokumentációt lerövidített formában újrahasznosítják, mégpedig vonatszerelvényre szerelve vándorkiállítás formájában.³³³ Az újabb akció reklámbevételekből fedezett költségei 25 000 pengőre rúgtak, ami korántsem elterelte a 160 000 pengős kiadást, így félő volt, hogy pénzügyi okokból mégsem valósul meg,³³⁴ ám Kozma Miklós belügyminiszter külön keretből ezúttal is segítséget nyújtott, s fedezte a különbözetet. Az anyagot további információval egészítették ki a bajtársak által önkéntesen gyűjtött szociográfiai felmérések adataival,³³⁵ az általuk készített installációkkal.³³⁶ Az Egészség Vonata végül óriási mediavisszhang mellett 1936. augusztus első hetében elindult országjáró útjára, s a MÁV által rendelkezésre bocsátott 23 szerelvényből álló, zsúfolásig berendezett vonatot 36 település vasútállomásán több ezer ember tekintette meg. A vonat mintegy be-

³³¹ [sz. n.]: Gömbös miniszterelnök a „Turul” dísztaborozásán válaszolt az OMGE-nek és Az OMGE elnöke osztályellenes izgatást lát a Turul Szövetség előadásaiban. *Pesti Napló*, 1935. október 25., 7. és [sz. n.]: A nemzeti újjáépítés és a fiatalság problémájáról beszélt Gömbös miniszterelnök a Turul Szövetség dísztaborán. *Népszava*, 1935. október. 25., 10.

³³² Tharnóczy Kostyál László: Vér és faj. *Bajtárs*, 1935. október 26., 4.

³³³ Az „egészségvonat” működéséről és propagandakiállításáról a fővezérség 1936. április 16-án memorandumot nyújtott be Hóman Bálintnak. Ez nagyjából a vonat végleges programjának tekinthető. A memorandum szövege megjelent SZÉCSÉNYI András: Népvédelmi propaganda a Turul Szövetségben. *ArchivNET*, 2012/1. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/nepvedelmi_propaganda_a_turul_szovetsegben.html [letöltés ideje: 2014. július 31.]

³³⁴ [sz. n.]: Nem indulhat el a Magyar Egészség Vonata! *Hétfői Újság*, 1936. július 27., 5.

³³⁵ [sz. n.]: 2415 község jelentette be a Turul Szövetség egészség-propagandájában való részvételét. *Sopronvármegye*, 1936. augusztus 29., 3.

³³⁶ [sz. n.]: Indul a Magyar Egészség Vonata. *Budapesti Hírlap*, 1936. július 22., 3.; *Függetlenség*, Képes Melléklete, 1936. július 23., 2. (2. db. fénykép) A vonat propagandaplakátja csak sajtófotón maradt meg: *Nemzeti Újság*, Képes Melléklet, 1936. október 11., 3.

vezette az előző esztendő testvérakcióját: a Magyar Nép Hete³³⁷ névre keresztelt propagandahét alkalmából újfent nagyszabású adat- és fényképgyűjtést végeztek el az MNDSZ taggyeletei bevonásával, amelyek a parasztlakosság életmódjának, birtokviszonyainak, gazdasági szerkezetének kritikus, megoldandó kérdéseire irányították a figyelmet. A rendezőbizottság, amelynek kezdeményezésére október 2–11. között véglegesítették az időpontot, megjelentetett egy, az akciót bemutató – becses forrásértékű – könyvecskét is.³³⁸

A Magyar Népe Hete szervezése, megvalósulása, külföldre is kiterjedő médiakommunikációja hű másolata volt az előző évinek, csak a hatezer négyzetméterre rúgó iparcsarnoki „fényképes riportkiállítás” centrumában ezúttal a földnélküli mezőgazdasági réteg élete állt, illetve a nagybirtokos-rendszer kárhoztatása és a kisbirtokok, a telepítés favorizálása jellemezte. A bátor szellemiségű tárlatot ismét nivós szakpolitikai előadás-sorozattal támogatják meg. Az újabb szériát ennek dacára a kormánytámogató sajtó kivételével ellentmondásosnak ítélték, a legtöbb orgánumban a Turul és a kormány látványos közös önreklámját látta benne. A tárlatot legrészletesebben elemző Darvas József szerint is öröndetes, hogy „a nemrég még csupán nagyhangú demagógiával, zsidóellenes jelszavakkal, legfeljebb memorandumokkal jelentkező hivatalos főiskolai ifjúság végre eljuthatott a tényekkel, a társadalmi valósággal való leszámolásig”. Míg azonban a Magyar Egészség Hete megmaradt a tények világában, valóban hasznosnak bizonyult, addig ezt a tárlatot „ideológiai tisztázatlanságok jellemzik”, ugyanis hiába mutatja be a falusi viszonyokat, ha a megoldásokat nem kéri számon a kormányzaton. Másik hibája, hogy szövegezése általánosságban fogalmaz a faluról, de nem ír a mezőgazdasági népesség rétegezettségéről. Harmadrészt pedig Darvas szerencsésnek tartotta volna, ha a városi munkássággal való párhuzamokat nem hallgatják el.³³⁹ Mindezzel együtt az is tény, hogy a Turul Szövetség testvérakciói több ezres közönséget vonzottak, és juttatták el a vidék gondjait a fővárosba látogatókhoz. Túlzó az értékelés,

³³⁷ Részletesebben lásd SZÉCSÉNYI András: A Magyar Egészség Hete és a Magyar Nép Hete. I. m., 199–203.

³³⁸ Turul Szövetség. A Magyar Nép Hete program. Kiállítás, kongresszus, előadások. 1936. október 2–11. Budapest, Turul Sajtóvállalat Kft. [1936].

³³⁹ Darvas József: A Magyar Nép Hete. *Gondolat*, 1936/8., 482–484.

miszerint a Hét „kiemelkedő eseménye az évnek”,³⁴⁰ mégis sikeresnek értékelhetjük, hiszen ifjúsági egyesületnek a korszakban közel hasonló színvonalú és erejű rendezvénysorozatáról nincs tudomásunk. Jelzi ezt, hogy Végváry és Dérczy 1945-ös népbíróági perükben számos alkalommal büszkén hivatkoztak e két akcióra, mint mentőkörülményre.³⁴¹ a Turul Szövetség fajvédő követelései és a népi szárny szociális igényei – még ha bizonyos személyek esetében elvágólagosságot is mutatnak – az egyesület vezetésében és az ideológiában sosem váltak külön. A két akció is az e törésvonal mentén szerveződött demagóg és haladó igények egybeeső megnyilatkozási formájaként értelmezhető. Hatása azonban az ifjúsági mozgalomban nem lebecsülendő, a népiek kérdésfelvetéseire adott ifjúsági válasz a következő években is hivatkozási alap és referenciapont lett.³⁴²

Az akciók másik válfaja legtöbbször egy-egy település vagy család megsegítésére bontakozott ki. Közülük kiemelkedőnek mondható az 1937 tavaszán meghirdetett péceli házépítési megmozdulás. Ennek nyomán a Turul és a Hungária egy nyolcgyermekes zsellércsalád számára egészséges, többszobás parasztház építését határozta el. A propagandafeladatokat a két szövetség országos vezetése koordinálta, a gyakorlati munkát viszont a péceli Batthyány Lajos Bajtársi Egyesület szervezte meg. Az egyesületek állami költségvetéséből, valamint a vármegye és az *Esti Újság* című szélsőjobboldali hetilap által biztosított összegekből 1938 júliusára építették fel a lakóházat.³⁴³ Hasonló megmozdulás zajlott le Békéscsabán 1939-ben, ahol

³⁴⁰ [sz. n.]: Hat teremben az egész magyar élet. *Újság*, 1936. október 2., 7.

³⁴¹ BFL B 3701/1950. V–88720. Végváry József népbíróági pere(i) 13–14., illetve BFL IV. Budapesti Népbíróság. 3764/1945–9. dr. Dérczy Ferenc és társai 177., 2.

³⁴² [sz. n.]: A Turul kanizsai Zrínyi Miklós Bajtársi egyesületének gyűlése. *Zalai Közlöny*, 1939. augusztus 1., 2. A rendezvény kései záróakkordjaként a Magyar Egészség Hete és a Magyar Nép Hete tablókiállításának javát egy, Somogyi Ferenc pécsi geográfus professzor vezetésével meginduló néprajzi-szociográfiai gyűjtéssel kiegészítve a népiekkel kompromisszumot kereső Ambrus József 1939 tavaszán felújította, és a Turulvárban kiállította. [F.]: A halódó Ormánság sorsát tárja a magyar közönség elé a Turul Szövetség. *Hétfő*, 1939. január 30., 4.

³⁴³ Az avatáson Dérczy Ferenc és Makkai János nyilaskeresztes képviselő mondtak beszédet. A munkát bemutató fényképek szervezettségéről tanúskodnak. [sz. n.]: „Építette az Esti Újság és a Turul a sokgyermekes magyar családok részére...” *Esti Újság*, 1938. július 19., 9–10.

a Gyóni Géza Bajtársi Egyesület „Házépítő Bizottsága” egy tizenegy tagú szegény sorsú békéscsabai családnak új, egészséges munkásházat épített.³⁴⁴

Az akciók mellett nagyobb hatásúnak tartjuk az ifjúsági falukutatást, falumunkát,³⁴⁵ amely – amint a későbbiekben részletesebben szó lesz róla, a Sárospataki Református Kollégium falukutató csoportjában, illetve faluszemináriumában intézményesült. A sárospatakiak mellett országszerte amatőr falukutató csoportok alakultak. Az egyesületek falut járó, vizsgáló sejtjei egy-egy alkalommal más társadalmi egyesületekkel karöltve is szervezkedtek: ilyen volt, amikor 1935 februárjában a Magyar Faluszövetséggel együttműködve, Herczeg Ferenc fővédnöksége alatt a Pesti Városháza nagytermében neves orvosok, közigazgatási szakemberek részvételével ankétot rendeztek a falusi egészségügyről.³⁴⁶ Összességében azonban 1936/1937-ig még minden a helyi kezdeményezéseken múlt, és nem a központi vezetésen. Pécsen 1936 tavaszától Somogyi Ferenc földrajzprofesszor állt a falukutató, falumunkát végző egyetemisták mellé. Somogyi szerint legfontosabb feladat „a vidék életének” minden téren való megismerése, bajtársi szempontból pedig a „magyar faj igazi arcának” megmutatása.³⁴⁷ A pécsi turulisták tisztiorvosok bevonásával falusi egészségházak vármegyei kölcsönökhöz kötött építtetését szorgalmazták a csecsemőhalandóság és a fertőzések megfékezésére.³⁴⁸

A pécsi bajtársi egyesületekben meginduló falukutatás, falumunka mellett elsősorban a Turul Szövetség debreceni kerület tevékenységét szükséges kiemelni: a kálvinista Róma egyetemének néhány tucatnyi fiatal hallgatója 1933 után, a népiek hatása alá kerülve el-

³⁴⁴ MNL OL K 148 BM 1039. csomó 17. tétel, 5046. sz. Saguly János kérelme, 1939. 1–2.; A sajtóban megjelent fotók alapján összefogott, valódi munka folyt, nem csupán propagandának szánták. [sz. n.]: [c. n.] *Magyar Élet* Képes Híradója, 1939. július 16., 7.

³⁴⁵ Mibenlétére általánosságban BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 68–132; T. Kiss Tamás: *Tett(Hely)ek*. I. m., 39–44.

³⁴⁶ MNL OL K 148 BM 913. csomó 17. tétel, 534. sz. Falusi ankét a Turul Szövetségben, 1935. február, 4–11.

³⁴⁷ 1936 nyaráig Magyarbólyban, Beremenden, Kistótfaluban számos kiszállás, felmérés történt; ezenkívül önálló adatgyűjtésben vettek részt diákok összesen 19 községben. DR. SOMOGYI FERENC: *Falumunka*. In *Turul Évkönyv*, 1936. Szerk. KINCSES FERENC. Pécs, Turul Szövetség Pécsi kerületének Árpád Bajtársi Egyesülete, 1936, 46.

³⁴⁸ KUN Lajos: Népegészségügyi feladataink. In *Turul Évkönyv*, 1936. I. m., 37–44.

határozták, hogy megismerik, majd lehetőség szerint változtatnak a parasztság általuk kiszolgáltatottnak tartott rétegén.³⁴⁹ Bartha Ákos kutatásai során részletesen bemutatta a debreceni és Hajdú-Bihar vármegyei „hallgatói falukutatást”, amelyet az a későbbiekben tárgyalandó sárospataki diákok indítottak útjukra az 1920-as években, majd egyéb lokális egyetemi szövetségek, társaságok után a Turul Szövetség Werbőczy és Árpád Bajtársi Egyesületeinek pályázataiban, kiadványaiban, táborozásaiban, gyűjtőmunkáiban és paraszti témájú diákpályázataiban teljesedett ki.³⁵⁰ A régióban a hajdúnánási Rákosi Viktor Bajtársi Törzs 1937 nyarán működő, a környező falvakban végbevitt, elsősorban néprajzi igényű gyűjtéseit szükséges kiemelni, továbbá a konyári falumunkát.³⁵¹

Bakó Elemér, a Turul debreceni kerülete vezére vezetésével 1935 nyarán a Hajdú-Bihar vármegyei Konyár községben létesített falukutató csoportot a debreceni Árpád Bajtársi Egyesület, amelynek révén a diákok többsége a birtokos parasztok mellett döbbenetesen szembesült a zsellérek, uradalmi cselédek kiszolgáltatottságával is.³⁵² „A csoport felállítására a közvetlen indítékot az adta, hogy 1934 szilveszterén három paraszt legény egy turulista egyetemi hallgatóval arról beszélgetett, hogy mit ér a sok könyv, tanulás és az egész kultúra, ha csak azok közt marad, akiknek az anyagi helyzete megengedi, hogy iskolába járjanak s hozzájuk nem jut el semmi.” A falusi lakosság eleinte gyanakvással, értetlenül fogadta a kezdeményezést Konyáron, kioktatásnak vették a gazdasági, egészségügyi, kereskedelmi tanácsokat. Hallgatói felajánlásokból létesítettek egy szerény könyvtárat, és annak a parasztembernek, aki belépett a csoportba, nem kellett a kölcsönzésért fizetni. (Történelmi művek és szociográfiák, faluleírások, főként Szabó Pál, Oláh Gábor, Szabó Dezső, Makkai Sándor, Matolcsy Mátyás művei sorakoztak a polcokon.) A tagság húsz fillér volt havonta, de a legszegényebbek esetében

³⁴⁹ Tóth Pál Péter: Metszéspontok. I. m. egésze; Tóth Pál Péter: *Messziások*. Budapest, Akadémiai, 1987 egésze; Bakó Elemér: *Egy élet a magyarságért*. Összeállította és összekötő szöveggel ellátta Bakó Elemér. Budapest, Médiamix Kiadó, 2005; Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség*. I. m. 205–219.

³⁵⁰ Bartha Ákos: Egyetemi falukutatás a két világháború között Debrecenben. *Ge-rundium*, 2010/1., 45–50.

³⁵¹ Igmándy József: Néprajzi gyűjtés. *Új Vetés*, 1937/7., 3–5.

³⁵² A konyári csoport működését a nyilas tagtársak folyamatosan igyekeztek ellehetetleníteni, ami sikerült is: a következő évben már nem kaptak támogatást a munka folytatására. Bakó Elemér: *Egy élet a magyarságért*. I. m., 176–179.

ettől eltekintettek. A helyiséget a falu előljárósága biztosította egy Turul-plakátokkal kibélelt közösségi épületben, ahol hasznos ismereteket nyújtó előadásokat is tartotak. A Turul 1936-os – a Magyar Nép Hetére beküldött – egészségügyi kérdőívét hatszázan töltötték ki.³⁵³ Tanulságos Bakó Elemérnek a szövetség 1936. novemberi országos követtáborán elhangzott beszámolója: „A múlt év folyamán már azzal jöttünk fel, hogy mi a népkutatásokat tavaly a Magyar Egészség Hetével felvetett mozgalmi és szellemi előkészítését meg akarjuk valósítani. Ennek a szellemi előkészítésre a kaposvári országos követtábor el is fogadta és ezzel kapcsolatban kiadta Csúri Bálint: A magyar nép módszertanai c. füzetét. A magyar néprajzi módszernek a kiadása a kulturális ügyosztály kezei között elsikkadt. Mi azonban a munkát továbbfolytattuk. Az egyik része az egyetemen végzett szellemi munka volt, a másik pedig abban a határszéli faluban, ahol én lakom egy gyakorlati népművelési munka. Konyár községben, Bihar megyében egy csekély létszámú, de annál értékesebb és eredményes munkát folytató népművelési tanfolyamot csináltunk, mely 14 összejevetelt tartott. A kiképzés úgy folyt, hogy mi a különböző népművelési kérdéseket szakemberekkel feldolgoztattuk, sokszorosítva kiküldtük és ott a tanfolyamon gonddal megtanítottuk. Konyárban azonkívül egy könyvtárat, 150 kötetből állót alapítottam, mely tiszta magyar könyveket számlál. Természetesen előadásokat is tartottunk. Az eredmény az, hogy az egyik csoportunk most, hogy a zsidó üzleteknek kizárólagos uralmát megtörje, egy keresztény üzletet fog alakítani. Remélhetőleg a legközelebbi követtáborra már komoly gazdasági szervezkedésről is beszámolhatok. Hogy ennek a népi kutatási munkának, mely csak azért ilyen hiányos, mert többen az ezt irányítók közül külföldi tanulmányútra indultak el és a következő évben nem állhattak ennek a munkának rendelkezésére, hogy ezt a munkát tudományos és más szempontból is új szellemi fegyverekkel lássuk el, megszerveztük a debreceni diétát, mely a komoly szakértők kritikája szerint, az egyetlen, értékes, komoly megmozdulás volt, melyet tudományos alapon, egészen tiszta erkölcsi szempontokból tárgyaltak meg. Nem hasonlítom össze más ifjúsági kongresszusokkal, azonban éppen azzal vált ki minden ilyen irányú megbeszélések közül, hogy azok a szempontok, amelyekre Eszterhás István bajtársam a figyelmet fordította, hogy a Turult szét-

³⁵³ [U. S.]: A Konyári Népművelődési Csoport. *Új Vetés*, 1937. február, 6–7.

szaggatni törekedtek, az egyetlen szempont a magyarság szempontja volt, melynek szolgálatában áll a Turul Szövetség is. Azonkívül rendeztünk a Bocskay B. E.-vel és Maróthy-val karöltve egy kisebb, inkább papok, tanítók és tanárok részére fontos megbeszélést, melyeknek összefüggését és különösen a falusi részeit tárgyaltuk meg. Hogy az egyesületek életét munka szempontjából minél eredményesebbé tegyük, külön csoportokat alakítottunk. Jegyzetkiadó csoportunk 24 jegyzetet adott ki, ez a munka határozottan jó nevet szerzett a bajtársainknak. Lánycsoportunk a téglavetők és a kültelki szegények között szociográfiai munkát végzett. Ehhez a szociális munkához gyűjtésből, az egyetemi alapból segílyt jártunk ki és ezekből segítettük a földalatti kunyhókban lakó szerencsétleneket. Hogy ezt a munkát, amely a tavalyi év folyamán láthatólag a magyar élet minden egyes viszonylatába kiterjedt, hogy ezt a munkát magasabb egységbe foglaljuk – megszerveztük az első népkutatási csoportot, amelyben szakemberek vezetése alatt kb. most már 25 bajtársunk dolgozik a néprajzi csoportban. Tehát a néprajzi, természetrajzi és szociográfiai csoportnak a munkájáról már a jövő követtáborra tudományos eredményeket fog idehozni.”³⁵⁴ A táborozás ugyan nem folytatódott, de Bakó a civis városban a Turul kulturális alvezére lett.³⁵⁵ A debreceni kerületben megélénkítette a faluval kapcsolatos vitákat, érdeklődést, amely a legnevesebb falukutatók előadás-meghívásaiban, ankétok tartásában, majd pedig a Debreceni Diéták megszervezésében volt tetten érhető.³⁵⁶ A Turul Szövetség debreceni kerülete élenjárt a társadalmi problémák felvetésében, de nem voltak könnyű helyzetben. Az egyetemi fiatalok között 1935–1937 között hangadónak számító Bakó emlékezése szerint „Ha a természetellenesen fenntartott nagybirtokrendszer gyakran embertelen kinövéseit felhozva, földbirtok-reformot követeltünk, konzervatív, sőt átlagos nemzeti gondolkodású emberek is igen könnyen »lekommunizáltak« bennünket. Ugyanez volt sokáig a helyzet, ha a bankárok, gyártulajdonosok, általában a földbirtokon kívüli nagytőkések túl-

³⁵⁴ MNL OL P 1364 Turul Szövetség, 1. doboz, 3. tétel. A XVIII. országos követtábor teljes jegyzőkönyve, 1936. november 5–8., 92.

³⁵⁵ BAKÓ Elemér: *Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról*. Szerk. KÁLNÁSI Árpád. Debrecen, Bakó Magyar Néprajzi Szótár Alapítvány, 2002. <http://mek.oszk.hu/01600/01689/01689.pdf> [letöltés ideje: 2014. július 31.]

³⁵⁶ SALAMON Konrád: *Utak a márciusi front felé*. Budapest, Magvető, 1982 és TÓTH Péter Pál: *Metszéspontok*. I. m.

kapásait, népszípolozó, és tulajdonképpen a büntetőtörvénykönyvbe ütköző tetteit mertük emlegetni.”³⁵⁷ A későbbi baloldali antifasiszta ellenzék, majd pedig a háború utáni szocialista-kommunista értelmiségiek, reformerek közül számosan (Újhelyi Szilárd, Simon László, Majerszky Klára, Zöld Sándor, Kállai Gyula, Fehér Lajos) itt bontogatták szárnyukat, s nekik volt köszönhető, hogy az 1937 tavaszán kialakult Márciusi Front nem szigetelődött el a fővárosban, hanem vidéken (Debrecenben) is megvethette a lábát. Jelentős részük a Fitos Vilmos fémjelezte „Turul-ellenzékhez” tartozott, s így kapcsolataik, nézeteik – amint volt róla szó – országos vetülete is meghatározó lett.³⁵⁸

A jobboldali egyetemi ifjúság „parasztkérdésben” játszott szerepében döntő változást hozott Fitos Vilmos tevékenysége. Fitos és körének az ifjúsági mozgalomban betöltött helyéről korábban már kimerítően volt szó, ezúttal kulturális vezérségének csupán az agrárlakossághoz való nexus szempontjából jelentős mozzanatait említjük meg. Csoportosulását 1996-ban, a vele készült életinterjúbán a következőképpen jellemezte: „Mozgalom volt a szervezetben, amely azt a célt tűzte ki maga elé, hogy az egész Turult átvegye, és az egész Turult olyanná formálja, mint amilyen célokért ők dolgoztak a Turulon belül. Harcban a hivatalos Turullal. Időnként kompromisszum, időnként kiélezett harcok, fegyelmik jelezték ezt a küzdelmet. Ha mostan ez a Turul ellenzék széles front volt, sok árnyalattal, de az egész Turul ellenzék megegyezett bizonyos alapelvekben. Az egyik az, hogy nagyon élesen szemben állt a nagybirtokkal. Gyökeres földreformot akart és a parasztság terhein akart könnyíteni, tehát a magyar parasztság felé orientálódott. A másik volt az, hogy magyar kultúra. Népi kultúrában gyökerező magyar kultúra...”³⁵⁹ Fitos kinevezését követően azonnal, 1938-ban megalakította a budapesti Árpád Bajtársi Egyesületben a parasztdiákok munkaközösségét, s ő irányította őket Györffy Istvánnak, a Pázmány Péter Tudományegyetem nagy hatású néprajzprofesszorának szemináriumába.³⁶⁰ A többi karokon is szervezkedni kezdtek a parasztdiákok, s – amint a

³⁵⁷ BAKÓ Elemér: *Egy élet a magyarságért*. I. m., 141.

³⁵⁸ Lásd bővebben: TÓTH Pál Péter: *Messziások*. I. m., 13–19; TÓTH Pál Péter: *Metszéspontok*. I. m. egésze.

³⁵⁹ OHA/25, Fitos Vilmos-interjú, 23.

³⁶⁰ Az Eötvös Collegium hallgatójaként Fitos javasolta egyébként elsőként Györffynek, hogy a parasztdiákoknak létesítsenek külön kollégiumot, bázist teremtve az al-

későbbiekben erről részletesen esik szó – együttesen megalapították a Turul Szövetség Bolyai Kollégiumát Boros Lajos vezetésével, aki egyébként Turul alvezére volt, s a Kollégium első igazgatója lett.³⁶¹

Ekkoriban terjedt el közöttük önmeghatározásként – Németh Lászlótól kölcsönözve – a „mélymagyar” kifejezés, szemben a régi-ek „hígmagyarságával”. A mondottakat találóan fejezte ki a *Magyar Út* egyik cikke: a zsidóverésekben és irredenta tüntetéseken kimerülő bajtársi léttel nem tudnak azonosulni, „semmi közösségünk burschenschaftos, tényérsapkás, gumibotos szellemükkel”, hanem közeledtek „a népi magyarság eszméihez, s befogadták soraikba a mélymagyarság legnagyobb szellemi képviselőit”.³⁶² Illusztrálnak mondhatóak a helyi csoportok népies próbálkozásai; néhány évvel korábban még elképzelhetetlen lett volna, hogy a zsidókérdés háttérbe szorításával pl. Áchim L. András vagy Szántó Kovács János életéről, netán „Parasztábrázolás az utolsó negyedszázad magyar regényében (1914–1939)” címmel tűzzenek ki pályázatot.³⁶³ Ekkoriban a budapesti Árpád Bajtársi Egyesület akcióihoz hasonló tevékenység széles körben kibontakozott.

Az említett sikerek dacára Fitos megegyezést keresett a nyilas orientációjú bajtársi csoportokkal, így pl. az idősebb alapító fajvédőkkel. Törös Sándor, Szabó Gyula maga is némely esetben exponálta magát a kulturális vezér rendezvényein.³⁶⁴ Az ekkoriban nyilasok által dominált (s egyre inkább elszürkülő) pécsi törzsekben, egyesületekben az agrárréteg társadalmi gondjaira (földkérdés, gazdaadósságok, társadalmi összefogás sürgetése) felhívó szórólapokat terjesztettek.³⁶⁵ E próbálkozások azonban hosszú távú eredményekhez nem vezettek.

bérletet és tandíjat nehezen fizető szegény hallgatók számára. OHA/25. Fitos Vilmos-interjú, 28.

³⁶¹ PAPP István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig*. Budapest, Napvilág, 2008, 123–177.

³⁶² [sz. n.]: [c. n.] *Magyar Út*, 1940. december 5., 2. A „mélymagyarság” értelmezésére lásd továbbá Dr. Sipos Ferenc: Kérdés a Turulhoz. *Magyar Út*, 1941. január 9., 2.; ifj. Fitos Vilmos: A Turul válaszol. *Magyar Út*, 1941. január 16., 4.

³⁶³ PPTE HK KL 1/b. Pázmány Péter Tudományegyetem, Hittudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 63. doboz, 396. sz., 1.

³⁶⁴ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 3. doboz, 22. tétel. Körösfői Bajtársi Egyesület. 3. kötet, 38.

³⁶⁵ MNL BaML IV. 401/a. Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai. 251. doboz, 441/1938. Turul Szövetség röplaptesztése, 1.

Fitos Vilmos köréhez fűződik végül az az ideológiai vezérfonal, amely kísérletet tett egységbe forrasztani a fajvédő és népi irányvonalat. A Németh László Debreceni Kátéjának hatására íródott *Magyar Káté* címet viselő könyv szerzője – Fitos kétes értékű visszaemlékezése szerint – Kodolányi volt. Az ellentmondásokkal terhelt művet erős német- és zsidóellenesség, markáns nacionalista szemlélet jellemezte, ugyanakkor a Turulban újszerű szabadságfogalom egyaránt helyet kapott, csakúgy, mint a „magyarság Monroe-elve”, azaz: „Magyarország a magyaroké”.³⁶⁶ A *Magyar Káté* – amelynek bevezetőjét maga Fitos írta – megjelenését követően többirányú bírálatban részesült.³⁶⁷ Ez a könyv – kerületi kiadásban publikált – összegző-irányadó, a célt és eszmei tartalmat összebékíteni akaró munka volt, de alapvetően mégis a szélsőjobboldali hangokat erősítette.³⁶⁸

Végül érdemes megemlíteni, hogyan erősítették a „parasztkérdés” markánsabbá tételére (az egyébként már létező) a bajtársi szövetség kommunikációjukban kulcsszerepet játszó médiacsatornáikat.³⁶⁹ Elsősorban a sajtót, amelynek központi orgánumává a Fitos által szerkesztett *Magyar Élet*³⁷⁰ és a *Magyar Út* folyóiratok nőttek ki.³⁷¹ Ezek a lapok nem voltak hivatalosan a Turul orgánumai, és sokszor szembehelyezkedtek az Ambrus befolyása alatt álló *Bajtárssal*,³⁷² illetve az 1938 májusától a nyilas szellemiségű, a Turul szélsőjobboldali országos vezére, Szabó Gyula által befolyásolt *Magyarság* napilappal

³⁶⁶ Harza László: *Magyar Káté. Magyar Út*, 1941. november 27., 3.

³⁶⁷ A *Magyar Káté* értelmezésére lásd KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség*. I. m., 216–217, valamint: [sz. n.]: A turul [sic!] válaszol a Magyar Kátét ért támadásokra. *Magyar Élet*, 1942. január, 16.

³⁶⁸ *A mi utunk. A Turul Szövetség története, útja, célkitűzései*. I. m.

³⁶⁹ Ehhez kapcsolódóan kimerítően részletes, ám erős forráskritikával kezelendő információkat tartalmaz: OHA/25, Fitos Vilmos-interjú, 45–51.

³⁷⁰ A lap működéséről rengeteg (ám erős kritikával kezelendő) információ: OHA/25, Fitos Vilmos-interjú, 32–50.

³⁷¹ A *Magyar Élet* 1936. október 1-én indult és 1944 októberében tiltották be. Hentente, később havonta megjelenő folyóirat, a „népi ellenzék” legjelentősebb szócsöve a kezdeti *Nemzetőr* mellett. Felelős szerkesztője Csuray Károly, majd Magyar Bálint, 1938 májusa és 1944 februárja között Fitos Vilmos, főszerkesztője 1938 decembere után Matolcsy Mátyás voltak. A lap szerkesztői 1941-ben Fitos Vilmos és Gombos Gyula. Szerepéről bővebben: Interjú Gombos Gyulával (1977). In Huszár Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest, Corvina, 2005, 113–116.

³⁷² KEREPESZKI Róbert: Az egyetemi bajtársi egyesületek sajtója a Horthy-korszakban. I. m. 456–475.

is.³⁷³ Mindkét lap gazdagon közölte az ellenzéki turulisták és a népi mozgalom különféle csoportjainak írásait, hangsúlyozva „a haladó egyetemisták” és a népiek közti egységet.³⁷⁴ Ugyanez a megállapítás igaz a könyvkiadói tevékenységre is. A Turul Könyvkiadó Vállalatot 1933-ban létesítették a Falk Miksa utca 10. szám alatt. Néhány év vegetálás után elkezdték Püski Sándor kiadójával együttműködésben a népi irodalom néhány rendszerkritikus művét is terjeszteni, ami ellen a hatóságok – jelezve, hogy a Turul számára is léteznek hátravonalak – szokatlanul durván léptek fel.³⁷⁵ A kiadó 1938. október 1-jén kezdte meg működését a Szarka utca 7. szám alatt. A vállalat dinamikusan terjeszkedett, 1940 áprilisától Királyi Pál utca 12. szám alá költözött nagyobb iroda- és raktárhelyiségbe Turul Szövetség Könyv- és Lapterjesztő Rt. néven. (Emellett 1940-től Turul Könyvkötő Kft.-t is alapítottak, amely egy vélemény szerint a Magyar Közösséggel működött szorosan együtt.³⁷⁶) E kiadón belül létesült Magyar Élet Kiadó és Bolyai Akadémia ontották magukból a népi irodalmat, Kerék Mihály, Kodolányi János, Sinka István és mások

³⁷³ Lásd pl. Szabó Gyula: Épitőmunkára törekszik a magyar ifjúság. *Magyarság*, 1938. július 26., 4.; dr. Szabó Gyula [sic!]: „A Turul izgat, a márka gurul...” Már Budapesten is dolgoznak a nemzeti szervezetek ellen az ügyvéd-kisgazdák. *Magyarság*, 1938. július 28., 5.; [sz. n.]: A Turul Szövetség öncélúságát hangoztatták a Turul kaposvári táborozásán. *Magyarság*, 1938. augusztus 2., 8.; [sz. n.]: A lipótvárosi alkotmányvédelem rosszallja, hogy a Turul nemzeti szocialista világnézetet hirdet. *Magyarság*, 1938. augusztus 4., 7.; [sz. n.]: Nemzeti és szocialista eszméket hirdettek a Turul szónokai Cegléden. *Magyarság*, 1938. augusztus 6., 5.

³⁷⁴ Villy Antal: A diákegységmozgalom. *Magyar Élet*, 1943. szeptember, 13–19.

³⁷⁵ A VKM-nek a rektorokhoz és dékánokhoz intézett, 1933. októberi leirata szerint a kiadó olyan könyveket is árusított, amelyek „tartalmuknál és irányatuknál fogva alkalmasak a bomlasztó eszmék terjesztésére”. Kéri a dékán(oka)t, hogy olyan intézkedéseket foganatosítsanak, melyek révén a kiadó működése ellehetetlenül, a „veszélyre” pedig hívják fel a hallgatók figyelmét is. *Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár (továbbiakban: PTL)* 104/b. Erzsébet Tudományegyetem, Jog- és Államtudományi Kar iktatott iratai, 65/1933–34. tanév, 1–2. A VKM leirata a dékánnak 1933. október 4. Ugyanilyen leiratra került sor 1935 február 4-én is: PTL 104/b. Tanintézetek, intézmények; 104/c. Erzsébet Tudományegyetem, Jog- és Államtudományi Kar iktatott iratai, 313/1934–35. tanév, 1–2. A VKM leirata a dékánnak 1935. február 4.; ELTEL Pázmány Péter Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. Turul Könyvkiadó ügyében leirat, 1933–34. tanév, 832.; ELTEL 8/b. Pázmány Péter Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. Turul Könyvkiadó Vállalat, 1934–35. tanév, 1239., 1.; ELTEL Pázmány Péter Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, tanácsulési jegyzőkönyvek, 71/34. k. Turul Könyvkiadó Vállalat bomlasztó eszméket terjesztő kiadványai, 484/1933–34. tanév, 36.

³⁷⁶ OHA/23, Gyenes Antal-interjú, 64.

– bizonyos esetekben néprajzi-tudományos érdeklődésre is számot tartó – munkáit.³⁷⁷ Egyes kiadványok, jelesül a Népkutatási Füzetekben publikált Csűry Bálint: *A néprajzi búvárlat módszere* a fent említetthez hasonló néprajzi vizsgálatokon alapult.³⁷⁸ Kovács Lászlónak *A néprajzi gyűjtés módszere* című kötete ugyancsak a sorozat hírnevét öregbítette. Ugyanebben a sorozatban további népiek, progresszív néprajzkutatók megannyi munkája napvilágot látott, köztük Györffy István *Nagykunsági krónika* című monográfiája. A Kovács Aladár és Sinka István által szerkesztett Falukutató füzetekben váltakozó színvonalú, propagandisztikus írások domináltak.³⁷⁹ Mellette kissé ellentmondásos módon a Zsabka Kálmán, vezette Turul Szépmíves Céh³⁸⁰ fajvédő kiadványai között is felbukkant egy-egy hasonló tematikájú mű.³⁸¹ Budapesten kívül a debreceni kerület *Új Vetés* című orgánumát kell kiemelni, mint a népieknek széles teret adó egyetemi-ifjúsági sajtóterméket: hasábjain megjelenő cikkeinek zöme a népiek különféle csoportjaival keresett közös hangot, s a „turul-ellenzék” debreceni tagjai számára (Újhelyi Szilárd, Simon László és mások) kínált megnyilvánulási formát, 1940-től egyik legaktívabb tagjuk, Bakó Elemér táj- és népkutatási rovatot szerkesztett.³⁸² E kiadó publikációs sikereit a Turul Szövetség sajtójának könyvelte

³⁷⁷ Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár (továbbiakban: NM EA), Irattár, 29/1942. Domanovszky György kérelme, 1942. március 26. és Hartyányi István: Turul Szövetség Könyv- és Lapterjesztő Kft. *Magyar Út*, 1941. május 29., 5.

³⁷⁸ [sz. n.]: [c. n.] *Bajtárs*, 1936. december 19., 4.

³⁷⁹ A falukutató füzetekről lásd: MNL OL P 1364 Turul szövetség. 1. doboz, 14. tétel. Előadások szövege és egyéb kéziratok. Fitos Vilmos felszólalása a békéscsabai követtáboron, 63–65. A kiadók és periodikák szellemiségéről lásd részletesebben: OHA/13, Gyenes Antal-interjú, 71–73.

³⁸⁰ Zsabka Kálmán 1897-ben született Budapesten. Színész, filmrendező, a Turul Szövetség Szépmíves Céhének vezetője. A harmincas évek egyetemi zsidóellenes mozgalmainak egyik központi figurája. 1929–45 között több játékfilm forgatókönyvírója és producere, 1943-tól saját filmgyártó céget alapított. Az 1938 októberében újjászervezett Rongyos Gárda tagja. Zsabkáról és a Szépmíves Céh tevékenységéről, eszmeiségéről a Turul Szövetség központi orgánumának cikkei adnak felvilágosítást: [sz. n.]: [c. n.] *Bajtárs*, 1936. október 10., 4.; [sz. n.]: [c. n.] *Bajtárs*, 1936. október 24., 5–6.; MNL OL K 148 999. csomó, 17. tétel, 6870. sz., 7506. sz. A Turul Szövetség Szépmíves Bajtársi Egyesület kérelme a Belügyminiszterhez; MNL OL K 148 BM 1075. csomó, 17. tétel, 8534. sz. (1940) A Turul Szövetség Szépmíves Bajtársi Egyesületének vezérségének iratai.

³⁸¹ ÁBTL 3. 1. 5. O-11803/4. Ellenállók, 259–261.

³⁸² Céljairól lásd Bakó Elemér: Táj- és népkutatás. Bajtársi egyesületeink feladatai a táj- és népkutatás terén. *Új Vetés*, 1940. február 5., 2.

el. Ambrus programadó beszéde szerint: „A magyarság ősi lelke lázad ma minden idegen behatás, idegen béklyó és idegen iga ellen, mert csodálatos értékek rejtőznek a magyar fajtában, melyek nem tűnnek szolgásgátot, nem bírják el az idegen lélek uralmát. Ez a harc [ezen] áll, aki magyar, annak ezen könyvsorozaton keresztül is küldjük a győzelem ígértét.”³⁸³ A Fitos kezdeményezte Magyar Muzsika Bajtársi Egyesület a magyar népzene művelésére és a népzene az egyetemisták körében való népszerűsítésére jött létre. Mindezek a vívmányok változást idéztek elő a középosztálybeli fiatal értelmiség szerepfelfogásában, s a parasztságot mint réteget megbecsülendő, történeti-gazdasági-szociológiai arcát pedig megértendőnek, tudományosan vizsgálándónak kezdték látni.³⁸⁴

A „törzsökösnek” tartott parasztság helyzetén való javítás legsikeresebb terepuma a népi kollégiumok tető alá hozása volt. E mozgalom elsődleges célja a „népi tehetségek”, vagyis olyan paraszti származású, feltörekvő egyetemista és főiskolás fiataloknak a gondozása, internátusi ellátása, akik egyébként nem (vagy csak szerény mértékben) részesültek volna a Horthy-korszak szociális hálójának gyümölcseiből, s ennél fogva nem (vagy alig) lett volna lehetőségük a diplomaszerezésre. A népi kollégiumi mozgalom témánk szempontjából azért is fontos, mert kezdeményezése ugyanúgy, mint az egyetemi önkéntes munkaszolgálat bevezetése, a Turul Szövetség Fitos Vilmos kulturális vezérségéhez – konkrétan annak népi irányvonalához – kötődik.³⁸⁵ A Kollégium létrehozásával egy időben tervezte egy ún. Turul Akadémia tető alá hozását is, amely valamiféle szervező központja lett volna a népi irányultságú munkának. Elképzeléseik szerint „az Akadémia irányítja a művészegyesületeket, a táj- és népkutató és egyéb tudományos munkát, kiküld szakértőket a Turul Szövetség kulturális jellegű vállalatához, megszervezi vidéken a legnagyobb Turul központokban a szellemi fiatalságból a Bolyai törzseket, jegyzi kiadványainkat és általában irányítja a Turul

³⁸³ ÁBTL 3. 1. 5. O-11803/4. Ellenállók, 259.

³⁸⁴ Jól mutatja ezt, a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karán az 1930-as évek közepétől (ez előző évektől-évtizedektől merőben eltérően) e tudományterületeken készült doktori értekezések elkészülése. Corvinus Egyetem Levéltára (továbbiakban: CEL) Doktori jegyzőkönyvek [o. n.].

³⁸⁵ Fitos kulturális vezérségének megmaradt forrásai: MNL OL P 1364 Turul Szövetség 1. doboz. 8. tétel. Kulturális Ügyosztály munkaterve, költségvetése, aprónyomatványok egésze.

szellemi életét”.³⁸⁶ A tervek szerint az EÖM tagjainak visszaemlékezéseit, a falvakban megélt tapasztalatai is itt dolgozták volna fel. A tervekből azonban végül nem lett valóság.³⁸⁷ Hartyányi István, Sipos Gyula, Fehér Lajos, Boros Lajos és turulista társaik az 1939-ben tető alá hozott intézményt először Bolyai Jánosról nevezték el, majd 1942-ben átkeresztelték és közelmúltban elhunyt, korszakos jelentőségű néprajztudósról, falukutatóról, Györffy Istvánról nevezték el. A Györffy Kollégium élvezte a kormány egy részének pártfogását: Kállay Miklós, a Gömbös-kabinet földművelésügyi minisztere, későbbi miniszterelnök államtitkárának, Zsindely Ferencnek és konzervatív-jobboldali körének, különösen pedig Zsindely feleségének, Tüdös Klárának nagyfokú társadalmi, erkölcsi és anyagi támogatását.³⁸⁸ Tágabban vizsgálva pedig maga gróf Teleki Pál, a NEP vezető politikusaként, 1939-től miniszterelnökként is mellettük állt: az által szervezett Államtudományi Intézeten belül létesült Táj- és Népkutató Központ több megye mintegy húsz településére kiterjedő néprajzi-szociológiai gyűjtéseket,³⁸⁹ ezek alapján egy (a reformokban fő felelősnek tartott nagybirtokrendszert is kritikusan szemlélő, botrányba fulladt) kiállítás és 1941–1943-ig táj- és népkutató táborokat szervezett. Különösen utóbbiban tűntek fel a bajtársi egyesü-

³⁸⁶ MNL OL P 1364, 1. doboz. 8. tétel. Kulturális Ügyosztály munkaterve, költségvetése, aprónyomatványok. Az ügyosztály munkaterve 1939–1940. 1–3.

³⁸⁷ Ennek körülményeit ismerteti KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség*. I. m. 207.

³⁸⁸ A népi kollégiumi mozgalomról, benne a Bolyai, majd Györffy Kollégiumról részletesebben lásd PAPP István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig*. I. m. 123–177. Összefoglalóan, erős kritikával továbbá ajánlható: GOMBOS Gyula: *A népi kollégiumi mozgalom*. Budapest, Magyar Népi Művelődési Intézet, 1947. és „*Sej a mi lobogónkat fényes szellők fűjják...*” *Népi kollégiumok 1939–1949*. Szerk. RÖTTLER Ferenc. Budapest, Akadémiai, 1977; *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949*. I–II. kötet Főszerk. KARDOS László. Budapest, Akadémiai, 1978. A benne részt vevő turulisták életútjára is vonatkozóan: *A népi kollégisták életútja 1939–1977*. Szerk. TÁNCZOS Gábor. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1977.

³⁸⁹ Témánk szempontjából különösen érdekes lehet az intézet által 1942 és 1944 között lebonyolított Országos Ifjúsági Táj- és Népkutató Pályázat beérkezett négy darab dokumentációja. A gyűjtés anyaga a Néprajzi Múzeumba került, beletárolták, mégis csak néhány rész tanulmányt készítettek belőle. *A Magyar Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Főszerk. FEJŐS Zoltán. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2000, 629–631. Lásd még MORVAY Péter: *Emlékezés az egykori táj- és népkutató táborokra*. In MORVAY Péter: *A táj- és népkutatás szolgálatában*. Szerk. HALÁSZ Péter, Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2010, 325–327.

letek azon tagjai, akik a Fitos vezette belső reformok hatására a népi mozgalom is magával ragadott.³⁹⁰

A Táj- és Népkutató Központ működése, a Turul kulturális ügyosztályának kebelében fungáló Bolyai Kollégium tető alá hozása felbecsülhetetlen jelentőségű tetteknek számított, ami természetesen nem maradt visszhang nélkül. Összefogta és kiteljesítette a Turul Szövetségben az elmúlt években szórványosan elkezdődött, már említett, s elsősorban Debrecenben és környékén csúcsosodó amatőr falukutató és gyűjtőmunkát, amelynek hatására a tageszervezetekben a továbbiakban még nagyobb számban létesültek faluszemináriumok, falukutató táborok, a parasztság sorskérdéseivel fajvédő alapon foglalkozó rendezvények, ankétok, gyűjtések stb.³⁹¹ (A csekély fennmaradt konkrét dokumentum becses darabjait képezik az 1939 őszén meghirdetett néprajzi pályázatra született, a debreceni Református Kollégium diákjai által összeállított leíró jellegű etnográfiai pályaművek.³⁹²) Évtizedekkel később plasztikusan világított rá minderre a szintén turulista Gyenes Antal, aki visszaemlékezésében a népi kollégiumi mozgalomra gyakorolt legnagyobb hatásként nem véletlenül a debrecenieket és a Márciusi Front debreceni ágát jelölte meg: „Ma már furcsán hangzik, ha azt mondja az ember, hogy a Bolyai-kollégium a Turul Szövetség anyagi támogatásával jött létre. Utólag sokan így osztályoznak: ez fehér volt, ez meg fekete. Pedig a fehérnek is, a feketének is vannak árnyalatai. A Turul országos vezetői hivatásos öregdiákok voltak, a rendszer hűséges szolgálói, de tagjai között éppen a harmincas évek végén, a negyvenes évek legelején erjedés indult meg. A falukutatók, a népi írók hatására.”³⁹³ Fitos ezt 1996-ban megerősítette: „Én állítom, mindenkiel szemben, hogy a debreceni M[árciusi] Front vezetői a Turul ellenzék szerves részét alkották. Ugyanígy a Turul ellenzékhez tartozott a parasztdiák moz-

³⁹⁰ A legjelentősebb tábor 1942 nyarán, a Drávaszögben lévő Kopácson volt. GERGELY András: *Kopács: táj- és népkutató tábor a Drávaszögben (1942)*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 1996.

³⁹¹ SZÉCHENYI András: A Turul Szövetség akciói. I. m., 192–193.

³⁹² NM EA, Kézirattár. 45–80. sz. A Turul Szövetség néprajzi pályázati dokumentációja, 1939. október. Szervezte: DÖMÖTÖR Sándor. E pályaműveken kívül azonban a bajtári egyesületek soha nem adták át etnográfiai gyűjtéseiket, pályázati anyagaikat a Néprajzi Múzeumnak vagy a Magyar Néprajzi Társaságnak, s feltehetően megsemmisültek. NM EA, Iratgyűjtemény, 8/1935–8/1942.

³⁹³ SÍPOS Gyula: *Akkor voltunk fiatalok... Emlékezés Györffy-kollégistákra*. Budapest, Kossuth, 1981, 13–14.

galom, az annak keretében született Bolyai kollégium, és később a Györffy kollégium. A Turul ellenzék között voltak kommunisták, a debreceniek között is, meg a györffysták között is. Olyanok, akik a Turul fővegét viselték, tisztséget viseltek a Turulban, közben már a Párt tagjai voltak. Ilyen volt Gyenes Antal is, aki 1941-ben lépett be az illegális kommunista pártba.”³⁹⁴

A kollégium szándéka szerint igyekezett a parasztleletformát a bentlakásos fiatalok által az egyetemisták körében propagálni a parasztságot hamis romantikával mint önálló, örök értéket feltüntetni. „Elszakad nem egyszer a szülői háztól is és letagadja paraszti eredetét. Miért? Mire való? Közönséges árulás fajtánkkal, a magyarsággal szemben” – olvasható egy, a kollégium egyéves születésnapjára írott cikkben.³⁹⁵ Mindez annyira sikeres volt, hogy 1942 szeptemberében a visszacsatolt Kassán a város, a vármegye és magánszemélyek anyagi felajánlásai révén az ottani egyetemisták megalapították a Széchenyi István Kollégiumot.³⁹⁶

A népiek divatossá váló eszméi a középiskolás korosztály gondolkodásába is beszüremkedtek. Egy leányiskolában a diákok a nyári táborozás keretében valamiféle szociográfiai tárlatot rendeztek részben saját gyűjtésből, részben korabeli fotókból és szakirodalomból összeállítva.³⁹⁷

A fentiekben kimutattuk, hogy az egyre szétforgácsoló egyetemi bajtársi gondolkodást, és a szétesőben lévő Turul Szövetséget, átjárta az agrártársadalom iránti szolidaritás és segítségadás igénye. Mindez szükséges, de nem elégséges feltétele, kerete volt az egyetemi munkaszolgálat kiépülésének. A konkrét megvalósulás közvetlen eredője a diáktáborozásokban és a Turul politikai tökéjének térnyeréséből adódott.

³⁹⁴ OHA/25, Fitos Vilmos-interjú, 38.

³⁹⁵ [sz. n.]: Egy esztendő a Turul Szövetség Bolyai Kollégiuma. *Nemzetőr*, 1941. február 24., 3.

³⁹⁶ [sz. n.]: A kassai turulisták Széchenyi Kollégiumot létesítenek. *Nemzetőr*, 1941. október 6., 3.

³⁹⁷ [I. M.]: Iskola, ahol falukutatót végeznek a növendékek és maguk írják a tanácsot. *Magyarság*, 1937. június 24., 5.

6. A munkaszolgálat megjelenése és kiépülése Magyarországon

6. 1. Az egyetemi és főiskolai diákegyesületek táborai

A Horthy-kor derekától a legtöbb diákszövetség szervezett nyári munkatáborokat. A Magyar Nemzeti Diákszövetség (MNDSZ) nyaranta hatalmas cserediák-akciót bonyolított le jó külföldi kapcsolatai folytán, rendkívül szerény anyagi eszközök segítségével.³⁹⁸ Ennek keretében bajtársai gyakorta vettek részt külföldi diáktalálkozókon, tartottak képviselői előadásokat.³⁹⁹ 1934. szeptember 29-én ők látták vendégül a nemzetközi diákegyesületek diákpolitikai tanácsulését. Králik Lajos vezértitkár 1934. október 29–30-án Bécsben járt az osztrák *Hochschülerschaft Österreichs*nél, ahol a már létező diákcserediák-akcióról tárgyaltak. 30-án az osztrák állami rádióban Králik előadást tartott.⁴⁰⁰

1934 nyarán az MNDSZ diáktáborot indított Keszthelyen, illetve ugyanitt egy nemzetközi diáktábor rendezési jogát nyerte el. Mindkét esemény professzionális módon szervezték, utóbbi lebonyolításáról a fennmaradt előzetes tervekől kapunk képet: a július–augusztusi nemzetközi diáktábor helyszínül (amit az MNDSZ mint tagszervezet rendezett), herceg Festetics György birtokának egy, közvetlenül a vízparton sportpályákkal felszerelt részét ingyen biztosította. A hallgatókat két-három hetes turnusokban fogadták, így több száz egyetemista élvezhette a szövetség szolgáltatásait. Ezen túlmenően minden csoport két-három napot Budapesten is eltöltött, tizenöt napot Keszthelyen, és a résztvevők további nevezetességeket

is meglátogattak. Mindezért 60 pengőt tartoztak fizetni. A fiatalok katonai sátrakban nyerték lehelyezést. Nagy hangsúlyt fektettek a széles sport és egyéb szórakozási lehetőségek biztosítására. Részletes tervükben az étkezés és a szálláslehetőségek is tág teret kaptak. Propagandáról az MNDSZ utazási és külügyi osztálya gondoskodott, amely 35 nemzet diákutazási irodájával állt összeköttetésben. A nyomtatványok ingyen elkészítését a Balaton Szövetség vállalta, és támogatást ígért József főherceg, a MÁV, a Keszthelyi Gazdasági Akadémia, Budapest Székesfőváros is. Az előzetes költségeket (szállás, ellátás, autóbusz, 60%-os vasúti kedvezmények szerzése stb.) sok tárgyalást követően a részben a *Pesti Hírlap* finanszírozta. Az egész lebonyolítását viszont az MNDSZ végezte és a végső haszonból cserébe 40%-ot kapott a támogatói lap, de ezeken túlmenően is számos szponzort és támogatót szerzett.⁴⁰¹

Az MNDSZ melletti rivális egyetemi ernyőszervezet, a MEFHOSZ ugyancsak alapított hasonló célú és színvonalú táborokat. Sokrétű, széles körű szociális tevékenysége mellett tagjai számára – vélhetően az 1920-as évek második fele óta – bérelt balatoni nyaralóval és sportlétesítményekkel rendelkezett. 1929-ben „legszenvedelmesebb feladatának” tekintette, hogy a Balaton mellett, Zamárdiban üdülőtelepet létesítsen. A 48 személyt befogadni képes épület áprilisi megnyitóján József főherceg is jelen volt. A házat Vass Józsefről nevezték el, mert az egykori miniszter a projekt tető alá hozásának fő motorja volt.⁴⁰² A zamárdi egyetemi és főiskolás üdülő mellett tervbe vettek egy mátrafüredi üdülőház felépítését is egy, Gyöngyös városától a MEFHOSZ-nak ajándékozott telken.⁴⁰³ 1930-ban pedig Balatonszántódon kultuszminisztériumi hozzájárulással vásárolt telken létesítettek nyári táborokat.⁴⁰⁴ Balatonszántód, a hallgatói táborozásokkal egy időben az 1930-as évek második felétől helyszíne volt a szövetség nemzetiségi ankétjainak is (a vízparti, nívós üdülő

³⁹⁸ MNL OL K 636 VKM 702. doboz, 98. tétel. A Magyar Nemzeti Diákszövetség általános ügyei. Táborok ügyei, 102–103.

³⁹⁹ A Magyar Nemzeti Diákszövetség és tagegyesületeinek ismertetője 1937–1938. I. m., 26–27.

⁴⁰⁰ Lásd különösen Králik Lajos jelentését a választmányának 1934. november 6-án. MNL OL K 636 VKM 702. doboz, 98. tétel. A Magyar Nemzeti Diákszövetség általános ügyei. Králik Lajos kiutazása Bécsbe, 1934. október 29–30., 246.

⁴⁰¹ MNL OL K 636 VKM 702. doboz, 98. tétel. A Magyar Nemzeti Diákszövetség általános ügyei. Előzetes tervezet és jelentések, 354–360.

⁴⁰² A létesítmény finanszírozói Vass mellett, a Székesfőváros, az OTI, a MÁV és József főherceg voltak. [sz. n.]: Megnyílt a zamárdi üdülőtelep. *Magyar Egyetemi Híradó*, 1929. április, 2. szám, 1.

⁴⁰³ [sz. n.]: Megnyílt a zamárdi üdülőtelep. *Magyar Egyetemi Híradó*, 1929. október, 1. és 1931. március 15., 1–2.

⁴⁰⁴ MNL OL P 1358 MEFHOSZ 1. csomó, 1. tétel, 526–1929., 527. és MNL OL P 1358 MEFHOSZ 1. csomó, 1. tétel, 694–1939., 340.

hatszemélyes, teraszos apartmanokból állt).⁴⁰⁵ Az évtized során Tihanyban, a Testnevelési Főiskola – évi több száz hallgatónak pihenést – biztosító nyaralója mondható lényegesnek.⁴⁰⁶

A rendezvényeken a határon túli magyarok helyzetéről, a hazai nemzetiségi viszonyokról és mindennek a fiatal értelmiséghez fűződő kapcsolatáról tájékoztatták a tagokat. Referátum megtartására neves (és közönségcsalogató célból népszerű) szakembereket kértek fel (1939-ben Kovács Imrét, Nagy Ivánt stb.). Az ankét költségeit (egy-egy alkalom nagyjából 2700 pengőbe került) a MEFHOSZ-ban jól ismert módon, saját költségvetése mellett kérelmekből és miniszteri, főispáni segélyekből állta.⁴⁰⁷ Csonka János, a MEFHOSZ elnöke a VKM-nek 1929-ben elküldött, keltezetlen levelében kérte, hogy a többi egyetemi szervezethez hasonlóan tarthassanak diák-táborokat, „hogy az azon való részvétellel a tagok amellet, hogy nyári egészséges sportszerű életet élhetnek, elsőrendű hazafias kötelességüknek tesznek eleget, midőn csonka Hazánk jövődjé számára katonai kiképzésben óhajtanak részesülni, [...] tegye lehetővé, hogy másfélszáz diák fiatal erejét a haza szolgálatába állítva dolgozhassék a jövő Nagy-Magyarországáért”.⁴⁰⁸ A hamarosan az EÖM kezelésébe került balatonszántódi üdülő és táborhely egyébként a – hazafias vagy nacionalista jellegű – ifjúsági és kulturális egyesületi táborozásoknak lett a helyszíne. Az EÖM előírta azt is, hogy hozzájuk hasonlóan „hazafias”, „nemzeti jellegű” előadásokat köteles tartani minden szervezet és egyesület, akinek lehetőséget biztosítanak a táborozásra. Ennek a kíváncságnak megfelelően egyebek mellett pedig a munkaszolgálatos ankétok, vezetői összejövetelei is rendre itt zajlottak 1942-ig, jól mutatva a Turullal, illetve az egyetemi mozgalmakkal megmaradó szoros kötelékeket. Szántód a második világháború éveiben, 1943 nyaráig kínált másoknak is összejöveteli lehetőségeket. Egyik legutolsó alkalommal a legjelentősebb felvi-

⁴⁰⁵ [sz. n.]: A MEFHOSZ nyári üdültetési akciója. *Magyar Egyetemi Híradó*, 1934. május 25., 2.

⁴⁰⁶ Semmelweis Egyetem Sporttudományi Karának Levéltára (továbbiakban: SESL) 1/a-I. Testnevelési Főiskola, tanácsülési jegyzőkönyvek. 1. doboz, 3. kötet 1936. június 6. [o. n.].

⁴⁰⁷ MNL OL P 1358 MEFHOSZ 1. csomó, 1. tétel. 1939/314-317. sz. Szervezet ügyek irata [o. n.].

⁴⁰⁸ MNL OL P 1358 MEFHOSZ 1. csomó, 1. tétel, 1929/295. sz. Csonka János levele, 1929. szeptember 1., 315.

déki kulturális egyesület, a Széchenyi Magyar Kulturális Egyesület rendezte itt vezetőképző táborozását, amelynek során a műsoron természetesen „korszerű előadások” is helyet kaptak.⁴⁰⁹

Korai célként jelentkezett a táborozásoknak a pihenés mellett határozottan a hazafias nevelés szolgálatába állítása. Ennek nyomán nyílt hathetes sátoztábor 1929 nyarán Kenese és Almádi között, amelynek önköltsége diákonként 15 pengőt tett ki.⁴¹⁰ A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött kultuszkormányzati levelezések arról tanúskodnak, hogy a táborok megszervezése hatalmas, sokszor megoldhatatlan terheket rótt mind az MNDSZ-re, mind a MEFHOSZ-ra, így a vezérségek rengeteg kérelmet továbbítottak a minisztérium felé, hogy adjanak további kedvezményeket. Elsősorban a táborokban részt vevők vasúti jegyeinek „nemzeti érdekből” történő elengedését próbálták meg évről évre kicsikarni, részleges sikerrel.

Látható, hogy szervezeti lehetőségekben a munkatáborok nem voltak előzmény nélküliek a hazai ifjúsági mozgalomban. Konkrét formát azonban csak viszonylag későn, 1935 tavaszán öltött. A református diákok levéltári anyagaiban először 1935 áprilisában találkozunk a munkatáborról szóló tudósítással, jelesen Balatonszárszón tervezte felállítani a protestáns Soli Deo Gloria diákszövetség, mégpedig (egy újságcikk szerint) a náci RAD, illetve az amerikai CCS közvetlen hatására, kettős célból: a munkanélküli egyetemi végzettségűek megmentését a léhelyzetükből adódó züllésétől, másrészt „az értelmi fiatalság” és a parasztság sorsközösség-vállalását fogja szolgálni. A tervezett balatonszárszói táborban egyébként kemény kritikát fogalmazott meg a Turul Szövetség tevékenységéről is. „Sajnos, a magyar egyetemi fiatalság intellektuális része nagyon elzárkózott a magyar valóság elől, a könnyűvérűek számára pedig a magyarság lét-nemlét kérdése elintéződött egy-két hangos, díszturulos torokköszörüléssel, irredenta sörivással, balközi mementóval.”

⁴⁰⁹ [sz. n.]: A SZMKE vezetőképző táborozása Balatonszántódon. *Losonci Hírlap*, 1943. augusztus 22., 1–2.

⁴¹⁰ MNL OL P 1358 MEFHOSZ 1. csomó, 1. tétel, 1929/533. A MEFHOSZ elnökének levele Hóman Bálinthoz. 557.; MNL OL K 148 BM 892. csomó 17. tétel, 687. sz. Turul Szövetség, Kisnyomtatványok, 1937., 1.

Vajmi kevés gyakorlati szándék mutatkozott azonban a komoly gondolkozásra késztető érdemi tennivalók irányában.⁴¹¹

Közelebbi információk azonban nem maradtak fent, s a tábor ismeretlen okokból kifolyólag nem került felállításra sem, ugyanakkor az efféle táborozás-élmények lényeges szerepet játszottak az egyetemi fiatalság tudatformálásában.

6. 2. A munkatáborok eszméje a bajtársi egyesületekben: elképzelések és megvalósulás⁴¹²

A munkatáborok gyökerei, mint láthattuk, a külföldi példák, a bajtársi egyesületek polarizációja és eszmei kitágulása, valamint a magyar táborozási minták hatásában keresendők. A Turulban a magyar parasztsággal való foglalatosskódás sem volt az 1930-as évek közepére új keletű jelenség. Sőt, éppen az évtized első felére alakult meg részben a népi mozgalom, részben a belső reformálási kényszer hatására egy tetterős mag, illetve mozgalom, amely a korábbi fajvédő alapokból kiinduló antiszemizmus mellett immár a „magyar faj” megmentésében, a falu felé fordulásban látták a szövetség útját, s amely hozzájárul a Turul Szövetség végzetesnek bizonyult polarizálódásához. Fitos Vilmos (a budapesti Árpád Bajtársi Egyesület vezére), Jászai Lajos (1933 novembere és 1935 novembere között a nemzetvédelmi ügyosztály vezetője), Roboz Zoltán (1933 novembere és 1935 novembere között országos kulturális vezér) és Halka Sándor (1935 novemberétől 1936 novemberéig országos kulturális vezér) vezették ezt a csoportot, amely nem tudott végleges áttörést elérni, annak ellenére, hogy Végváry József fővezér – elsősorban a Gömbös-kormány melletti propaganda céljából – segítette tevékenységüket.⁴¹³ Amint az előzőekben volt róla szó: a Turul, a többi

⁴¹¹ [N.T.]: Nyárra megalakul az első magyar főiskolás munkatábor. *Debreceni Független Újság*, 1935. április 21., 22.

⁴¹² E fejezet az alábbi tanulmány kibővített, módosított változata: A Turul Szövetség és az egyetemi munkaszolgálat kezdetei Magyarországon 1935–1936. *Valóság*, 2016/ június (megjelenés alatt).

⁴¹³ FITOS Vilmos: A nép szolgálatában. I. m. 88–100; Fitos Vilmos: A népi mozgalom teljessége. I. m. 165–166; SZÉCSÉNYI András: A Turul Szövetség felépítése és szerepe. I. m., 223–225. A szövetség vezetésén belüli személyi kérdésekhez lásd: MNL OL P 1364 Turul Szövetség 13. tétel. Tisztségviselők és tagegyesületek jegyzékei 1936–1942.

egyetemi bajtársi egyesülethez, és a MEFHOSZ-hoz hasonlóan évek óta – szülői segítséggel – saját, báltoni diáktáborokat szervezett, és a Magyar Nemzeti Diákszövetség is – miképpen nagy, nemzetközi rutinnal rendelkezett a táboroztatásban, szervezési gyakorlatban tehát a fővezérségnek már voltak tapasztalatai.

A tábor, táborozás jelensége (a diáktáborokon túl) az egyetemi bajtársi egyesületek életének egyik központi kifejezése volt. Táborozásnak neveztek voltaképpen minden közösségi összejövetelt – akár tagegyesületi, akár szélesebb hatókörű (a Turul Szövetség esetében kerületi szintű) gyűlést.⁴¹⁴ A táborozások két jelentős típusa volt: a szövetség legfelsőbb fóruma, „törvényhozása” az évente általában egy alkalommal, az országos vezér által összehívott Országos Követtáborokban folyt, ahol a tagegyesületek delegáltjai vettek részt, és megvitatták az országos ügyeket, ideológiai kérdéseket, illetve megválasztották az országos tisztségviselőket. Az országos követtáborok súlya és hatása az előző fejezetekben bemutatott eszmei és szervezeti változásokban is kellőképpen tetten érhető. A tagok havonta legalább két alkalommal tartottak az egyesület tevékenységéről beszámoló, a tevékenységet irányító és felügyelő közgyűlést (tábort), s ezeknek specializált formái sem voltak ismeretlenek. A táborozások a Turul Szövetség Alapszabályaiban kötött rendben és az 1919-től kialakult normáknak megfelelően zajlottak. A budapesti képzőművész hallgatók Székely Bertalan Bajtársi Egyesületének mikrovizsgálata során kiderült, hogy a bajtársi élet sorvadása az 1930-as években együtt járt a táborozások számának növekedésével annak érdekében, hogy így tegyék rendszeressé a kiüresedő bajtársi tevékenységet. „Míg korábban saját közgyűléseket (ún. táborozásokat) rendszertelenül tartottak, ettől fogva a bajtársi élet virágzásnak indult: rendszeressé váltak a havonta két alkalommal megrendezett táborok. Az 1933/34. tanévben például 12 rendes tábort, a következő tanévben 15 törzsfői tábort [vagyis amelyeken a törzsfő elnökölt] és 23 rendes tábort rendeztek. Ezeken kívül az elsőéves növendékek számára darutáborokat, a frissen bekerülteknek és tisztújítás céljából avató táborokat, egy-egy közéleti kérdése megtárgyalására vita-táborokat, Székely Bertalan születésnapján pedig dísztábort tartott az egyesület.”⁴¹⁵ Ezekre az 1930-as évek derekától több ízben

⁴¹⁴ SZÉCSÉNYI András: Bajtársi élet és művészvilág. I. m., 194.

⁴¹⁵ SZÉCSÉNYI András: Bajtársi élet és művészvilág. I. m., 194.

népi írókat, amatőr falukutatókat is meghívtak előadni.⁴¹⁶ A táborok hivatalos részének lezárásával „nedves táborni” (italozást) is tartottak, ahol a borfogyasztás mellett magyar népdalokat énekeltek közösen. A tagegyesületek és tagkerületek életében különös jelentőséggel bírtak az ún. kultúrtáborok, amelyek során egy-egy fontosnak ítélt témát felkért előadó (jobbára főiskolás hallgató) mutatott be. A szervezet polarizációjával párhuzamosan azonban szívesen kértek fel – a lokális erőviszonyoktól függően – neves külsős előadókat is a népi mozgalom vagy a szélsőjobb oldali pártok közül is. A tagegyesületi és kerületi tisztújítás a rendes táborokon zajlott, bizonyos egyesületekben és kerületekben azonban ezt avató táboroknak hívták. Ezen a fórumokon mindig (géppel vagy kézzel írott) jegyzőkönyvet vezettek. Csupán néhány Turul-tagegyesületnek maradtak fent táborozási jegyzőkönyvei,⁴¹⁷ ezekből azonban világosan kirajzolódik az egyetemi bajtársi tevékenység vázolt polarizációja, a Turul ideológiai

⁴¹⁶ Pl. Kovács Imre az 1936. november 31. és december 2-ai kultúrtáboron tartott előadást a „Dunántúl sorsa” és „Faluk menekülése” címmel. MNL OL P 1364 Turul Szövetség 3. doboz, 25. tétel. Székely Bertalan Bajtársi Egyesület jegyzőkönyve, 1936, 19.

⁴¹⁷ Kevés egyesületnek maradtak fent nagyobb számban jegyzőkönyvei: MNL BaML IV. 1428/52. sz. Turul Szövetség felsőkereskedelmi iskolát végzettek Bercsényi Bajtársi Egyesülete; Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL SML) 435, Turul Szövetség, nagyatádi Végvár Bajtársi Törzs; MNL OL P 1364 Turul Szövetség 3. doboz, 25. tétel. Székely Bertalan Bajtársi Egyesület jegyzőkönyvei 1935–1942; MNL OL P 1364 Turul Szövetség, 3. doboz, 22–24. tétel. Körösfői Bajtársi Egyesület; MNL OL P 1364 Turul szövetség 2. doboz, 17–19. tétel. Werbőczy Bajtársi Egyesület; MNL OL P 1364 Turul szövetség 2. doboz, 20–21. tétel. Csaba Bajtársi Egyesület. Emellett néhány igen töredékes, hiányos táborozási jegyzőkönyv is fennmaradt: MNL OL P 1364 Turul Szövetség 3. doboz, 27–32. tétel. Keleti, Tarján, Szabolcska Mihály, Diósgyőri, Zrínyi, Ceglédi, Tinódi törzsek. A legnagyobb táborozási szövegkorpuszt – a Székely Bertalan bajtársi Egyesületre vonatkozóan – a Képzőművészeti Egyetem Levéltárában (KEL) lévő tanácsülési jegyzőkönyvekben találjuk. Ezen iratok jelenleg fénymásolatban olvashatók, az eredeti jegyzőkönyvek az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetében lelhetők fel. Meg kell jegyezni, hogy a Rektori Hivatal dokumentumai meglehetősen töredékesek, s eleve nem is volt sok ügy, melyet a hivatal tárgyalt. Mindazonáltal az Igazgatói Iroda illetve jogutódja, a Rektori Hivatal 1871 és 1949 közötti iktatott és nem iktatott irataihoz a kutatást nagyban segítő segédlet készült. Lásd Kiss József Mihály: *A Magyar Képzőművészeti Főiskola Rektori Hivatalának iratai 1871–1949. Segédlet*. Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2006. A táborozásokra vonatkozó iratok zöme – a többi egyetemi levéltárhoz hasonlóan – elveszett, bezúzták, elégett, megsemmisültek vagy lappang. A Képzőművészeti Egyetem Levéltárában egyetlen melléklet sem maradt meg. Kiss József Mihály: *A Magyar Képzőművészeti Egyetem Levéltára. Repertórium (1845) 1871–1996*. Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2001, 16–27.

giai léptékváltása, majd lezülése. Ambrus József 1939-ben történt fővezérré választása után pedig egyre hevesebben sürgette az egyesületek működésének szigorítását, a fővezéri parancsok betartását.⁴¹⁸ 1941. november 24-én a 29-ére tervezett kulturális nagytáborni nem engedélyezte.⁴¹⁹ A tagszervezetek saját belső szabályzatában külön ügyrend vonatkozott a követő táborokra, az egyesületi táborozásra és a közbülső szintet jelentő kerületi táborokra is.

A táborozás fogalma tehát jól ismert, gyakori kifejezés volt a két világháború közötti bajtársi egyesületekben. Mindazonáltal e táborok jegyzőkönyveit átvizsgálva megállapítható, hogy elenyésző számban került terítékre a tényleges diáktáborozás vagy az egyetemi munkatáborok ügye. Ennek oka az, hogy a munkaszolgálat szervei nem az egyesületekkel, hanem a fővezérséggel álltak kapcsolatban. E csekély számú dokumentumból csupán annyit lehet leszűrni, hogy egyes helyeken, feltehetően ott, ahol a résztvevők jelentős száma ezt indokolta, létezett külön „munkatábori ügyek vezetője”, s a táborélményekről e fórumon számot is adtak. (Pl. 1936. október 22-én a Körösfői bajtársi Egyesület Álmos Törzsének táborán tartott táborán Stúr Ilona felolvasta „Egy nap a női munkatábor életéből” című „kedves” kis elbeszélését, mellyel kellemesen elszórakoztatta a táborni. Kovács József azt indítványozta, hogy egyszer valaki a munkatábor „komoly” részéről is tartson előadást, melyet a tábor helyeselt.⁴²⁰)

A frissen taggá avatottak megnevezése az első három évben daru volt; ekkor az adott bajtársi törzs vezetése előtt daruvizsgát kellett tenni. Sikeres matura esetén leteheték a bajtársi esküt. A felavatott bajtársak levették lettek; a diplomát szerzettek dominusi (öregúri) fokozatba kerültek (s őket az egyesületeken belül rendszerint külön darufő fogta össze); rajtuk kívül védőurak (patrónusok), azaz külsős támogatók segítettek a tagegyesületek munkáját, akik rendszerint befolyásos közéleti személyiségek vagy tanárok voltak. Uőbbiak csak különleges esetekben vettek részt a táborozásokon. A tábori jegyzőkönyvek mellett rovásnak nevezték a jegyzőkönyvön túl felvett egyéb adatokat is tartalmazó összefoglalókat, melyeket az egyesület főíródeákja és regőse a Rováskönyvben vezetett. Részletesebben lásd Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945*. I. m., 59–63.

⁴¹⁸ MNL OL P 1364 Turul Szövetség 1. doboz, 5. tétel. Fővezéri parancsok 1939–1944, 1–35.

⁴¹⁹ MNL OL P 1364 Turul Szövetség 3. doboz, 25. tétel. Székely Bertalan Bajtársi Egyesület iratai, 59.

⁴²⁰ MNL OL P 1364 Turul Szövetség 3. doboz, 22. tétel. Körösfői Bajtársi Egyesület 3. kötet. 30., 46–47., 106., 107. (1937. október 11., 1938. március 17.; 1936. május 15.; 1936. október 30.)

A Turul Szövetség fentebb bemutatott országos vezetése élénk nemzetközi kapcsolati hálót működtetett.⁴²¹ Ennek révén kerültek kontaktusba az Európa-szerte működő önkéntes egyetemi és főiskolai munkatáborokkal. Források hiányában csak sejteni lehet, hogy a róluk szóló információk termékeny talajra leltek a bajtársi egyesületekben, s már legkésőbb 1931-ben felmerült az igény a svájci, angol, bolgár munkaszolgálatnak a Turul Szövetség kebelén belüli, de állami szerepvállalás melletti kipróbálására. Ekkor azonban még a kormánypolitika támogatása hiányzott. Előzményként hozzá kell tenni, hogy Magyarországon egyetemisták számára nyári munkatáborok kialakítása már az 1920-as években elején felmerült a jobboldali egyesületi szervezetekben. Mikecz Ödön, a MEFHOSZ 1921. áprilisi közgyűlésén felvetette egyetemi munkaszázadok felállítását, amelyek segítettek volna a kormányzati szerveknek az ország újjáépítésében.⁴²² Ezt követően viszont hazai körökben bő egy évtizedig nem merült fel a kontinens számos államában ekkorra jócskán szárba szökkenő munkaszolgálat. A korábban részletesen bemutatott egyetemi bajtársi „népi szárny” elképzeléseit sem a Bethlen-, sem a Károlyi-kormány nem nézte jó szemmel, amelyek között rövidesen ott szerepelt a munkatábor hazai átplántálása is. Mégis, a világválság idején csillant fel a remény, hogy hangos követeléseik megvalósulnak. 1931-ben a Turul Szövetség Salló János országos propagandavezér ösztönzésére létrehozta a Magyar Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Nemzeti Munkatábor Bizottságát, amely az első években a szövetségen belül – hiszen a bajtársi szövetség hierarchikus, piramisrendszerű területi lefedettségű struktúrával bírt – tulajdonképpen funkciótlan testületként létezett.

Források hiányában kénytelenek vagyunk a továbbiakban Salló Jánosnak és Lung Antalnak, az országos sportív nemzetvédelmi vezérének a vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1932. május 5-én megküldött levelére hagyatkozni.⁴²³ E dokumentum nemcsak azért jelentős, mert elsőként tájékoztat konkrétan az egyetemi ifjúság ez irányú céljáról, hanem azért is, mert részletes bepillantást enged abba, hogyan képzelték el a honi megvalósítást. A dokumentum a

⁴²¹ KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945. I. m.*, 98–104.

⁴²² KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945. I. m.*, 151.

⁴²³ MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Magyar Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Nemzeti Munkatábor Bizottsága irata, 1932. május 5., 2.

Magyar Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Nemzeti Munkatábor Bizottsága⁴²⁴ nevében látott napvilágot. A bizottság jelmondata: „Célunk a segítés, eszközünk a munka sportja” utalt a falusi lakosság támogatására, egyszersmind pedig a fiatalosan sportnak felfogott kemény munkára.⁴²⁵ A jelmondatválasztás indoklásában magyarázatként szerepelt, hogy a diákok itt nem kényszerből dolgoznak, hanem jókedvvel, önként és az egyes társadalmi rétegeket közelebb hozva egymáshoz a közös munka és a párbeszéd révén. Salló és Lung a munkatáborok előnyeként jegyezte meg, hogy a külföldi résztvevők a magyar hallgatók számára pedig kellemessé tennék a táborban való tartózkodását, és segítik a nyelvgyakorlást. Ennek révén segíthetnek a nemzetek közötti megértést és egymás kultúrájának megértését.⁴²⁶

Ebben a dokumentumban ismertették az Európa-szerte működő – általuk egyértelműen sikeresnek mondott – munkatábori rendszert, külön kiemelve, hogy a svájci Misoux-ból jutott el Magyarországra a diákmunkatáborok gondolata, amely a kontinens minden országát meghódította. A jócskán eltúlzott értékelés szerint diákmunka „kellemes nyaralást biztosít”, de emellett az önsegély a közsegélyezéssel is párosul. E táborokban politizálni tilos. A levélírók vázolták a mintának tekintett svájci tábor munkarendjét is: minden résztvevő egy bizonyos munka pontos elvégzésére kötelezi magát meghatározott idő alatt, amelynek ellenértéke a szállás és az útiköltség.

A Turul Szövetség vezető köreihez utóbb széles körben eljutott irat, illetve beszámoló szerint a svájci táborélet hajnali 4 óra 30 perckor kezdődött, 5 órától 7-ig tartott a munka. Ezt követően, 8 óráig reggeli és pihenés következett, majd a 13 órakor elfogyasztott ebédig a munkatábor lényegi elemében, a munkavégzésben vettek részt az önkéntes fiatalok (ez alól kivételt a szombat képezett, ekkor csak 11-ig dolgoztak). Délutáni idejét mindenki szabadon töltö-

⁴²⁴ Nemzetközi elnevezései: Hungarian Student's Committee for Work Camps (angolul); Aussen der ungarischen Studenten für Arbeitslagern (németül), Commission de la jeunesse Hongroise pour les camps de travail (franciául); Commissione degli Studenti Ungheresi per i campi di lavoro (olaszul).

⁴²⁵ MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Magyar Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Nemzeti Munkatábor Bizottsága, 2.

⁴²⁶ MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Magyar Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Nemzeti Munkatábor Bizottsága, 3–5.

hette. A szabadidő eltöltésére társasjátékok, zeneszerszámok, újságok álltak rendelkezésre. A vásár- és ünnepnapokat a résztvevők a környékbeli települések megismerésével, kirándulásokkal múltatták. A levél megemlíti, hogy maga Salló János 1931-ben részt vett egy ilyen svájci munkatáboron, ahol számos külföldi egyetemi hallgató teljesített önkéntes útépitési munkát. Ennek lett következménye, hogy 1932 nyarán – önerejéből és egyesülete anyagi támogatásával – egy walesi táborba is bekerülhetett. Salló ekkori leveleiben kinyilvánította, hogy az egyetemi bajtársi egyesületek közül a Hungária és a Turul egyaránt régóta figyeli a diáktáborokat, és szorgalmazza felállításukat Magyarországon. „Fontos azért, mert a diákságnak »létkérdés«, hogy nyaranta legalább néhány hetet a szabad levegőn töltsön el. Mivel a szülők zöme szegény, nem tudja gyermekét nyaraltatni. Felemlítette, hogy a Turul eddig is nyaranta, szülői pénzsegítséggel szervezett balatoni nyári táborokat a tanulóknak, de ez jelentős anyagi terhet jelentett számukra. Ezzel szemben a diákmunkatáborokkal egyrészt az egészség, másrészt pedig a gazdaságilag megtérülő munka miatt duplán hasznos tevékenységet végeznének.” A Turul mellett a MEFHOSZ is felfigyelt az önkéntes munkatáborokra. Egyik tagjuk, Lindtner Antal vegyész-mérnök hallgató 1931 nyarán a bajorországi Arrachban állomásozó, egyik első FAD-tábor vendége volt. Itteni pozitív élményeit újságcikkben adta közre, amelyben száz egyetemista és száz munkanélküli munkásember közös, napi 6-8 órás csatornatisztító és útjavító munkájáról értekezett, amelyért 50 pfennig bért kaptak. A szerző részletekbe menően tájékoztatta a lap egyetemista és főiskolás olvasóit a tábor napirendjéről, céljairól is, egyúttal hasonló jellegű munkaszolgálatos táborok magyarországi felállítását sürgette.⁴²⁷

E ponton felmerült – először és tudomásom szerint utoljára – a Turulnak többi egyetemi diákszervezettel való összefogás gondolata: „A munkatáborok létrehozása és propagálására, valamint a vezetésére szolgálna »A Magyar Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Nemzeti Munkatábor Bizottsága«, melyet bár a »Turul« Szövetség hozott létre, mégis magában foglalná a többi ifjúsági szervezetek megbízottait

⁴²⁷ Lindtner Antal: A német diákság és a „Freiwilliger Arbeitsdienst”. *Magyar Egyetemi Híradó*, 1931. augusztus 5., 1.

és a társadalom kiválóságait.”⁴²⁸ A tervek szerint a bizottság élén tanárelnök áll. Őt támogatja és lobbizik érte a szenátus (professzorok, törvényhatóságok és a tőke képviselői). A tanárelnök vezetése alatt az érdemi munkát a tisztikar végezné: ügyvezető elnök, alelnökök, kincstáros, táborvezető stb. A választmányi munkát a végrehajtó bizottságra bíznák, amelyben a többi diákszervezet képviselői is jelen lennének (MNDSZ, Hungária, MEFHOSZ stb.). A fenti utalás is bizonyítja, hogy bár lett volna rá igény, e széles bázison nyugvó irányító- és szervezőgárda elképzelése – miképpen a nagy diákszervezetek, de még a hasonló ideológiájú bajtársi egyesületek komoly összefogása a rivalizálás helyett a két világháború között⁴²⁹ – papíron maradt csupán: a diákszervezetek egybekapcsolása a jövőben nem realizálódott.⁴³⁰

A további tervekre vonatkozóan a dokumentum tanúsága szerint a Turul Szövetség tárgyalásban állt a Balaton Szövetséggel a munkaszolgálat kiépítése céljából; felmerült a budai Vár alatti föld alatti folyosók feltárása az idegenforgalom fejlesztésére; főiskolai sporttelep és üdülő építését is el kívánták végeztetni; a Tisza árvédelmi munkálataiba szintén be szerettek volna kapcsolódni. Jegyezzük meg: e levélen kívül semmilyen egyéb forrás nem támasztja alá e kétségtelenül pozitív elképzelések realizását.

Az egész munkaszolgálat pénzügyi fedezetét Salló és Lung az alábbiak szerint summázta: ideális esetben 100 résztvevővel elindulva, 60 napra, 2 × 4 hetes turnusokban a fejenkénti napi átlagkiadás 3 pengő lenne, összesen 18 000 pengőbe kerülve. Ezt az összeget – gondolván a szövetség jelentős társadalmi kapcsolataira – össze lehetne gyűjteni a TÉBE-től, az Országos Társadalombiztosítási Intézettől, illetve a Gyáriparosok Országos Szövetségétől, és egy széles körű propagandával a társadalomtól is. A kultuszminisztériumtól

⁴²⁸ MNL OL VKM K 636 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Magyar Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Nemzeti Munkatábor Bizottsága, 6–7.

⁴²⁹ M. Kiss Sándor–VITÁNYI Iván: *A Magyar Diákok Szabadságfrontja*. I. m.

⁴³⁰ Az MNDSZ és a MEFHOSZ emyőszervezetek alá tartozó egyesületek összefogására más tekintetben sem találunk sok példát. Ilyen eset volt az 1934-es tandíjreform-mozgalomban való rövid ideig fennálló együttműködés. FRISS Istvánné: Az 1934. évi tandíjreform mozgalomról. A Tandíjreform Bizottság meghívása a diákokhoz és a diákszervezetekhez. *Párttörténeti Közlemények*, 1964/1., 184–203; MNL OL K 149 BM 651. fond, 128. doboz, 303. őrzési egység. Jelentés az Egyetemi Tandíjreform Bizottságról, 1935. október 5., 1–27.

pedig „a záróra meghosszabbítási díjak, a közmunkaváltság” mint erre a célra is felhasználható bevételi forrás jönne számba. A szervezők végezetül kérték a minisztert, hogy biztosítson felszerelt irodahelyiséget a bizottság számára. Erre az OMDA Üllői úti helyiségét találták alkalmasnak,⁴³¹ s ugyancsak kérték, hogy a bizottság csekk-számlájára a nyári hónapokra a kultuszkormányzat havonként legalább ötszáz pengőt utaljon ki, hogy a szervezést megkezdhessék. A roppant nagyigényű elképzeléseket a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nem támogatta, fedezet és valuta hiányában a kérést elutasította.⁴³² Sőt, mikor 1932. június 20-án Lung levélben fordult a kultuszminiszterhez, hogy walesi „propagandaújtját” támogassa, ismét elutasításban részesült.⁴³³

Hathatós támogatás Gömbös Gyula kormánypozícióba kerülését követően érkezett. Ennek első (jelképes) momentuma az volt, hogy a Munkatábor Bizottság (amely a forrásokban számos esetben Diákmunkatábor Bizottság vagy Táborbizottság néven szerepel) vezetőjét, Salló Jánost a kultuszminiszter különtámogatásával kiküldték az International Voluntary Service 1934 júliusára meghirdetett brit munkatáborába, a walesi Blaenavonba. Salló az előző években nem tudott a folyamatos meghívásoknak eleget tenni. Ezúttal azonban a

⁴³¹ Az OMDA (Országos Magyar Diáknyomorenyhítő Akció) a MEFHOSZ által 1929-ben alapított szervezet volt a szociálisan rászoruló egyetemi és főiskolai hallgatók megsegítésére. Legfontosabb szerve a Gazdasági Bizottság volt, amely az 1920-as években a Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karának ún. Jakabházy tanszékén (Üllői út 26. III. em.) tartotta rendes üléseit. Felügyeletét 1930-ban az MNDSZ vette át. MNL OL P 1358 Turul Szövetség 1. csomó, 1. tétel. [o. n.]; és MNL OL K 636 VKM 702. doboz, 98. tétel. A Magyar Nemzeti Diákszövetség általános ügyei, 510. Az egyetemi ifjúság kérelmeivel, állami segélyezésével kapcsolatosan elsősorban: MNL OL K 148 BM 892-1075. csomók anyaga, illetve, SZABOLCS Ottó: *Munkanélküli diplomások a Horthy-rendeszerben 1919–1944*. Budapest, Kossuth, 1962; SZABOLCS Ottó: *A magyar értelmiség két világháború közötti munkanélküliségének történetéhez*. In *Vissza a történelemhez...* BALOGH Sándor 70. születésnapjára. Szerk. IZSÁK Lajos–STEMLER Gyula. Budapest, Napvilág, 1996, 341–349. Az 1934 és 1936 között létező Állástalan Diplomások Országos Egyesülete pedig szerény jövedelemhez, segédmunkákhoz igyekezett juttatni a hozzá fordulókat. MNL OL K 636 VKM 707. doboz, 101. tétel. ADOB ügyek 1934–1936.

⁴³² MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Magyar Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Nemzeti Munkatábor Bizottsága, 6–7.

⁴³³ MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Magyar Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Nemzeti Munkatábor Bizottsága, 13.

621 pengő támogatási összeg lehetővé tette a kiutazást.⁴³⁴ Természetesen nem az összeg nagysága fontos tényező, hanem hogy a Gömbös-kormány elsőként fejezte ki, hogy felkarolja a Turul Szövetség elképzelését. Salló mellett Konrád Jakab, az MNDSZ aktivistája 1934. április 9–14. között hallgatóként vett részt Németországban, a schleswig-holsteini Rendsburgban megrendezett nemzetközi munkatábor-konferencián, amelyen Konstantin Hierl RAD-vezér szervezésében tíz állam negyven képviselője tanácskozott a munkatáborok eredményeiről, esetleges együttműködési keretek kialakításáról. A szerző röviden – meglehetősen helytálló megállapításokra jutva – összefoglalta a pillanatnyi állapotokat: Angliában a munkatáborok kisebb volumenűek voltak, hiszen kisebb volt a munkanélküliség, és kevésbé becstűlték. Hollandiában is inkább kedvtelés volt a célja. Csehszlovákiában már profitot is termeltek, és a prágai német sportegyesület telket vett, amire sportpályát épített fel. Lengyelországban állami kézbe került, és ekkor 10 000 fő 11–21 év közötti fiatal vehetett részt benne. Bulgáriában már 1920-ban törvénybe iktatták az általános munkakötelezettséget, mely minden 20 és 40 év közti férfira vonatkozik, aki nem volt katona, 8 hónapra. E kötelezettséget pénzben meg lehetett váltani. Sok utat és vasutat munkaszolgálatosok építettek – mutatott rá Konrád. Svájcban Heinrich Federer ösztönzésére alakultak újjá a munkatáborok 1925-ben. Háromhetes turnusokban évi hatszáz diák dolgozott munkatáborokban, a svájci diákszövetség szervezésében. A költségek nagyját a svájci Bund, kisebb részben a kantonok fedezték, és egy kicsit a diákok is. A németországi nemzetközi tanácskozással kapcsolatosan leírta, hogy minden 18 és 25 év közötti ifjú maga döntött, hogy belép-e a FAD kötelékébe. Konrád Jakab beszámolója szerint a tanácskozáson elhangzottak szerint a FAD harminc munkakörzetre (Arbeitsgau) tagolódott, és 25 000 tagot számlált. A német önkéntes munkaszolgálat helyi vezetője a két-három táborát átfogóan felügyelő Reichskommissar, akinek képviselével a Reichsarbeitsführer volt megbízva. Az egyetemi hallgatóknak szóló cikk azt is megállapította, hogy a német munkaszolgálat a többi országéhoz képest roppant hierarchikus szerveződés. Komolyságát abban is megállapította, hogy a FAD külön vezetőképző iskolákat tartott fenn, nem utolsósorban pedig 1934. május 1-től

⁴³⁴ MNL OL K 636 VKM 705. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Salló János angliai kiutazása, 1934. július, 14–18.

kötelező volt a féléves munkaszolgálat minden nőnek és férfinak. A kongresszus sok részletkérdést tárgyalt, és végül ötpontos határozatot fogadott el: 1. további közös értekezletek, országokénti beszámolókkal; 2. a „diákelem” jelentősebb bevonása; 3. továbbképzés; 4. rendszeres és rövid beszámolók készítése propagandacélból az egyes országos egyetemi és főiskolai sajtótermékeiben az egyes államok munkatáborairól; 5. munkatáborok felállítása Belgiumban és Hollandiában. Terjedelmes írásának konklúziója a következő volt: „A magyar diákság e szép és nemes utakon akkor indulhat el és mutathat fel eredményeket, ha módot és alkalmat adnak illetékes helyeken a szétszórt nemzeti erők megszervezésére és foglalkoztatására. E megszervezés bizonyára szebb és jobb gyümölcsöket teremne, mint az ideiglenes, alamizsnás és egzisztenciák alapítására nem alkalmas 80 pengős állások. Várjuk a tetteket!”⁴³⁵

Fontos előrelépésnek, egyúttal a fenti propaganda háttérben lévő szervezkedés sikerének tekinthető, hogy egy 1934 szeptemberében a Magyar Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Nemzeti Munkatábor Bizottsága a VKM-hez való felterjesztésében bejelentette, hogy a mozgalom fővédnökségét (az év júliusában) elvállalta a volt fajvédő miniszterelnök. A honvédelmi miniszter pedig átiratában arról értesítette a kultusztárcát, hogy az egyetemi diákság munkatábor gondolatát magáévá tette, annak létrejöttéhez támogatást ad, amennyiben a munkatáborok szervezésébe hatékonyabban bekapcsolódhat.⁴³⁶ A Munkatábor Bizottság élén az első hónapokban nem választottak állandó elnököt egészen 1935 februárjáig, amikor is a Turul Szövetség erre a posztra Kuncz Ödön egyetemi nyilvános rendes tanárt, a szövetség egyik nagy tekintélyű patrónusát kérte fel.⁴³⁷ A Turul Szövetségen belül pedig önálló munkatábor ügyosztálya lett, s mint ilyen, 1936-tól betagolódott⁴³⁸ a meglévő országos vezérségek közé. A munkatábor ügyosztály élére Tarnói került.⁴³⁹ A két szerv

⁴³⁵ Konrád Jakab: A külföldi munkatáborok. *Magyar Egyetemi Híradó*, 1934. május 25., 5.

⁴³⁶ MNL OL K 636 VKM 705. doboz, 98. tétel. Turul Szövetség a diákmunkatáborok ügyében. Jelentés Gömbös Gyula fővédnökségéről, 1934. szeptember, 2.

⁴³⁷ MNL OL K 636 VKM 705. doboz, 98. tétel. Turul Szövetség a diákmunkatáborok ügyében. Kuncz Aladár felkérése, 1935. február, 3.

⁴³⁸ Az ügyosztályt a miskolci követtábor határozata nyomán alakították országos vezérséggé. MNL OL P 1364. 1. doboz, 3. tétel. A XVIII. országos követtábor teljes jegyzőkönyve (1–90 lap), 1936. november 5–8. 140–141.

⁴³⁹ [sz. n.]: [c. n.] *Ásó*, 1937. november, 2–3.

közül utóbbi végezte a gyakorlati teendők ellátását, míg a bizottság felügyeleti, képviseleti, védnökségi funkciójának megfelelően gyakorlati kérdésekkel nemigen foglalkozott.

A fentiek alapján Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízta államtitkárát, Szily Kálmánt egy, a kérdést szélesebb, szakemberi körben megvitató tanácskozás lebonyolítására. Szily 1934. október 27-ére értekezletet hívott egybe államtitkári osztályának elnöklete alatt a tárca tisztviselői és számos neves professzor részvételével. A megbeszélésen – a fennmaradt jegyzőkönyv tanúsága szerint⁴⁴⁰ – Kostyál László jogszigorlót a svájci Lucomagno hágó közelében elhelyezkedő diákmunkatáborba már 1933-ben kiküldték, hogy ottani tapasztalatairól készítsen beszámolót a Turul számára. Kostyál tapasztalatai nyomán nemcsak ezt, hanem egy részletes javaslatot is kidolgozott arról, hogyan lehetne mindezt átültetni magyarországi viszonyokra. A Turul ennek alapján szeretne volna megrendezni a tábor, amelynek védnökségét Gömbös Gyula utóbb magára vállalta. (Láthattuk, ez a megelőző évben még nem vált valóra.) Az elnök ezután ismertette Kostyál tervezetét és a svájci beszámolót is. Kostyál László tapasztalatairól egyébként érzékletes újságcikk formájában egyetemista társainak is beszámolt. E pátoszos, hívogató stílusú szöveg igyekezett kedvet csinálni és pártoló tagokat szerezni az egyetemi munkaszolgálat eszméjének, amennyiben a romantikus alpesi hegyek között, friss fűben, napsütésben, rövidnadrágban végzett útépitő munkáról, bőséges és hasznosan eltölthető szabad programokat ecsetelte. Megemlítette, hogy a táborban számos náció fiai alkotnak csapatot, amelynek heteit az esti tábortűz melletti beszélgetések formálták felejthetlenné.⁴⁴¹ Szily felkérte a jelenlévőket arra, nyilatkozzanak: jónak tartják-e az önkéntes alapú, egyetemisták és főiskolások részére nyitandó munkatáborok alapítását vagy sem; ha igen, a svájci minta alapján vagy a honvédelmi miniszter esetleges saját elgondolása szerint valósuljon-e meg, valamint hogyan teremthető elő az új intézmény fedezete? Az értekezleten minden résztvevő támogatta a diákmunkatáborok ötletét, de mindenki más-más részre fektette a hangsúlyt. A neves tudományos szakemberek között a

⁴⁴⁰ MNL OL K 636 VKM 705. doboz, 98. tétel. Turul Szövetség a diákmunkatáborok ügyében. Jegyzőkönyv a VKM-ben tartott értekezletről, 1934. október 27., 3–8.

⁴⁴¹ Tharnói Kostyál László: Egy nap a „Diákmunkatáborban”... *Magyar Egyetemi Híradó*, 1934. március 17., 3.

kérdés élénk érdeklődést és nemegyszer heves vitát váltott ki. Rohringer Sándor ideája szerint pl. a turistautak építése nagyon hasznos lenne, polgári és katonai vezetés mellett legyen megszervezve. Cél-szerű lenne továbbá, hogy olyan, mérnökök ellenőrzése alatti munkát végezzenek a diákok, amely a kubikusoknak nem jelent konkurenciát. Kenyeres Balázs egyetemi tanár (aki egyébként a jobboldali bajtársi szervezetek erős támogatója, a Turul dominusa volt) szerint kívánatos lenne más bajtársi diákszervezetek bevonása is.⁴⁴² Kenyeres az útépitést járhatónak tartotta, de a katonai felügyeletet elvetette. Mihailich Győző professzor is a mérnöki felügyelet mellett tört lándzsát. Laky Dezső, bár támogatta az egyetemi önkéntes munkatáborok ötletét, nem fűzött az egészhez sok reményt, mert meglátása az volt, hogy önkéntes alapon kevesen fognak jelentkezni. Mindenesetre az első tábor próbaképpen 1935 nyarán meg lehetne szervezni. A Kostyál-féle osztályszervezetet ő is elvetette, helyette erős központi irányítást tartott szükségesnek. Tárczay-Felicides Román, a VKM sportügyi előadója ugyancsak fontosnak tartotta a tábor, de aggodalmát fejezte ki, mert, szerinte kedvezőtlenül fogják befolyásolni a már működő nyári diáktáborokat. Véleménye szerint a legjobb az lett volna, ha a Turista Szövetséggel, esetleg a cserkészettel közösen hozták volna őket létre, és menházak építésére, turistautak javítására hasznosulna. Tárczay-Felicides véleményét osztotta Martin Aurél is, aki a dobsinai barlang világítási és úti munkálatait ajánlotta a tanácskozók figyelmébe. Egyed István szerint helyes lenne, ha nem bajtársi alapon, hanem erős állami vezetés mellett, önkéntes jelentkezéssel valósulnának meg a táborok. Neubauer Konstantinban merült fel egyedül, hogy a munkatáborokat kötelezővé kell tenni, továbbá nagyjából egyetértett Tárczay-Felicides megállapításaival. Olay Ferenc és Mihailich Győző a tanácskozás során hangsúlyozták, hogy az egyetemisták és főiskolások csak olyan munkát végezhetnének, ami az ipari és mezőgazdasági munkaerő elől nem vonna el munkalehetőségeket. Egyetértve Rohringer professzorral, szerintük nem ifjúsági, hanem katonai vezetés szükséges, és a katonai szolgálatra alkalmatlanok számára polgári szolgálatként kötelező lenne. Hadnagy Domokos szerint szakképzett mérnök-vezetőre van szükség, aki idősebb, mert csak az tud szakszerűséget és fegyelmet

⁴⁴² Semmelweis Orvostörténeti Levéltár (továbbiakban: SOL) Rendezetlen iratok, 323. doboz, Kenyeres Balázs iratai [o. n.].

tartani. A tábor csak 1935 nyaratól indulhat meg és javasolja, hogy abban „a bajtársi egyesületek tagjain kívül más egyetemi és főiskolai hallgatók is vétessenek fel”.⁴⁴³ A többség ezzel szemben úgy foglalt állást, hogy kívánatos volna „nemzethűségi szempontból”, ha csak és kizárólag az egyetemi bajtársi egyesületek tagjai, azok közül is inkább csak a Turul és a Hungária Magyar Technikusok Egyesületének bejegyzett tagjai jelentkezhetnének egyetemi munkaszolgálatra.

A láthatóan heves vitában kifejtett hozzászólásokat Szily Kálmán összegezte, majd határozat született: a diákmunkatábor próbára alkalmasnak látszik, és megrendeztetik. Lényeges szempontként megállapította, hogy helyes, ha az egyébként nemzetgazdasági és nemzetnevelési okokból kiemelkedően fontos egyetemi munkatáborokat német mintára elsősorban honvédelmi célokra hasznosítják. Szily felterjesztésében a következő munkák tűntek alkalmasnak: a visegrádi várrom helyreállítása; mellékutak építése; turistautak építése; diáksporttelepek építése; a balatonboglári háromhavi alkalmi munkába való bekapcsolódás; szádfal-verés. Szily Kálmán, aki korábban nem foglalt állást a tagsági kör tekintetében, zárszavában a hozzászólók többségével egyetértve kifejezte, hogy nemzetvédelmi okokból csak a bajtársi egyesületek tagjai vehetnek majd részt az önkéntes munkaszolgálaton, s ezek dominanciája azzal is érvényre fog jutni, hogy a kultuskormányzat a Magyar Nemzeti Diákszövetséget jelöli majd ki az ifjúság körében történő intézményi szervezés megindítására és a propaganda megszervezésére. Szily egyúttal bejelentette azt is, hogy a VKM, a HM, a Kereskedelemügyi és Földművelésügyi Minisztériummal karöltve együttesen fogja a közeljövőben megvitatni a kérdést, e tanácskozás jóváhagyása után a VKM-ben fog az egyeztetés folytatódni.⁴⁴⁴

Források hiányában nem nyerhetünk teljes képet a fenti ülésről, mindenesetre tény, hogy a HM, mint legfőbb érdekeltté előlépett tárcsa, 1934. július 28-án a VKM-nek megküldött levelében melegen üdvözölte és támogatásáról biztosította a kezdeményezést. Támogatásuk és eszközkiutalásuk (2-300 darab föld- és famunkáló szerző, szám, főzőedények, sátrak stb.) feltételül szabták, hogy a táborok

⁴⁴³ MNL OL K 636 VKM, 705. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség a diákmunkatáborok ügyében. Jegyzőkönyv a VKM-ben tartott értekezletről, 1934. október 28., 7.

⁴⁴⁴ MNL OL K 636 VKM 705. doboz, 98. tétel. Turul Szövetség a diákmunkatáborok ügyében. Jegyzőkönyv a VKM-ben tartott értekezletről, 1934. október 28., 3-8.

műszaki tisztek és altisztek irányítása alatt legyenek, és a diákok olyan, a honvédség érdekét is szolgáló munkákat (pl. utak, lőterek javításai, árvédelmi munka) végezzenek, amelyek egyúttal a munkanélküliek munkalehetőségeit nem csökkentik.⁴⁴⁵

A Turul 1934. október 18. és 21. közötti országos követtáborán került először hangsúlyosabban szó a munkatáborokról. Ez azonban csupán utalásokból ismert, mert az ülészak jegyzőkönyvei sajnos elvesztek. Annyi bizonyos, hogy ekkor határozatot hoztak a következő évtől felállítandó munkatáborok fővezérségi előkészítéséről. A fentiekben ismertetett elhatározások nyomán a Turul Szövetség Munkatábor Bizottsága elkezdte a szervezést. Hogy milyen kezdeti nehézségekkel küszködtek, arra tanúság Tarnói Kostyál László diákmunkatábor-vezető és Végváry József fővezér közös levele. 1935. június 22-én és a következő napokban levelet is intéztek Szily Kálmán államtitkárnak címezve (aki egyúttal fővédnök is volt), hogy az első munkatábor céljaira utaljon ki pénzt. Ekkor jelenik meg ugyanis elsőként a forrásokban konkrét terv a munkatáborok mibenlétére vonatkozóan. Eszerint ötven diák és ötven helyben lakó munkanélküli földmunkás vagy napszámos dolgozna négy hétig a Maros mentén, melynek során a románok által az 1932-es árvíz idején szándékosan megrongált gátakat állítanák helyre. A célkitűzés – mint a fentiekben igyekeztem rávilágítani – teljes összhangban állt úgy a Turul falukutatóktól ihletett népi irányzatának elképzeléseivel, mint a kormány szólamosan ismételt propagandacéljaival. Ugyanakkor ismételtenszögezzük, hogy a kétségtelenül meglévő demagóg, populistaelképzelések mögötti súlyos társadalmi problémák megoldásának őszinte igénye is munkálkodott mindkét oldalról. Íme bizonyosságul a levél egy részlete: „Ennél az elhatározásnál azonban nemcsak az a szempont vezérel bennünket, hogy a munkatábor intézményét ne tegyük ellenszenvessé a munkanélküli munkásság előtt, hanem ezenfelül így gondoljuk a legjobban megvalósíthatónak a munkatábornak azt a szociál-etikai célját, hogy a közel másfél évtizedes tanulás után a magyar főiskolai ifjúság kapcsolatba kerüljön a magyar munkássággal és a fizikai munkával.” A diákok a munkát ellenszolgáltatás nélkül végzik, élelmezésükről a Turul fővezérsége és szegedi kerü-

leti vezérsége gondoskodik. Az irat büszkén konstatálta, hogy az elvégzendő munkára kétszáz egyetemi bajtárs jelentkezett.⁴⁴⁶

A Turul levelének mellékleteként csatolták a költségtervet és a programleírást is, leszögezve, hogy a diákok munkabére kevesebb, mint a munkásoké, viszont a munkások többet termelnek ki. Az ebből kiszámított költséghatékonysági rátát ennek megfelelően 5%-ban állapították meg a diákok javára. Ez a minimális különbség – írja a melléklet – megdöbbentően mutat rá a kubikusok alacsony munkabérére is.⁴⁴⁷

Statisztika a tervezett munkatáborhoz⁴⁴⁸

Helye: Apátfalva (Csanád-Arad és Torontál k. e. e. vármegye)
Munkanem: a Maros-parti gátak kijavítása.
Munkamennyiség: kb. 6000 m ³ földmunka
Munkatartam: 4 hét, heti 40 munkaóra
Munkateljesítmény: 16 000 munkaóra alatt 6700 m ³ földmennyiség kitermelése
Munkaérték: 1 méter építés = 0,06 pengő, összesen 3800 pengő
Élelem: 2800 pengő (1 pengő/nap/fő)
Közsegély a munkásoknak: 1000 pengő
Munkabérek: (előmunkás, mérnök, orvos): 500 pengő
Konyhaköltségek: 400 pengő
Biztosítás (baleste, tűz): 500 pengő
Szervezés, propaganda, posta, hivatali költségek: 300 pengő
Egyéb és előre nem látható kiadások: 500 pengő
Összesen: 6000 pengő
50 diák 4 hét alatt 2700 m ³ -t végez, ennek értéke 1600 pengő
50 munkás 4 hét alatt 4000 m ³ -t végez, ennek értéke 2400 pengő
A munkatábor összes költsége: 4000 pengő

⁴⁴⁶ MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Magyar Egészség Hete iratai. 44–46. [idézet helye: 43.].

⁴⁴⁷ MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Magyar Egészség Hete iratai. 44–47.

⁴⁴⁸ MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Magyar Egészség Hete iratai. 47.

⁴⁴⁵ MNL OL K 636 VKM 705. doboz, 98. tétel. Turul Szövetség a diákmunkatáborok ügyében. Jegyzőkönyv a VKM-ben tartott értekezletről, 1934. október 28., 13.

A szaktárca a tervezetet jóváhagyta és Szily államtitkár 1935. június 25-i határozatában 2000 pengő különleges segílyt rendelt el a megvalósításra. Ezt az összeget kisvártatva a tízszeresére emelték, s ennek nyomán megindult a Turul Szövetség első munkaszolgálatos táborának kiépítése.⁴⁴⁹

6. 3. A sárospataki különút

A Turul Szövetség Munkatábor Bizottsága 1935 tavaszán kapott „zöld utat” a kormánytól, hogy a nyári szünetben, egyelőre kísérleti jelleggel hozzálasson az első egyetemi önkéntes munkatábor megvalósításához. Az első ilyen jellegű férfi munkatábor felállítása mégsem ideköthető. Az első ismert példát a Sárospataki Református Főiskola diákjai honosították meg 1935 júniusában és augusztusában. Ez persze komoly előzményekkel rendelkezett, hiszen Sárospatakon – elsősorban a protestáns falukutatók szellemi ösztönzésére – 1931 óta vezettek faluszemináriumokat, készítettek szociográfiai, néprajzi felméréseket, szerveztek kiállításokat a teológus hallgatók. 1931 óta kijártak a szomszédos falvakba ingyen tanítói-nevelői munkát végezni, egyszóval bizonyos mértékig ismerték már a vidék problémáit.⁴⁵⁰ Bartha Ákos történész, a sárospataki falukutató mozgalom jeles monográfusa részletekbe menően feltárta a sárospataki munkatáborozók tevékenységét is.⁴⁵¹ Magunk egyfelől árnyaljuk, új forrásokkal kiegészítjük a képet, másfelől nem a sárospataki falukutatás, hanem a munkatáborok/munkaszolgálat felől közelítünk a kérdéshez, amely így az egész kérdést új megvilágításba helyezi.

⁴⁴⁹ [sz. n.]: A Turul munkaszolgálatos táborait Végváry József fővezérsege egyik legjelentősebb eredményének nevezte. Végváry József: A Turul győzelme. *Bajtárs*, 1937. május 6., 1–2.

⁴⁵⁰ KOVÁCS Imre: A magyar munkaszolgálat. I. m., 135. Faluszemináriumok lényegének összefoglalója: Vágó István: Faluszeminárium. *Sárospataki Ifjúsági Közlöny* 1935/tavasz, 154; ÚJSZÁSZY Kálmán: *A faluszeminárium*. Sárospatak, [k. n.], 1934; ÚJSZÁSZY Kálmán: *A sárospataki főiskola faluszemináriuma*. Budapest, [k. n.], 1947.

⁴⁵¹ BARTHA Ákos: Magyarország első Nemzeti Munkatábor. A sárospataki diákok útépítése. I. m. A szöveg a sárospataki falukutató mozgalomról szóló monográfiában is helyet kapott. A továbbiakban erre hivatkozom. Lásd BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m.

A sárospatakiak önkéntes munkatáborának gondolata és megvalósítása – amelyről Kovács Imre írt kitűnő ismertetést⁴⁵² – két korszakos jelentőségű teológusprofesszor és cserkészvezető, Újszászy Kálmán és Szabó Zoltán nevéhez fűződik. Újszászy és Szabó elsősorban abból a 19. század végétől markáns kollégiumi hagyományból táplálkozott, amely a közösség életében fontos összetevőként hordozta magában a népkutatást és a környék agrárlakosságának segítségét. E hagyományok közül elsősorban az 1905-ben létesített Országos Széchényi Szövetséggel összefonódó tudományos feltáró és népszerűsítő munkáját kell említeni, amelyek alaposan rányomták bélyegüket a sárospataki jogászok és teológusok szemléletének alakulására, így Újszászy Kálmán és Szabó Zoltán gondolkodására is. Ugyancsak kiemelendő a kollégiumnak – ezúttal explicit falukutató céllal működött – a finnországi origójú Folklore Fellows mozgalomba való bekapcsolódása. A Folklore Fellows tagjaként az itteni diákok és tanárok tucatjai végeztek a környéken, illetve az egyes résztvevők szülőfalujában tárgyi néprajzi és folklorisztikai kutatásokat.⁴⁵³ Törekedtek rá, hogy megnyerjék a hazai tanártársadalom egy részét is, célként ugyanis valamiféle regionális, majd országos szintű, teljes körű néprajzi-szociográfia feltárását tűzték ki. Bár az ambiciózus kísérlet kevés sikerrel járt, tanulmányaik, vizsgálódásaik, forrásfeltárásaik egy részét (sajnos csak kisebb hányadát) sikerült publikálni.⁴⁵⁴ A mozgalom azonban az első világháború idején, 1916-ban szinte folytatás nélkül elhalt. Szerepét a háború után a cserkészlet és a helyi népművelődési akciók csupán csekély mértékben tudták pótolni.⁴⁵⁵ A falukutató mozgalom szárnypróbálgatása idején azonban a fiatal Újszászy, mint a kollégium teológiatanára, kísérletet tett a korábbi falukutató, falufeltáró munkák koherensebbé tételére. Nagyívű elképzelései az évek során kifomálódott stabil kultúraelméleti, történetfilozófiai megalapozáson nyugodtak.⁴⁵⁶ Újszászy „falu-

⁴⁵² KOVÁCS Imre: A magyar munkaszolgálat. I. m., 135–136. Lásd még SIMONNÉ JANKOVICH Adél: Önkéntes munkaszolgálat és a női munkatáborok. I. m., 11.

⁴⁵³ BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 32–53.

⁴⁵⁴ A Folklore Fellows-munkálatok kéziratai és gyűjtései később a Néprajzi Múzeumba kerültek, de tartalmi feltárást nem végeztek rajta. Ma is itt kutatható: MNM EA, A Folklore Fellows gyűjtése. (A szerző ezúton köszöni meg Granasztói Péter osztályvezető segítségét.)

⁴⁵⁵ BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 53–68.

⁴⁵⁶ BARTHA Ákos: A falukutatás filozófiája: Újszászy Kálmán két világháború közötti eszmerendszere és a falumunka. *Hitel*, 2010/12., 96–116. és BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 68–92.

munkának” nevezte mindazt a tevékenységet, amit diákjainak meg kell ismerniük. A falukutatók (köztük Kovács Imre és Szabó Zoltán) többségével, s a Turul Szövetség falu- és paraszt-elképzeléseivel is ellentétben vallotta: a középosztályt nem kell és nem is lehet „törzsökös” magyar parasztokkal megerősíteni vagy felváltani. Újszászy a falut és a várost, a polgári és paraszti rétegeket egyaránt fontosnak tartotta, afféle egészséges szimbiózisukat vizionálta a jövőben. Nem fogadta el, sőt egyes műveiben tagadta a népi és magaskultúra fogalmát is, hiszen ezeket alapvetően azonosnak tekintette. Épp ezért utasította el a nemzetietlen „ellenkultúrának” tartott szocialista-nemzetiszocialista kulturális és társadalmi törekvéseket is, amelyek a falu és a város „meglazításához” vezetnek.⁴⁵⁷ Ahhoz, hogy ezen idea valósággá váljon, a falut meg kell ismerni, segíteni kell az agrárlakosságot. Ez a „falumunka” lényegét, gyakorlatát tekintve már nem tért el a népi írók által is vallottaktól. Konceptiója elsősorban német pedagógusok és a protestáns vallásfilozófia (elsősorban Kierkegaard) elvein nyugodott, de sokat merített a kormány álláspontjához közeli, konzervatív Weis István munkásságából, mindenekelőtt az 1930-ban napvilágot látott *A mai magyar társadalom* című művéből is, amely a polgári és paraszti rétegek közös céljainak meghatározására, a két csoport egymásnak megfeleltethető szintjeinek összebékítésére törekedett.⁴⁵⁸ Egyaránt elhatárolódott a nemzetiszocializmustól, a szocializmustól és a kapitalizmustól is. Szemben állt a Turul Szövetség – előtte sokban ismeretlen, de – lényegében minden irányzatának elképzeléseivel is.

Újszászy „falumunkája” a gyakorlatban falujárásokban, falumissziós és – könyvünk szempontjából elsődlegesen fontos – faluszemináriumi tevékenységben mutatkozott meg. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriuma valójában a teológus hallgatók önképző köre volt, akik felkérték tanáraikat, Újszászyt és Szabót, hogy szervezzenek számukra a korábbi hagyományoknak megfelelő, azokat folytató, de rajtuk tovább mutató szociológiai-falukutató szemináriumot. A faluszeminárium 1931-ben jött létre. Egyetérthetünk Bartha Ákos értékelésével: „Ez a közösség [...] lett az ország egyik legszervezettebb, ideológiailag legkonzekvensebb, mindmel-

⁴⁵⁷ BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 77.

⁴⁵⁸ WEIS István: *A mai magyar társadalom*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1930.

lett pedig a leghosszabb ideig ténylegesen működő falukutató csoportja, mely a sárospataki református teológia 1951-es bezárásáig kormányokon, határokon, rendszereken átívelően folytatta munkáját a környező tájegységekben: Hegyközön, Hegyalján és Bodroghözben.⁴⁵⁹ Anélkül, hogy a továbbiakban munkájuk mikéntjébe és szerkeázó területeibe bocsátkoznánk, összefoglalóan megállapítható, hogy a faluszeminárium csakhamar túlmutatott regionális jelentőségén s a két világháború közötti Magyarország egyik legjelentősebb falukutató szellemi műhelye lett. Itt most csupán az egyik – talán legjelentősebb – tevékenységi területéről: „Magyarország első nemzeti munkatáboráról” lesz szó részletesebben. A közösség létszáma 17 és 37 fő között mozgott, s éppen 1935-ben, a munkatábor évében volt a legnépszerűbb.⁴⁶⁰

A református papnövendékek 764. sz. Timotheus, valamint a református tanítóképző 234. Rákóczi Ferenc cserkészcsapatának tiszikara 1935 tavaszán határozta el egy „egészen újszerű öregcserkész táborozási forma”, a munkatábor megszervezését Sárospatakon. Saját beszámolóik szerint azonban ehhez nem a külföldi, már említett sikeres munkaszolgálat adta az inspirációt, hanem a már 1919 után tervbe vett elképzelésüknek a gyakorlatba való átültetése.⁴⁶¹ A végző ösztönzést persze a teológus tanárok falumunkájában és faluszemináriumaiban tapasztalt pezsgő szellemi munka adta. Újszászy így vallott az indulásról: „A terv egy évnyitó előadással kapcsolatban került felszínre. Tartottam ugyanis egy előadást. A diákélet mai nemzeti követelményei címen. Előadásom kedvező fogadtatásra talált. Teológiai akadémiánk faluszemináriumában szerda esténként aztán tovább beszélhettünk róla. Modern országépítés cím alatt s mondhatom, szinte percről-percre érett a gondolat a gyakorlati kivitel felé. Paralell haladt természetesen a kérdés a teológiai karban is, ahol Mátyás Ernő dr. igazgató meleg, lelkes pártfogásával nagyon sokat nyert az ügy. Ő azután lépéseket tett a főispánnál, Kozma György dr.-nál, akinek megtetszett az új gondolat. Csongrádban lévén, helyette Bernáth Aladár alispán és Jerzsák Lajos, az államépítészeti hivatal vezetője kiszállott főiskolánkhoz, ahol órák hosszat tartó be-

⁴⁵⁹ BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 95.

⁴⁶⁰ Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Adattár (továbbiakban: SRKTGYA) Faluszemináriumi kéziratok, Kézirattár (Fsz. kt.), 1871–1877. Faluszemináriumi munkanaplók [az egyes tételek oldalszámot nem tartalmaznak].

⁴⁶¹ [sz. n.]: [c. n.] *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*, 1935/nyár [o. n.].

ható eszmecsere után megoldódott a kérdés. Mindkét megyei úr teljes lelkesedéssel karolta fel a munkatábor gondolatát.⁴⁶²

Táborozásukat maguk a kortárs, korszakos jelentőségű román néprajzkutató-antropológus, Dimitrie Gusti nyomán „falukutató táboroknak” aposztrofálták, s a fennmaradt levelezésekben kétségtelenül megmutatkozik Gusti professzor szellemi ösztönző ereje. A Sárospataki Református Kollégium fennmaradt – igen gazdag – központi irataiban a szervezők tagadják mindennemű kapcsolatukat a RAD-dal, illetve bármely más külföldi munkaszolgálattal is. Ugyanez a megállapítás áll a bimbózó Turul-munkaszolgálathoz való kötődésre. A mozgalom motorja, Újszászy maga rendkívüli ellenszenvvel viseltetett nemcsak a Turul Szövetség, de a kibontakozóban lévő Turul-munkaszolgálat iránt is.⁴⁶³ Nemritkán bírálta a szövetséget később azért is, mert az szerinte a nemzetiszocialista „import eszméknek” hódolt, s ennek csíráját látta a Turul munkaszolgálatában is. Szerinte nem létezhet evangéliumellenes falumunka, falukutatás, ezért mereven elhatárolódott a bajtársi egyesületek tevékenységétől. Turul-ellenes megjegyzései is alátámasztják ezt: „mindezek a [falukutató] mozgalmak az ifjúság kebeléből, minden utánzási tendencia és felső irányítás nélkül (bajtársi szövetségek, leventék!), csupán a most megnyilvánuló koreszmék kényszerítő hatása alatt keletkeztek.”⁴⁶⁴ Egy másik riportban így fogalmazott: „Nem voltak hatással a sárospataki főiskola munkatáborára a külföldi munkatáborok példái? – Nem. Teljesen eredeti munka a miénk. Komolyabb, önállóbb és mindenekelőtt keresztényebb. A szolgálat gondolata sokkal jobban kidomborodik a mi munkatáborunkban, úgy látom... Én [...] úgy gondolom, munkánkkal lökést adunk a magyar ifjúságnak és úgy szeretnők a tábort megcsinálni, hogy a precizitást, rendet, komolyságot illetően minta lehessen!”⁴⁶⁵ Az erről szóló diskurzusban Szabó Zoltán is véleményt formált: „Tévedés lenne azt hinni, hogy a Sárospataki Ref. Főiskola Munkatáborához, az első magyar nem-

⁴⁶² Péchy-Horváth Dezső: Sárospatak mellett megnyílt az első magyar munkatábor. *Magyarország*, 1935. június 25., 4.

⁴⁶³ SRKTGYA, Fsz. kt. 3294. (Levelek tőlünk, Levél a Pesti Naplónak, 1935. július 3.) Idézi BARTA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m. 76.

⁴⁶⁴ ÚJSZÁSZY Kálmán: *A faluszeminárium*. I. m. 13. Idézi: BARTA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 77.

⁴⁶⁵ Péchy-Horváth Dezső: Sárospatak mellett megnyílt az első magyar munkatábor. *Magyarország*, 1935. június 25., 4.

zeti munkatáborhoz ezekben a sorokban íródik, vagy a német, bolgár, svájci, ausztriai példák utánzásában íródott meg az előszó.”⁴⁶⁶ „A munkatábor idegen hatásoktól függetlenül a tiszta evangélium szelleméből és magyar népünk szerelméből támadt.” Ugyanakkor a főiskolai igazgatótanács ülésén több felszólaló is aggályainak adott hangot: „voltak olyan hangok, hogy a munkatábor célja a benne résztvevők politikai iskolázása volt.”⁴⁶⁷

A teológus hallgatók elképzelései szerint „A munkatábor önnevelés. Célja: áldozatos életű, munkás, rendeltetéstudatos magyar férfiak nevelése” – írta Újszászy az 1935-ös munkatábor irányelveiről és céljairól szóló alapos brosúrájában. A szociális szolidaritás és az önkéntes önnevelés került tehát a kiszállás fókuszába, külön hangsúlyt helyezve a „nemzeti rendeltetésre”, aminek hiányát egyébként a magyar élet legnagyobb bajának nevezi a szerző. Harsányi István tanár, a tábor egyik előadója 1935. július 4-én írott gépelt feljegyzésében Újszászy programjához kapcsolódva határozta meg a munkatáborozás célját és értelmét, mely vallásos jellegű és szociális elhivatottságot tükröz: „Olyan munkát kell tehát végezni, amelyből az egyének közvetlenül nincs semmi kézzelfogható haszna. A vállalt munka eredménye az egész nemzet vérkeringésébe kapcsolódik bele, s nagy nemzeti célok szolgálatát jelenti.”⁴⁶⁸ A június 20. és július 31. között megrendezett tábor konkrét célja pedig a „Károlyfalva és Rudabánya között épülő vármegyei út egy szakasza alapmunkálatainak elkészítése” volt Sátorajlajúhely közelében.⁴⁶⁹ 1935. június 20-án Sátorajlajúhely és Sárospatak határában, a Bodnár völgyben 43 főiskolás (35 teológus, 1 lekipásztor, 1 jogász, 1 tanítóképzős, 2 tanító, 1 tanárjelölt és 2 diplomás) és a két főiskolai tanár közreműködésével kezdődött a munka. A tagok jellemzően cserkész- és faluszemi-

⁴⁶⁶ [sz. n.]: [c. n.] *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*, 1935/június, 185. Idézi BARTA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 114.

⁴⁶⁷ [sz. n.]: A Főiskolai igazgatótanács ülése. *Sárospataki Református Lapok* (továbbiakban: SRL), 1935/38, 211.; [sz. n.]: [c. n.] *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*, 1935/június, 185. Idézi BARTA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 114.

⁴⁶⁸ SRKTGYA Fsz. Kt. 3179. Harsányi István: a sárospataki református teológia faluszemináriuma első nemzeti munkatábor.

⁴⁶⁹ SRKTGYA Fsz. Kt. 3279. ÚJSZÁSZY Kálmán: A sárospataki főiskola teológus diákjai által rendezett magyar nemzeti munkatábor irányelvei és rendje, 1935. június 20–július 31., Sárospatak, 1935; [sz. n.]: [c. n.] *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*, 1935/június, 185. Idézi BARTA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 114.

narista múlttal rendelkeztek, és a jobb módú kispolgári vagy paraszti rétegeket képviselték, hiszen a szegényebb sorsú diákok ez idő tájt a családi mezőgazdasági munkák miatt nem tudtak részt venni. Közülük 10-en 6 hétig, a többiek 3 héten keresztül dolgoztak. Hozzá kell tenni, hogy a táboridő második felében Szabó Zoltán sem tudott jelen lenni, hiszen lengyelországi és svédországi cserkész-dzsemborikon vállalt szerepet.

A két erdei település összekötésére tervezett, hozzávetőlegesen 6 kilométeres útszakasz igen nehéz fizikai megterhelést, földmunkát jelentett. A munkatábor fenntartása, üzemeltetése természetesen markáns pénzügyi fedezetet igényelt. A munkáért cserébe a diákok felszerelést, ellátást és napszámnak megfelelő, 70-80 fillér munkabért kaptak a vármegye közgyűlésének jóvoltából, amelyeket a főiskolán túl a sárospataki és sátoraljaújhelyi zászlóparancsnokságok biztosítottak. A megajánlaskor azonban kikötötte a vármegyei közgyűlés, hogy a táborozók munkájának ellenértéke kétszer akkora legyen, mint a tábor egy napi ellátásának összköltsége.⁴⁷⁰ A tábor elszámolásakor kiadott jelentés szerint a megspórolt pénzösszeget a vármegyének a táborparancsnok Újszászy visszafizette.⁴⁷¹ Az anyagi hatékonyságot igen komolyan vették, erre utal egy táborozóval készített riport is: „A nap melege legfeljebb hólyagosra süti a hátunkat, de a nagy eső elveszi a kenyerünket. Két hét alatt összesen 6 óra munkayeszteségünk volt már, ami bizony azt jelenti, hogy a vacsora-adagunkat meg kellett szűkíteni.”⁴⁷²

A táborozás egészét áthatotta a militarizmus. A táborozók ruházatát elvileg a HM fizette, de csupán a táboridő második felére kapták meg az új katonai zsávolyruhák helyett a léselejtezett bakancsokat és egyenruhákat. Utóbbiakat csak kivonulásukkor használták, egyébként a magukkal hozott könnyű nyári ruhát hordták a munka során is. Az összetartozást erősítette, hogy a munkatábornak kötelező volt külön jelvényét hordani a ruházatukon.⁴⁷³

⁴⁷⁰ SRKTGYA Fsz. Kt. 3279. Idézi: [sz. n.]: [c. n.] *Sárospatak Ifjúsági Közlöny*, 1935/június, 185. Idézi BARTA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret. I. m.*, 114.

⁴⁷¹ SRKTGYA Fsz. Kt. 3280. Újszászy Kálmán: *Az első magyar munkatábor számvetése*. Sárospatak, 1935.

⁴⁷² [sz. n.]: *Utat építenek a sárospataki főiskolások. Új Magyarország*, 1936. július 10. 11.

⁴⁷³ SRKTGYA Fsz. Kt. 3279 Újszászy Kálmán: *A sárospataki főiskola teológus diákjai által rendezett magyar nemzeti munkatábor irányelvei és rendje*, 1935. június 20–július 31., Sárospatak, 1935.

Ugyanez a megállapítás igaz a piros-kék színű karszalagra, amelyet a felkaron viseltek.⁴⁷⁴

Szálláshelyül a bodnár völgyi katonai lőtér barakkjai, illetve sátrai álltak rendelkezésre: e helyszín kiválasztásánál fontos szerepet kapott a folyóvíz jelenléte. A tábor élére „táborparancsnokságot” neveztek ki, amely felelős volt a rendfenntartásért, a munkavégzés pontos, szabályszerű betartásáért, a propagandáért és a beosztásért. A parancsnokság külön Parancskönyvet vezetett,⁴⁷⁵ amelynek 44 pontját minden este, a fegyelem fokozása érdekében fel is olvasott. „A formálisan megszerkesztett s mindig meghatározott időben felolvasott parancs rendelkezik a tábori szolgálat felől (napostiszt, lelkész, bevásárló, szakács s a következő nap teendőit, röviden: a napirendet adja). Itt a helye mindennemű figyelmeztetésnek, vagy megrovásnak is.”⁴⁷⁶ A gyakorlati munkavégzést Erneyi László okleveles mérnök és Pásztor János munkavezető irányította. A táborot engedéllyel lehetett elhagyni, látogatót fogadni csak munkaszüneti napon volt szabad, a parancsnokság előzetes írásbeli engedélyével. A munkatáborozók ételmezése az „egyszerű, de bőséges” elvet követte. Balesetek esetén a diákokat OTI-tagokként kezelték. A foglalkozás két fő részből állt: egy fizikai és egy szellemi képzési szakaszból. A testi munkával, útépítéssel töltött idő a vasárnapok kivételével hajnali 5 óra és 12 vagy 13 óra között zajlott. Ezt azonban a nyári kánikulai napok során még ennél is korábban, 4 órakor kezdték. Meglehetősen nehéz, fizikai munkát teljesítettek, amit a filmhíradó-felvételek mellett szemléletes fényképek is igazolnak.⁴⁷⁷ Harangi László írnok június 29-ei tábornapló-bejegyzése szerint „délelőtti munkánk: kubikolás. Kettő csákányoz, négy lapátol, kettő hordja a talicskát, kettő pedig a töltést egyengeti. A munka egyenletesen folyik, inkább az fűti a fiú-

⁴⁷⁴ SRKTGYA Fsz. Kt. 3195. Az I. munkatábor karszalagjai, vásárlási könyv, pénztárkönyv. Ugyanitt található a karszalag néhány eredeti példánya is!

⁴⁷⁵ A látszólag sebtében vezetett Parancskönyv a másnapra vonatkozó esti megírt órparancsokat tartalmazza. Egyrészt a másnapra beosztást, tiszteseket (konyha, bevásárlás, áhítat), továbbá hogy kit és mikor látnak vendégül a nap folyamán, mikor lesz ébresztő, esetlegesen ki beteg. SRKTGYA Fsz. Kt. 3281. A sárospataki református főiskola I. Nemzeti Munkatáborának Parancskönyve 1935. július 20-tól.

⁴⁷⁶ Gönczy Árpád: *Életrajz a munkatáborról, Sárospataki Ifjúsági Közlöny*, 1935, szeptember–október, 21.

⁴⁷⁷ *Budapesti Hírlap* Képesmelléklete, 1935. július 23., 1–2.; *Vasárnapi Újság*, Képes Melléklet, 1935. július 23., 3.; *Új Magyarország* Vasárnapja, 1935. augusztus 11. [o. n.].

kat, hogy izmosak, barnák lesznek, némelyekben, lehet, hogy többségben, sőt mindnyájunkban megvan azért, ha nem is kifejezetten, a nemzetnek való szolgálat.”⁴⁷⁸ 13 órakor ebéd várt a teológus növendékekre és oktatókra. Délután pedig – heti három alkalommal – szellemi foglalkoztatásban, „szellemi munkatáborban” részesültek, amelyekről mindenkinek kötelező volt jegyzeteket készíteni, és azt a foglalkozás végeztével a táborparancsnoknak megmutatni. A szellemi foglalkozások keretében felkért, külsős előadókat hallgattak meg „az új magyar szellemiségről”, a népi mozgalomról, s az előadásokat a hallottakról való beszélgetés követte. Újszászyék minden témára három-három előadó részvételével kalkuláltak, gondolván arra, hogy esetleg nem mindenki tud majd eljönni. Végül az alábbi foglalkozásokat tartották meg.⁴⁷⁹

A „szellemi munkatábor” feltételezhető programja⁴⁸⁰

Előadó	Téma
Harsányi István, Túry Lajos	Új törekvések a magyar irodalomban
Móricz Miklós	Új törekvések a politikai életben ⁴⁸¹
Féja Géza, Oláh György	Új törekvések a publicisztikában
Szabó Ernő	Új törekvések a magyar zeneművészetben
Pap Béla	Új törekvések a magyar egyházi publicisztikában
Kiss Sándor	Új törekvések a magyar ifjúsági egyesületi életben
Rátz Kálmán	A világpolitika legújabb problémái [másutt: A világpolitika mai állása]
Rátz Kálmán	A hadipolitika problémái

⁴⁷⁸ SRKTGY Fsz. Kt. 3181. A sárospataki Református Főiskola Nemzeti Munkatáborának parancskönyve. 1935. június 20-tól.

⁴⁷⁹ SRKTGY Fsz. Kt. 3279. ÚJSZÁSZY Kálmán: A sárospataki főiskola teológus diákjai által rendezett magyar nemzeti munkatábor irányelvei és rendje, 1935. június 20–július 31., Sárospatak, 1935; SRKTGYA Faluszemináriumi iratok Kt. 3185–3191–3192. Előadások szövegei; Sárospataki Református Lapok, 1935/38, 210. Idézi BARTA Ákos: Falukutatás és társadalmi önismeret. I. m, 121; és SRKTGYA Fsz. Kt. 3193. (Levelek hozzánk); Gönczy Árpád: Életkép a munkatáborról, *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*, 1935, szeptember–október, 21.

⁴⁸⁰ SRKTGYA Fsz. Kt. 3279. ÚJSZÁSZY Kálmán: A sárospataki főiskola teológus diákjai által rendezett magyar nemzeti munkatábor irányelvei és rendje, 1935. június 20–július 31., Sárospatak, 1935; SRKTGYA Fsz. Kt. 3193. Kapott levelek, 1935; [sz. n.]: [c. n.] *Sárospataki Református Lapok*, 1935/38, 210. Idézi BARTA Ákos: Falukutatás és társadalmi önismeret. I. m, 121; GÖNCZY ÁRPÁD, Életkép a munkatáborról, *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*, 1935, szeptember–október, 17.

⁴⁸¹ A foglalkozásról megmaradt fotón földön ülő diákok veszik körül az oktatót. Budapesti Hírlap Képesmelléklete, 1935. július 23., 2.

Előadó	Téma
Vitéz Faragó Ede	A magyar cserkészlet eszményi szolgálata
Simándi Pál	Kálvinizmus és szociális kérdések
Tölgyes István	Szakiskolák felállítása
Simon László	Agrárpolitikai kérdések
Mitrovics Gyula	Új törekvések a magyar nevelésben
Szabó Ernő	Új törekvések a magyar zeneművészetben [másutt: A munka és a zene]
[ismeretlen előadó]	Új törekvések a magyar történelemszemlélet kialakításában
[ismeretlen előadó]	Új törekvések a magyar művészetben
Steuer György	Új törekvések a magyar népismeretben
	A földmunkáskérdés és a földmunkás szervezetek
Steuer Tibor [György?]	Mussolini földmunkaügyi politikája
Szabados Mihály	A magyar földbirtok egészségtelen megoszlása

Látható, hogy az előadások kényes társadalmi kérdéseket feszegettek. Ez nem is meglepő, hiszen közöttük neves falukutatók (Féja Géza, Kiss Sándor), szakpolitikusok (Harsányi István, Móricz Miklós), tudósok (Mitrovics Gyula, Szabó Ernő), református teológusok és politikusok (például Oláh György) is helyet kaptak. Az előadások jelentős része a népi-falukutatókat foglalkoztató témákat boncolgatta, de figyelemre méltó, hogy emellett több tudományterület időszerűnek ítélt kérdéskörét igyekeztek körüljárni, illetve egy ízben (Steuer Tibor) aktuálpolitikai kérdéseket, jelesen az olasz telepítési kérdést is bemutatták, mintegy példaként állítva a magyar kormányzat elé. A politikusok leginkább aktuálpolitikai reflexiókat kínáltak, semmint valódi eszmei vértet. Oláh György például július 30-ai előadásában figyelmeztetett: „Forradalomról ábrándoztok és közben észre sem veszitek, hogy mostani munkátok a legnagyobb forradalom ebben az elmaradt országban. [...] ez a kétszáz méteres útszakasz olyan messzeségbe vezet, hogy félek, kevesen jönnek majd rajta utána.”⁴⁸² A „szellemi kiképzés”-ben fontos tényező volt az a kis könyv- és folyóirattár, amelyek a kor politológiai, szociológiai irodalmának meghatározó munkáit tartalmazták.⁴⁸³

Vacsora után – a vezető tanárok celebrálásában – közös áhítat, majd számos esetben tábortűz zárta a napot, amelynek fényeinek be-

⁴⁸² SRKTGYA Fsz. Kt. 3181. A sárospataki Református Főiskola Nemzeti Munkatáborának vendégkönyve. 1935. június 20.–július 31.

⁴⁸³ SRKTGYA Fsz. Kt. 3179. Harsányi István: a sárospataki református teológia faluszemináriuma első nemzeti munkatábor.

szélték meg tanárok és diákok az eltelt nap eseményeit. De még ezt követően is protokolláris kötelességüknek tettek eleget: a zászlófelvonást követően elénekelték a munkatábor indulóját.⁴⁸⁴

Idők partját mossá dalunk
Acélsákányt tart a karunk,
diákmunkás zúzd a követ, ne félj!
Hazánk útját építi majd kő s az acél.
Sötét erdők fái felett
Jövők titkát őrzi Kelet,
Vidám hajnal fénye remeg, égbe nevet
Zengő dalunk nyomába

Az induló mellett a táborban számos dal született, s közülük a legnépszerűbb, Z. Elek Béla teológushallgató szerzeménye csakhamar *Munkatábor dal* címmel indulóvá nőtte ki magát, amelyet reggelente és az esti tábortűznél az induló mellett előszeretettel énekeltek közösen.⁴⁸⁵

A résztvevőknek a parancsnokság heti két délutánon katonai testedző-kiképző feladatokat tűzött ki, az egyoldalú munkát kiegyensúlyozandó. Szombat délután és a vasárnap egészére pihenőidő volt beiktatva. Ekkor jobbára környékbeli kirándulással múlták az időt, illetve, szinte elvárt volt a vasárnapi istentiszteleten való részvétel. Újszászy maga, a táborzárás utáni összefoglaló jelentésében a következőképpen nyilatkozott: „A munkatáborban találtam meg a közösségi élet legjobb iskoláját. Jobb a katonaságnál, jobb az öregcserkészetnél és sokkal jobb az internátusnál. Közösség csak ott alakulhat ki, ahol munkaközösség van. Komoly munkaközösséget a mai magyar ifjú pedig csak a munkatáborban találhat. Ha a jövő uralkodó szellemi áramlata a kollektív életközösségek felé irányítja a modern ember útját, akkor ennek a jövőnek nélkülözhetetlenül szükséges előiskolája a munkatábor.”⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ Az induló zenéjét Szabó László szerezte, szövegét a Sárospatakon élő Képes Géza írta.

⁴⁸⁵ SRKTGYA Fsz. Kt. 3201–3203. Munkatábori indulók.

⁴⁸⁶ SRKTGYA Fsz. Kt. 3280. Újszászy Kálmán: Az első magyar munkatábor számvetés, 1935. (Ugyanez: SRKTGYA Fsz. Kt. 3184.)

A munkatábor heti rendje⁴⁸⁷

Időpont	Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat	Vasárnap
4:00	Ébresztő, zászlófelvonás és reggeli						ébresztő
5:00	Munkavégzés						Szabadidő, látogatók fogadása, közös ima
6:00							
7:00							
8:00							
9:00							
10:00–10:30	Tízórai						
10:30	Munkavégzés						
12:00							
12:30	Ebéd						Szabadidő,
13:00	Szabadidő						
14:00							
15:00							
16:00	„Szellemi munkatábor	Katonai kiképzés (kéthetente)	„Szellemi munkatábor”	Katonai kiképzés (kéthetente)	„Szellemi munkatábor”		
17:00							
18:00	Szabadidő						
19:00	Vacsora						
20:00	Közös ima és tábortűz						
21:00	Takarodó						

A „szellemi munkatáborral” összefüggött, hogy a tábort meglehetősen sok, mintegy két tucat vendég látogatta meg.⁴⁸⁸ A látogatásokat természetesen komoly levelezés előzte meg,⁴⁸⁹ amelyekből az is kiderül, a táborba látogatókat – Bartha Ákos plasztikus megfogalmazásában – „Újszászy valóságos propagandistákká avanzsálta”. Ennek érdekében a fentebb említett két tucat befolyásos személy mellett szóba került, hogy a népi mozgalomhoz kötődő szellemi életből érkező szakemberek meghívásával (Ortutay Gyula néprajzkutató, Ko-

⁴⁸⁷ Egy átlagos munkanap, amikor nem volt látogató, nem volt különleges időjárási helyzet.

⁴⁸⁸ SRKTGYA Fsz. Kt. 3181. Az első és a második, 1936 nyarán felállított munkatábornak közös a vendégkönyve. 93 darab levelet kapott a táborvezetés a tábor vendégeitől, előadóitól, ezeket összegyűjtötték. Lásd SRKTGYA Fsz. Kt. 3193. Kapott levelek, 1935. A vendégekről bővebben BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 119–122.

⁴⁸⁹ SRKTGYA Faluszemináriumi iratok Kt. Kt. 3514. Faluszeminárium. Levelek Újszászy Kálmánnak Sárospatakra, 1933–1946.

vács Imre, Cs. Szabó László, a Magyar Rádió Irodalmi Osztályának vezetője, Buday György, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának egyik vezetője) magasabb szinten is pártfogókat lehetne szerezni. A táborvezetés kiterjedt levelezést folytatott velük, olyannyira, hogy a fennmaradt levelek szerint felmerült Teleki Pál látogatási terve is. Elfoglaltságuk vagy érdektelenségük miatt azonban a meghívottak mintegy harmada jött csak el. Egy részük a táborban előadó szakpolitikus vagy tudománypolitikai szakember volt. Másik részük aktív pártpolitikus, akik számára nyilvánvalóan imponált a tábor növekvő népszerűsége. Nem sikerült Mester Miklóst, a NEP befolyásos politikusát megnyerni, eljött viszont Gortvay György, aki 1935. június 15-én kelt levelében jelezte azt is, hogy a „munkatábor gondolatokat a kormány programjában is kész van és éppen meg is említettem tegnap Marton Bélának, a párt országos főtitkárának a sárospataki főiskola eme gondolatát”.⁴⁹⁰ A politikus-vendégek egyik csoportja az államigazgatás és miniszteriális rendszer különféle szinterein teljesített szolgálatot. Ideszámítható vitéz Hadnagy Domokos kultuszminisztériumi államtitkár, vagy Rátz Kálmán kormánypárti országgyűlési képviselő. Mellettük Zemplén vármegye és Sárospatak notabilitásai közül Kozma György főispán és Bernáth Aladár alispán és Orbán Kálmán, a város polgármestere is tiszteletet tette.⁴⁹¹ A politikusokon túl hozzávetőlegesen tucatnyi különféle magán személy, állami vagy gazdasági csoport vezetője is megjelent, feltehetően privát érdeklődésük okán. Közülük említést érdemel Wanke Gusztáv, a Hitelszövetkezet elnöke, Kiss József esperes, Ujváry Dezső, a Tiszaszabályozási Társulat elnöke, Soós Géza, a Soli Deo Gloria alelnöke. Körükbe sorolható Móricz Miklós, a STUD egyetemi diáklap felelős szerkesztője, aki tudósítása mellett számos kitűnő fényképfelvételt is készített.⁴⁹² Végül, de nem utolsósorban mintegy fél tucat – a politikai paletta jobboldalán álló – újságíró is ellátogatott ide, közülük Oláh György és Milotay István érdemel külön említést. A sajtó munkatársait a táborvezetés propagandacélokra akarta felhasználni, ezért minden valamirevaló kontervatív-liberális lap szerkesztőjét, főszerkesztőjét, delegáltját meghívták. Sajtó-

⁴⁹⁰ SRKTGYA Fsz. Kt. 3193. Kapott levelek, 1935.

⁴⁹¹ A vármegyei vezetők látogatásával kapcsolatos hivatalos tájékoztató kiemelte, hogy (szemben a valósággal) a munkatábor tető alá hozásában kulcsszerepük volt. MNL OL K 612, Magyar Országos Tudósító „Könyomatos” hírek, 1935. július 29., 5.

⁴⁹² SRKTGYA Faluszemináriumi iratok Kt. 3193. Kapott levelek, 1935.

figyelést is végeztek, amit a külön megőrzött 75 újságcikk és néhány komplett folyóiratszám begyűjtése is aláhúz.⁴⁹³ Számos szervezet levelében ugyanakkor a különféle erejű kritika hangjai tűnnek fel: elsősorban a rossz szervezést, a kései (1935. május–júniusi) meghívást kárhoztatták. A nem kielégítő és kései válaszok miatt nem is tudtak köreikből megfigyelőt vagy részt vevő diákot küldeni. A Pro Christo Magyar Evangéliumi Diákszövetség vezetősége is 1935. május 8-ai levelében emelt emiatt panaszt a parancsnokságnak, s az Országos Széchenyi Szövetség vezetője 1935. június 14-én hasonló kifogással élt a táborvezetésnek küldött, különben meleg hangú levelében.⁴⁹⁴

A tábor, már csak vezetői révén is szoros kapcsolatban állt a cserkészettel.⁴⁹⁵ Ehhez további adalék, hogy a munkatábor tagjainak lövészgyakorlatokat is terveztek, amihez a sátorlajújhelyi honvédszállóalj biztosított volna tiszteket.⁴⁹⁶ Utóbbi tevékenység azonban, a résztvevők tiltakozása és a Cserkészszövetséggel való egyeztetési gondok okán végül nem valósult meg. A mintegy két hónapos időtartam alatt a diákok és tanáraik átlagosan napi 22 fős létszám mellett 910 hétórás munkanapszámot dolgoztak, 3134 négyzetméter erdőterületet tisztítottak meg, 175 fát vágtak ki, 1097 köbméter földet mozgattak meg. Tevékenységük munkaértéke mintegy 900 pengőre tehető, melyből 60 pengőt visszajuttattak a vármegyének, a többit élmezésre és utazásra fordították.⁴⁹⁷

A Sárospatakon vendégeskedő s arról tudósító Kovács Imre számításai szerint átlagolva másfél hónapi munkával elkészült a 6200 méteres útból 195 méternyinek az alapozása 900 pengő értékben. Ezt elosztva naponta 22 pengő jutott az átlag 27 munkavégzőre,

⁴⁹³ SRKTGYA Faluszemináriumi iratok Kt. 3204. Újságcikkek, folyóiratok.

⁴⁹⁴ SRKTGYA Faluszemináriumi iratok Kt. 3193. Kapott levelek, 1935.

⁴⁹⁵ A Cserkészszövetség elnöke Szabó Zoltánnak 1935. június 15-én írott levelében viszont kritikával illette a sárospataki munkaszolgálatosokat, mondván, ha általánosan elterjedne, nem lehetne fáradt emberekkel cserkészmunkát végezni. Ez utalhatott arra is, hogy Szabóék kezdetben a cserkészeten belül szeretnék volna a munkatábort megoldani, de ezek szerint az elnökség viszonylag elutasító volt velük szemben. A cserkészethez való kapcsolódás szándékát több más irat is tanúsítja, pl. „a munkatáborral kapcsolatos beadvány, kérést a szövetség leadta hozzánk javaslatra”. Tarnói Kostyál László levele, 1935. június 22. SRKTGYA Fsz. Kt. 3193. Kapott levelek, 1935.

⁴⁹⁶ BARTHA ÁKOS: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 118.

⁴⁹⁷ SRKTGYA Fsz. Kt. 3280. (Ugyanez: SRKTGYA Faluszemináriumi iratok Kt. 3184.) Újszászy Kálmán: Az első magyar munkatábor számvetése. Sárospatak, 1935; E fontos forrás kivonatolt változata megjelent: *Budapesti Hírlap*, 1935. szeptember 1., 12.

vagyis egy fő napi költsége 82 fillért tett ki. De a munkatábornak sikerült még ebből is megspórolni. A kezdeményezés olyan jelentősnek bizonyult, hogy az akkori magyar filmhíradó is tudósított róla. A táborozás jelentőségét természetesen nem a vállaltnál kevesebb eredménnyel járó útépitésben látjuk. Sokkal inkább abban, amit a Turul Szövetség is maga elé tűzött s ebben Újszászy szavaival is találkozott: „a jövő uralkodó életformája a kollektív életközösség lesz”, s ez megvéd az individualista elhajlásoktól és a téveszméket kínáló koreszmék rontó hatása alól.⁴⁹⁸ A kollégium önkéntes alapú munkatáborainak szervezése egy évvel később folytatódott. 1936-ban a megkezdett bodnár völgyi munkában nagy előrehaladást értek el. „A példa él és ha lassan is, de bizonyosan testet ölt és eljön hamarosan az idő, amikor a magyar ifjúság nyáron egyetlen munkahadsereg lesz; önmagát és jövődjét formáló erős tábor” – vélekedett egy lap.⁴⁹⁹

A táborélet mindennapjairól két nagyobb forráscsoport nyújt tájékoztatást. Elsőként említhető a személyes, bennfentes információkkal szolgáló, hiánytalanul fennmaradt és naponta vezetett munkatábori napló. A mindenkor, hetente kijelölt „írnok” ebben tömören, lényegre törően, mégis a személyesség erejével közölte a legfontosabb történéseket. Harangi László „írnok” június 22-én a következőket jegyezte fel: „Ébresztő reggel fél ötkor. Harminc perc múlva már indulnak is a munkahely felé. Táborunktól öt-hatszáz méterre van a hegyoldal. Elég mély hely, semmi különbség nincs más hegyoldaltól, mindössze négy piros-fehér csíkkal tarkított rúd jelzi, hogy itt kell dolgoznunk. Megtörténik, a kezdés az induláskor beosztott csoport szerint. Négy ember két fűrészszel, ismét négy a fejszével, a többiek csákányokkal, ásóval és lapáttal. A fűrészesek és fejszések fát döntenek, ez gyönyörű munka. Amint az egyik hatalmas fa zuhan, útközben súrolja a másikat, s ekkor egy kis mókus ugrik be a megnyesett fából. Szegényke ijedten menekül. Később, a fa alatt diót találunk, a kis fűrgének az eledelét. Megtörtént hát az első vágás. Olyan jó itt dolgozni. Hányszor elnéztem őszi időben, amikor a háromhuta tótok döntötték a megsárgult levelű faóriásokat. Vágód-

⁴⁹⁸ ÚJSZÁSZY Kálmán: A sárospataki főiskola munkatábor. In *Újszászy Kálmán emlékkönyv*. Szerk. Balassa Iván, Kovács Dániel, Szentimrei Mihály. Budapest–Sárospatak, Szabad Tér, 1996, 226–228. Idézi BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 129.

⁴⁹⁹ [F. D.]: Önrevízió nyáron. *Magyar Út*, 1936. augusztus 15., 4.

tak a faóriások irtózatossá erővel. Most a mi munkánk nyomán ritkul az erdő, zuhan a fa. A munka nehezebbik része a talaj megtisztítása. Kezdvé a fenti peremtől minden felszínen lévő gallyat, bozótot, gyökeret, avart leborotválni. Igen nehéz munka, a fiúk tíz óra körül már eléggé elfáradtak. A tízórai késik, mert a kenyér még nem érkezett meg. Lassan az is megjön, ami egy negyedórai pihenőt jelent. Elbúcsúzik tőlünk Tury szerkesztő úr,⁵⁰⁰ a mérnök úr elkíséri, mi folytatjuk a munkát. Nemsokára megérkezik Fėja Géza író, a Magyarország munkatársa. A munka háromnegyed részénél igen fáradtnak érzem magam. Hiába, igen nehéz munka ez. Már úgy látszik, hogy nem akarjuk befejezni a kijelölt munkát, amikor Isten tudja miért, a fiúk kétszeresen fognak bele a munkába. Negyed egyre készen vagyunk. Ebédünk alatt érkezik meg kedves cserkész vezetőtiszünk, Faragó Ede. Kedves modorával vidámságot önt belénk még az ebéd alatt. Délután tartja meg előadását Fėja Géza. A mai magyar sajtóról. Történeti áttekintést ad, majd adja a tételt: nemzeti sajtó csak a nemzeti társadalmon épülhet fel. Ennek alapja a parasztság. Ezért a sajtó csak akkor végezheti feladatát, ha ezt a réteget szolgálja. Ma a banké a sajtó. Ezért kell a hatalmat a népek átadni. Ezen az alapon élhetünk egy etikai és esztétikai nemzeti életet. Az imperialista életrendet már nem tudjuk megcsinálni, mert kevesen vagyunk. Ennek az életnek az alapja szintén a nép. Ezért kell reá támaszkodni, ezt a harcot éppen a protestáns fiatalság csinálhatja meg, mert ennek nálunk van autonóm öntudata. Főképp a protestáns papság dolgozhatik, amint látja, az ifjú lelkesőzárda Isten segítségével meg is csinálja. Az előadó beszédéből látszott, hogy népe sorsát magáévá tette, ebbe is fog belepusztulni. Vele egynek éreztük magunkat a soványarcú, szikár íróval, aki eljött közénk és adott lelkesedéséből, látásából. Este a tábor tüzet Ede bá vezette. Szólt is hozzánk az ő kedves nyelvén, a harcról, a lehetetlen lehetségesítéséről, a cserkész küzdelemről. Az áhítatot Kiss Péter tartotta Lukács 3: 4–5. alapján. A lélek halmái, völgyei is be fognak tölteni a Krisztus által. Lefekvéskor már igen fáradtak voltunk, igen-igen fáradtak. A parancsolvasásban említve is volt az elvégzett munka dicsérete, mely nem ígérkezik szalma-lángnak.”⁵⁰¹

⁵⁰⁰ Tury László, a *Magyarország* szerkesztője.

⁵⁰¹ SRKTGYA Fsz. Kt. 3180. A sárospataki Református Főiskola Nemzeti munkatáborának munkanaplója. [Az 1935-ös és 1936-os tábor naplója egy füzetben.]

A napló azért is fontos, mert a bennfentes, a kívülállóktól eltitkolt információkat is tartalmazza. Innen tudható például, hogy amikor július második felében a Magyar Film Iroda Rt. filmet forgatott a táborról, igyekezni kellett az előírt viselethez igazodni: „Mivel ma filmezés lesz, mindnyájan lehetőleg egyformán akarunk öltözködni. A tegnap este kiadott parancs szerint mindnyájan zsávoly nadrágban és bakkancsban [sic] dolgozunk.”⁵⁰² A naplóból ismert az is, hogy az esti áhítatot rendszerint a vezető tanárok tartották. A bejegyzésekből kiderül továbbá, hogy rendszeresen volt csúszás, kisebb szervezetlenségből adódó üresjárat a táborprogramban; a katolikus és protestáns ünnepeken az adott felekezet résztvevőinek szünnapja volt. A tanárok e forráscsoport tanúsága szerint nyíltan, kollegiálisan beszéltek minden résztvevővel, még az anyagi ügyekről is.⁵⁰³ A táboréletre vonatkozóan az *Útilapu* című tréfás, aforizmákkal teli tábori újság ad további ismereteket.⁵⁰⁴ Innen tudható az is, hogy a munkaszolgálatosok étkezését a Hangya Szövetség kedvezményesen biztosította.

A sárospataki falukutatók, diákok munkatáborát a Turul Szövetség is üdvözölte, jóllehet, amint említettük, Újszászyék intranszigenesen elutasítottak bármiféle kötődést velük. A *Bajtárs* – nyilvánvaló rivalizálás okán – sem közölt róla ismertetést. Tarnói Kostyál László egyik, 1935. július 22-én írott levelében felróta, hogy a tábor csak a diákokkal, de a tengődő vidéki lakossággal nem foglalkozik: „Nem mulaszthatom el végül, hogy szíves figyelmüket felhívjam arra a körülményre, hogy ha a jövőben ismét ilyen [munkatábor] rendezni fognak, legalább ugyanannyi munkanélküli is vegyen részt, mint amennyi főiskolás is dolgozik. Csakis így tudjuk kivédeni azokat az ellenvetéseket, amelyek azt állítják, hogy a munkatáborban résztvevő főiskolások elvonják a munkaalkalmat a munkások elől.”⁵⁰⁵ A bajtársi szervezet kerületi sajtója (amely, mint a többi hasonló

⁵⁰² SRKTGYA Fsz. Kt. 3180. A sárospataki Református Főiskola Nemzeti munkatáborának munkanaplója. [Az 1935-ös és 1936-os tábor naplója egy füzetben.]

⁵⁰³ SRKTGYA Fsz. Kt. 3180. A sárospataki Református Főiskola Nemzeti munkatáborának munkanaplója. [Az 1935-ös és 1936-os tábor naplója egy füzetben.]

⁵⁰⁴ Kevés száma maradt meg: SRKTGYA Fsz. Kt. 3188. *Útilapu*, I. év. I., II. és utolsó szám. 1935. június 26–október 8.; SRKTGYA Fsz. Kt. 3189. *Útilapu*, 1936. június 30.; SRKTGYA Fsz. Kt. 3189. *Útilapu*, 1936. július 9. Az *Útilaput* elemezte BARTHA Ákos: *Falukutatók és társadalmi önismeret*. I. m., 127–128.

⁵⁰⁵ SRKTGYA Fsz. Kt. 3193. (Levelek hozzánk) Tarnói ugyanakkor elismerte a sárospatakiak kezdeményezését. Ezt mutatja, hogy 1937. október 18-án Újszászynak

egyesületnél is, sok esetben teljesen eltért a központi irányítástól)⁵⁰⁶ ellenben üdvözölte a munkatáborokat. A *Gyula Regős* című lap megállapítása szerint már „csöndben megtették az első lépést” Magyarországon is.⁵⁰⁷ A táborvezetés – amint ez néhány, egyetemi egyesületekkel és bajtársi szervezetekkel való levélváltásból kitűnik – várta más ifjúsági szervezetek tagjainak a jelentkezését annak érdekében, hogy ők is képviselve legyenek. Nem titkolt cél volt az sem, hogy vigyék el a munkatábor jó hírét.⁵⁰⁸ A valóságban azonban az erőfeszítések ellenére hivatalosan egy ifjúsági-bajtársi delegáció vagy vezető sem látogatta meg a táborát. A sárospataki munkaszolgálat egyes aspektusai nem arattak osztatlan sikert a református közéletben és diákéletben (elsősorban a sárospatakiak körében) sem, ezt azonban e helyütt nincs módunk tárgyalni. Témánk szempontjából fontosabb megállapítás az, hogy a sárospataki útépitést számos orgánus szoros összefüggésbe hozta a német RAD-dal.⁵⁰⁹ Jóllehet politikai-ideológiai előképet nem jelentett, Újszászyék igyekeztek magukat távol tartani a „divatos koreszméktől”, egyes összefüggéseket mégsem tagadtak. Ehhez kapcsolódó lényeges momentum, hogy a sárospataki táborát a német sajtó is felkarolta. A vonatkozó cikkek elemzéséből kiderül, hogy ennek oka a RAD azon törekvése volt, hogy a náci munkaszolgálatos rendszert propagálják Magyarországon is. Így került egyes cikkekben azonos nevezőre a Turul bökönypusztai munkaszolgálat és a sárospatakiak útépitése.⁵¹⁰ Az *Arbeit und Wehr* magyar származású szerzője, Török Árpád (aki egyúttal a soproni *Oedenburger Zeitung* főszerkesztője is volt) a társadalmi szolidari-

írott levelében részletes adatokat kért a munkaszolgálatról készülő összefoglaló propagandakönyve számára. SRKTGYA Fsz. Kt. 3193. Kapott levelek, 1935.

⁵⁰⁶ E megállapításra lásd részletesen KEREPESZKI Róbert: Az egyetemi bajtársi egyesületek sajtója a Horthy-korszakban I. m., 456–475.

⁵⁰⁷ Balázs Árpád: Az alvó Tiszántúl. *Gyula Regős*, 1934. augusztus, 11.

⁵⁰⁸ SRKTGYA Fsz. Kt. 3184. Vegyes anyag; SRKTGYA Fsz. Kt. 3279. Újszászy Kálmán: A sárospataki főiskola teológus diákjai által rendezett magyar nemzeti munkatábor irányelvei és rendje 1935. június 20–július 31., 1935.

⁵⁰⁹ [sz. n.]: [c. n.] *Új Magyarország*, 1935. június 14. 2., [sz. n.]: [c. n.] *Zemplén*, 1935. június 16., 3. Kozma Miklós belügyminiszter, a RAD és a Turul Munkaszolgálat propagálója maga is úgy vélekedett, hogy a sárospataki példa „úttörő lesz a magyar ifjúság történetében”. *Pesti Hírlap*, 1936. december 12. 5. Idézi BARTHA Ákos: *Falukutatók és társadalmi önismeret*. I. m., 125.

⁵¹⁰ Ez a törekvés a Turul Szövetség irányából is egy helyütt megjelent. Tharnóy Kostyál László: Dolgozik a Turul bökönypusztai munkatábor. *Budapesti Hírlap*, 1935. augusztus 15., 6.

tásról és a két táborozás militarista jellegéről értekezett, s mindkét esetben a RAD Kárpát-medencei megfelelőjét látta benne.⁵¹¹ Bartha Ákos fordításában szerintem azonban – miként Németországban sem – ez az önkéntes állapot nem maradhat így, „az egészet felfoghatjuk a hiányzó munkaszolgálat kárpótlásaként. Aztán jön a fegyverkezés – és a munkaszolgálat marad.” A nemzetiszocialista ideológiai töltet mellett a jelen magyar középosztályát is ostorozza, hiszen a két, immár közös nevezőre hozott munkatábor-forma egyaránt mindinkább kellemetlen lesz „a feudális szellemű apák bűnei iránt elfogult középosztálybelieknek”. A két tábor közé a német cikk szerzője nem tesz egyenlőségelet, hiszen (az ekkor még) földmunkásokat is soraikban tudó egyetemi bajtársak bökénypusztai táborának „munka-programjában erőteljesebben kifejezésre jutott a kapcsolat az egyszerű néppel, mint a sárospataki csoport esetében”. Végül leszögezi: a náci minta alapján szükséges lesz minkét magyar formáció átalakítása és állami kézbe kerülve kötelező formára való transzformálása.

A többtucatnyi cikk által jelzett médiaérdeklődés csúcspontját minden bizonnyal a Magyar Filmhíradó július végi felvétele jelentette: a táborról készült összeállítást a mozikban július 25-étől vetítették.⁵¹² Érdemes szólni egy határon túli sajtóorgánusról, a kolozsvári *Kiáltó Szóról*, amelynek hasábjain Mátyás László ugyancsak meleg hangon méltatta a patakiak tevékenységét.⁵¹³ Ez azonban valóban csak az első lépésként írható le, hiszen a Református Kollégium Újszászy vezette lelkes csoportja a következő nyáron, 1936 júliusában folytatta útépítő munkáját. Sajnos minimális forrásanyag maradt fent a táborral kapcsolatban, így elsősorban csupán általános megállapításokra szorítkozhatunk. Újszászynak az előző esztendő táborral összefogó, későbbi feljegyzése⁵¹⁴ és a szükségzavú, az előző évvel megegyező módon és célból vezetett Parancskönyv⁵¹⁵ mel-

⁵¹¹ [sz. n.]: *Freiwilliger Arbeitsdienst in Ungarn. Arbeit und Wehr*, 1936. október 18. [o. n.].

⁵¹² A sárospataki teológusok Nemzeti Munkatábora, 1935. július, 696/2. sz. Filmhíradók Online. <http://filmhíradokonline.hu/watch.php?id=1532> [letöltés ideje: 2014. július 31.]. Az eseménynek nem maradt fenn filmanyaga, címe, témája csak a korabeli forrásokból volt rekonstruálható.

⁵¹³ Mátyás László: A sárospataki teológusok munkatábora. *Kiáltó Szó*, 1936/február, 20–22.

⁵¹⁴ SRKTGYA Fsz. Kt. 3187. Újszászy Kálmán: A pataki főiskola munkatáborai.

⁵¹⁵ SRKTGYA Fsz. Kt. 3181. A sárospataki Református Főiskola Nemzeti Munkatáborának parancskönyve. 1936. június 17-től.

lett legfontosabb forrásnak a munkatábor-napló tekinthető.⁵¹⁶ Ebből megtudható, hogy a június 17.–július 8. között, huszonnégy napon át fennállt tábor felépítése, munka és az általános körülmények azonosak voltak az előző évvel (Szabó Zoltán Tudnivaló című előzetes tervezete szerint június 15-től július 14-ig, azaz teljes négy hétre tervezték s később, ismeretlen okból rövidült meg).⁵¹⁷ Ismét igyekeztek a költségvetésből spórolni s a hasznot visszaforgatni.⁵¹⁸ Különbségeként jelentkezett, hogy ezúttal – amint utaltam rá – elsősorban a Turul Szövetség munkatáborainak hatására, az értelmiségi és paraszti társadalmi csoportok összefogásának példaadására a diákok (amelyek között immár távolabb lakók is jelen voltak, például Egerből, Dunapatajról, Ócsáról, Ózdról és Püspökladányból) környékbeli napszámosokkal együtt végezték munkájukat.⁵¹⁹ Ugyancsak a Turul hatásának tulajdonítjuk azon érvelést, miszerint a munkaszolgálatosok olyan munkát végeznek, ami nem von el közmunkát a munkanélküliektől. Közös feladatuk helyszíne azonos volt az 1935-ben felállt táboréval: a bodnár völgyi erdőben erdőirtás révén egy Alföld felé vezető bekötő út kiépítése. Hasonlóságot jelent, hogy továbbra is önfenntartók voltak, és a vármegyétől kapott, minden kitermelt köbméter fa után adott 0,8 pengőből oldották meg az étkezésüket. De még ebből a csekély összegből is tudtak pénzt megtakarítani, amelyet – minden valószínűség szerint – karitatív célokra és szegény társaik utazási költségeire fordították.⁵²⁰ „Az ezúttal 37 résztvevővel induló tábor költsége 890 pengő volt, melyből 145 pengő maradt meg a fenti célokra.”⁵²¹ A tábor teljesítménye így is jócskán felülmúlta az előzőt: fele annyi idő alatt 1200 köbméter fát termeltek ki, a tavalyi 1000 köbméter helyett.

⁵¹⁶ SRKTGYA Fsz. Kt. 3181. A sárospataki Református Főiskola Nemzeti Munkatáborának parancskönyve. 1936. június 17-től.

⁵¹⁷ SRKTGYA Fsz. Kt. 3198. Levelek, 1936.

⁵¹⁸ Ennek érdekében az előző évi táborral összevetve is rendkívül szerényen étkeztek. Az élelmiszereket, még a kenyeret is dekában mérték ki és számolták fel. Naponta 5–6 kg hús fogyott. SRKTGYA Fsz. Kt. 3199. Vásárlási könyvek, 1936; SRKTGYA Fsz. Kt. 3200. Főzőreceptek, 1935–1936.

⁵¹⁹ [sz. n.]: Utat építenek a sárospataki főiskolások. *Új Magyarország*, 1936. július 10., 11. és SRKTGYA Fsz. Kt. 3189. *Útilapu*, 1936. július 9.

⁵²⁰ [sz. n.]: Utat építenek a sárospataki főiskolások. *Új Magyarország*, 1936. július 10., 11. és [sz. n.]: [c. n.] *Magyar Jövő*, 1936, július 23., 4–5.

⁵²¹ BARTHA ÁKOS: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 130.

A táborban ekkor is neves közéleti személyiségek tettek látogatást: a tankerületi igazgatók, minisztériumi tanácsosok, főiskolai tanárok közül is kiemelendő Papp Albert, a Magyar Cserkészszövetség elnöke. Az érdeklődést jelzi, hogy egy-egy napon a táborban megjelent Simon László és Barcza Gedeon (a későbbi sakknagymester), akik akkoriban a Turul debreceni Werbőczy Bajtársi Egyesületének országosan ismert vezetői voltak.⁵²² Továbbra is fenntartottak „könyvtárat”⁵²³ meghívott előadókkal létesítettek „szellemi munkatábort”, amelyeket az előző évhez hasonlóan részben a tábor vendégei tartottak. Csak néhány előadás témája és előadója ismert, ezekből viszont arra lehet következtetni, hogy az olasz és a német munkaszolgálat hatása ekkor már erősen érződött. Volt, aki ismét Mussolini telepítési politikáját kívánta az Alföldön meghonosítani, mások pedig a német munkatáborokat említették követendő példaként. Így tett Fibinger Imre is, aki „rendkívül érdekes előadást”, de egyébként is „több vendég számol be a német munkatáborokban tapasztaltakról”.⁵²⁴ Az 1936-os tábor hátköznapijaiban fontos szerepet játszott a már említett meglehetősen jelentős számú látogató, illetve a részben ezzel összefüggő médiaérdeklődés. Kétségtelen azonban, hogy erre már nemcsak a tavalyi előzmény nyomta rá a bélyegét, de a Turul-munkaszolgálat hatása is érződött rajta. A sajtó számos alkalommal élt az út-metaforával, amely szerint a munkatábor útépitése hasonul szellemi céljához is: a társadalmi osztályok közé kiépítendő összekötő út elérésével.⁵²⁵

Az *Útilapu* egyik bejegyzése szerint 1937 nyarán tovább szándékoztak „a beteg magyar földet operálni”.⁵²⁶ A következő években feltehetően folytatódott a bodnár völgyi munkatáborozás, s az 1937-es

⁵²² Barcza és Simon egyaránt a szövetség „népi” szárnyának hangadói voltak, Debrecenben a társadalmi egyenlőtlenségek hangoztatásában és az ez elleni küzdelemben volt komoly szerepük. Lásd Tóth Pál Péter: *Metszéspontok*. I. m. és Tóth Pál Péter: *Messiások*. I. m. egészét, különösen a Barczával készített interjút (94–115). Látogatásukról: SRKTGYA Fsz. Kt. 3184. Vegyes anyag.

⁵²³ Állományában mindegy 150 darab, vegyes szépirodalmi és szociográfiai művekkel. Listájukat lásd SRKTGYA Fsz. Kt. 3196. Olvasmányok, iratok, írások, 1936. Az *Új Magyarország* pedig tiszteletpéldányokat postázott ki a táborozók részére.

⁵²⁴ BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 130.

⁵²⁵ Az út-metafora főbb megjelenéseit bemutatja BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. I. m., 122.

⁵²⁶ SRKTGYA Fsz. Kt. 3188. *Útilapu*, I. év. I., II. és utolsó szám. 1935. június 26.–október 8.

táborról korábban említett összefoglaló cikkében róla Kovács Imre is megemlékezett.⁵²⁷ Ezt erősítette meg egy jóval későbbi újságcikk is, amely szerint „két esztendőn keresztül minden nyáron át folyt ez a munka, amikor a többi ifjúsági egyesületek is felfigyeltek a patákiak kezdeményezésére és nemzeti ügyet csináltak belőle [...]”.⁵²⁸ Annyi azonban bizonyos, hogy ezek már nem töltötték be azt a társadalmi szerepet, mint az előzőek. Erre utal, hogy a sajtóban nincs nyoma, és a Református Kollégium Levéltárában is csupán utalásokkal találkozunk.⁵²⁹ Feltehetően azért, mert a – későbbiekben tárgyalt – Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálat épp ekkortól erősödött meg és szorította ki a sárospataki munkatáborbeli konkurenciát.

6. 4. Kozma Miklós és a munkaszolgálat⁵³⁰

Korábban már utaltam Kozma Miklós szerepére a Turul kapcsán, ugyanakkor érdemes külön is górcső alá venni a munkaszolgálatról alkotott elképzeléseit, tenniakarását, annál is inkább, mert annak szervezeti fejlődésében kulcsszerepet játszott. Ennek bemutatására leginkább az 1936 decemberében, belügyi tárcavezetőként megtett berlini útja tűnik legalkalmasabbnak. A belügyminiszter nemcsak Gömbös iránti lojalitásból, hanem – minden jel arra mutat – valódi elkötelezettségből állt ki a német munkatáborok mellett. Kozma életrajzírója, Ormos Mária nem tulajdonított gyakorlatilag semmilyen jelentőséget annak, hogy az általa meglehetősen pozitív színben feltüntetett főhőse ennek révén a nemzetiszocialista törekvések egyik alapszisztémáját idealizálta. Ez ugyan még nem jelenik meg

⁵²⁷ Kovács Imre: *A magyar munkaszolgálat*. I. m., 137.

⁵²⁸ [sz. n.]: Sárospatak a magyar szellemi életben. *Tiszántúl*, 1942. február 20., 6.

⁵²⁹ A fennmaradt jelentkezési lapok és felhívások arra engednek következtetni, hogy 1940 nyarán a főiskola vezetése ismét munkatábori toborzót hirdetett. Források hiányában azonban nem támasztható alá a megvalósulása. SRKTGYA Fsz. Kt. 3166. Jelentkezések, ajánlólevelek kísérleti munkaszolgálatra, 1940. A sárospataki Református Kollégium és a Faluszeminárium diákjainak emlékeztetében a munkatáborozás évtizedek múlva is szép emlékeket, összetartó érzelmeket őrzött meg. SRKTGYA Fsz. Kt. 3268. Újszászy Kálmán köszöntései 90. születésnapján, 1992; SRKTGYA Fsz. Kt. 3282. Újszászy Kálmán 90. születésnapja, újságcikkek, 1992.

⁵³⁰ Az alfejezet az alábbi tanulmány szűkített, módosított változata: Kozma Miklós és a munkaszolgálat. *Modern Magyarország*, 2014/1, 204–224. <http://moma.elte.hu/wp-content/uploads/2014/08/mm.pdf> [letöltés ideje: 2014. július 31.].

abban, hogy fiát, Dénest 1932 nyarán németországi munkatáborba vitette (s az eseményről Kozma beszámolt Gömbös Gyulának is),⁵³¹ de abban már igen, hogy 1936-ban már egy RAD-táborba küldte. Utóbbi kapcsán Kozma Dénes kissé gúnyos hangvételben nyilatkozott Potsdamból a Hitlerjugend és a német munkaszolgálat náci szelleméről, ugyanakkor elismerően a tábori munkáról és a militarizmusról, amihez sóhajtván tette hozzá: „Sajnos, amit jó lett volna látni – egy koncentrációs tábort – nem lehet, de még németeknek sem. Azt kérdezték akkor, mikor ezt kérdeztem, hogy szadista vagyok-e? Szerintem és mások szerint is, akikkel beszéltem, még egy nagy reakciónak [sic!] kell jönni és legfőljebb 3 évig maradnak még ezek az állapotok.”⁵³²

Kozma Miklós belügyminiszter dédelgetett tervéről, a náci mintájú kötelező munkatáboroknak a Duna-medencében történő létesítéséről, 1933-tól fogva burkoltan beszélt politikai körökben, amint az sem volt titok, hogy Kozma a Turul-munkatáborok lelkes támogatójaként a Turul-fővezér, Végváry Józseffel kiváló nexusban állt.⁵³³ Nem volt tehát véletlen, hogy amikor a magyar belügyi tárcavezető 1936 augusztusában hivatalos úton a német fővárosban tartózkodott (az olimpiai játékokat tekintette meg), megkereste Wilhelm Frick belügyminiszter adjutánsa, aki nyomban össze is hozott egy privát találkozókat a két tárcavezető között. Az eszmecsereéről – legalábbis Magyarországon – nem maradt fent irat, s úgy tűnik, maga Kozma sem verte nagydobra, amint azt sem, hogy megállapodtak: Kozma Miklóst és feleségét Frick decemberben saját rezidenciáján látja majd vendégül. A találkozó célja természetesen nem csupán a személyes szimpátián nyugvó ismerkedés volt a náci vezetővel: sokkal inkább a RAD-táborok testközelből való bemutatása, német részről pedig nyomásgyakorlás annak érdekében, hogy a magyarországi pángermán mozgalom kibontakozását ne akadályozzák.

Kozma általánosságban véve is szinte rajongott a németekért, csodálta nemzetalkotó erejüket, az általa tevékenynek és határozottnak látott nemzetkarakterüket. „A német a világ legkönnyebben kezelhe-

⁵³¹ MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. 16. csomó, 3. tétel. Levelezés a Kormányzósággal 1932, 21–22.

⁵³² A levél egyes részletét idézi ORMOS Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. I–II. kötet. Budapest, PolgArt Könyvkiadó Kft., 2000, 130.

⁵³³ SZÉCSÉNYI András: Végváry József I. m., 16. és KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség*. I. m., 220–225.

tő népe. [...] Még logikájában is a »miért igent« v.[agy] legalábbis a »miért mégis igent« keresi. Hisz és elhisz, mert akar hinni és vezetőit buzgalommal idealizálja” – írta 1939-ben papírra vetett feljegyzéseiben.⁵³⁴ Ezzel szemben szerinte – amint szintén nemegyszer nyilatkozott, így például 1938 májusában, az MTI vezetői értekezletén – „Magyarországon az emberek többsége a »miért nem« előjellel van ellátva. Remekül meg tudja magyarázni mindenben – politikában, társadalmi és egyéb kérdésekben – hogy »miért nem«. Ennek a felfogásnak az oka részben konzervativizmus, részben tunyaság. Erre az álláspontra helyezkedve nem kell gondolkodnunk, nem kell felelősséget vállalnunk és nem lehet hibát elkövetnünk, ami igen kényelmes. Azonban a »miért nem« végeredményben a megálláshoz, a halálhoz vezet.”⁵³⁵

Kozma egyébként belügyminiszterként különös helyzetben volt, s ez elképzeléseiben 1935-re kapkodáshoz, zavarhoz vezetett: Ormos Mária találó megfogalmazása szerint „kétlelkűvé” vált. Egyrészt alkotmányos alapon szemben állt a diktatórikus törekvésekkel, de ezt mégsem bírálhatta nyíltan. A nemzetiszocialista Németország és még inkább a fasiszta Olaszország számos társadalmi és gazdasági eredményét ugyanakkor őszintén csodálta.⁵³⁶ A NEP szélsőjobboldali köreivel (Bárczay Ferencsel, Bánsághy [Velcsöv] Györggyel s főként Marton Bélával) pártján belül állandó harcot vívott, azok több ízben le is akarták mondatni.⁵³⁷ Kozma ugyanis túlságosan radikálisnak ítélte meg a gömbösi központosítást s a Nemzeti Munkaközpont hatalmát. Tárcavezetőként – részben a népiek, részben a Turul Szövetség reformellenzékének hatására – maga is demokratikus gondolatokról tett tanúbizonyságot: a vidék szociális reformlépései, közegészségügyének fejlesztése, a közigazgatásnak a szociális hálóval való összehangolása felé tett lépéseket.⁵³⁸ 1935–36-ban vidéki körutakat tett, hogy első kézből értesüljön a falusi lakosság problémáiról. Két szakértő államtit-

⁵³⁴ MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. 45. csomó, 1–3. tétel. Kézzel írott napló: magánjellegű feljegyzések 1932–1941, 16.

⁵³⁵ MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. Mikrofilm-dobozszám: 3933., 125.

⁵³⁶ Lásd ORMOS Mária: *Kozma Miklós*. I. m. számos fejezetét!

⁵³⁷ [sz. n.]: Eckhardt és a Marton-csoport akciója Kozma Miklós ellen. *Hétfélti Napló*, 1936. október 12., 2. és *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata*. Szerk. PERNEKI Mihály. Budapest, Kossuth, 1983, 156.

⁵³⁸ MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. Mikrofilm-dobozszám: 3390., 230–255. Lásd Kozma Miklós: *Közegészségügyi feladatok az újévben. Népegészségügy*, 1936. január.

kára, Johan Béla és Tomcsányi Kálmán segítségével számos idevágó jogszabályt, így a közegészségügyi törvényt hozott tető alá. Népvédelmi céljaihoz, az általa vallott szociális igazságosság eléréséhez azonban nemcsak a fajvédő és népi eszmékből és a virágzó faluszociográfiákból merített, hanem Németországból is, ahol a munkaszolgálatot a népvédelem kulcsterepének tartották.

Amikor december 9. és 17. között sor került a hivatalos belügyminiszteri útra, Magyarországon kisebb meglepetést keltett, hogy nem csak a német kisebbségi kérdések kerülnek majd napirendre. Pedig Frick már novembertől aktív levelezésben állt Kozmával, s november 12-ei levelében kecsgettette magyar kollégáját, hogy a munkaszolgálatot is lesz lehetősége megismerni, ahogyan azt Kozma előzetesen kérte.⁵³⁹

Annál is inkább különös ez, hiszen a nem sokkal korábban hivatalba lépő Darányi-kabinetnek nem volt a munkaszolgálat kérdésében hivatalos álláspontja,⁵⁴⁰ ellentétben a német-üggyel.⁵⁴¹ Az új miniszterelnök ráadásul – aki elviekben a RAD ellensége volt – Kozma Miklós egyébként sem ápolta jó viszonyt, s lenézően csak „ressortminiszternek” emlegette.⁵⁴²

Kozma tisztában volt vele, hogy a német és magyar külügyminisztérium által szokásos módon jól előkészített utazásának való-

⁵³⁹ MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. Mikrofilm-dobozszám: 3931., 125–128.

⁵⁴⁰ A belső problémákkal küzdő, s emiatt kisebb érdekérvényesítő-képességet mutató Turul Szövetség a munkaszolgálat ügyében nem tudta az egyébként Turul-dominus címmel rendelkező miniszterelnököket megnyerni. MNL OL K 34 Darányi Kálmán miniszterelnök iratai „b” dosszié” (1933, félhivatalos levelezés). Darányi Kálmán dominusi címe, 154.

⁵⁴¹ A következő megtárgyalandó – a történeti irodalomban jól feltárt – kérdésekről van szó: az erőszakos névmagyarosítás elleni magyar fellépés, Franz Basch szabad szervezkedésének meghagyása és főleg a német etnikumnak nagyobb szabadságjogok megadása, az UDV (Magyarországi Németek Népművelődési Egyesülete) autonómiájának növelése, különösen az oktatás terén. A legfontosabb iratok lelőhelye: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944.* Összeállította és sajtó alá rendezte RÁNKI György [et al.]. Budapest, Kosuth, 1968, 167–194.

⁵⁴² Hasonlóan megvetően emlegette számos alaklommal miniszterétársát, Hóman Bálintot is. MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. Mikrofilm-dobozszám: 3931., 33. Kozmával ellentétben a párttárs, szintén náciellenes Zsitvay Tibor házelnök Darányit „velejéig őszinte” férfinak tartotta, akit jellemzett a „konzervatív, józan gondolkodás, amelyben ugyan semmi maradiság sem volt, de annál több irtózás minden szélsőségtől egyaránt”. *Magyarország 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai.* Szerk. SIPOS Péter. Budapest, Palatinus, 1999, 262–263, 280.

di célját nem állíthatja be fő okként, de nem is tagadhatja le. Az út célja hivatalosan, amint ez a sajtóban is megjelent, elsősorban a magyarországi német kisebbség ügyének rendezése, valamint a német népegészségügyi rendszer megismerése és csak harmadsorban a munkaszolgálat megismerése volt.⁵⁴³ Mackensen budapesti német követ november 28-ai jelentése is a kérdés fontosságára mutat rá: „Számomra mindenekelőtt az a fontos, hogy Kozma úr Berlint azzal a felismeréssel hagyja el, hogy magyar részről a legrövidebb időn belül nyomatékos és átütő dolognak kell történnie ha nem akarják, hogy máskülönbén a német–magyar barátság hajótörést szenvedjen.”⁵⁴⁴ Az MTI-nek, közvetlenül elutazása előtt leadott közleményében viszont úgy fogalmazott, hogy „amikor most a meghívásnak eleget teszek, ezt az alkalmat akarom felhasználni arra, hogy a közbiztonsági intézményeken kívül a birodalom közegészségügyi és szociális intézményeit, elsősorban a birodalom munkaszolgálatának szervezetét tanulmányozzam.”⁵⁴⁵

Az utazást a hazai és a német sajtó gazdagon dokumentálta.⁵⁴⁶ Az újságcikkek mellett a legtöbb információt Kozma saját, a tárcájáról 1937 tavaszán történt lemondását követően papírra vetett, 89 gépelt oldalra rúgó, *Miniszteri látogatásom Berlinben, 1936. december 9–17.* című feljegyzései adják.⁵⁴⁷ Ez utóbbi részletesen beszámol a német munkaszolgálat működéséről, szervezeti felépítéséről – amit terjedelmi okokból most mellőzök, s csupán az alábbi táblázat vázlatos áttekintésére szorítkozunk. Nem foglalkozhatok azzal az igen érdekes kérdéssel sem, hogy Kozma milyen kritikusan viszonyult a Gömbös- és Darányi-kabinetek nemzetiségi (német kisebbségi) politikájához, s milyen megállapításokat tett a hazai pángermán moz-

⁵⁴³ Ormos Mária szerint az utazás fő célja az volt, hogy „valamilyen értelmes megoldásra jusson a német kisebbségek ügyében. Ő még hitte, hogy ez lehetséges”. ORMOS Mária: *Kozma Miklós.* I. m. II. kötet, 457. Kozma valóban hitt benne, de a források nem igazolják, hogy kizárólag ez lett volna az utazás fő célja.

⁵⁴⁴ Mackensen budapesti követ jelentése Stieve külügyminisztériumi osztályfőnöknek, 1936. november 28. A Wilhelmstrasse és Magyarország. I. m., 167.

⁵⁴⁵ [sz. n.]: Váratlanul kibővült Kozma Miklós belügyminiszter berlini látogatásának programja. *Új Magyarország*, 1936. december 10., 2.

⁵⁴⁶ Az utazás magyar és német sajtó-visszhangjához: MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. Mikrofilm-dobozszám: 3930. sz. mikrofilm, 209–240. és 3931. sz. mikrofilm (vegyes).

⁵⁴⁷ MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. Mikrofilm-dobozszám: 3931. A szöveghez 1938. június 3-án még csatolt néhány idevágó dokumentumot.

galommal kapcsolatban, jóllehet a munkaszolgálat megismerése és propagálása mellett a hazai „németkérdés” megnyugtató rendezése volt utazásának a másik célja.⁵⁴⁸ Mellőzzük Gömböshöz, továbbá Hóman Bálinthoz fűződő, fokozatosan leromló viszonyának taglalását is. Témánk szempontjából roppant szemléletes, hogy Kozmát milyen benyomások érték a RAD-dal kapcsolatban.

*Kozma Miklós programjai Németországban, 1936. december*⁵⁴⁹

december 9.	Megérkezés, protokoll, esti fogadás Wilhelm Fricknél Sztójay Döme és Konstantin Hierl jelenlétében
december 10.	Protokoll, fogadások (Mackensen, Hierl)
december 11.*	1. Látogatás és tárgyalás a Belügyminisztériumban. 2. Látogatás a RAD berlin-grunewaldi központjába. 3. Rhin/Havelluch-i 3/95. sz.) és a naueni (7/95. sz.) munkatábor megtekintése. 4. Látogatás a RAD-vezetők potsdami kiképzőiskolájában Sztójay Döme, Wilhelm Frick, Konstantin Hierl, Hans Georg von Mackensen és az Arbeitsgauführer jelenlétében.
december 12.	1. Látogatás a Gestapo berlini központjában Heinrich Müller és Werner Best társaságában, 2. A berlin-charlottenburgi Rendőrmúzeum megtekintése 3. Egyéb intézmények felkeresése 4. Fogadás Wilhelm Frick villájában.
december 13.	Részvétel az NSDAP berlini Winterhilfe Eintopfessenjén.
december 14.	Látogatás és fogadás Gerhard Wagner Reichsärztführernél.
december 15.	1. Látogatása birodalmi kancellárián: találkozó Adolf Hitlerrel, Hermann Göringgel és Joseph Goebbelszel. 2. Látogatás a Collegium Hungaricumban: találkozó Alfred Rosenberggel.
december 16.	1. Szabadidő: autós kirándulás a Berlin környéki tavakhoz. 2. Sajtófogadás
december 17.	Hazautazás

* „Programm für Freitag, den 11. Dezember. Arbeitsdienst” MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. Mikrofilm-dobozszám: 3931., 216–225.

⁵⁴⁸ Például amikor Frick szóvá tette, hogy a magyar csendőrök nemrég vizsgálati fogásba helyezték és bántalmazták a Magyarországra küldött pángermán agitátorok egyik hazai istápolóját, az itteni németiség egyik vezetőjét, Mühl Henriket, Kozma önérzetesen felelt: „Nagyon is elhiszem, hogy Mühl kapott egypár rettenetes pofont, de viszont higgyék el nekem, hogy ez a pofon, mely kétségtelenül alapos volt, mert magyar csendőr adta, nem a német kisebbségi embereknek szolt. Az egy rendes magyar csendőri pofon volt, amit kap más is.” MNL OL K 429, Mikrofilm-dobozszám: 3931., 64.

⁵⁴⁹ „Programmok a berlini tartózkodás alatt” MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. Mikrofilm-dobozszám: 3931. doboz, 210–215. Továbbá: Vollert belügyminisztériumi osztályfőnök feljegyzése Frick és Kozma belügyminiszter megbeszéléséről, 1936. december 17. *A Wilhelmstrasse és Magyarország*. I. m. 191–192.

Kozma Miklós és felesége, továbbá a kíséretét képező Johan Béla államtitkár és Boór Aladár miniszteri osztálytanácsos december 9-én érkezett meg a birodalmi fővárosba. Frick személyes vendégeként a náci belügyminiszter villájában helyezték el, szárnysegédként pedig rendelkezésére bocsájtottak egy SS-tisztet. Már aznap megjelent nála Konstantin Hierl, a RAD birodalmi vezetője, valamint Sztójay Döme berlini magyar követ és Wilhelm von Grohman SS-Brigadeführer. A következő napokban a magyar küldöttséget számos fogadáson, rendezvényen látták vendégül állami és pártvezetők és a vendégségnek alkalma nyílt magas rangú vezetőkkel tárgyalni. Az utazás egyértelmű csúcspontja azonban a RAD grunewaldi székhelyére és potsdami kiképzőiskolájába, továbbá két (a naueni 3/95. számú és Rhin/Havelluch-i 7/95. számú) RAD-táborban tett látogatás volt, ahol – magyar küldöttségnek először és utoljára – teljes körű bemutatót tartott a német fél.⁵⁵⁰ Ennek célja az volt, hogy az egyébként is pozitív várakozással tekintő Kozmát lenyűgözzék, s ez sikerült is. „Amit láttam, messze felülmúlta várakozásomat. A szervezet egyszerű és a célnak megfelelő. Itt a munkaszolgálat dolgozó és gyakorlataikat végző emberei között igen szép órákat éltem át. Mily boldog lennék, ha ifjúságomban átélhettem volna a munkaszolgálatot.”⁵⁵¹ A német munkaszolgálatban két célt látott megvalósulni, s mindkét szempontot érvényesíthetőnek vélte magyar bevezetés esetén is. Egyrészt nemzetgazdaságilag nyereséges közmunkát látott benne, másrészt pedig a fizikai dolgozók és az értelmiségiek „nép-egységének” megvalósulását, vagyis társadalom-lélektani hasznot. Később így emlékezett: „A látottak alapján most nem mondhatok mást, mint azt, hogy a kötelező formában megvalósított munkaszolgálat hatalmas nemzetnevelő intézmény, melynek semmi köze sincs a rabszolgasághoz. A munkatáborokban társadalmi különbségekre tekintet nélkül a legbajtársiasabb szellemben él együtt a főiskolát végzett ifjúság a nép egyszerű gyermekével, ami az erkölcsi nevelés és fegyelmezés szempontjából egyaránt sokat jelent. Berlinton másfél órára olyan területeken jártam például, amely terméketlen, vízzel elárasztott és tözeget. [...] A munkatáborok roppant egyszerűek, de

⁵⁵⁰ A táborlátogatás fotója: *Új Magyarország* Képesmelléklete, 1936. december 15., [sz. n.].

⁵⁵¹ Vértesi Dezső: A magyar-német barátságot ünnepelte Berlinben Kozma Miklós és Frick német belügyminiszter. *Budapesti Hírlap*, 1936. december 12., 1–2.

ugyanannyira tiszták, egészségesek és izlésesek. Eszembe sem jutott – mondtam azután – hogy a munkaszolgálatot nálunk is kötelezőleg bevezessük, ellenben érintkezést fogok keresni azokkal az ifjúsági csoportokkal és azokkal az egyesületekkel, amelyek eddig is végeztek önkéntes munkaszolgálatot és támogatni kívánom őket ebben az igen hasznos és üdvös működésükben. A falu egészségügyének, a zöldkeresztes mozgalomnak javára szeretném ezeket az ifjúsági munkatáborokat igénybe venni s velük az elhanyagolt falvak hasznára olyan munkálatokat végeztetni, amelyeket más módon egyelőre megoldani nem is tudunk. Természetesen az az irányelv, hogy ez a munka semmilyen vonatkozásban se támasszon versenyt a magángazdaságnak. Milyen nagy jelentősége volna pl. annak, ha ily módon elősegíthetnénk a jobb vízellátást, ha ezt a munkát bekapcsolhatnánk a falvak egészségügyének érdekében a szűnyogot termelő pocsolyák levezetésére, amire pénzt egyébként előteremteni amúgy sem tudunk, ha rendbe hozhatnánk vele a szegény emberek düledező házait, ha elősegítenénk a temetőkultuszt stb. Ilyen értelemben magam is felhasználni kívánom az önkéntes munkaszolgálatot és minden tőlem telhető módon támogatni is fogom.”⁵⁵²

A következő napokban pedig számos náci állami és pártvezetőhöz ellátogatott. Egyebek mellett Werner Besttel, a német hírszerzés (Abwehr) vezetőjével és Heinrich Müllerrel, a Gestapo főnökével, a terroriszervezet berlini központjában találkozott. Ugyanígy ő volt az egyetlen magyar politikus a két világháború között, aki a birodalmi egészségügyi vezetőnél, Gerhard Wagnernél hivatalos látogatást tett. Nála Kozma többek között az árja fajhigiéniai vizsgálatokról, az „értéktelen” zsidók és születési rendellenességgel rendelkezők kényszer-sterilizációjáról is ismereteket szerzett. A programsorozat jelentős részét a német fél természetesen előre megtervezte. Különös módon a birodalmi kancellárián, a Göring jelenlétében Hitlernél tett látogatását viszont csak a látogatása előtt két nappal korábban szervezte le Frick. A Kozmában kifejlődött általános pozitív benyomást Hitler koronázta meg: „Egy igen közvetlen, igen természetes, melegszívű, jó és hívő ember benyomását teszi. Semmi póz és közéről megismerve csak közvetlenebb és szimpatikusabb.” A Führerrel való egyórási találkozó ugyanakkor nem tett rá – későbbi visszaemlékezése szerint – mégsem olyan lenyűgöző hatást, mint korábban

⁵⁵² MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. Mikrofilm-dobozszám: 3931., 101.

Mussolini, aminek oka lehetett az is, hogy Hitler szokás szerint nem engedett beleszólást hosszú monológjaiba.⁵⁵³

Az út nem nyerte el a magyar kormány tetszését, hiszen Kozma sajtónyilatkozataiban a náci munkaszolgálat kötelező bevezetését javasolta. December 17-én a Keleti pályaudvarra érkező Kozmát még aznap kihallgatáson fogadta a miniszterelnök.⁵⁵⁴ A belügyminiszter elfogult – hiszen ne feledjük, a kabinetből kilépése után közvetlenül fogalmazta rosszkedvű szavait – emlékezése szerint „Darányi végighallgatott és szokása szerint hallgatott. Illetve tett egy megjegyzést arra, amit interjúmban a munkatáborra mondtam. En elmondtam neki, hogy arra a kérdésre, hogy gondolunk-e Magyarországon a bevezetésére, sem igennel, sem nemmel nem válaszolhattam. Leghelyesebb feleletnek tehát azt tartottam, hogy ez pénzügyi kérdés, mert ez minden lehetőséget nyitva hagy. Erre ő igen komoran azt felelte, hogy ez nemcsak pénzügyi kérdés, mert ő a munkatábor gondolatának elvi ellensége. Egyébként is kevés és hűvös érdeklődést tanúsított és félreérthetetlenül éreztem a féltékenységet. Annál melegebben érdeklődött és köszönte meg munkámat a Kormányzó, akinek bőven és mindenről referáltam. A hadsereg és kisebbség[i] kérdéseken kívül őt elsősorban éppen a munkatábor és a *Rassenpflege* [fajvédelem] kérdése érdekli.”⁵⁵⁵

Bár a közvélemény előtt nem került sor bírálatra, a kormányhoz igen közel álló *Magyarságban* Kozma alapos megrovásban részesült: „De most fájdalmas megdöbbenéssel kellett olvasnom, hogy ön, nagyméltóságú belügyminiszter úr, a legspeciálisabban hitlerista politikai üzem alapelgondolását készül és iparkodik hazánkba átépíteni. Mert ezt elvonja a fizikai munkásoktól a munkát, militarizál és kényszermunkát valósít meg.” A kilétét felfedni nem akaró cikkíró nagyra becsülte ugyan a benne rejlő szociális szándékot, de ennek csak akkor van szerinte értelme, ha ez önkéntes alapon megy, különben csak „kényszermunkatáborról” beszélhetünk. Ilyenformán pedig rokonságot mutat az egyiptomi piramisépítő rabszolgák munkájával. „Véleményekkel nem lehet dómokat építeni, igaz, de higgye meg belügyminiszter úr, parancsuralommal sem. Nem igaz,

⁵⁵³ MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. Mikrofilm-dobozszám: 3931., 82–88.

⁵⁵⁴ [sz. n.]: Kozma Miklós belügyminiszter hazaérkezett. *Esti Kurír*, 1936. december 19., 10.

⁵⁵⁵ MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. Mikrofilm-dobozszám: 3931., 96–97.

ezerszer nem igaz, hogy nagyobb lesz ezáltal a szenvedők, a szűkölködők, a dolgozók kenyere, ha szűkebb, kevesebb, kisebb lesz a szabadságuk.” Lehet – folytatta a szerző –, hogy a Kozma által hangoztatott magyar és germán néplélek létezik, mégsem igaz, hogy a kényszermunkatábor eszméje valóban otthon van a teuton tájakon és dús virágokká varázsolja a Rajna térségeit.” Különösen fájdalmasnak tartja mindezt, mivel Kozma Miklós korábban alkotmányos talajon állt, aki ellenállt a diktatórikus törekvéseknek.⁵⁵⁶ Kozma egyébként jóval később, 1938. május 21-én, az Imrédy-kormány hivatalba lépése után néhány nappal írott egyik baráti levelében is említette az esetet: „Ha Berlinben van olyan számár, aki Imrédy programját liberálisnak nézi, akkor azt be kell csukni a bolondok házába. Munkatábor, házasság előtti orvosi vizsgálat stb., stb., mind olyan programmpont, amit Berlinből visszajövet én deklaráltam és amitől Darányi úgy megijedt, hogy lecáfolt [sic!] a kormány[sajtó]ban.”⁵⁵⁷ A baloldali ellenzék hasonlóképpen ellenezte „ennek a jellegzetes horogkeresztes intézménynek Magyarországon való bevezetését”.⁵⁵⁸ A *Népszava* már kiutazását megelőzően megszelleztette a kérdést, és néhány éles hangú cikkben vont párhuzamot a nácik és a magyar kormány vélt szándékazonosságát között, s erőteljesen kikelt Kozmának a RAD magyarországi átültetésére szőtt tervei ellen.⁵⁵⁹ E híradások egyikében a következőképpen summázták ellenérzéseiket: „Lehet az, hogy a munkanélküli segély hiányát munkaszolgálat, magyarul kényszermunkával akarják pótolni? A munkaszolgálat ugyanis nem egyéb, mint díjtalan, vagy fillérekkel díjazott kötelező kényszermunka. Hatása: a gazdasági élet további sorvadása, a szabad vállalkozásokban meglevő keresetek csökkenése, a fizetett közmunkák megszűnése, vagy összezsugorodása, egyszóval: a legrosszabb és legsúlyosabb következmények.” Kérték, Kozma valljon színt, hogy valóban a kormány hivatalos álláspontját tolmácsolja, a

⁵⁵⁶ Katona Jenő: Az új világ. Nyílt levél Kozma Miklóshoz, a kényszermunkatáborokról. *Magyarság*, 1936. december 13., 7–8.

⁵⁵⁷ MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. 27. csomó, 10. tétel. Vegyes politikai levezetés 1938, 169.

⁵⁵⁸ A munkatáborok bevezetését nálunk még csak tervbe sem vették. *Népszava*, 1936. december 18., 2.

⁵⁵⁹ [sz. n.]: Kozma be szeretné vezetni Magyarországon a munkaszolgálatot. *Népszava*, 1936. december 12., 5., [sz. n.]: A belügyminiszter úr téved... *Népszava*, 1936. december 13., 1., [sz. n.]: Mit akar tanulmányozni Kozma miniszter a horogkereszt birodalmában? *Népszava*, 1936. december 10., 8.

belügyminiszter ugyanis nem magánember, aki „érzelemvilágához legközelebb álló” dolgokat kényére tanulmányozhat.⁵⁶⁰ Éles támadást intézett Kozma ellen korábbi fajvédő társa, Eckhardt Tibor is, aki Kozmát az őszi sajtó néhány cikkében kormány leggyengébb láncszemének nevezte, és a RAD népszerűsítése miatt diktatúrák törekvésekkel vádolta. A belügyminiszter a kritikákat, illetve a hazai baloldali sajtó ellene irányuló haragját jószerevével azzal magyarázta, hogy ez talán annak köszönhető, hogy összetévesztették a munkatábor a koncentrációs táborral.⁵⁶¹ S hogy mennyire bántotta a fenti bírálat, egyszersmind tovább foglalkoztatta a munkaszolgálat állami szerepvállalásának kérdése, azt néhány további momentum is bizonyítja. Legelőször is az, hogy Dénes fia német munkatáborokban eltöltött önkéntes tevékenységét (1938 nyarán Brüssow-ban, „General Seydlitz” 2/90. számú táborban) továbbra is meleg szívvvel támogatta.⁵⁶² A fiától kapott levelekben kimerítő tájékoztatást nyerünk minderről. Az ifjú által papírra vetett pozitív kicsengésű szavakban egyedül a számára is elképesztő mértékű zsidó-ellenességet találta visszásnak, de egyébként „mindent összefoglalva a munkaszolgálat nagyon szép és nemes dolog, bár nekem szerencsém is van, mert egy különösen jó táborban vagyok. [...] Legvégül édesapámnak köszönöm meg, hogy alkalmat adott nekem a munkatábor és ezen keresztül a német nép és szellemének megismeréséhez.”⁵⁶³

Kozma Miklós berlini utazása epizód a hazai diplomáciatörténetben, mégsem állíthatjuk jelentéktelenségét. Noha az egyöntetű tiltakozáshullám miatt Kozma és a Turul-munkatáborok állami felügyelet melletti kötelezővé tételének tervéről lemondott, továbbra propagátora lett a Turul munkaszolgálat (majd utódszervezete) és a RAD eszméinek egyaránt. Elvetett gondolatai – amit erre a VI/2. alfejezetben részletesen kitértem – a Darányit követő Imrédy Béla miniszterelnöksége alatt hullottak termékeny talajra.

⁵⁶⁰ [sz. n.]: Munkaszolgálat? *Népszava*, 1936. december 10., 7.

⁵⁶¹ ORMOS Mária: *Kozma Miklós*. I. m. II. 460–461. és 470–471.

⁵⁶² A később, 1939-ben autóbalesetben meghalt fiú apja közbenjárására Mackensen tábornagy birtokára került s kiemelt figyelemben részesült. MNL OL K 429, Mikrofilm-dobozszám: 3934., 173.

⁵⁶³ MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. Mikrofilm-dobozszám: 3933., 17.

7. Az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkatábora és Munkaszolgálat

7. 1. Szervezeti keretek

Amint azt Kerepeszki Róbert kimutatta, sem a Turul Szövetség munkaszolgálat, sem pedig a sárospataki diákok útéptető munkatábora nem részesült állami támogatásban. Az 1935 nyarára a hosszú szervezés nyomán tető alá hozott első, túrulista Maros menti (bökeny-pusztai) munkaszolgálatos tábor – amelyről a későbbiekben esik szó – mellé az első év sikere után olyan jelentős politikusok álltak, mint Gömbös Gyula miniszterelnök („legfőbb védnök”), Bornemisza Géza kereskedelemügyi miniszter („fővédnök”). A kisebb rangú, informális támogatók közül védnökei lett Gömbös bizalmasa, Marton Béla, a MOVE elnöke, a Nemzeti Egység Pártja egyik vezetője, Szily Kálmán, a megszervezésében kulcsszerepet vállaló kultuszál-lamtitkár, Antal István igazságügyi államtitkár, Kelemen Kornél, az Országos Testnevelési Tanács elnöke, vitéz Hadnagy Domokos ny. tábornok, országgyűlési képviselő, országgyűlési képviselő, Antal István igazságügyi államtitkár, Kornis Gyula, a Pázmány Péter Tudományegyetem rektora, sipeki Balás Károly, Magyary Zoltán, Kenyeres Balázs egyetemi nyilvános rendes tanárok.⁵⁶⁴ A Munkatábor Bizottság egyébként a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának (Budapest, VIII. kerület Múzeum krt. 6–8.) abban az épületében tartott fenn irodát, ahol a Turul Szövetség budapesti kerülete és az országos fővezérség ekkor ülésezett.⁵⁶⁵ E vezető testület elnöke a bajtársi szövetség mindenkor országos fővezére, jelen esetben Végváry József volt. Jellemző ezúttal is, hogy az egyes ügyosztályok élére sikerrel nyertek meg patrónusokat, neves egye-

temi oktatókat, akik a politikai síkú fővédnökség mellett immár az egyetemi elfogadottságot, sok esetben pedig a munkatáborok toló-erejét biztosították. Amint korábban, a kialakulással foglalkozó fejezetben ismertettük, a Végrehajtó Bizottság feje (tanárelnöke) az a Kuncz Ödön professzor lett, aki az előző években a Turul Munkatábor Bizottságának az elnöke is volt.⁵⁶⁶ A Végrehajtó Bizottság elnökévé Végváry Józsefet nevezték, tagjaivá Salló János, Dérczy Ferenc és Tóbiás Kornél országos vezéreket választották – mind olyan személyeket, akiknek a Turul Szövetség eszmei erjedésében döntő szerepük volt; a Műszaki Bizottság tanárelnökévé Mihailich Győző műegyetemi nyilvános rendes tanárt kérték fel, míg elnöke érdekes módon nem túrulista hallgató, hanem a Hungária Magyar Technikusok Egyesületének egyik oszlopos tagja, Nyul Gyula műegyetemi tanársegéd lett.⁵⁶⁷ A bizottság mellett működő Turul munkatábori ügyosztály, amely egyúttal (1936 novemberétől)⁵⁶⁸ a szövetség egyik országos vezérségeként működött – ahogyan a Turul-munkaszolgálat kialakulásáról szóló fejezetben ismertettük –, vezetője rövid időn belül a kezdeményező, roppant agilis Tarnói Kostyál László lett.⁵⁶⁹ Utóbbi összefüggésben állt azzal, hogy a Turul Szövetség patrónusai, dominusai, valamint más befolyásos támogatói közül szép számmal voltak jelen a kormánykörökben és a NEP-ben, de a szélsőjobboldal más csoportjaiban is, így a szövetség lobbierdekét – ahogy más esetben is – ezúttal is sikeresen kamatoztatta.⁵⁷⁰ A munkaszolgálat két vezető szerve így lényegében egybecsúszott, s amint a Turul-munkaszolgálat létrejötténél már érintettük: a gyakorlati ügyekkel, napi problémákkal a Turul-ügyosztály foglalkozott, a Munkatábor Bizottság pedig felügyeleti, képviseleti, tanácsadói funkcióval bírt. Tarnói helyettesévé a népiekhez kötődő, gyakorlati érzékkel megáldott Somlai Mihály orvos-katonatisztet, a szövetség nemzetvédelmi ügyosztályának országos vezetőjét állította a Turul

⁵⁶⁶ MNL OL K 636 VKM 705. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Turul Szövetség a diákmunkatáborok ügyében, 3.

⁵⁶⁷ Dr. THARNÓI KOSTYÁL László: *Főiskolai önkéntes munkatábor*. I. m. [o. n.].

⁵⁶⁸ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 3. tétel. A XVIII. országos követ-tábor teljes jegyzőkönyve, 1936. november 5–8., 140–141.

⁵⁶⁹ MNL OL K 636, VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. Munkatábor Bizottság, 16.

⁵⁷⁰ Az összefonódást szemlélteti SZÉCSÉNYI András: Egyetemi és főiskolai munkatáborok Magyarországon. I. m., 191–204.

⁵⁶⁴ Dr. Tharnói Kostyál László: *Főiskolai önkéntes munkatábor*. Budapest, Turul, 1935 [o. n.].

⁵⁶⁵ MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei 1932–1936. A szövetség és vele együtt a munkatábor Bizottság csak később, 1936-tól költözött székhelyére, a Turulvárba. 14–16.

fővezérsege. Néhány évvel később Szinay Béla nyugállományú altábornagy így emlékezett vissza: „Az a tény, hogy egy kivételével minden 1936-os munkatábort a Turul Szövetség rendezte, mindenki előtt érthetővé teszi ezeknek a táboroknak erősen nemzeti és őszintén népi szellemét.”⁵⁷¹

Amint láthattuk, 1934-ben – remélve, hogy katonai irányítás mellett a hadsereg érdekeit is szolgálni fogja – a Honvédelmi Minisztérium is támogatásáról biztosította a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot.⁵⁷² Az anyagi és politikai támogatás mellett megteremtették a szervezet kereteit is. Ez azonban, a szervezeti séma megtartása mellett 1937-től együtt járt azzal, hogy 1937-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium átvette a felügyeletet. Végváry József későbbi szavai szerint a továbbiakban „a Turul-munkaszolgálat [...] mint önkéntes nemzeti munkaszolgálat teljesíti hivatását”.⁵⁷³

E lépés jogi aktusaként 1937. április 28-án jelent meg a 4.400. VKM sz. rendelet az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkatáborainak [EÖM] szervezése tárgyában.⁵⁷⁴ A szabályozásban lefektették: „a munkatábor célja: egyetemi és főiskolai hallgatók, valamint szigorlók nyári foglalkoztatása közérdekből szükséges munkálatok elvégzése által, és ezúton nemzeti és szociális szellemű nevelésüknek kiegészítése” [2. §]. Felügyelője a munkatáborok főparancsnoka, akit e feladatkör ellátásában az értelmiségi munkanélküliség ügyeit intéző miniszteri biztos támogat (3. §). Ez utóbbi kitétel is utalt a már leírt létrehozandó okok egyikére, az állásnélkülieknek ideiglenes munkahelyhez juttatására. A szervezeti kérdéseken túl a rendelet kimondta, hogy munkatáborba csak olyan egyetemi, főiskolai hallgató vagy szigorló vehető fel, aki tagja a MNDSZ valamely tagegyesületének, illetve az abba ekkoriban nem tartozó Foederatio Americanának⁵⁷⁵ (7. § 2. a.). Mivel az MNDSZ éppen a legjobboldalibb, legnationalistább (jobbára bajtársi jellegű)

⁵⁷¹ TARNÓI [KOSTYÁL] László: *Magyar munkaszolgálat. Munkatáborok a magyar nép és föld szolgálatában*. Budapest, Turul, 1939, 12. (A szerző kivételként a sárospataki koedukált munkatáborra utal.)

⁵⁷² KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség*. I. m., 152.

⁵⁷³ [sz. n.]: *A reformok sodrában. Bajtárs*, 1938. november, 1–2.

⁵⁷⁴ Magyarországi Rendeletek Tára, 1937. Budapest, Franklin, 1937, 468–470.

⁵⁷⁵ Az Americana megalakulását követően azonnal a nála is nagyobb csúcsszerve, az Országos Magyar Katolikus Diákszövetségbe sorolt. Különböző belső viszályok folytán azonban a Foederatio Americana 1930-ban kilépett a Diákszövetségből és az MNDSZ-ből is, 1943-ig egy csúcsszervezethez sem tartozott.

egyesületeket tömörítette, joggal feltételezhető, hogy minisztérium csak a nemzetileg legelkötelezettebb, keresztény-nemzeti értékrenddel átitatott hallgatókat szerette volna a munkatáborokban látni.⁵⁷⁶ Közülük is felvenni kívánókat a főparancsnok „gondos mérlegelés mellett egyénileg bírálja el, előnyben részesítve a kedvezőtlen anyagi körülmények között élőket” [9. § 1]. A munkatáborokba jelentkezés módja és szabályzata egyértelmű katonai mintát vett alapul (8. § 1–3). A fennmaradt – nem bizonyíthatóan, de a Turul-statisztikák pontosságából következően – hiteles részvételi számsorok is mutatják az MNDSZ tagegyesületi tagjainak részvételét, s azon belül is a bajtársi egyesületekben tagsággal bíró hallgatók döntő súlyát.

*Az EÖM 1937. évi táboraiában részt vevő hallgatók aránya egyesületek szerinti bontásban*⁵⁷⁷

736 fő	94 fő	27 fő	55 fő	8 fő	6 fő	3 fő
100%	13%	3,8%	7,5%	1%	0,8%	0,4%
Turul Szövetség	Foederatio Americana	egyéb	Hungária Magyar Technikusok Egyesülete	Katolikus Diákszövetség	Protestáns Diákszövetség	Magyar Főiskolások Sport-egyesülete

Ez pedig nem jelentett mást, mint a népi mozgalomból eredő bajtársi eszme beépítését: a „törzsökös” magyar parasztság felemelésének igényét. A jobboldali diákszervezetek befolyására a főparancsnok mellé véleményező szervként rendelt Központi Bizottság (5. § 1) is e diákszervezetek delegáltjaiból állt (5. § 2), és a jelentkezés lebonyolítása is a Magyar Nemzeti Diákszövetségen keresztül zajlott (8. § 2). A fentiekből látható, hogy a jogszabály szellemiségében ekkor még nem jelentkeztek pusztán honvédelmi célok. Ezt egészítette ki az 1937. május 9-én kelt 4. 626. VKM sz. rendelet az értelmiségi munkanélküliség leküzdésével kapcsolatos intézkedésekről.⁵⁷⁸ Ebben az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek Kormánybiztosa egyik feladatának az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes

⁵⁷⁶ Az MNDSZ egy 1932-es állásfoglalása szerint: felöleli „a magyar egyetemi ifjúság összes jobboldali bajtársi alapon működő szövetségeit és egyesületeit”. MNL OL K 636 VKM 702. doboz, 98. tétel. A Magyar Nemzeti Diákszövetség általános ügyei., 489.

⁵⁷⁷ [sz. n.]: *Az Egyetemi Önkéntes Munkatáborokban részt vevő hallgatók aránya az egyesületek szerinti bontásban. Új Vetés*, 1937/7., 19.

⁵⁷⁸ *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1937. I. m., 470–471.

Nemzeti Munkatáborának főparancsnoka támogatását is feladatul jelölte ki a kultuszminiszter, Hóman Bálint (2. § h). A rendeletet élénk ováció fogadta a kormánypárti sajtóban, míg a szélsőjobb és baloldal hallgatásba burkolózott.⁵⁷⁹ A Turul Munkatábor Bizottsága ennek érvénybe lépése után hivatalosan megszűnt, de legalábbis elveszítette irányadó szerepét. Nem hivatalosan azonban bizonyosan működött: 1937 nyarától saját – 4–8 oldalas, kisméretű, egyszerű kivitelű periodikát – is kiadott *Ásó* címmel, amely de iure is a „Turul Nemzeti Munkaszolgálat közlönye” alcímet viselte. E kruciális jelentőségű forrásból sajnos csak két lapszám maradt fent, ráadásul mindkettő 1937-ből való.⁵⁸⁰ Sokatmondó, hogy az idő tájt jelent meg a lap, amikor már nem is létezett „Turul Nemzeti Munkaszolgálat”. Ebből arra következtettek, hogy az EÖM táborait – legalábbis az első évben biztosan – a Turul ugyanúgy sajátjaként kezelte, olyannyira, hogy az alcímet tudatosan meg sem változtatták. Az *Ásó*ban kinyilvánították azt is, hogy az EÖM szervezeti fejlődéséről, működéséről a későbbiekben – mint jogfolytonos intézményről – rendszeresen beszámolnak (a lapszámok megsemmisülése folytán erről viszont biztos képünk nincs). A 4.400-as VKM-rendelet folyamánként okafogyottsága miatt egy fővezéri paranccsal 1937 tavaszán megszűnt a Turul Szövetség munkatábor-ügyosztálya is. Vezetője, Tarnói azonban ebbe nehezen nyugodott bele, s az *Ásó*ban – számos alkalommal „pártizánként” – továbbra a Turul-munkaszolgálat vezetőjeként jelent meg. Ez a helyzet elmérgesítette a Turul fővezérségével, saját korábbi kollégáival a viszonyt. Kijelentette: „A bajtársi lelkiismeret parancsára azonban cím és rang nélkül továbbvezetem és vezetem a Turul Nemzeti Munkaszolgálatot, amelyet a Munkatábor Ügyosztály keretén belül még évekkel ezelőtt alapítottam.” Bár hangosan titltakozott, belátta, nem érdemes ellenkezni a Turul fővezérségével, legalábbis „addig, amíg ez a fővezérség van az élen. A követtáborig legyetek láthatatlan harcosai a munkatáborok eszméjének és a Turul

⁵⁷⁹ Lásd elsősorban [sz. n.]: A kultuszminiszter rendelete az egyetemi önkéntes munkatáborok felállításáról. *Magyarság*, 1937. május 2., 20.

⁵⁸⁰ Az írógéppel sokszorosított, kétlapos közlöny az Országos Széchényi Könyvtárban lelhető fel [OSZK H 70.601.]. A Magyar Nemzeti Levéltárban, a Turul Szövetség iratai ugyancsak ezt a két lapszámot őrzik (töredékesen). MNL OL P 1364 Turul Szövetség, 1. doboz, 11. tétel, 2–4. Lásd még VICZIÁN János: *A magyar egyetemi és főiskolai diáklapok bibliográfiája 1857–1972*. Budapest, 1978, 45.

Nemzeti Munkaszolgálatnak. Hajrá Turul!”⁵⁸¹ Érdemes megjegyezni, hogy a korabeli sajtóban 1937 után, tehát a Turul-munkaszolgálat államosítását követően is nemritkán – hibásan – Turul munkatáboroknak nevezték az EÖM táborait.⁵⁸²

A Turul munkatáborainak és az 1937-ben létesített EÖM munkaszolgálatának szervezeti és működési szabályzata azonos elveket követett. Nem is lehetett másként, hiszen mindkettő elkészítésére Tarnóit kérte fel a Munkatábor Bizottság, illetve az EÖM főparancsnoksága. A szerző ezt úgy oldotta meg, hogy lényegében ugyanazt a szabályzatot terjesztette be és fogadtatta el mindkét intézmény esetében. A 11 pontos reguláció katonás fegyelmet követelt. Figyelemre méltó módon a szabályzat kiemelte, hogy a leszolgáltak is tagjai maradhattak azzal a felszólítással, hogy „legyenek a leszerelés után is bátor harcosai azoknak az ideáloknak, amelyeket a munkatáborban átéltek”, s így a szabályozásba őket továbbra is belevonták. Így jött létre a Turul Nemzeti Munkaszolgálat (TNMSZ) intézménye. (A TNMSZ tagság díjtalan lett). A TNMSZ rövid időn belül azonban csak a végzett munkaszolgálatosok közössége lett, afféle bajtársi szervezetként.

*A TNMSZ Szervezeti Szabályzat*⁵⁸³

1. A Turul Nemzeti Munkaszolgálat (TNMSZ) a munkatáborban derekasan leszolgált bajtársak további szellemi kapcsolata.
2. Feladata: meghatározott célra összefogva az *ásó* katonáit.
3. Cél: az eredeti eszmének megfelelő kötelező magyar munkaszolgálat.
4. Eszköz:
 - a) munkatábor kultusz
 - b) munkatábor propaganda
 - c) vezető-kiválasztás
 - d) az *Ásó* Katonája az a bajtárs, aki a jelvényt szabályszerűen megkapta és a meghatározott cél érdekében kijelölendő feladatok teljesítésére magát elkötelezte.

⁵⁸¹ [sz. n.]: [c. n.] *Ásó*, 1937. november, 3.

⁵⁸² [sz. n.]: Szinay altábornagy tiszteletére tábornokgyűjtöttak a csornai munkatábor tagjai. *Soproni Hírlap*, 1937. szeptember 2., 1.

⁵⁸³ [sz. n.]: A Turul Nemzeti Munkaszolgálat szervezeti szabályzata. *Ásó*, 1937. szeptember, 3.

5. Jelvény: fémásókba vágott turulmadár (számozva)
6. A jelvénykitüntetés elnyerésének feltételei:
 - a) legalább négyhetes, derekas munkatábor-szolgálat
 - b) felszólítás
 - c) elkötelező nyilatkozat
 - d) a döntésről értesítés és a jelvénykitüntetés átadása (megküldése)
7. A TNMSZ-szal való kapcsolata a bajtársnak mindaddig fennáll, amíg a jelvény viselésére jogosult.
8. Megszűnik a jogosultság törlés által.
9. A törlés esetei: kirekesztés és halál.
10. Kötelesség: a meghatározott cél érdekében önfeláldozó tevékenységet kifejtteni, a kitűzött feladatokat fegyelmezetten végrehajtani.
11. Minden korábbi rendelkezés érvényét veszti. A Turul Nemzeti Munkaszolgálat jelen alapszabályozása az éveken keresztül gyakorolt szokást szövegezi. Jelen formájában a keltezés napjától hatályos.

A szabályzat továbbá kimondta: „Amint a Turul Szövetségnek vannak gazdasági vállalatjai, amelyek a Turul által képviselt szellemben működve teljesen önállóan helyezkednek el a magyar gazdasági életben, éppen úgy a TNMSZ is, mint a Turul Szövetségnek egyik kifejlődött szellemi vállalkozása a magyar nemzeti életben önállóan ugyanazt a nacionalista, szociális és faji szellemet hivatott a lényegének megfelelő, eredeti keretek között megvalósítani. – A TNMSZ-nak indokolt esetben tagja lehet más is, mint a Turul Szövetség kötelékébe tartozó bajtárs. Nem lehet senkit sem kizárni abból, hogy egyesületi hovatartozására való tekintet nélkül, ha egyéb követelményeknek megfelelt, részese legyen egy olyan szellemközösségnek, amelynek célja a Turul Szövetség által is képviselt, magyar nacionalista, szociális szellemnek a megvalósítása, főként a munkaszolgálat propagálása, kiterjesztése. A munkatáborban leszolgált bajtársak önkéntes munkaszolgáltatásuk elismeréséül a főparancsnok úr által aláírt igazolványt kapnak, amelyhez különböző előnyök is fűződnek. Ezek az igazolványos bajtársak tovább dolgozhatnak a TNMSZ munkájában. A TNMSZ tehát a főparancsnokságtól teljesen különböző magánalakulás, a munkaszolgálatért lelkesedők baráti köre. A kettő közötti különbség leginkább hasonlítható egy a háborúban harcoló századhoz, amelynek tagjai leszerelésük

után bajtársi kört alakítanak.” A TNMSZ e hangzatos cél ellenére a végzetek körében nem tett szert számottevő népszerűsége, működésének, lobbijének legalábbis semmi kézzelfogható nyoma nem maradt.⁵⁸⁴ Csupán az Ásóból sejthető, hogy néhány hónapig aktívan működött. Fontos körülmény viszont, hogy a TNMSZ-szabályzat szerint a cél a kötelező munkaszolgálat elérése volt, amit a bajtársi szövetség évek óta követelt, és amit Kozma Miklós ekkor még hiába szorgalmazott. Ennek okán, 1938 tavaszán az összes egyetemi bajtársi egyesület, szövetség közös ankétot tartott, amely két etapra oszlott: a nyílt ülészak bárki számára látogatható volt, ellenben a zártban csak az MNDSZ-tagok és parancsnokaik, valamint az ankétot szervező egyesületek vezetői voltak hivatalosak, s ez a körülmény arra szolgált, hogy az EÖM („általános, mindenkire kiterjedő”) kötelező formára való átalakításáról tárgyaljanak.⁵⁸⁵ A későbbiekben nem osztottak már komoly szerepet Tarnóinak, de személye köztiszteltben állt a munkaszolgálatosok körében, akit néha elhívtak egy-egy tábor esti rendezvényére is.⁵⁸⁶

A munkaszolgálatot szabályozó további jogszabály 1938-ban született. Kibocsátását megelőzően, április 12-én Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi miniszter tájékozódott az egyetemeken-főiskolákon. Az intézmények vezetőihez „tudomásulvétel, megfelelő további eljárás és miheztartás végett” Szily Kálmán államtitkáron keresztül eljuttatott leiratában ismertette a jövőre kiadandó rendelet lényegét, és kérte, hogy a résztvevők számára, tekintettel a bajtársi egyesületek „hazafias szellemű nevelést szolgáló” voltára, az addigi kedvezményeken

⁵⁸⁴ MNL OL P 1364 Turul Szövetség, 1 doboz, 11. tétel. A Turul Szövetség Nemzeti Munkaszolgálatának szabályzata és Ásó c. közlönye, 1937, 2.

⁵⁸⁵ [sz. n.]: [c. n.] Ásó, 1937. november, 2.

⁵⁸⁶ Ezt követően újságíróként helyezkedett el a szélsőjobboldali *Virradat* című lapnál. ÁBTL 4. 1. A-1084. 1945 előtti jobboldali mozgalmakban részt vettek névsora [o. n.] és ÁBTL 4. 1. A-318. Fasiszta egyesületek és pártok budapesti tagjai [o. n.]; ÁBTL 4. 1. A-951 Fasiszta egyesületek és pártok budapesti tagjai [o. n.]. Ezzel minden bizonnyal egyetemi ambícióit elégitette ki, hiszen a Pázmány Péter Tudományegyetem joghallgatójaként gyakorta írt az *Egyetem* című lapba szélsőjobboldali cikkeket. ELTEL Pázmány Péter Tudományegyetem, 23/c. 1. doboz. BEAC, 51–52. A tőle 1936-tól élesen eltávolodott Fitos Vilmos 1943-ban „minden idegszálában idegen, de minden ravaszághoz értő újságíró”-nak titulálta. MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 11. doboz, 7. tétel. Fitos Vilmos iratai. Fitos Vilmos memoranduma a Magyar Ifjúság Nagybizottságának, 1943. március 25., 249.

túlmenően a majdani kiterjesztett előnyökben részesítse a későbbiekben is a résztvevőket.⁵⁸⁷

Az április 17-én hatályba lépett 2.500. VKM eln. sz. rendelet újraszabályozta a kérdést, egyszersmind hatályon kívül helyezve az előző évi, 4. 400-as kultuszminiszteri dekrétumot (13. §).⁵⁸⁸ Erre azért is szükség volt, mert a munkaszolgálatot a 4. 400-as rendelet 1937. szeptember 30-ával bezárólag engedélyezte, és az újabb nyári hónapokban sürgetően merült fel újraszabályozásának igénye. Ezúttal is csak június 1. és szeptember 30. közötti időszakra engedélyezte Hóman a diáktáborokat. Ami ennél lényegesebb, hogy immár nem munkatáborokról van szó, hanem – ahogyan addig is közkeletűen nevezték, s ez épült be a jogszabályba – munkaszolgálatról, amelynek elnevezése: „Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálat”, röviden: „Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálat” (2. §). A jogszabály ezt követően egyenesen megtiltotta, hogy egyesületek, érdekképviselések, jogi és természetes személyek – kivételes eseteket kivéve – munkatáborokat létesítsenek (3. § 1). E passzusban nem nehéz meglátni a VKM központosító, Hóman Bálint nevéhez más vonalakon (elsősorban az oktatáspolitikai terén) is köthető központosító törekvést,⁵⁸⁹ ami tovább kristályoso-

⁵⁸⁷ A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karának dékánja, Teleki kultuszminiszterhez intézett válaszlevelében jelezte, hogy a 2500/1938. VKM sz. rendeletet helyesli, de nem volna jó, ha ezek karonként szerveződnének meg, sokkal jobb lenne vegyes táborokat létesíteni. Kérte továbbá, hogy az egyetemi hatóságok betekintést nyerhessenek a táborok szervezésébe, és „szükség esetén javaslatot tehessenek”. Ezenkívül a helyi lakosságot is értesíteni és fel kell készíteni az egyes táborok szervezésekor. A kérdést 1938. július 17-ei Kari Tanácson tárgyalták meg, ahol Nizsalovszky Endre tartott előterjesztést. Az ügy további sorsával kapcsolatos iratok sajnos megsemmisültek. CEL 6/b. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 7.II/1493. Szily Kálmán államtitkár levele 1938. április 12-én a dékánoknak a munkatáborokról., 1–2.; ELTEL Pázmány Péter Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. Munkaszolgálatban részt vett hallgatók kedvezményei, 1937–38. tanév, 1423. sz., 1.

⁵⁸⁸ *Magyarországi Rendelet Tára, 1938.* Budapest, Franklin, 1938, 831–832. A rendelet szövegét közli: Munkaszolgálat, Országépítés! Tájékoztató az 1938. évi Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálatról [szerk. nélkül]. Budapest, Centrum, 1938, 2–4.

⁵⁸⁹ Ennek gazdag, irodalmából – témánk vonatkozásában is – elsősorban ajánljuk KARDOS József: Hóman Bálint oktatáspolitikája. In *Neveléstörténeti kaleidoszkóp – a középkortól napjainkig.* Szerk. BALOGH László. Budapest, OPKM, 2002, 64–71; NAGY Péter Tibor: *Hajszálcsovek és nyomáscsoportok Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon.* (Társadalom és Oktatás 19.) Budapest, Oktatáskutató Intézet–Új Man-

dott akkor, midőn kimondta: „A Nemzeti Munkaszolgálatra önkéntesen jelentkező egyetemi és főiskolai hallgatók munkatáborokban összpontosítva közérdekű munkát végeznek és gondoskodás történik nemzeti szellemű nevelésük kiegészítéséről. A munkaszolgálat az egyes táborokban hat hétig tart” (3. § 2). Itt a hómani – 1932 után a kulturális szféra minden terén hirdetett és követett – nemzetnevelési elvek expressis verbis példáját érzékeljük. A továbbiakban számos pontban azonban egyezés mutatkozik: a munkaszolgálat központi szervezése, irányítása és felügyelete a főparancsnok feladata, akit viszont feladatai ellátásában az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek Kormánybiztosa támogat. A kormánybiztos feladatait e helyütt szorosabban megszabták (4. § 1–2). Ez nem jelentette, hogy az 1937-ben melléje rendelt Főiskolai és Egyetemi Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkatáborainak Központi Bizottsága⁵⁹⁰ megszűnt volna, hiszen „javaslattevő szerv” gyanánt tovább működött hasonló formában és lényegében azonos összetétellel (5. §).⁵⁹¹ Innentől fogva azonban a munkaszolgálat tagja kizárólag egyetemi és főiskolai hallgató lehetett, aki önkéntes alapon olyan írásbeli nyilatkozatban rögzítette részvételi szándékát, amely jelentkezést nem vonhatott a későbbiekben vissza, csupán a főparancsnok engedélyével kaphatott felmentést (7–8. §). Petőcz Pál szerint – ugyan források hiányában csak sejthető, nem alátámasztható e feltételezés – a jogszabályból azért került ki az MNDSZ-tagság obligációja, mert 1938-tól a táborok diák-vezetősége a jobboldali hallgatók által már biztosítva volt.⁵⁹² És mit kaptak mindezért cserében a munkaszolgálatra jelentkezők? A munkatáborokban az ifjak teljes ruha- és élelemellátásban és „csekély összegű zsebpénzben” részesültek; egyenlő feltételek

dátum Könyvkiadó, 2002; NAGY Péter Tibor: *A magyar oktatás második államosítása.* (Társadalom és oktatás.) Budapest, Educatio, 1992; TÖKÉCZKI László: Hóman Bálint művelődési és művelődéspolitikai eszményei. *Protestáns Szemle*, 1995/2., 108–123; UJVÁRY Gábor: Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In *A magyar jobboldali hagyomány.* I. m. 377–413.

⁵⁹⁰ A M. Kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1937. évi 4. 400. számú rendelete az egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkatáborainak szervezetéről, 5. § (1). *Magyarországi Rendelet Tára*, 1937. I. m. 469.

⁵⁹¹ A Turul Szövetség egyes bíráló hangjai szerint ugyanakkor ez a lépés a Munkatábor Bizottság lényegi megszűnését eredményezte. Lásd [sz. n.]: A Turul munkatáborok kifejlődése, átalakulása. *Új Vetés*, 1937. szeptember, 11–12.

⁵⁹² Petőcz Pál: Az egyetemi és főiskolai hallgatók második világháborús történetéhez. I. m. 311.

mellett az egyetemi-főiskolai beiratkozásokon előnyt élveztek; tandíjkezdmények és szociális illetmények eszközlezésekor egyenlő feltételek mellett másokkal szemben előnyben voltak részletekben fizethették be a tandíjukat;⁵⁹³ külföldi munkatáborokban csak őket sorozhatták be; a Nemzeti Önellósodási Alap kölcsöneinél kedvezményt kaptak; egyenlő feltételek esetén az állami és önkormányzati álláshelyek betöltésénél ugyancsak előnyben részesültek; 66%-os utazási kedvezményre jogosultak a munkaszolgálat idejére (9. § a–g). Minderről – legalábbis egyes források szerint – a VKM külön értesítette a hallgatókat (1943-tól a levante ifjúvezetők is hasonló kedvezményekben részesültek).⁵⁹⁴ A VKM valóban felügyelte, hogy az említett privilégiumok az egyetemeken biztosítva legyenek. Így volt ez még 1944-ben is.⁵⁹⁵ A szisztéma tehát kiegyensúlyozottan működött, s az intézmények nem járultak hozzá a néha túlzó követelések teljesítéséhez (pl. 1944 januárjában egy gyógyszerészhallgató kérelmezte, hogy a munkaszolgálat alatti – egyébként különleges – tanulmányi idő-kiesést számítsák be az óralátogatási időbe. Az erről döntő szerv kérelmét elutasította, mondván, hogy ez a beszámítás szabálytalan lenne, mert „a munkaszolgálat nem tekinthető olyan katonai szolgálatnak, amely a tanulmányi időből egy félév elengedését lehetővé tenné a folyamodó részére”. A hallgató ugyanakkor méltányosságból keresztfélévben történő pótlásra kapott lehetőséget).⁵⁹⁶

⁵⁹³ A részletfizetés két összegben való befizetése engedélyt jelentett dacára annak, hogy a VKM 1938 áprilisában a dékánoknak írott leiratában nyomatékosan három részletben való fizetési engedményt kért), amelyet mindig az adott iskola vezetése, kari tanácsa határozott meg. Egy esetben van tudomásunk arról, hogy ennél kedvezőbb, három részletben való tandíjfizetést engedélyeztek: József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvostudományi Karán. Lásd: SZIE KDKL 4/b. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvostudományi Kar tanácsülési jegyzőkönyvei. 1938. május 5.

⁵⁹⁴ PPTE HK KL 1/b. Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 66. doboz, 688/1942–1943., 1.

⁵⁹⁵ Lásd pl. CEL 6/b. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 17. doboz, IV/1176. Egyetemi és főiskolai munkaszolgálatosok kedvezményei, 1944, 1–6. és SZIE KDKL 4/d. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvostudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 5. doboz, 1090/1944 Munkaszolgálatos hallgatók kedvezményei, 1.

⁵⁹⁶ SEL 7/b. Pázmány Péter Tudományegyetem, Gyógyszerész Karközi Bizottság. 2. doboz, 24/1943–44. A Gyógyszerészképzés Karközi Állandó Bizottsága tandíjügyi albizottsága ülésének jegyzőkönyve 1944. január 19-én, 1–4.

Az egyetemi előnyökről szóló rendeletpasszust Szily Kálmán államtitkár utasítására annak életbe lépésétől fogva – toborzás céljából – minden egyetemen és főiskolán ki kellett hirdetni, faliújságra tenni,⁵⁹⁷ az egyetemek rektorainak és dékánjainak figyelmét pedig külön leiratban hívták fel rá.⁵⁹⁸ (Ezt még 1944 szeptemberében is megtették!)⁵⁹⁹ Az ily módon előnyben részesülő diákokat az EÖM is nyilvántartotta, s ennek érdekében az alábbi sajtófelhívásokkal élt: „Az Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálat főparancsnoksága újólalag felhívja mindazokat, akik megalakulása előtt a Turul Szövetség 1935. és 1936. évi munkatáborában részt vettek és a főparancsnokság első felhívásáról eddig tudomást nem szereztek, hogy önkéntes munkaszolgálatuk leigazolhatósága céljából sürgősen jelentkezzenek levelezőlapra a főparancsnokságon. Jelentkezésükben jelezzék, hogy hol és mikor teljesítettek önkéntes munkaszolgálatot.”⁶⁰⁰ Előfordult az is, hogy a VKM külön kérésre egyénileg bírálta el egy-egy munkaszolgálatos kérelmét.⁶⁰¹ De arra is akadt példa az 1937 és 1941 közötti periódusban, hogy egyetemek, főiskolák, illetve ezek karainak előljárói kérték a kultuszminisztert, járjon el, hogy a mun-

⁵⁹⁷ Lásd pl. CEL József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, 6/b. 20. IV/1176. Egyetemi és főiskolai munkaszolgálatosok kedvezményei és ELTEL Pázmány Péter Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 1937–38, 1423. Munkaszolgálatban részt vett hallgatók kedvezményei, 1–4.

⁵⁹⁸ Lásd pl. PTL 107/a. Erzsébet Tudományegyetem, Bölcsész- és Nyelv- és Történettudományi Kar tanácsülési jegyzőkönyvek 1935. november 27., 19. pont. Leirat az EÖM munkaszolgálatosainak kedvezménye tárgyában. és PTL 107/e. Pázmány Péter Tudományegyetem, Bölcsész- és Nyelv- és Történettudományi Kara, iktatott iratok 25. doboz, 1937/38. tanév, 256. A VKM értesíti a kart a munkaszolgálatban részt vett hallgatók tanulmányi és egyetemi kedvezményeiről, 1938. április 25.; SESL 1/a-I. Testnevelési Főiskola, tanácsülési jegyzőkönyvek, 1. doboz, 3. kötet, 1938. június 18. Az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálati miatti tanulmányi kedvezmények [o. n.].

⁵⁹⁹ PTL 104/a. Erzsébet Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kar, tanácsülési jegyzőkönyvek, 1944. szeptember 20., 2. pont. Leirat az egyetemi és főiskolai munkaszolgálatosok kedvezménye tárgyában [o. n.].

⁶⁰⁰ [sz. n.]: Az Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálat felhívása. *Magyarság*, 1938. július 31., 2.

⁶⁰¹ 1938. április 25-én Szily Kálmán utasította az Erzsébet Tudományegyetem jog- és államtudományi dékánját, hogy egy hallgatónak a rendeletnek megfelelő egyetemi előnyöket biztosítson, ezen belül is engedélyezze a félévi tandíjak három részletben való fizetését. A dékán a kari tanácsot az ügyről értesítette. PTL 104/b. Erzsébet Tudományegyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 27. doboz, 614. sz. Szily Kálmán államtitkár utasítása a dékánnak, 1938. április 25. [o. n.].

kaszolgálattal hallgatók a jogszabályban biztosított előnyökön túl a táborokban a tanulmányaiknak megfelelő munkakörben dolgozhatnak. Ez azonban az egységes és meglehetősen merev rendszerű intézmény teljes félreértését mutatta, s így e kérelmeket természetesen rendre figyelmen kívül hagyták.⁶⁰²

Meg kell jegyezni, hogy a kedvezményezés illetően módja, illetve igénye az ifjúsági egyesületeknél nem volt új keletű jelenség. Sőt, éppen ebben az időszakban kérték országszerte a bajtársi egyesületek mind zajosabban, hogy a tagságot tekintsék valamiféle biankónak az állami munkahelyeknél, különösen a köztisztviselői pályán. Mind ezt érzékletesen mutatja a hódmezővásárhelyi Gyula Vezér Bajtársi Egyesület példája. Az egyesület vezére 1937. május 19-én írott levelében kérte a belügyminisztert, hogy „a vezetése alatt álló minisztériumban és alárendelt hivatalokban történő kinevezéseknél, jelöléseknél, általában hivatali állások betöltésénél, vagy arra vonatkozó előterjesztéseknél, engedélyek, kedvezmények megadásánál – amint a katonai szolgálat teljesítése mindenkor előnyösen, sőt néha teljes értékű befolyásolja a döntést – éppen úgy méltóztassék döntő jelentőségű tényezőként figyelembe venni azt a körülményt is, hogy a pályázó, vagy kérelmező hazafias, keresztény szellemű társadalmi egyesületben, az emberi és hazafiúi hivatás felismerésével, anyagi ellenszolgáltatás nélkül, – sőt nagy erkölcsi felelősséggel és kockázattal is – nemzetvédelmi és kulturális munkát végez-e. [...] Ezeknek a társadalmi egyesületeknek és elsősorban a »Turul« Szövetség tagjainak minden alkalommal előnyös elbírálásban és támogatásban részesítése, érvényesülése, a nemzet, a közösség és az államérdek szempontjából föltétlenül kívánatosabb és ők kétségtelenül nagyobb értéket képviselnek, mint azok, akik csak a hasonló képzettséget szerezték meg, de kicsinyességből, közönyből vagy bűnös felelőtlenségből hasonló kulturális, szociális és nemzetvédelmi munkát nem végeztek.”⁶⁰³ A Belügyminisztérium (illetve a hasonló kérelmekkel bombázott VKM) természetesen ezt hivatalosan sosem vette figyelembe, de előnyben részesítette a jobboldali egyetemi szervezetek aktív tagjait.

⁶⁰² MNL OL VKM K 636, 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Kérelmek, 50–51., 53–55., 56–57.

⁶⁰³ MNL OL K 148 BM 963. csomó, 17. tétel. 2903. sz. A Turul Szövetség Gyula Vezér Bajtársi Egyesületének kérelme, 1939. május 19., 1.

Az 1938-ban életbe lépett, 2. 223. ME. sz. rendelet pedig hivatalosan megalapította az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek Kormánybiztosa pozíciót (1. §), amely ezentúl ellátta az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatára felügyeletét (2. § h).⁶⁰⁴ Immár nemcsak a kedvezőtlen anyagi helyzetben élő fiatalokat, hanem a Magyar Nemzeti Diákszövetség tagjait is előnyben részesítette (12. § 1) a nemzetnevelési pontoknak megfelelően, vagyis benne még egyértelműbben felszínre törtek Hómannak Gömbös Gyula néhány évvel korábbi kormányprogramja (Nemzeti Munkaterv) „nemzetnevelési” koncepciójának sarokpontjai. Az EÖM szervezeti és működési szabályzata, valamint pénz- és számviteli iratai a második világháborúban teljesen megsemmisültek, tartalmuk nem rekonstruálható. Sajtóinformációkból tudható, hogy végleges ügymenete, szabályrendszere 1938 júliusára alakult ki. Eszerint gazdasági, ügyviteli, számviteli, pénzkészítési és vagyongazdálkodási szabályzatára vonatkozóan a VKM belső utasítást adott ki a legfelsőbb számvevőség elnökével egyetértésben.

Jelentős változást hozott az 1939. év: életbe lépett az 1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről.⁶⁰⁵ A jogszabály által életre hívott, az EÖM-től eltérően a honvédelmi munkára alkalmatlannak ítélt magyar állampolgárok (egyre növekvő számban, majd szinte kizárólagosan a zsidók) számára felállított közérdekű munkaszolgálatos szisztéma és századainak, zászlóaljainak működése azonban nem befolyásolta az EÖM fejlődését. (Az EÖM-nek fordított befolyásáról a következő fejezetben lesz szó.)

Az 1939-es esztendő témánk szempontjából másik jelentős eseménye volt, hogy Hóman Bálint kultuszminiszter május 8-án kiadta a 3. 100. VKM. sz. rendeletet az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatának szervezetéről, amely jelentős mértékben módosította mind a két évvel korábban hatályon kívül helyezett 1937-es keltezésű, mind az egy évvel korábban életbe lépett, hasonló nevű rendeletét.⁶⁰⁶ Az 1939. évi II. tc. 230. §-ával kapcsolatos fejtegetéseinket e jogszabály megerősíti, amennyiben 1. és 2. §-aiban kimondta: „Egyetemi és főiskolai hallgatók (szigorlók) és a legalább középiskolai vagy azzal tanulmányi szempontból egyen-

⁶⁰⁴ *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1938. I. m., 412–413.

⁶⁰⁵ <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8096> [letöltés ideje: 2014. július 31.].

⁶⁰⁶ *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1938. I. m., 1116–1119.

lő értékű végzettséggel bíró ifjak és a Honvédelemről szóló 1939: II. t. c. 230. §-ának (5) bekezdésében megjelölt hajadonok részére önkéntes jelentkezés alapján nemzeti munkaszolgálat szervezhető. [...] A munkaszolgálat elnevezése: »Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálat.« Ez a passzus továbblépést jelentett az előző szabályozásokhoz képest, hiszen már nemcsak a felsőoktatásban résztvevő hallgatók, vagyis a bajtársi egyesületek részére lett nyitott.⁶⁰⁷ Látható immár, hogy – kölcsönhatásba lépve – a honvédelmi törvényben leírt munkaszolgálat továbbvitte a Turul által megkezdett hagyományokat, ugyanakkor az is tény, hogy az egyetemi munkaszolgálatba is beépültek az immár többször említett jogszabály pontjai.

A 3. 100-as rendelet további újdonsága volt, hogy a táborozás időtartamát férfiak esetében tíz, nők esetében öt hétben határozta meg (2. § 3), mégpedig úgy, hogy – újabb változással – azt nemcsak a nyári szünet idejére engedélyezte, de meghagyta a lehetőséget az év bármelyik hónapjában megszervezni. A (férfi és női táborok vonatkozásában egyaránt megjelenő) életkori kvóta lejjebb engedése a középiskolás korosztály felső évfolyamának beengedését jelentette, amellyel – amint lesz róla szó – jelentős résztvevői számot sikerült bevonni. A főparancsnok ezután közölte, hogy külön az „ifjak”, külön a „hajadonok” számára szervezeti és szolgálati szabályzatot szerkesztett és léptetett érvénybe, de irodaügyviteli, gazdasági stb. szabályzatok kiadására is sor került 1939-ben. A főparancsnok 1939. július 1-től rendeleteit ún. *Főparancsnoksági Parancsokban* tette közzé.⁶⁰⁸

Az 1939-es dekrétum szervezeti kérdésben csupán részben tért el az 1937-es rendeletről: az igen széles jogkörrel bíró főparancsnok mellett az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek Kormánybiztosa tevékenykedett (4. §). E rendelet továbbá kimondta: a részvétel önkéntes, de a jelentkező írásban volt köteles kijelenteni, hogy a vállalt munkakötelezettséget elvégzi, és a tábor szabályzatát betartja. Kis-

⁶⁰⁷ Csatár István: A munkaszolgálat nem a henyélők összejövele, hanem az országépítő dolgozó magyar ifjak tábora. *Esti Újság*, 1939. június 14., 8.

⁶⁰⁸ MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Szinay Béla jelentése, 1939., 11. E parancsok és szabályozások, velük kapcsolatos dokumentumok a második világháborúban teljes mértékben megsemmisültek.

Összehasonlító táblázat

1937. évi 4. 400. VKM sz. rendelet	1938. évi 2. 500. VKM eln. Sz. rendelet	1939. évi 3. 100. VKM sz. rendelet
Megnevezés: Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkatábora	Megnevezés: Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálat	Megnevezés: Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálat
Résztvevők köre: csak olyan egyetemi és főiskolai hallgatók és szigorlók, akik az MNDSZ részét képező Turul Szövetség, Hungária Magyar Technikusok Egyesülete, Katolikus Diákszövetség, Protestáns Diákszövetség, Magyar Főiskolai Sportegyletek Szövetségének, valamint az Emericának tagjai. Közülük a rossz anyagi helyzetben lévők ugyancsak előnyben részesülnek.	Résztvevők köre: minden egyetemi és főiskolai hallgatók és szigorló, előnyben részesülve az MNDSZ részét képező Turul Szövetség, Hungária Magyar Technikusok Egyesülete, Katolikus Diákszövetség, Protestáns Diákszövetség, Magyar Főiskolai Sportegyletek Szövetségének, valamint az Emericának tagjai. Közülük a rossz anyagi helyzetben lévők ugyancsak előnyben részesülnek.	Résztvevők köre: egyetemi és főiskolai hallgatók és szigorlók, valamint a többi felsőoktatási intézmény hallgatói, továbbá olyan 16 évet betöltött lánytanulók, akik a középiskola negyedik osztályát befejezték. Előnyben részesülnek az MNDSZ részét képező Turul Szövetség, Hungária Magyar Technikusok Egyesülete, Katolikus Diákszövetség, Protestáns Diákszövetség, Magyar Főiskolai Sportegyletek Szövetségének, valamint az Emericának tagjai. Közülük a rossz anyagi helyzetben lévők ugyancsak előnyben részesülnek.
Közérdekű munkát végeznek „nemzeti és szociális szellemben”	Közérdekű munkát végeznek „nemzeti és szociális szellemben”	Közérdekű munkát végeznek „nemzeti szellemben”
munkatáborban	munkatáborban	munkatáborban
Vezetője és szervezője a főparancsnok, támogatója az értelmiségi munkanélküliség ügyeit intéző miniszteri főtisztviselő	Vezetője és szervezője a főparancsnok, támogatója az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek Kormánybiztosa	Vezetője és szervezője a főparancsnok, támogatója az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek Kormánybiztosa
Véleményező szerv: Főiskolai és Egyetemi Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkatáborának Központi Bizottsága	Javaslattevő szerv: Főiskolai és Egyetemi Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatának Központi Bizottsága	Nincs véleményező, sem javaslattevő szerv

korúak esetében mindezt szülői hozzájáruláshoz kötötték (6. § 1). A korábbinál szigorúbb, a katonás fegyelemre utaló tény az is, hogy a jelentkezést visszavonni nem lehetett, csak a főparancsnok adhatta felmentést (6. § 2). A hasonló, két évvel korábbi rendelethez képest e jogszabály ugyancsak fontosnak tartotta kiemelni a munkaszolgálat előnyeit. Ezeknek egy kivételével szó szerinti átvételével találkozunk jelen esetben is (7. § a–h). Ez pedig igencsak nagy vonzerővel bírt az érettségivel rendelkező lányok és fiúk körében: „egyenlő feltételek mellett – a munkaszolgálatot nem teljesítettekkel szemben – előnyben [részesültek] az egyetemre vagy főiskolákra való felvételeknél” (7. § b). Változást jelentett ellenben a felvétel szigorítása: a főparancsnoknál kellett ezentúl felvételre jelentkezni, amely érvényességét a fegyelmi szabályzat elfogadásával egyenértékű belépési nyilatkozat írásbeli leadásával egyetemben nyerte el (6. § 1 és 9. § 1–2). A korábbihoz hasonlóan nemcsak a nehezen élő, tandíjjakkal küszködő hallgatókat, de a Magyar Nemzeti Diákszövetség tagjait továbbra is előnyben részesítette (10. § 1).

A honi egyetemi női munkaszolgálat szervezeti keretei, a rá vonatkozó jogszabályok azonosak voltak a férfiakéval. Függetlenül attól, hogy a Turul Szövetség Nemzeti Munkaszolgálat, majd pedig az Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálat szervezetében dolgoztak a jelentkezők, a munkabeosztás és jelleg alapvetően nem változott. Az EÖM élére a VKM és a HM felügyelete alá egyaránt tartozó főparancsnok (vitéz Szinay Béla nyugállományú altábornagy⁶⁰⁹ 1943. július 1-ig, utána ideiglenes jelleggel Prell György⁶¹⁰ honvédelmi minisztériumi titkár) került, de a női táborokat közvetlenül – az is-

⁶⁰⁹ Aki egyúttal a Vitézi Rend törzskapitánya is volt. [sz. n.]: Vitéz Szinay Béla altábornagy vitézi törzskapitány: „nem halnak meg, örökké élnek, akik a hazáért halnak!” *Hevesvármegye*, 1938. június 15., 2.

⁶¹⁰ Prell György 1907-ben született, jogi doktorátust szerzett, 1937-ben OTI-tanfelügyelő, 1938-tól a VKM kötelékében számos oktatás-igazgatási pozíciót betöltött. 1942. december 1-jén a VKM IX/2. es ügyosztályhoz helyezték Palkovics Pál osztálytanácsos mellé előadónak. Itt lett munkaköre az EÖM is, de mellette a KISOK, MEFSOK és a Testnevelési Főiskola ügyei is hozzátartoztak. 1944-ben a Cserkészszövetség országos helyettes ügyésze tisztséget is betöltötte. Hivatalát a Szálasi-érában is ellátta. 1944 decemberétől Rajniss Ferenc magyar és Bernhard Rust német kultuszminister között összekötő volt, egyben pedig a főiskolák és egyetemek Németországba telepítésének ügyintézője. NOT 1947. március 6-ai ítélete szerint másodfokon jogerősen egy év börtönre, vagyona felének elvesztésére és öt év politikai joggyakorlás eltiltására ítélték. ÁBTL 3.2.9. V-98278. Dr. Prell György, 1–28.; ÁBTL 3.1.9. V-123501. Prell György, 1–32.

meretlen előéletű, de minden bizonnyal a német leány-munkaszolgálatról személyes tapasztalatokkal rendelkező – Istvánffy Klára⁶¹¹ parancsnok irányította az általa kinevezett – jobbára tanári végzettségű – táborvezető nőkön keresztül. A főparancsnokság (címe: Budapest, Alkotmány u. 31. 4. emelet 14., később Klotild utca⁶¹² 10/c.) mellé javaslattevő szervként egy bizottságot, véleményező szervként pedig Kormánybiztost neveztek ki. Megjegyezzük továbbá, hogy 1935/1936-ban a Turul-munkaszolgálat idején a bajtársi szövetség tagegyesületei női „munkatábori alvezért” választottak az intézmény lokális ügyeinek intézésére.⁶¹³ (E szervek 1936-tól minden évben egy alkalommal táborvezető-képző tanfolyamot is szerveztek.) A női alvezér posztja és személye 1937 után változatlan maradt: Istvánffy Klára egészen az EÖM 1944-es megszűnéséig változatlanul ellátta az ezzel járó feladatokat. A Főparancsnokok a honvédelmi tárcavezető javaslatára választották meg: olyan magas rangú honvédtiszteket kerestek, akik jó szervezőkészségükkel kitűntek. A két főparancsnok kétségtelenül habitusát tekintve megfelelt a feladatnak.

Nem ismeretesek azonban az egyes táborparancsnokok nevei és rangjai. Összefoglaló (név)lista kizárólag 1937-ből maradt fent, egyes táborok vezetőiről és helyettes vezetőiről: Bán Ferenc, Kovács Bretan Sándor, Gajdács Mihály, Dr. Gémes Szilárd, Farkas István, Istvánffy Klára, Karay István, Lévy Károly, Lippoczy Miklós, Marton Marian, Nagy Árpád, Sartoris Margit, Seeborg-Wankel Elemér, dr. Turányi Ferenc, Várkonyi István, Dr. Kugyela Balázs, Hegedűs István, v. Zétényi Gyula.⁶¹⁴

A szabályozó rendeletek értelmében 1937-től fogva csak olyan egyetemi hallgatók vehettek részt a táborokon, akik a jobboldali bajtársi egyesületeket tömörítő Magyar Nemzeti Diákszövetség tagjai voltak, így a későbbiekben is maradéktalanul érvényesült a

⁶¹¹ Istvánffy Kláráról elenyésző adattal rendelkezünk. Annyi bizonyos, hogy fizika-kémia szakos tanári végzettséget szerzett. A női parancsnok személyesen minden táborot meglátogatott, vagy táborvezetőként irányított. [sz. n.]: Arcképek a csornai munkatáborról. *Sopronvármegye*, 1937. szeptember 4., 4.

⁶¹² Ma: Stollár Béla utca a főváros V. kerületében.

⁶¹³ MNL OL P 1364 Turul Szövetség 3. doboz, 22. tétel. Körösfői Bajtársi Egyesület. 3. kötet, 46–47.

⁶¹⁴ [sz. n.]: [c. n.] *Ásó*, 1937. szeptember, 4. Lippoczy Miklós biztosan turulista volt, Tarnói Kostyál egyik híve, aki a miskolci követtáboron megvédte az ott támadott Tarnóit. MNL OL P 1364 Turul Szövetség 1. doboz, 3. tétel. A XVIII. országos követ-tábor teljes jegyzőkönyve, 1936. november 5–8., 135.

Turul Szövetség befolyása. Tudjuk azt is, hogy a Turul Szövetség nem elégedett meg az önkéntesség elvével: már 1935-től követelte, hogy minden fiatal évente 1-2 hónap idejéig önkéntes mezőgazdasági munkát végezzen, az egyetemista korosztály még tanulmányai megkezdése előtt. Céljuk azonban a bolgár és a német munkaszolgálatok mintájára a fiatal korosztályok számára történő kötelezővé tétel volt, amely csak az 1939-es honvédelmi törvénnyel realizálódott. Ennek 230. §-a (1–6) részletesen szólt a kötelező közérdekű munkaszolgálat intézményének felállításáról, melynek értelmében a katonai szolgálatra alkalmatlan 21 és 24 közötti férfiak, illetve a rendezetlen állampolgárságú személyek (1–2. bekezdés) részére kötelező munkaszolgálatot kellett szervezni. A női munkaszolgálat ellenben ezután is – a már ismertetett 3.100-as rendeletnek megfelelően – az EÖM alatt önkéntes alapon működött tovább, s a jogszabály a főparancsnok és parancsnok mellé (a HM előterjesztése alapján) létrehozta a kormányzó által kinevezett Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője (KMOF) tisztséget.⁶¹⁵ Az EÖM szervezetében egyéb lényegi szervezeti-jogszabályi változás a továbbiakban 1944-ig nem következett be.

7. 2. Az EÖM és a kötelező honvédelmi munkaszolgálat viszonya⁶¹⁶

A hazai (és részben külföldi) történetírás, a holokausztkutatók az elmúlt évtizedek során néhány jelentős forráskiadványt, monográfiát és számos tanulmányt szenteltek a második világháború alatti zsidó munkaszolgálat témakörének, valamint számtalan munkaszolgálatos visszaemlékezés látott napvilágot.⁶¹⁷ Ezek kivétel nélkül azon-

⁶¹⁵ Címe: Budapest, V. kerület, Falk Miksa u. 9., Károly király laktanya.

⁶¹⁶ E fejezet kibővített változata megjelent: SZÉCSÉNYI András: Development and Bifurcation of an Institution. The University Voluntary Labor Service and the Compulsory Defense Labor Service of the Horthy Era *Hungarian Historical Review*, 2015/3., 542–576.

⁶¹⁷ Történetére elsősorban lásd Randolph L. BRAHAM: *A népiértés politikája. A holocaust Magyarországon*. I. Budapest, Belvárosi, 1990, 677–1474; Randolph L. BRAHAM: *The Hungarian Labor Service System, 1939–1945*. Boulder, East European Quarterly. Distributed by Columbia University Press, New York, 1997; Randolph L. BRAHAM: *The Wartime System of Labor Service in Hungary. Varieties of Experiences*. Boulder, Social Science Monographs, 1995. (Magyar nyelven: *A magyarországi háborús*

ban csak a kötelező katonai munkaszolgálatlal foglalkoznak, és nem szerepelnek bennük az egyetemi önkéntes munkaszolgálatlaltal való összefüggések.

Az EÖM sikerén felbuzdulva az egyetemi bajtársi egyesületek régi igényét magáévá téve az 1938 májusában miniszterelnökké kinevezett angolbarát, ám csakhamar a német orientációt kereső Imrédy Béla miniszterelnök hamar meglátta a RAD-ban lévő lehetőségeket. Források hiányában nem tudható, hogy az ekkoriban ismert angolbarát hírében álló Imrédy mért fordult e világszerte működő, de Magyarországon leginkább náci vonatkozású ismert intézmény felé. Tarnói Kostyál László már 1937 tavaszán memorandumban kérte Darányi miniszterelnököt, hogy az EÖM-öt minél előbb teljesítse ki és német mintára tegye kötelezővé. A magyar kormányfő ezt nem vállalta fel, de az Imrédy Bélához is eljutott dokumentum lehetett az első, amely a későbbi miniszterelnök, akkoriban még angolbarát bankvezető figyelmét a kérdés felé irányította.⁶¹⁸

A Darányi-kormány utolsó heteiben, a kormányfői poszt városmányosaként Imrédy Béla, elképzeléseit mintegy bevezetendő, 1938. május 2-ai képviselőházi beszédében elsőként hozta szóba

munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései. Szerk. Randolph L. BRAHAM. Budapest, TEDISZ–Szent Pál Akadémia, 1996); H. ELEK Mária: Női munkaszolgálat 1944. október 15-e előtt. *Holocaust Füzetek*, 1996/5., 43–46; HUÁK Heléna: *Lapátos hadsereg. Munkaszolgálat Magyarországon a II. világháborúban*, <http://musz.hdke.hu/> (2013); Éva KOVÁCS: The Experiences Hitler's Slaves. Life Stories of Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe of Hungarian Slave and Forced Labourers. In *Life Stories of Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe*. Eds. Alexander VON PLATO, Almut LEH, Christoph THONFELD. Oxford, Berghahn, 2010. 124–137; Egy „szerencsés” munkásszázad. *Volt munkaszolgálatosok visszaemlékezései, 1942–1945. Galánta, Kápolnásnyék, Győr, Mosonmagyaróvár*. Szerk. Mózes Tibor. Összeáll. SZIRTES Zoltán. Budapest, [Szirtes Zoltán kiadása], 1985; „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. I–II. Szerk. Karsai Elek. Budapest, MIOK, 1962; KARSAI László: *Holocaust*. Budapest, Pannonica, 1998; Robert ROZETT: *Conscripted Slaves. Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during the Second World War*. Yerushalem, Yad Vashem, 2014; *Iratok a kisegítő munkaszolgálat, a zsidóüldözés történetéhez*. I–III. Szerk. SZITA Szabolcs. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ, 2002; SZITA Szabolcs: *A munkaszolgálat Magyarországon 1939–1945. Hadtörténelmi Közlemények*, 2004/3., 817–857; SZITA Szabolcs: *Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez, 1944–1945*. Budapest, Kossuth, 1989; SZITA Szabolcs: *Történelmi áttekintés a munkaszolgálatról (1941–1945)*. *Holocaust Füzetek* 1993/2., 26–33; SZITA Szabolcs: *Munkaszolgálat Magyarország nyugati határán. A Birodalmi Védőállás építése 1944–1945*. Budapest, ELTE BTK, 1990.

⁶¹⁸ THARNÓI [KOSTYÁL] László: *Magyar munkaszolgálat*. I. m. 32–33.

a munkaszolgálat kötelező formában való működtetésének szükségességét, amely azonnal ezen intézményre irányította a figyelmet. Imrédy bemutatkozó kormányfői beszédében szavait továbbfűzte: a munkaszolgálat kötelezővé tételét a Turul és az EÖM eszmeiségéből merített társadalmi összefogás szükségességéből vezette le, egyúttal megerősítette és megelőlegezte mindazt, amiért néhány évvel korábban Kozma Miklós belügyminiszter határozott, ám sikertelen lépéseket tett. „A népi egység gondolatban és lélekben való összeforrást jelent. Ezt az összeforrást olyan intézményekkel is elő kell mozdítanunk, amelyek a nemzeti társadalom egyes rétegeit egymás szeretésére fogják vezetni. Éppen ezért programunknak egyik lényeges, igen gondos előkészítést igénylő pontja a kötelező munkaszolgálat bevezetése... [zaj, helyeslések és ellenkezések]... olyképpen, hogy a kötelező munkaszolgálat keretén belül az intelligencia ifjúsága megismerje a munkás és földműves ifjúság lelkiségét, [zaj, helyeslések és ellenkezések] hogy megtörténhessék az a kézfogás, amely – hiszem és vallom – egymás megbecsülésére, ezen keresztül különös lelki gazdagodásra fog vezetni. [...] Gondos előkészítést igényel ez a munka – mint említettem – nemcsak pénzügyi és anyagi hatásainál fogva, hanem azért is, mert a végrehajtásnak olyképpen kell történnie, hogy a nemzetnevelés szempontjai érvényesüljenek, hogy nem az értékek elszürkítése és a színvonal alászállása legyen a következmény, hanem a magasabb színvonal diadalra jutása ott is, ahol a színvonal egyéni kiküzdésének anyagi előfeltételei nem voltak meg” – deklarálta Imrédy.⁶¹⁹

Szónoklataiból ekkor még nem derült ki, hogy vajon az EÖM obligációjáról, vagy egy ezzel párhuzamos intézmény felállításáról, más társadalmi csoportra való kötelező kiterjesztéséről van szó. A kormányfő 1938. május 19-én az MTI vezetői értekezletén, az eucharisztikus világkongresszusra való készülődés jegyében is szóba ejtette a kérdést. Ennek apropója az lehetett, hogy Darányival ellentétben Imrédy Béla programjába vette a (német mintájú) munkaszolgálat hazai kötelezővé tételét. Kozma Miklós ekkoriban a következőket vetette papírra naplójában: „Imrédy Béla programját mindenki olvasta. [...] Ha valaki ezt a programot elolvassa, láthatja, hogy ennyire jobboldali programmal Magyarországon még egyetlen kor-

mány sem mert jönni. Ki mert volna gondolni Magyarországon akár fél évvel ezelőtt is a nemzeti munkaszolgálat megvalósítására? Nekem az egyik régi és kedves ideám. Alkalmas arra, hogy egy sereg magyar bűnt és hibát kiküszöböljön. De más vonatkozásai is vannak és az emberek meg sem értik, hogy a jobboldali politika szempontjából micsoda erőt jelent. Imrédyről, aki tisztviselő volt, pénzügyi, gazdasági élet egyik vezetője, aki egy egész életet konkrétumok keresztülvitelével töltött el, és aki el tudta érni, hogy a Magyar Nemzeti Bank olyan kitűnően meg van alapozva, fel lehet tételni, hogy nemcsak vezércikket ír, hanem amit mondott, azt meg is csinálja. Nekünk most fokozottabb energiával és odaadással kell szolgálnunk az ő programját, amely a jobboldali nemzeti realitások programja és amelyen keresztül az országot szolgáljuk.”⁶²⁰ Imrédy 1938. május második felében terveiről tájékoztatta a honvédelmi minisztert, aki az EÖM főparancsnokától, vitéz Szinay Bélától azonnali állásfoglalást és az esetleges bevezetéshez szükséges terv kidolgozását kérte.

Szinay 1938. június 1-én tájékoztatta a honvédelmi minisztert a következőkről: „A magyar munkaszolgálatnak a közeljövőben várható kötelezővé tétele kívánatossá teszi, hogy a fenti főparancsnokság a németországi és bulgáriai kötelező munkaszolgálati kötelezettség szervezetéről (létszám, munkatáborok száma, kikre terjed ki a munkaszolgálati kötelezettség és milyen időtartamra, kik a vezetők, illetve állandó parancsnokok s kik töltenek be ideiglenesen vezetői illetve parancsnoki helyeket; a munkaszolgálatosok élelmezési ki-
szabta [sic!] és zsoldkimérete, ruházata és felszerelése; évi összköltségkihatás és évi teljesített összmunkaérték; a munkaszolgálatosok milyen kedvezményekben részesülnek az elhelyezkedésnél, illetve a közterhek viselése terén) tájékozódást szerezzen. Kérem az alulírott főparancsnokságnak a Németországban és Bulgáriában működő külképviseleteinek útján a fent megjelölt szervezési adatokhoz való mielőbbi juttatását. Egyben jelentem, hogy a főparancsnokság súlyt helyez arra, hogy a volt németosztrák területek⁶²¹ munkaszolgálati vonatkozásban most folyó átszervezésének adatairól tudomást

⁶¹⁹ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház-napló. XVIII. kötet. Budapest, Athenaeum, 1938, 604–605.

⁶²⁰ MNL OL K 429, Kozma Miklós iratai, Mikrofilm-dobozszám: 3933., 132.

⁶²¹ Ausztria Németország általi bekebelezésére (Anschluss, 1938. március) utal.

szerezhessen.”⁶²² Ezt követően a miniszterelnökség tovább informálódott. Augusztus 1-jén ankétot hívtak össze, ahol Kulcsár István miniszteri tanácsos mint az értelmiségi ügyek kormánybiztosa a munkaszolgálat addigi eredményeit és a jövő terveit ismertette. Beszámolója szerint „a munkatáborok rendkívül alkalmasak arra, hogy az ifjúság nevelése mindenféle szélsőséges agitációtól elvonva, a helyes mederben folyjék és az indulatok kiélése helyett a nemzeti munkára valós nevelésen dolgozódjanak fel a fiatalos energiák”. Ki nyilvánította a táborok fokozatos kötelezővé tételét. A fokozatosság jegyében a tervek szerint a főiskolások és egyetemisták számára lesz kezdetben kötelező és csak később „az egyéb kategóriákra is”.⁶²³

Szinay kérelmének megfelelően a honvédelmi tárca elnöki osztálya utasította a szófiai katonai attasét, hogy a bolgár munkaszolgálatról (trudovákok) szerezzen adatokat, és készítsen jelentést a HM elnöksége számára: ez 1938. augusztus 9-én megtörtént. Ugyancsak utasították a berlini katonai attasét hasonló jelentés megtételére. Ennek továbbítása 1938. augusztus 30-án kelt. A német jelenés nem volt más, mint az „Arbeitsdienst” című német könyv a témáról.⁶²⁴ Vitéz Fábry Dániel tábornokot pedig megbízták, hogy dolgozzon ki a munkaszolgálat kötelező átalakításáról törvényjavaslatot. Fábry szerint a munkára kötelezettek természetesen más társadalmi csoportból rekrutálódnak, de a cél, a társadalmi felelősségvállalás azonos lesz az EÖM-mel, jelesül, hogy „úgy a fizikai, mint a szellemi munkával foglalkozó munkaszolgálatosok teljesen összekeveredjenek, a fizikai munkás ismerje meg és becsülje meg a szellemi munkát, a szellemiekkel foglalkozók pedig becsüljék meg a fizikai munkát”.⁶²⁵ A gyakorlati terveket Szinay Béla Kulcsár István miniszteri tanácsossal, az értelmiségi munkanélküliek kormánybiztosával együtt készítette el. Ezekből nyilvánvaló lett, hogy az EÖM gyakorlati munkavégzését ültetik majd át. Továbbá ugyancsak hasonlóan az EÖM-höz, fontos szempontként kezelték, hogy a munkála-

⁶²² HIL A Magyar egyetemi és Főiskolai Munkaszolgálat Főparancsnoksága. HM 1938 eln. B. oszt. BÉV. 23269. 1–2.

⁶²³ Fokozatosan valószínűsítik meg a kötelező munkaszolgálatot. *Dunántúli Hírlap*, 1938. augusztus 7., 5.

⁶²⁴ HIL A Magyar egyetemi és Főiskolai Munkaszolgálat Főparancsnoksága. HM 1938 eln. B. oszt. BÉV. 23269., 3–10.

⁶²⁵ [sz. n.]: Szombaton bevonult ötezer munkaszolgálatos. *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1939. július 14., 7.

tok ne legyenek befolyással a munkanélküliek lehetőségeire, ennek megfelelően pedig az útépités, lecsapolás fog továbbra is dominálni: „Természetesen kellő gondoskodás történik a munkatáborok szociális célkitűzéseinek százszázalékos érvényesüléséről is. A közérdekű munkák elvégzése mellett a munkatáborok tagjai, a különféle tanfolyamokat elvégzett oktató parancsnokok és oktatók vezetésével esténként különféle előadásokon vesznek részt, amelyeken nemzeti célú problémákat, a munkatáborok közösségét ismertetik.”⁶²⁶ Szinay augusztus 7-én arról tájékoztatta a sajtót, hogy a kormány programja ez ügyben „már teljesen kidolgozott”. Napokon belül bemutatják. „Az új munkatáborrendszer a már meglévő struktúrájára épül.”⁶²⁷

A következőkben nem célunk a kötelező honvédelmi munkaszolgálat megalakulásához vezető útról értekezni, csupán az egyetemi önkéntes munkaszolgálatához való viszony kapcsán ismertetjük annak történetét. Az 1939: II. tc., a honvédelmi törvény megteremtette a honvédségen belüli közérdekű kisegítő⁶²⁸ munkaszolgálat jogi alapját. A jogszabály 230. §-a (1–6) részletesen szolt a kötelező közérdekű munkaszolgálat intézményének felállításáról. A jogszabály értelmében a katonai szolgálatra alkalmatlan 21 és 24 év közötti férfiak, illetve a rendezetlen állampolgárságú személyek (1–2. bekezdés) részére kötelező munkaszolgálatot kell szervezni.⁶²⁹ Ha megvizsgál-

⁶²⁶ [sz. n.]: Nagyarányú közmunkák valósulnak meg a munkatáborrendszer révén. *Zalai Hírlap*, 1938. augusztus 6., 1.

⁶²⁷ [sz. n.]: Nagyarányú közmunkákat valósít meg a kormány a munkatáborrendszer révén. *Zalai Közlöny*, 1938. augusztus 7., 2. A párhuzamos intézmények közti összefüggésekre és a nemzetközi előzményekre utal az EÖM 1939 tavaszán kiadott népszerűsítő füzeté is: Az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálat Főparancsnokságának Tájékoztatója 1939. [sz. n.]. Kiadja a Turul Sajtóvállalat, 1939.

⁶²⁸ Az intézményt a továbbiakban kötelező munkaszolgálatnak vagy kisegítő munkaszolgálatnak nevezzük.

⁶²⁹ A parlamenti bizottság eredetileg – ezúttal is német intenció nyomán – a nők is igénybe vette volna kötelező munkaszolgálatra, de ettől végül eltekintettek. Csicsery-Rónai István bizottsági elnök 691. számú jelentése szerint: „A szabályozás mikéntjének meghatározásánál az együttes bizottság azt tartotta szem előtt, hogy a nők közérdekű munkaszolgálatának elsőrendű célja a nemzet egyes rétegeinek egymáshoz közelebb hozása és a falusi lakosság kultúrájának a magasabb képzettségű rétegekkel való közvetlen érintkezés révén emelése – ennél fogva csak az e feladatok ellátására alkalmas magasabb iskolai végzettséggel rendelkező s tizenhatodik életévüket már betöltött nőknek (a családvédelmi szempontokra való tekintettel természetesen csak a hajadonoknak) – közérdekű munkaszolgálatra való felvételét találta megengedhetőnek.” A bizottsági elképzelés eredetileg ráadásul a férfiak munkaszolgálatát sem csak

juk a sorok között meghúzódó tényleges mondanivalót, akkor nem állíthatjuk azt – amint az másutt olvasható –, hogy semmi köze sincs az EÖM-höz. Épp ellenkezőleg: igaz ugyan, hogy katonai jellegű és kötelező, de mégis munkatáborokban eltöltendő munkaszolgálatról írt a törvény, ráadásul éppen a 21 és 24 életév közötti (egyetemista és főiskolás korú) korosztályt célozta. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a Turul munkaszolgálatának, valamint az EÖM-nek is határozottan katonai jellegű volt, még eklatánsabb a közöttük lévő összefüggés. Ítéletünkben legnagyobb súllyal azonban a törvény 5. bekezdésében foglaltak esnek: „Közérdekű munkaszolgálatra törvényes képviselőjének beleegyezésével önkéntes jelentkezés alapján minden olyan tizenhatodik életévét betöltött hajadon is felvehető, aki a középiskola negyedik osztályát sikerrel elvégezte vagy azzal tanulmányi szempontból egyenlő értékű iskolai végzettséggel rendelkezik. Az (1)–(4) bekezdés rendelkezései a jelen bekezdésből folyó eltérésekkel erre az esetre is irányadók.” Utóbbi mondat nem jelent mást, mint az alsó korhatárát kibővített egyetemi munkaszolgálat – meglehet nem kötelező – becsempészését a honvédelmi törvénybe. Az érvelést alátámasztja az is, hogy a HM előterjesztésére, a kormányzó által, Bartha Károly honvédelmi minisztersége alatt kinevezett Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője (KMOF),⁶³⁰ e posztján első vitéz

21–24 éves korban és egy ízben igénybe vehetőnek akarta, hanem ezt kitágította volna. MNL OL K2 Képviselőház és Nemzetgyűlés általános és elnöki iratai. 563. csomó, 123. A honvédelemről.

⁶³⁰ A Honvédelmi Minisztériumban egyébként 1939 elejétől létesült Munkaszolgálati és Munkaügyi Csoport, amely a katonai irányítás alatt álló közérdekű munkaszolgálat és egyéb munkasalakulatok ügyeit intézte és irányította. Ennek vezetője a KMOF volt. A csoport osztályokból állt (a HM 41–48. osztályai). Ezek egyike, a 41. osztály feladata volt, hogy megszervezze és ellássa a „katonai (közérdekű, kisegítő, különleges) munkasalakulatok, továbbá a katonai vezetés alá helyezett egyéb munkaszolgálatos összes ügyeinek intézését. A szerző köszöni Számvéber Norbertnek és Bonhardt Attilának a 2011-ben kapott információt.

A KMOF-nek is beleszólása volt az egyetemi és főiskolai diákegyesületek 1939 óta tervezett átszervezésébe: a HM felé ismertette elképzeléseit, amelyben szerepelt, hogy ennek egész intézménye a HM hatáskörébe kellene, hogy átmenjen. Szeptemberben már intencióját, miszerint „a leveletintézmény keretében kellene a főiskolai ifjúságot bizonyos önálló szervezettel felruházni”, a HM elnöki osztálya is magáévá tette. A HM és a VKM azonban ezt a tervet elvetette. HIL I/116. Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója, 1941. augusztus 30., 1941. szeptember 20.

Fábry Dániel tábornok⁶³¹ (a Turul-munkaszolgálat egykori propagálója a HM-ben,⁶³² s aki már az EÖM-ben 1937–1938-ban szerepet vállalt!) rendelkezése szerint azoknak az ifjaknak, akik 1939. május 17. előtt részt vettek egyetemi önkéntes munkatáborban, munkatábori idejüket beszámítják az esetleges közérdekű munkaszolgálatba, aki ezt követően vesz részt, azét viszont már nem.⁶³³

Fábry Dániel egyébként már az 1937. évi közigazgatási továbbképző tanfolyamon is az EÖM és egy elképzelt jövőbeli kötelező munkaszolgálat szoros ok-okozati viszonyáról értekezett: kiemelte, hogy utóbbinak valamiképpen a német RAD és a bolgár munkaszolgálat szervezetéhez és tartalmához kell igazodni. Ecsetelte az európai önkéntes és kötelező rendszerek szerinte pozitív szerepét a gazdaság- és szociálpolitikában, honvédelmi előképzésben. Fábry nem felejtette el hangsúlyozni, hogy a Turul Szövetség mellett az Újszászy és Szabó Zoltán vezette sárospataki falukutatók indították el az első munkatáborokat, amelyek alapján megszerveződött az EÖM rendszere. A katonatiszt ezen túlmenően, 1937-ben a jövőbeli kötelező munkaszolgálat munkatervét, feladatait is az EÖM-ről kopírozta.⁶³⁴ Fábry gondolatait vitte tovább és bővítette ki az 1939. évi közigazgatási továbbképző tanfolyamon vitéz Szinay Béla, akinek gondolatai, tervei – okkal feltételezhető – azonosak a fentebb említett, Imrédy miniszterelnöknek 1938 májusában megküldött jelentésével. Előadása már az új honvédelmi törvény beiktatása után született, de Fábryhoz hasonlóan nyomatékosan felhívta a figyelmet a német RAD, a Turul-munkaszolgálat, az abból kifejlődött EÖM és az EÖM-öt alapul vevő, kiteljesítő kötelező honvédelmi munkaszolgálat rendszere, működése és céljai közötti hasonlóságra. Szinay a kisegítő munkaszolgálatot és az EÖM-öt azzal is összekapcsolta, hogy voltaképpen a két szisztéma a „Magyar Nemzeti Munkaszolgálat” két ágát jelentik. Úgy sejtette azonban, hogy az EÖM műkö-

⁶³¹ A KMOF posztját Fábry Dániel 1940. február 29-én átadta Stemmer László ezredesnek. HIL Vezérkari Főnökség, 1939. 3387/Eln. A KMOF. ügykör átadásáról illetve átvételéről szóló jegyzőkönyv, 1940. február 19

⁶³² [sz. n.]: Munkatáborok Magyarországon. *Bajtárs*, 1938. január 14., 4.

⁶³³ Munkaszolgálatos kézikönyv. I. m., 12.

⁶³⁴ FÁBRY Dániel: *Munkaszolgálat*. Budapest, [k. n.], 1938, 1–22. E programfüzetben a kötelező munkaszolgálat öt funkcióját jelölte meg, amely részben ugyancsak egyezett az önkéntes rendszerekkel: nemzetvédelmi, erkölcsi nevelési, közegészségügyi, gazdasági, szociális és katonai funkciók.

dése hamarosan véget ér, midőn kijelentette: „Ezzel le is zártam az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatát [sic!],⁶³⁵ mert már nyomába lépett a kötelező munkaszolgálat.” A történelem szavait nem igazolta, Szinay mindenesetre részletekbe menően ismertette a kettő közötti összefüggéseket. Taglalta az EÖM táborrendszerét évről évre fokozatosan kibővítő (1939-ben 4000 főt, 1945-ben 44 000 munkaszolgálatost foglalkoztató), de tartalmát lényegileg meg nem változtató kötelező munkaszolgálat tervezetét, amelyben zsidóellenes diszkrimináció nem bukkant fel. Érdekesként megemlíthető, hogy az EÖM táborelnevezéseinek hatására a kötelező munkaszolgálat körzetparancsnokságait a hét vezérről kívánta elnevezni.⁶³⁶ Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a két munkaszolgálatos rendszer vezetői azonos módon, egyértelműen és meggyőzően fejtették ki az önkéntes és kötelező szisztémák közti viszonyt. Az EÖM főparancsnoka a fenti, nyomtatásban napvilágot látott nagyívű előadása mellett további hét jelentést készített 1939 decemberében a VKM számára, amelyben egyebek mellett az EÖM és a kötelező munkaszolgálat viszonyát ismét görcső alá vette, és a korábbiakkal megegyező megállapításokat tett.⁶³⁷

A két párhuzamos rendszer relációját erősíti a honvédelmi törvényjavaslat országgyűlési vitája során elhangzottak hozzászólások. Bartha Károly honvédelmi miniszter 1938. december 7-én nyújtotta be az országgyűlésben a törvényjavaslatot, egyúttal a bizottságoknak is megküldve véleményezésre. 1939. január 13-án terjesztette be az országgyűlésbe a véderő, közjogi, közigazgatási, közgazdasági, közlekedési és igazságügyi bizottság a jelentését a törvényjavaslatról. Ennek megfelelően módosították és a parlamenti tárgyalásra elsőként január 17-én került sor. Összesen 32 hozzászóló volt, akik közül csupán a két szociáldemokrata képviselő nyilvánított ellenvéleményt. A kormánypárti és szélsőjobboldali ellenzék azonban ünnepelt, és csupán néhányan nyilvánítottak tartalmi észrevételeket a benyújtott törvényjavaslatra. Ember Sándor képviselő szerint: „A munkaszolgálatlalt már kísérleteztünk az elmúlt esztendőben. A főiskolai ifjúság igen szűk keretben megtette azt, hogy külföldi

⁶³⁵ SZINAY Béla: *Magyar Nemzeti Munkaszolgálat*. I. m., 26.

⁶³⁶ SZINAY Béla: *Magyar Nemzeti Munkaszolgálat*. I. m., 1–42.

⁶³⁷ MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Szinay Béla főparancsnok jelentése, 1939, 5–17.

példák alapján önkéntes munkatáborok útján próbálta ennek az intézménynek Magyarországon való bevezetését is elősegíteni. Azok a kísérletek, amelyeket ezen a téren végeztek, teljes mértékben igazolták a várakozásokat és én nem tehetek mást, minthogy őszinte elismerésemet és köszönetemet fejezem ki a honvédelmi miniszter úrnak azért, hogy a törvényjavaslat megszerkesztésénél erre az intézményre tekintettel volt.” A törvény – folytatta Ember Sándor – nem zárja ki, hogy önkéntes egyetemi munkaszolgálat továbbra is létezen, hiszen ezt indokolja a végtelen sok közmunka is, amely csupán magángazdaságokban nem képzelhető el.⁶³⁸ Mások kiemelték a Turul és az EÖM munkatáborainak úttörő szerepét, amely mintegy előképet adott a honvédelmi kötelező munkaszolgálat számára. Toperczer Ákosné azt szerette volna elérni, ha a nők számára – a német RAD-hoz hasonlóan – kötelezővé teszik, mert az eljövendő totális háborúban a nők honvédelmi szerepe ugyancsak felértékelődik majd.⁶³⁹ Toperczer érveit végül nem építették be a megszavazott törvénybe, amit 1939. február 15-án már a felsőház is (tizenöt semmitmondó hozzászólás után) módosítás nélkül fogadott el.⁶⁴⁰

A törvényt szabályozó, március 10-én azonnali hatállyal kiadott 130/1939. Főpk. eln. sz. rendelet tervezete ugyancsak érintette a két munkaszolgálat viszonyát: „Nemzetnevelő feladattal bíró vagy a honvédségbe sorozott és kiképzési célokat szolgáló munkaszolgálat szerveztessék-e. A döntés az utóbbi mellett történt, de továbbra is fenntartotta és szükségesnek jelölte meg az Egyetemi és Főiskolai Munkaszolgálatot és ennek keretébe utalta a honvédelmi törvénynek a közérdekű munkaszolgálatot szabályozó 230. §-ában megjelölt önkéntes alapon fennálló női munkaszolgálatot is.”⁶⁴¹

A munkaszolgálat kötelezővé tételekor a zsidótörvények (1938: XIV. tc. és az 1939: IV: tc.) kellő háttérrel adtak ahhoz, hogy a Honvédelmi Minisztérium vezetői, osztályai megkezdjék „a zsidókérdésnek a hadseregben belüli megoldását”. Eljött az első lépés, hogy – felmenőiknek az 1848–1849. évi szabadságháborúban való részvételét, az első világháborús helytállásukat, áldozatukat figyel-

⁶³⁸ *Képviselőházi Napló*. 1939. január 20., XXI. kötet., 372–377.

⁶³⁹ *Képviselőházi Napló*. 1939. január 18., XXI. kötet., 278–280.

⁶⁴⁰ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. *Felsőház-Napló*. IV. kötet. Budapest, Athenaeum, 1939, 1939. február 3–4., 41–81.

⁶⁴¹ MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Szinay Béla főparancsnok jelentései, 1939, 10.

men kívül hagyva – a törvény értelmében a zsidókat eltiltsák a fegyveres szolgálattól. A jogszabály és annak tartalma, megvalósulása ugyanakkor a kezdeti időszakban még egyáltalán nem irányult a zsidóság ellen.

Ezt támasztja alá a vezérkari főnökség (HM, 1/a. osztály) 1939. márciusi osztályértekezletének jegyzőkönyve is. Itt ugyanis célként azt tűzték ki, hogy – a törvény 91. és 230. §-ai értelmében – „bizonyos munkakiképzést” folytassanak. Az egész ülészak a munkaszolgálatot a szakmunkás- és munkáshiány pótlására látta hivatottnak azok számára, akik katonai szolgálatra alkalmatlanok. A felvetett terv szerint a mintegy 3000–5000 ilyen egyént valamilyen, három hónap időtartamú tömegmunkára (útépítés, vasút) vezényel, míg közülük a szakmunkásokat gyári szakmunkára osztanak be. Végül az 1/a. osztály felszólította a 10. osztályt, hogy az alkalmatlanok statisztikáját foglalkozási ágak szerint ossza szét, és bocsássa a Legfőbb Honvédelmi Tanács rendelkezésére, ez pedig készítsen el egy tervezetet a két munkaszolgálat pontos szabályozására, és küldje meg az 1/a. osztálynak.⁶⁴² Az április 24-ei vezérkari értekezleten a közérdekű munkaszolgálat kiépítésének konkrét lépéseiről volt szó a miniszterelnökség előterjesztésének alapján. Ennek értelmében a munkaszolgálatosok három hónap „közérdekű munkaszolgálatra” kötelezendők. Munkaszolgálatra három hét kiképzés után 14 és 42 éves életkorú férfiak, valamint 16 és 42 életév közötti nők hívhatóak be. 6000 szakmunkás, 14 000 tömegmunkás éves kiképzésével számoltak, amely arány esetleges háborús konfliktus idején 75 000–250 000 főre növelhető, ez esetben egy-három hét kiképzés nyomán a 14–42 éves férfiak és a 16–42 éves nők hívandók be. A HM alá besorolt KMOF alatt működő századokban, táborokban élő munkaszolgálatosoknak egyenruha és – az EÖM diákmunkásaival azonos – napi 20 fillér zsold járt. Felállítási költségként 2 200 000 pengővel számoltak, az első behívások idejét 1939. július 1-jében és október 1-jében határozták meg.⁶⁴³ A tanácskozás (amelyen a VKM illetékeinek nem volt hozzáfűznivalója) eredményeképpen készítette el

⁶⁴² HIL Vezérkari Főnökség 1939. 1/a. 3415/eln. 519–522., 277/1237–1256. mikrofilm, Munkaszolgálat szabályozása [o. n.].

⁶⁴³ HIL Vezérkari Főnökség iratai, 1939. 1/a. 21488/eln. 1–4. 277. Tanácskozás a kötelező munkaszolgálatról, és

HIL Vezérkari Főnökség iratai, 1939. 1/a. 3959/eln. 1–18. Tanácskozás a kötelező munkaszolgálatról [o. n.].

a HM a munkaszolgálat általános elveit és megszervezésének mértékét szabályozó 5070/1939. ME. számú rendeletet.⁶⁴⁴ 1939. július 1-én a HM elnöki osztálya utasítást adott, hogy Fábrý Dániel tábornok elnöklete alatt július 13-án tartsanak értekezletet, amelyre a HM kéri az illetékes VKF osztályok vezetőinek megjelenését. Ez megtörtént, az elnöki osztály képviselője azt a benyomást szerezte, hogy az intézmény „még a kezdeti nehézségekkel küzd”. Fábrý szerint „a közérdekű munkaszolgálatnak azok lesznek a tagjai, akik már belenyugodtak abba, sőt egyesek örömmel vették tudomásul, hogy katonai kötelezettségüknek nem kell eleget tenni. Ha ezeknek az egyéneknek, mint a kötelező munkaszolgálat tagjainak a felszerelése, elhelyezése, élelmezése, stb. nem üti meg a kívánt mértéket, akkor többet ártunk az ügynek, mint használunk, a honvédség ellenes érzületet ezekben az emberekben felkeltjük. A felszerelés, elhelyezés, élelmezés kérdése még sok kívánnivalót vet fel [...]”. Pedig a július 13-ai értekezlet eldöntötte, hogy július 1-én az első turnus fel fog állni.⁶⁴⁵ A megszervezéshez és lebonyolításhoz az elnöki osztály nyugállományú katonatiszteket és az EÖM tisztjeit vette igénybe.

A korabeli sajtó a két munkaszolgálatos rendszer összefüggéséről a fentiekkel rokon szellembe tudósított: ez a vélekedés politikai orientációtól függetlenül az országos és a lokális sajtóban egyaránt rendre felbukkant. Fontos megemlíteni Tarnói Kostyál Lászlónak az 1939 tavaszán napvilágot látott *Magyar munkaszolgálat* című könyvét. Az ekkor már a nemzetiszocialista mozgalomban is tevékenykedő szerző művében a Turul-munkaszolgálatát, az EÖM táborait és a kötelező honvédelmi munkaszolgálatot – egyebek mellett – közös nevezőre hozta: egyértelműen leszögezte, hogy a kötelező munkaszolgálat az előbbi kettőből fakadt, annak tulajdonképpen kiteljesedését jelenti, amely ugyancsak a vidám, közösségi társas élet színterévé válhat. Igaz ugyan, hogy az Imrédy-féle kötelező jellegű

⁶⁴⁴ 5070/1839. HM. sz. rendelete a közérdekű munkaszolgálat szabályozása tárgyában (1939. május 12.). E rendeletet és a megelőző tervezetet és minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvét idézi: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” I. m., 64–71.

⁶⁴⁵ HIL Vezérkari Főnökség 1939. 1/a. 4038/eln., 277/1305–1328. mikrofilm. Értekezlet a közérdekű munkaszolgálat tárgyában, 1–4 és HIL Vezérkari Főnökség 1939. 1/a. 4003/eln., 277/1305–1328. mikrofilm.. Értekezlet a közérdekű munkaszolgálat tárgyában, 1–4.; HIL Vezérkari Főnökség 1939. 1. 4070/eln., 277/1305–1328. mikrofilm. 1–5. Értekezlet a közérdekű munkaszolgálat tárgyában; HM Vezérkari Főnökség 1939. 1. 4109/eln., 277/1305–1328. mikrofilm.. Értekezlet a közérdekű munkaszolgálat tárgyában, 1–5.

szervezetet nem tartotta megfelelőnek, hanem azt – ideológiai és szervezeti vonatkozásban egyaránt – határozottan a nemzetiszocialista RAD mintájára átalakítandónak jelölte meg, s művében ennek az átalakításnak részletes, nemegyszer fantasztá elképzeléseivel állt elő.⁶⁴⁶

Az 1940-ben kiadott, a kisegítő munkaszolgálat *Munkaszolgálatos Kézikönyve* egyenesen a rendes honvédségi kiképzéshez hasonlította mind az EÖM, mind pedig a kötelező munkaszolgálat szisztémáját, ezáltal felértékelve a munkaszolgálatos tábor. A munkából látható, hogy a megváltozott jogi és politikai viszonyok között a munkatáborozás tartalma az EÖM-höz képest lényegileg nem módosult: „A közérdekű munkaszolgálatra vonatkozó végrehajtási rendelet szerint a munkatábor katonailag szervezett munkasalakulat; a munkaszolgálati kötelezettségnek a kerete. A tábor (barakk, sátor, stb.) a zászlóalj ott-hona. Innen indul ki a napi élet és ide tér vissza. Hajnalhasadtával (kb. 5 órakor) megszólal az ébresztő. A pihenésből, nyugalomból egyszerre lüktető vérkeringés támad. A szokásos reggeli torna, tisztálkodás, valamint a körlet rendbe szedése, a szobarend helyreállítása után ott párolog a csajkában a friss meleg reggeli. A század hamarosan sorakozik és megindul munkahelyére. Alig emeli fel fejét a nap, máris keményen duzzadnak az izmok. Épül az Út! Forr a munka! Repülnek az órák és hamar itt a dél ideje. A századok egymásután vonulnak be körletükbe. Kihallgatás következik. Hamarosan felhangzik az ebédre hívó kürt szava. Majd egy-két óra pihenés, fürdés. A délutáni rövid munka után katonai kiképzés vagy fegyelmező gyakorlat, majd nemzetvédelmi előadás következik. Parancshirdetés és gyengélkedő vizsga s megkezdődik a szabadidő vacsoráig, illetve takarodóig. Mindenki a maga kénye-kedve szerint tölti el az idejét. Pihen, dolgozik, levelet ír vagy szórakozik. Így tagozódik a munkaszolgálatos egy napja. A vasárnapok és ünnepnapok természetesen eltérnek a hétköznapi ütemétől. A tábori istentisztelet áhítata, a nagy pihenés vagy kimenő felszabadító nyugalma, a tábortűz rőt lángja mellett felcsendülő dal jelentik a felejthetetlen változatosságot. [...] A munkaszolgálatosnak még a kemény, verejtékes munkában eltöltött napjai is telve vannak derűvel, vidámsággal, felejthetetlen élményekkel. A tábori élet a leg-egészségesebb férfielelet.” Aki 1939. május 17. előtt részt vett valame-

⁶⁴⁶ THARNÓI [KOSTYÁL] László: *Magyar munkaszolgálat*. I. m., 1–64.

lyik EÖM-táborban, annak munkatábori idejét beszámították a közérdekű munkaszolgálatba, aki ezt követően vett részt, már nem.⁶⁴⁷

Az EÖM és a kötelező munkaszolgálat 1941-ig, Magyarország hadba lépéséig hozzávetőlegesen valóban ugyanazt az igényt elégítette ki,⁶⁴⁸ s ezt nem befolyásolta a gyengébbik nem önkéntes honvédelmi munkaszolgálatának megteremtése sem, amely a 16 éven felüli nőket 1940 decemberétől önkéntes alapon hadiüzemi munkára utalta.⁶⁴⁹ A hasonlóság miatt a kezdeti időszakban előfordult, hogy a két intézményt összekeverte a sajtó.⁶⁵⁰ 1939. július 15-én, illetve szeptember 20-án állították fel az első kötelező munkaszolgálatos zászlóaljakat (amelyek működését a törvény 230. §-a alapján kiadott 5070/1939. ME sz. rendelettel szabályozták) tíz településen (köztük Zamárdiban és Hódmezővásárhelyen),⁶⁵¹ az illetékes hadtestparancsnokságok alá beosztva. (Megjegyezzük, hogy a zászlóalj-struktúra szintén a német RAD-ben alkalmazott, területi egységek és Battalion-egységek magyar átültetésének minősíthető.) Bartha honvédelmi miniszter június 27-én a korábbiakkal egybevágóan kijelentette a hadtestparancsnokoknak: „C általában egyrészt a nemzeti irányú nevelés, másrészt a közérdekű és közhasznú kiképzés és munka végzése, a honvédség szempontjából pedig honi munkás és üzemi alakulatok képzése [lesz].”⁶⁵² Bevonulási kötelezettség a 21. életévüket már igen, de 24. életévüket még nem betöltött, a rendes honvédségi szolgálatra alkalmatlannak nyilvánított fiatalokra vonatkozott: összesen hatezer

⁶⁴⁷ Munkaszolgálatos kézikönyv. I. m., 112. [idézet], 116–117.

⁶⁴⁸ A felsőoktatási intézmények pedig ettől fogva minden év augusztus második felében ki kellett, hogy értesítsék a HM utasításaiban évről évre megszabott korosztályok munkaszolgálatos tagjai számára a bevonulási kötelezettségüket (1939-ben az 1919-ben születetteket, 1944-ben az 1923-ban születetteket). A behívók listája a legtöbb egyetemi levéltárban hiányzik, töredékes. Legteljesebben itt található meg: PPTE HK KL Pázmány Péter Tudományegyetem, Hittudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 66–67. doboz.

⁶⁴⁹ 1940. évi 6.570. ME sz. rendelete a nők önkéntes honvédelmi munkájának szervezésével kapcsolatos végrehajtási rendelkezések megállapításáról (1940. 12. 15.). MRT 1940. III. k., 3303–3311.; A nők önkéntes honvédelmi munkájának szervezete tárgyában kibocsátott 1940. évi 1.080. ME sz. rendelet. MRT. 1940. I. k., 36–38.

⁶⁵⁰ „A Közérdekű Önkéntes Munkaszolgálat [sic!] ünnepélyesen megkezdte a munkát.” *Magyar Újság* Képes Melléklete, 1939. augusztus 6., 2.

⁶⁵¹ HIL Vezérkari Főnökség 1939, 4148/Eln. 32 487/Eln. 10., 4. Közérdekű munkaszolgálatra való behívás.

⁶⁵² HIL Vezérkari Főnökség, 1939, 4167/Eln., 95 045.sz., 1. Közérdekű munkaszolgálat megindulása.

főre. Az első csoport munkája augusztus 1-jén vette kezdetét Balatonzamárdiban és Makón, „ünnepélyes keretek között”, „Munkához!” felkiáltással. E két zászlóalj közhasznú munkát (mocsárlecsapolás és földfeltöltés a terület termőfölddé tétele érdekében),⁶⁵³ a maradék hét viszont honvédelmi munkát végzett (üzemi hadiipari századot alakítottak belőlük, és ilyen üzemeknél kaptak kiképzést és munkát). Lát-ható, hogy a munkabeosztás azonos volt az EÖM munkafeladataival, ami nem is csoda, hiszen az első közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljakat az EÖM szervezte meg!⁶⁵⁴ (Sőt, a zamárdi mocsári munkát a helyi főjegyző közbenjárására Szinay Béla már 1937-ben tervbe vette.⁶⁵⁵) További összefüggést jelentett, hogy az EÖM korábbi tapasztalatai alapján a fiatalok, az ott szokásos lelkesítő dalokat énekelve vonultak be a táborokba.⁶⁵⁶ A zamárdi táborban a következő nótát énekeltek: „Csengjen a dal az ajkadon, lelked dala / Munkára lelkesítsen minden szava! / Csak az a nemzet lesz tetteiben hős / Melynek minden fia bátor, erős!”⁶⁵⁷

A munkaszolgálat iránt megnyilvánuló ekkori általános lelkesedés közepette egy korabeli cikk megjegyezte, hogy a bevonulóknak a táborozás „különös örömet” kell, hogy jelentsen, mert azzal a tudattal hagyják el a táborokat, hogy ők is ugyanolyan nemzetvédő munkát végeznek, mint a katonák.⁶⁵⁸ Az EÖM és a közérdekű munkaszolgálat

⁶⁵³ A 300 holdas zamárdi nádas lecsapolását a minisztertanács engedélyezte. A Fábry Dániellel kötött szerződés értelmében a község ennek fejében köteles gondoskodni az itt dolgozó ötszáz kisértő „muszos” elhelyezéséről és ételmezéséről. A Cserkészszövetségtől kapott községi sátrakat és eszközöket használták, a táborhelyre pedig a tihanyi apátság biztosított területet szántódi birtokán. [sz. n.]: Az első kötelező munkaszolgálat a Balatonnál. *Balatoni Kurír*, 1939. július 27.; [sz. n.]: Az első kötelező munkaszolgálat Somogyban. *Somogyi Újság*, 1939. július 29., 1.

⁶⁵⁴ HIL A. M. Kir. Honvédelmi Minisztérium 1939. működése. Jelentés. HM 1940 eln. oszt. I. tétel, 49343., 90–124.

⁶⁵⁵ [sz. n.]: [c. n.] *Balatoni Kurír*, 1937. június 9., 6.

⁶⁵⁶ A vidám, de legalábbis semmi esetre sem nehéz, megalázó jellegű munkát leginkább a fotók érzékeltetik: az egyik képen Fábry Dániel látható, a „muszosok” pedig szürke ruhában, „M”-gallérmegjelöléssel, lapáttal a kezükben vidáman dolgoznak, illetve fürdenek, pihennek. *Függetlenség*, Képes Melléklet, 1939. augusztus 6., 4–5; *Nemzeti Újság*, Képes Melléklet, 1939. augusztus 20., 4–5; *Vitézek Lapja* Képes Híradója, 1939. augusztus 11., 3.

⁶⁵⁷ [B. D.]: Háromholdnyi lápot töltöttek fel a munkaszolgálatosok. *Balatoni Kurír*, 1939. november 9., 3.

⁶⁵⁸ [sz. n.]: Megkezdődött a kötelező munkaszolgálat. hatezer fiatalember vonult be a három hónapos munkatáborokba. *Vásárhelyi Ifjúság*, 1939. július 17., 1. (A munka 1941 augusztusában ért véget.) [sz. n.]: [c. n.] *Balatoni Kurír*, 1941. augusztus 7., 3.

közötti összefüggéseket jelezte az is, hogy a IX. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj újságjának, a *Tábori Életnek* Tarnói Kostyál lett a főszerkesztője, nyilvánvalóan azért, hogy négy évre visszatekintő tapasztalatait a Honvédség használni tudja.⁶⁵⁹ A szigetvári IV. tábori zászlóalj lapjának, a *Tábori Újságnak* pedig az EÖM jelmondata („Munkaszolgálat-Országépítés”) lett a jelszava, ami nem is csoda, hiszen a közérdekű munkaszolgálatot a honvédelmi tárca valóban az EÖM mintegy meghosszabbításaként, kötelező jellegű változataként értelmezte. Haidekker János hadnagy a *Tábori Újság* hasábjain megfogalmazott gondolatai mindezt jól érzékeltetik: „Tanulunk és dolgozunk, mert ép lélek csak ép testben lehet. Kedvvel is csinálják a fiatal emberek ezt az egyébként igen nehéz fizikai munkát, ami annál inkább bámulatos, mert hiszen ők katonai szolgálatra alkalmatlanoknak minősültek, tehát valami testi fogyatékoságuk, betegségük van. De hát nem azért szülte őket magyar anya, hogy megijedjenek a koránkeléstől, vagy csákányos, lapátos földmunkától. [...] Jó kezekben van a munkaszolgálat, jó munkát végeznek a fiúk, amely munkának ők is hasznát veszik majd, mert szigorú katonai rendben végzett munka jó-tékonyan fog hatni lelkületükre és testi fejlődésükre egyaránt.”⁶⁶⁰ Az országépítés-metaphora, illetve az EÖM-jelmondat használata a kötelező rendszerű „muszos” egységeknél egyébként még 1940-ben is közkedvelt fordulatnak bizonyult. A técsői központú V. zászlóalj *Tábori Újság* című írógéppel sokszorosított periodikájában 1940 tavaszán az egyik tiszt írásában a következőképpen fogalmazott: „és te munkaszolgálatos, ki értéktelen embernek képzelte magad eddig, beláthatod, épp oly hasznos polgára vagy országodnak, mint mások. Beöltöztél, letetted az esküt, fegyelem alatt élsz, egyszóval katona vagy. Hasznos, dolgozó katonája e szegény országnak. Ne gondold, hogy különbség van közted és fegyveres társaid között. Nincs! Egyik országot épít, a másik fegyverrel védi hazáját. Melyik fontosabb, senki sem tudja.”⁶⁶¹ A makói VII. közérdekű zászlóalj ugyancsak hasoncímű periodikája – amelyet 1939–1940-ben még honvédtisztek és munkaszolgálatosok közösen szerkesztettek és írtak – pedig az EÖM célkitűzéseit ültette

⁶⁵⁹ E kiadvány [OSZK H 62.742] és a többi *Tábori Újság* csak az Országos Széchényi Könyvtárban lelhető fel, ott is töredékesen. A következőkben ezért jelzem, éppen melyikre utalok.

⁶⁶⁰ Haidekker János: A legújabb magyar honvédsereg. *Tábori Újság*, 1939/4–5., 1. [OSZK H.20.673.]

⁶⁶¹ Beinschrott József: Egy év után...! *Tábori Újság*, 1940/3., 1. [OSZK H 20.674.]

át saját maga számára: „És most itt él egymás mellett a falu és a város ifjúsága egy nagy családban. Szolgálunk és dolgozunk különböző képességekkel, de egyforma hűséggel és szolgálatkészséggel. Igyekszünk egymás értékeit meglátni és megbecsülni, hogy visszatérve a polgári életbe, munkásai, katonái lehessünk egy, a mainál harmonikusabb, az összetartozandóság érzetét jobban átérző társadalmi szellem kialakulásának.”⁶⁶²

Tarnói Kostyál László még egy kísérletet tett, hogy a munkaszolgálat világában tényezővé válhasson: 1940 júliusában kérelemmel fordult a Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelőjéhez, hogy engedélyezze egy központilag összefogott közérdekű munkaszolgálatos újság előállítását, s a szerkesztési munkálatokkal őt bízta meg. A HM illetékes osztályai megtárgyalták a kérdést, és eleinte támogatással kecsegtették Tarnóit. Ő kérelmét azzal indokolta, hogy újságíróként, ráadásul az egyik zászlóalj újságjának szerkesztőjeként s amellettséggel dolgozik, továbbá „elévülhetetlen érdemeit a munkaszolgálat megalakításában” (ezzel is párhuzamot vonva a Turul és a közérdekű munkaszolgálat között), érdemileg pedig azért, hogy „különösen a vezetők és alárendeltek közötti lelki összhang, egészséges közszellem kialakításával és a munkaszolgálatosok föllelkesítésével nagymértékben mozdítja elő a munkaszolgálat egészséges nevelő hatását és a teljesítőkészség, a munkakedv emelésével a gazdasági eredményességet is fokozza. [...] E lapon keresztül a szellem fegyvereivel a magyar munkaszolgálat ügyét és a honvédelmet kívánom szolgálni azáltal, hogy a munkaszolgálatosok ezrei, akik önzetlenül dolgoznak a haza javára, ne tekintsék legszentebb kötelességüket rideg kényszernek, hanem ébredjenek az általuk végzett mű népszerűségének tudatára és valóban lelkesedjenek a vezetők is a munkaszolgálatért.” Tarnói hajlandó lett volna 5000 pengő saját tőkéjét investálni a lapindításba. Tervei szerint a havilap kiadója a KMOF lett volna. A HM elnöksége és a KMOF azonban októberben meggondolta magát, mivel felmerült, hogy a munkaszolgálatot a jövőben a honvédségi kötelékből kiszorított zsidók munkavégzése terepe lesz, s ehhez a sajtóhírverés „jelenlegi viszonyok között [...] nem időszerű”.⁶⁶³ A szituáció később odáig fajult, hogy az EÖM egyre inkább, 1941-től egyértelműen igyekezett

távolságot tartani, s megkülönböztetni magát a közérdekű (és kisegítő) zsidó munkaszolgálat szervezetétől. A kocka tehát fordult, immár a szervezeti-ideológiai különválás lett fontossá. Tárczay-Felícides Rómán, a VKM testnevelési és sportügyi osztályfőnöke 1943. májusi jelentésében már egyenesen oda konkludált, hogy „[a] munkaszolgálat elnevezés az egyetemi ifjak önértetét sérti, mert munkaszolgálat alatt a zsidó munkaszolgálatot értik. Új elnevezést kell találni [az EÖM helyett], mert ezzel az elnevezéssel tényleg nem működhet eredményesen az egyetemi ifjak önkéntes munkaszolgálat[a], vagy hasonló. A női egyetemi munkaszolgálat ügyében pedig sürgősen össze kell hívni egy értekezletet.”⁶⁶⁴ Új megnevezésre végül nem került sor, bizonyára azért sem, mert ekkor az EÖM és a kötelező munkaszolgálat vezetése már merőben új utakon járt.

Nem állítjuk tehát, hogy az 1939-es honvédelmi törvénycikkkel felállított munkaszolgálatnak, amely 1940 nyaratól, de különösen az ország háborúba történő aktív bekapcsolódásától, az ország politikai irányvonala jobbra tolódásának hatására kifejezetten a zsidók ellen irányult, egyenes előzménye lett volna az egyetemi munkaszolgálat, de azt igen, hogy határozott előképeként mintául szolgált.

A kérdést érdemes tágabb összefüggésekben is megvizsgálnunk. Elsősorban a náci Németország hatására az 1930-es évek közepétől új típusú szélsőjobboldali pártok és mozgalmak jelentek meg Magyarországon, amelyek az évtized végére komoly politikai erővé, az 1939-es országgyűlési választásokon a legnagyobb ellenzéki tényezővé váltak. Bár e pártok eszmeileg néhány vonatkozásban különböztek egymástól, ideológiájuk egyik fontos szeletében, az antiszemitizmusban azonosak voltak.⁶⁶⁵ A Darányi-kormánynak már 1937-ben számot kellett vetni azzal, hogy amennyiben a Nemzeti Egység Pártja továbbra is hatalmon kíván maradni, ki kell elégítenie a megerősödött zsidóellenes szavazóbázist. Az 1938–1941 közötti, Adolf Hitler akaratából megtörtént területi revízió egyik következményeként ugyancsak a „zsidó kártyához” nyúltak a kormányzatok. Mindezt szolgálta a Darányi által előkészített, Imrédy Béla miniszterelnök által elfogadott első zsidótörvény, majd pedig a Teleki Pál-kormányhoz kötődő második

⁶⁶⁴ HIL I/116. Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója, 1943. május 18., 3.

⁶⁶⁵ Lásd legújabban PAKSA Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták: Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, MTA BTK TTI- Osiris, 2013.

⁶⁶² Schneider István: *A munkaszolgálat. Tábortól Újság*, 1939. [o. n.]. [OSZK H.20.672.]

⁶⁶³ HIL 1940 eln. oszt. II. tétel, 36531. Munkaszolgálatos folyóirat megindítása, 1–9.

zsidótörvény, amelyet a következő, háborús években további, immár nürnbergi jellegű faji törvények követtek. E jogszabályok mind lyukat ütöttek a zsidók addigi jogegyenlőségén, és több tízezer, zsidónak minősített lakost fosztottak meg egzisztenciájától.⁶⁶⁶ A másodrendű állampolgárokká süllyesztett magyar zsidóság elleni fajvédelmi harc terepe lett a munkaszolgálat intézménye is. A fentiekben ismertetett, a munkaszolgálatot a katonaságra alkalmatlan keresztény lakosok békés fizikai munkájaként jellemezhető katonapolitikai felfogás a kötelező honvédelmi munkaszolgálat tekintetében fokozatosan megváltozott. Ennek első jeleként a nácibarát Werth Henrik vezérkari főnök átirata már 1940. április 18-án egyértelműen zsidóellenes célokat tartalmazott. „A zsidókérdést a politikai vonaltól függetlenül, a honvédségen belül adminisztratív úton, radikálisan és sürgősen meg kell oldani.” Ugyancsak kimondta, hogy a zsidókat ott kell a hadseregben felhasználni, ahol a véres veszteségek a legnagyobbak. A továbbiakban a valósággá vált törekvéséről értesülünk: „zsidónak minősülő személy semmiféle katonai kedvezményben nem részesülhet, zsidó nem lehet tartalékos tiszt, altiszt vagy tisztas.”⁶⁶⁷

1940 őszétől a kötelező munkaszolgálatosoknak nemcsak megítélése, de valós élethelyzete is véglegesen megváltozott, mivel a honvédelmi tárca felismerte a lehetőséget, hogy az akkor már törvényekkel is megkülönböztetett zsidó (vagy a jogszabályok szerint annak minősülő) állampolgárok férfitagjainak munkaerejét a munkaszolgálatban katonai célokra könnyen kiaknázhassa. 18 és 42 év közötti zsidónak minősülő férfi katonai rendes honvédségi szolgálat helyett köteles volt honvédségi kisegítő munkaszolgálatra bevonulni. A résztvevők munkatáborokban dolgoztak, a zsidók kezdetben nemzetiszín, később sárga (a kikeresztelkedett, de a hatályos törvények értelmében zsidónak minősülő keresztények fehér színű) megkülönböztető karszalagot voltak kötelesek hordani. A századoknak eleinte három típusa volt: 1. tábori (vegyes) századok: megbízható zsidók részére; 2. különleges munkaszázadok: nemzethűség szempontjából megbízhatatlan zsidóknak, illetve köztörvényes bűnözők számára; 3. nemzetiségi munkaszázadok. Számuk időnként megnövekedett (1940-ban 60 db, később tovább nőtt), míg 1939 és 1943 között évente 10-20 000 fő körül mozgott az összlétszám, 1944-re pedig 63 000 főre emelkedett. 1940. július 17-én

⁶⁶⁶ Lásd legújabban, kritikával: UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege*. I. m.

⁶⁶⁷ Randolph. L. BRAHAM: *A népiértés politikája*. I. m., 297.

már 60 különleges (zsidó) munkásszázad létezéséről van adat. A katonai vezetés ezt a számot – rövid idő alatt – 90-100-ra tervezte emelni. Az 1940. augusztusi szabályozás következményeként a munkaképes zsidókat tábori munkásszázadokba, az idősebb és rosszabb egészségügyi állapotban lévőket pedig honi, kisegítő munkaszolgálatos századokba sorozták be három hónapos turnusokra. Egy-egy munkásszázad létszámát 250 főben maximálták, később, újabb átszervezéssel különböző katonai, hadiipari feladatok teljesítésére kisegítő (zsidó), katonai (nemzetiségi) és különleges (politikai) munkásszázadokat állítottak fel. A Vezérkari Főnökség több tervezetet készített, ezek célja a honvédség hivatalos állományának „radikális zsidótlanítása” volt. Tétélesen rendelkeztek a politikailag megbízhatatlan, a nemzetiségi és az egészségügyi okokból be nem vonultathatónak minősült személyek munkaszolgálatáról is. Magyarország háborúba lépését követően egy sor diszkriminatív jogi intézkedést hoztak, amelyek megnehezítették a munkaszolgálatosok mindennapjait. 1941-ben tíz munkaszolgálatos zászlóalj megszervezését írták elő. A munkaszolgálat teljesítésére a hátszágban, vagy a határon túl, hadművelleti területen, akár az arcvonalban kerülhetett sor. A behívottakat nemzethűség, megbízhatóság szempontjából is minősítették, elkülönítették. A zsidók hadkötelezettségének törvényi szabályozását 1942 júliusában hirdették ki (1942: XIV. tc.), amelynek értelmében zsidók nem lehettek leventék, nem teljesíthettek fegyveres szolgálatot, csak „kisegítő szolgálatot”, amely „sem magyar emberhez, sem keresztény gondolkodásban felnőtt fiatalokhoz nem méltó”.⁶⁶⁸ Ez a megfogalmazás mutatja, hogy a kezdeti szakaszhoz viszonyítva a kötelező munkaszolgálat tartalma immár minden szegmensében gyökeresen eltért, amelynek nyomán az EÖM-mel való tartalmi és eszmei kapcsolat véglegesen megszűnt.

⁶⁶⁸ Ez a rendszer volt az, amely a magyar holokauszt részeként több tízezer zsidónak minősülő magyar állampolgárt foglalkoztatott. Közülük a második világháború alatt sok ezren a keleti fronton – 1941-től egyre rosszabbodó körülmények között – pusztultak el, de 1944-től a német birodalom területén számosan más helyütt, pl. a szerbiai Bor rézbányáiban, majd 1944 novemberétől a német–magyar határ mentén húzódó Birodalmi Védőállás (Südostwall) építése során veszítették életüket. A bori munkaszolgálatra lásd CSAPODY Tamás: *Bori munkaszolgálatosok*. Budapest, Vince, 2012. (A kötet a bori munkaszolgálat historiográfiájához is kiváló kézikönyv.) Az 1944–1945-ös nyugat-magyarországi munkaszolgálatra lásd Szita Szabolcs: *Holocaust az Alpok előtt*. Budapest, Kossuth, 1983 és SZITA Szabolcs: *Munkaszolgálat Magyarországon nyugati határán*. I. m.

8. A munkatáborok típusai, felépítésük, élet a munkatáborokban

8. 1. A munka általános jellemzői és a férfi táborok belső élete⁶⁶⁹

A Turul Szövetség és az EÖM munkatáboraiban végzett munka – hasonlóan a szervezetek irányításával – szoros összefüggést mutat a II. fejezetben tárgyalt európai táborok munkavégzésével, különösen pedig a legnagyobb volumenű bolgár és náci német munkaszolgálatokéval. Az önkéntesen jelentkezett fiatalok minden esetben fizikai munkát végeztek, ennek tartalma azonban nemek szerint elkülönült. A nyugállományú katonatisztek irányította férfitáborokban a feladatok a földrajzi viszonyok szerint változtak. Ez jellemzően útépitést és útjavítást, mocsárlecsapolást, fakitermelést, talajrendezést, gátépítést, néhol községek vízelvezető árkainak kiásását, közterületek (temetők, templomok) egyes épületeinek felújítását jelentette.⁶⁷⁰ Ritka alkalom volt, amikor mezőgazdasági tevékenységet végeztek. Ez főként 1939-től terjedt el, amikor parasztgazdaságok és kisebb vállalkozások aratás és cséplés idején a Főparancsnokságtól kiigényelhettek munkaszolgálatos segéderőt. Fejér vármegyében 1939 nyarán

⁶⁶⁹ E fejezet az alábbi tanulmány megállapításain alapszik, annak jelentősen kibővített, átdolgozott változata: Az egyetemi munkaszolgálatosok táborélete. *Katonaijság*, 2012/3., 6–13.

⁶⁷⁰ A táboréletről kapcsolatban, különösen pedig a munkavégzésről páratlan mennyiségű és ritka fényképek vannak a Vigh István numizmata, gyűjtő tulajdonában lévő fotóalbumban, amelyekből rekonstruálható számos munkatípus. A tőle, 2012-ben kapott információk szerint a fotográfiákat ismeretlen személy készítette, valószínűleg az EÖM megbízásából (erre utalnak a fotók hátoldalán lévő pecsétek). Az album rendkívül hiányos, töredékes, mindösszesen 58 fotót tartalmaz az 1937-ben működött vértesszőlősi Huba vezér 4. és 10., a héregi Gyula vezér 3., a balatonudvari Kund vezér 5., a vászolyi Ond vezér 12., és 18., a csornai Emese 2. számú táborokról, valamint az 1938-ban létesített héregi Előd vezér 3. számú táboráról. Az album eredetileg (a bera-gasztások melletti magmaradt feliratok szerint) a jelenlegi képállománynak mintegy dupláját tartalmazta. Nem lehet tudni, mikor és milyen körülmények között szedték ki, vagy esett ki belőle a többi fotó.

például tíz településen került sor összességében mintegy ötven fő igénybevételére.⁶⁷¹ Tarnói Kostyál László számos cikkben és önálló művekben is kifejtette a munkavégzés lényegét. Tipológiája szerint⁶⁷² háromféle munkatípusban vettek részt a munkaszolgálatosok:

1. „Magyar föld szolgálatában” álló munkafeladatok (új termőterületek nyerése; meglévő földek hasznosítása stb.)
2. „Magyar nép szolgálatában” álló munkafeladatok (községrendezési munkák; népegészségügyi munkálatok stb.)
3. „Nemzetvédelmi irányú” munkafeladatok (gyakorlótér, repülőtér, leventepálya, lőtér, lég- és gázvédelmi óvóhely, katonai utak, védművek építése stb.)

Arra törekedtek, hogy egy-egy község számára hasznos munkát végezzenek úgy, hogy az egyébként is igen szegényes munkalehetőségeket a napszámosoktól és kubikusoktól ne vonják el. Tarnói megfogalmazásában: „A munkatábor arra való, hogy a nemzet fiatalágát, vagyoni, származásbeli és társadalmi különbségre való tekintet nélkül nevelőcéllal egyesítse a nemzeti munka táborában és munkaerejét olyan nagyszabású közművek végrehajtására szervezze, amelyek másként létre nem jöhetnének, de amelyek a nép és a föld boldogulásának szolgálatába állanak.”⁶⁷³ Más summázatban: „megtanulják becsülni a munkást, a föld népét, ez pedig megszerette azokban az iskolázott magyar testvért.”⁶⁷⁴ A népiséggel ötvözött fajvédelem jegyében néhány esetben megvalósították azt az elvet, hogy a keresztény értelmiségiek és a parasztok közösen dolgozzanak. A Turul-táboroknak nem volt neve (kivéve az első, magyarcsanádi tábornak, amit nem hivatalosan Attila tábornak aposztrofáltak), az EÖM szervezetében viszont a fajvédő eszmeiségnek megfelelő anakronisztikus módon egy-egy ősmagyar névvel, vagy a magyar történelem dicső fejezeteiből merített egy-egy uralkodó, hadvezér

⁶⁷¹ [sz. n.]: Munkaszolgálatosok mint aratók Fejér megyében. *Fejérmegyei Hírlap*, 1939. július 22., 2.

⁶⁷² Tarnói László: Magyar munkaszolgálat nemzetgazdasági feladatai. *Egyedül Vagyunk*, 1939. április, 45–48. és TARNÓI [KOSTYÁL] László: *Magyar munkaszolgálat*. I. m. egész.

⁶⁷³ Tarnói László: Munkatáborok a magyar nép és föld szolgálatában. *Egyedül Vagyunk*, 1939. június, 36–38.

⁶⁷⁴ [sz. n.]: [c. n.] Turul női munkatábor Kapuvárott. *Soproni Hírlap*, 1936. június 17., 5.

nevével illették. Az EÖM táborai nemcsak nevet, hanem növekvő sorszámot is kaptak. (Lásd 1–3. kép.)

A férfi munkaszolgálatos táborokat 1935 júliusától fogva július eleje és szeptember vége között szervezték, négy-, ritkábban öt- vagy hathetes turnusokban. Az EÖM terebélyesedésével 1939 nyarán a főparancsnokság a táborok időtartamát is megnövelte: innentől fogva jellemzően nyolchetes táborok álltak fel, Magyarország területgyarapodásával pedig a szisztémát Felvidék déli sávjára, Észak-Erdélyre és a délvidékre is kiterjesztették. Lehetővé vált továbbá, hogy immár nemcsak nyáron, hanem egész évben szervezhették őket, mégpedig akár a nyolchetes időtartamnál is hosszabbra. (Az 1939. évet leszámítva ez utóbbi lehetőséget nem aknázták ki.) A női táborok ezzel szemben 1937-ig négyhetesek voltak, később időtartamuk hat hétre növekedett. A kapuvári tábor például három, majd 1937-ig négy-, 1938-ban öt-, 1939-től pedig hathetes volt, melyet csupán a pihenőnapnak minősülő vasárnapokon szabadott elhagyni. A jelentkezés a Munkatábor Bizottsághoz, majd az EÖM Főparancsnokságának megküldött előre gyártott formanyomtatványon történt (lásd 4. kép), amiről – pozitív elbírálás után – a jelentkezőt levélben értesítették (lásd 5. kép). A jelentkezési lapon többek között feltüntették, hogy „mely országtájon felállított táborba kéri beosztását”. A bevonulás pontos adatát behívóparancsban közölték.⁶⁷⁵ (Lásd 6. kép.) (Az iratokra a főparancsnok vagy annak megbízásából egy magas rangú tiszt szignója került.) A későbbiekben a vezetőség – a honvédség mintájára rendszeresített – úgynevezett szolgálati jegyeken keresztül érintkezett. A bevonulást orvosi alkalmassági vizsgálat előzte meg és nem vihetett senki egy katonaládánál vagy ennek megfelelő méretű bőröndnél több holmit magával (kivéve kerékpárt). A kedvezményes eljutásra a MÁV-val kötött szerződések révén mind a Turul Szövetség, mind az EÖM gondot fordított, ezt a bevonulók a behívóparanccsal érvényesíthették.⁶⁷⁶

A férfitáborok felépítésére vonatkozóan nehéz átfogó képet adni. Általában a községek külterületén helyezkedtek el, néhány percre a munkavégzés helyszínétől. A táborokban a helyi viszonyoktól füg-

⁶⁷⁵ Ilyen bevívó parancs látható SZÉCSÉNYI András: „Áldásos munkát!” Egyetemisták és főiskolások női munkaszolgálat. *Katonaiújság*, 2012/2., 38–46, 45.

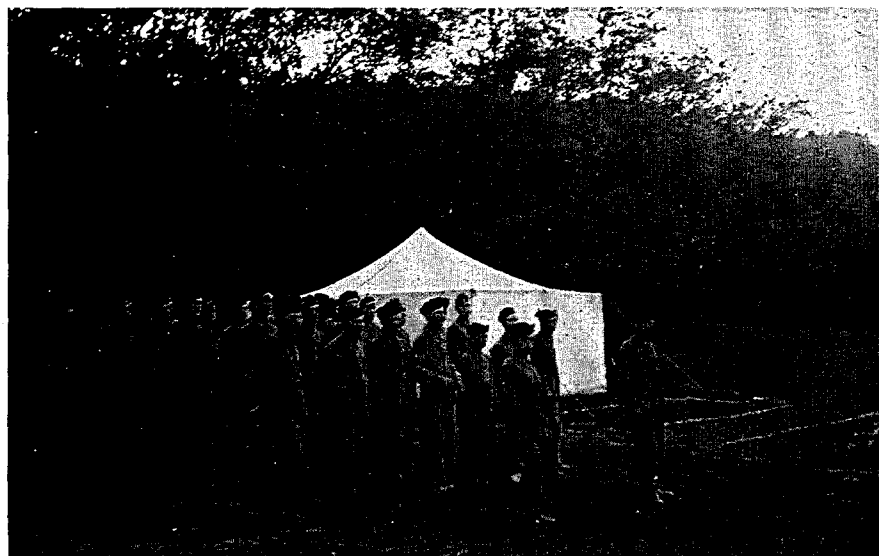
⁶⁷⁶ *Munkaszolgálat Országépítés*. I. m., 8.

1. kép. A Vászoly-Balatonudvari közötti utat javító-építő egyetemisták az Ond vezér 6. számú táborban, Vászoly határában, 1937. július.
Forrás: Vigh István gyűjtő tulajdona.

2. kép. A balatonudvari Kund vezér 5. számú tábor munkaszolgálatosai a Vászoly irányába tartó út kiépítésénél, 1937. július 25.
Forrás: Vigh István gyűjtőtulajdona (Idézi SZÉCSÉNYI András: *Az egyetemi munkaszolgálatosok táborélete*. I. m., 11.)

3. kép. Reggeli sorakozó a vászolyi Ond vezér 28. számú táborban a táborparancsnoki sátor előtt, 1937. szeptember. (Idézi SZÉCSÉNYI András: Az egyetemi munkaszolgálatosok táborélete. I. m., 7.)

gően szétszedhető⁶⁷⁷ fa barakkokban, többnyire viszont katonai sátrakban laktak. (Lásd 3. kép.) A barakkok esetében az évtized végére kényelmi szolgáltatások is előfordultak. Egy faházban legfeljebb 12 munkaszolgálatos nyert elhelyezést. Alvás dupla (emeletes) ágyakban, szalmazsákon történt. „Minden ilyen barakkban asztal, két pad és személyenként egy szekrényfülke áll rendelkezésre. Lepedőket és takarókat szükséges mennyiségben a táborparancsnokság ad. Ezeket a táborba hozni felesleges” – állította a hivatalos propaganda.⁶⁷⁸ Egyes barakkoknak sajtótudósítások szerint „Remekül felszerelt fürdőszobája” volt.⁶⁷⁹ Volt azonban olyan tábor, ahol kőházakban laktak. A losonci munkatáborokban, 1942-ben jobb híján a városi Vigadó épületében nyertek elszállásolást.⁶⁸⁰

⁶⁷⁷ A barakkok a sajtófotók tanúsága szerint könnyen szerelhető, szabványosított helyiségek voltak, a diákok maguk végezték ezt a feladatot is: dr. Kapy Dezső: Árbocscúctól félárbocig. *Függetlenség*, 1939. június 18., 13.

⁶⁷⁸ *Munkaszolgálat Országépítés*. I. m., 6.

⁶⁷⁹ Nyolcvan főiskolás diák élete a bugaci munkatáborban. *Kecskeméti Közlöny*, 1936. július 26., 3.

⁶⁸⁰ [sz. n.]: Ifjúsági munkatábor jön Losoncra. *Losonci Hírlap*, 1942. június 28., 3.

Jelentkezési lap:

Értelmiségi ifjak és hajadonok részére az Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálat 1940. évi munkatáboraihoz teljesítendő önkéntes munkaszolgálatra.

1. Jelentkező neve (ha nevét változtatta, a régit is fel kell tüntetni):	
2. Jelenlegi lakcíme:	
3. Lakcíme, melyre a behívóparancsot kéri:	
4. Születési helye és ideje (év, hó, nap):	
5. Állampolgársága, vallása, foglalkozása:	
6. A II. zsidótörvény rendelkezései alapján kereszténynek vagy zsidónak tekintendő:	
7. Apja neve: vallása: foglalkozása: Anyja neve: vallása: foglalkozása:	
8. Elő testvéreinek kora: neme: foglalkozása:	
9. Szüleinek anyagi helyzete (fizetés, jövedelem, vagyon):	
10. Saját anyagi helyzete:	
11. Főiskolai végzettségére vonatkozó adatok (diploma, oklevél, abszolutorium):	
12. Ha főiskolás, mely főiskola hányadik érvényes félévére van beiratkozva:	
13. Ha jelenleg nincs beiratkozva, miért és mikor hagyta abba főiskolai tanulmányait és azóta mivel foglalkozott:	
14. Ha csak középiskolai végzettsége van (érettségi, vagy vele egyenértékű) mikor, milyen eredménnyel és hol végezte és azóta mivel foglalkozik:	
15. Ha 1940. júniusában fejezi be középiskolai tanulmányait (érettségi, vagy vele egyenértékű), jelenleg mely középiskola tanulója:	
16. Ha a fentieknél kevesebb iskolai végzettsége van, mikor, hol, milyen iskola hány osztályát végezte és azóta mivel foglalkozott:	
17. Szakképzettsége, szakismerete:	
18. Ért-e kórus vezetéséhez, szavaláshoz s erre vonatkozó adatok:	
19. Milyen hangszereken játszik és milyen zenéi fokon van-e hangszere:	
20. Van-e kerékpárja:	
21. Milyen idegen nyelven beszél, ír, fogalmaz:	

4/a. kép. Jelentkezési nyomtatvány az EÖM 1940. évi munkatáboraihoz.
Forrás: Zombor Zoltán gyűjtő tulajdona.

22. Mely diákszervezetnek tagja, volt tagja, velt tisztsége, működése:	
23. Mely társadalmi egyesületnek tagja, volt tagja és működése:	
24. Mely politikai párttagja, volt tagja és működése:	
25. Katonai szolgálatára vonatkozó adatai:	
26. Leventeségére vonatkozó adatai:	
27. Cserkészetére vonatkozó adatai:	
28. Önkéntes munkaszolgálatára vonatkozó adatai:	
29. Csak kiskorúaknál töltendő ki! Aláírással igazolom, hogy fiam (lányom) bejegyzésemmel vállalt önkéntes munkaszolgálatot.	
30. Mikorra vállalt önkéntes munkaszolgálatot? (A kívánt időszak + jellel jelölendő.) Ifjak: 1940. június 20. – augusztus hó 3. 1940. augusztus hó 5. – szeptember hó 15. Hajadonok: 1940. június hó 17. – július hó 20. 1940. július hó 20. – augusztus hó 21. 1940. augusztus hó 21. – szeptember hó 21.	
31. Jelentkező testsúlya: kg, magassága: cm, lábbeli nagyság sz.	
32. Kikkel kéri egy helyre való beosztását:	
33. Lehetőleg melyik munkatáborba kéri a beosztását:	
34. Ajánlás és igazolás. Alulírott igazolom, hogy legjobb tudomásom szerint jelen jelentkezési lap adatai a valóságnak megfelelnek és annak beküldését munkatáborba való behívásra ajánlom. vagy volt munkaszolgálatos, tanár vagy diákszervezet vezetője. Ajánló nélküli jelentkezés is érvényes.	
35. Nyilatkozat. Alulírott tisztelettel kérem felvételemet és behívásomat önkéntes munkaszolgálatra. Tudatában vagyok annak, hogy jelentkezéssel önzetlen áldozatos munkára vállalkozom a köz érdekében, melyet nemzetemért becsületesen és fegyelmezetten minden körülmények között teljesíteni fogok. Mint munkaszolgálatos rendíthetetlen hittel, lángoló szívvel, acélos akaráttal és töretlen munkakedvvel fogom szolgálni a munkaszolgálat zászlóját. Vállom, hogy az Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálat a belső önjelölt országépítés munkáját végzi és ehhez nekem is hozzá kell járulnom. Tudomásul veszem, hogy vállalt kötelezettségem alól csakis indokolt esetben a főparancsnokság menthet fel. A munkaszolgálat előírt fegyelmi és szolgálati szabályainak alávetem magamat. 1940. hó-n. aláírás.	

Kiadó: Somlai Mihály

Fővárosi Nyomda Rt. Felelős vezető: Duchon János.

4/b. kép. Jelentkezési nyomtatvány az EÖM 1940. évi munkaboraiba.
Forrás: Zombor Zoltán gyűjtő tulajdona.

EGYETEMI ÉS FŐISKOLAI HALLGATÓK
ÖNKÉNTES NEMZETI MUNKASZOLGÁLATÁRA,
FŐPARANCSONKSÁG.

591./Főpk.szám.
1941.

É R T E S Í T É S .

Értesítem, hogy a II. időszakban tartandó női munkatáborok egyikébe felvételt nyert és amennyiben a bevonulása alkalmával meg-tartandó orvosi vizsgálaton is megfelel, táborba való beosztását akkor meg fogja kapni.

A bevonulás helyét és időpontját a mellékeltlen küldött be-hívóparancs tünteti fel, mely egyúttal 66 %-os kedvezményes utazás-ra is jogosít.

Minden munkaszolgálatra behívott a következő személyi és felszerelésüket kiegészítő cikkeket köteles magával hozni:

- 1./ Fehérnemifelszerelés./:mindenből 4 db:./
- 2./ tisztálkodó eszközök,
- 3./ 1 fürdőruha,
- 4./ 1 kötött mellényke,
- 5./ 1 tornaruha,
- 6./ kimehő és eltávozás céljaira cipő és polgári ruha /13 darabnál több ne legyen:/
- 7./ 1 kis fejpárna,
- 8./ 1 csésze kistányérral és egy kiskanál,
- 9./ 1 hatszemélyes-asztalterítő,
- 10./ 1 törölruga.

Akinek fényképezőgépe, kerékpára, vagy kisebb terjedelmi hangszere van /:furulya, hegedű, szájharmonika, mandolin, gitár stb./: ezeket a lehetőség szerint szintén hozza magával.

Kerékpáron és hangszereken kívül azonban mindenki csak egy útibőröndöt hozzon, mert a többletet a táborból úgyis hazaküldik.

A munkatáborok élelmezésének biztosítása érdekében pedig a táborozás időtartamára vonatkozó élelmiszer- és rendőrségi kijelentőjét hozza magával. A közétkezés a táborhelyre történő beérkezéssel kezdődik.

Végül felszólítom, hogy amennyiben jelentkezése óta viszonyában olyan változás állott volna be, amely miatt vállalt kötelezettségének teljes mértékben nem tudna eleget tenni, úgy felmentésére irányuló kérelmét igazolásával együtt postafordultával terjessze fel a főparancsnokságnak. Felmentésre irányuló kérelmet július hó 15.-e után csak előre nem láthatott, erősen indokolt esetben fogadok el. A felmentésre irányuló kérelemmel a behívójegy visszaküldendő. 1 melléklettel.

Budapest, 1941. július hó 4.-én.

A Főparancsnok úr rendeletére:

ny. áll. ezredes,
1. segéd tiszt.

5. kép. Értesítés az EÖM táborába való jelentkezés elfogadásáról, 1942. július 4.
Forrás: Zombor Zoltán gyűjtő tulajdona.

EGYETEMI és FŐISKOLAI HALLGATÓK ÖNKÉNTES NEMZETI MUNKASZOLGÁLATÁNA
(EGYETEMI ÖNKÉNTES MUNKASZOLGÁLAT) FŐPARÁNCSNOKSÁGA
BUDAPEST, V., KLOTILD-UTCA 10/C. II. EMELET 4.

I. Ellenőrzőszelvény 1940. sz. Láposy Ida (lakóhelyről) Budapestre	Behívóparancs Láposy Ida bajtársnak Láposy Ida Budapestre	II. Ellenőrzőszelvény 1940. sz. Láposy Ida (Munkahelyről) Budapestre
olvasható aláírás)	Értesitem, hogy jelentkezését a Főparancsnokság elfogadta. A bevonulás határnapja: I. évi június hó 19. nap 2. óra. A jelentkezés helye: BUDAPEST, ker. <u>gyűléshely</u> tér 39. sz. Beosztás: sz. munkatábor község (város) megye	olvasható aláírás)
ODA! ODA!	Budapest, 1940. évi június hó 10. nap. Igazolás Fentnevezett bajtárs a mai napon szabályszerűen leszerelt. Dány 1940. évi június hó 11. n. Kis Ferenc táborparancsnok	Nem Vissza! Az ellenőrzőszelvény részvételi jegynek tekintendő Vissza! Budapestről (Lakóhelyre)
Budapestről Láposy Ida (Munkahelyre)		
Ellenőrzőszelvény Az ellenőrzőszelvény részvételi jegynek tekintendő		IV. Ellenőrzőszelvény

Fővárosi Nyomda st.

6. kép. Láposy Ida behívóparancsa a dányi munkatáborba, 1940. Forrás: Laborc György Péter tulajdona. (Idézi SZÉCSÉNYI András: „Áldásos munkát!” I. m., 45.)

A táborban hierarchia uralkodott: a parancsnok mellett a vezetéshez tartozott a parancsnokhelyettes, a tábori orvos és a műszaki vezető. Rajtuk kívül mindennap a munkaszolgálatosok közül napost választottak, aki voltaképpen a táborparancsnok személyi titkáraként funkcionált. Ő ébresztette a táborozókat, felügyelt az időpontok betartására, nap végén pedig írásbeli jelentést tett a parancsnoknak, és átadta a következő naposnak a tisztséget. A munkákat a Turul-táborokban külön munkamesterek felügyelték, akik a szakaszokra osztott táborozók egy-egy csoportjának munkáját koordinálták, szorosban egyeztetve a táborparancsnokkal. Egy-egy szakasz három-három rajból tevődött össze, a rajok élén rajparancsnok állt, három raj vezetőjét pedig földmesternek nevezték.⁶⁸¹ Az EÖM táboraiban ezt a meglehetősen bonyolult szisztémát nem alkalmazták tovább, csak a rajok (és a rajparancsnokságok) maradtak meg. A táborparancsnok és tisztesei külön sátorban vagy barakkban laktak. Mindamelllett nagy gondot fordítottak az egyszerű, ám bőséges, tápláló étkezésre. „Nincs az a pesti vendéglő, ahol jobb krumplilevest lehetne enni” – vallott ironikusan egy tihanyi táborba látogató újságíró 1939 nyarán.⁶⁸² Fényképek bizonyítják, hogy a konyha sebtiben felállított, fedett, de nyílt terület is lehetett.⁶⁸³ Hetente egy alkalommal, legalábbis az első években biztosan, „kubikusnapot” tartottak: ezen a napon egy kubikus napi ételmét vették magukhoz (azaz főként kenyeret és szalonnát, lebbencslevest), hogy – a propaganda szerint – jobban átérezzék az értelmiségiek és a nincstelen földmunkások között tátongó szociális szakadékot. Egy helyszíni képes riportban mindezt egyikük a következőképpen foglalta össze: „Pénteken mindig megemlékezünk arról, hogy miként él a hajnaltól napestig nehéz fizikai munkát végző mezőgazdasági cseléd. Pénteken ugyanazt eszszük, amit egy ilyen szegényember. Délben, amikor rövid pihenésre abbahagyjuk a munkát, nem telik meg tányérunk, csakánk a jó zsíros levessel, főzelékkel, hússal: tápláló meleg étellel. Ilyenkor kikotorjuk tarisznyánkból a darabka szalonnát, a félfej vereshagymát és

⁶⁸¹ Tarnói Kostyál László dolgozta ki a tábori hierarchiát, a valóságban azonban az általa leírt modell sosem működött. Tarnói László: *Magyar munkaszolgálat*. I. m., 52. Idézi és a Turul munkatábor szervezetét modellben ábrázolja KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség*. I. m., 340.

⁶⁸² Dr. Kapy Rezső: árbo-csúctól – félárbo-cig. Egy nap a tihanyi munkatáborban. *Függetlenség*, 1939. június 18., 13.

⁶⁸³ Fekete Ferenc birtokában (Rimaszombat, 1941)

ezt esszük. – És este, a nehéz nap után? – Akkor is azt kapjuk, mint a szegény ember: Lebbencslevest, kis paprikával benne. Ezzel vége is van a napi étkezésnek. – Nem éhesek utána? – Nem lehetünk éhesek – feleli a munkatábor fiatal tagja. – ha a földmunkásember megél mindig az ilyen koszt, akkor mi sem szólhatunk egy szót sem. Egy ilyen pénteki nap közelebb hoz minket a szegény emberekhez, mint egy sereg parasztról szóló újságcikk.”⁶⁸⁴ Ugyancsak ügyeltek a mosdási lehetőségekre, melyeket a fizikai munkában megfáradt fiatalok nem nélkülözhettek. Fontos szempont volt, hogy legyen a közelben folyóvíz, ami az alföldi táboroknál fűt kutat, helyvidéki táboroknál folyót vagy patakot jelentett. Ha erre nem nyílt mód, tartályokban odaszállított nagy mennyiségű vizet használtak fel. A táborokat nem kerítették körül, de messziről is felismerhetőek voltak, ugyanis közepén ácsolt trianoni keresztet és egy 10-12 méter magas táborzászlót emeltek. A Turul-férfi táborok zászlaján piros-kék alapon fehér karikába hímzett fehér turulmadár és a nemzeti lobogó volt látható;⁶⁸⁵ az EÖM-táborokban pedig annak szimbóluma: fehér alapú, piros-zöld cikcakkos zászlóra a turul pajzs-jelvényét hímezték.⁶⁸⁶ A rudat négy kopjafá; hármashalom, virágágyásokból kirakott Szent István-i Magyarország, de mindenképpen valamilyen revíziós szimbólum szegélyezte. (Lásd 7. kép.) A kereszt és a zászló maga is a trianoni békeszerződés elleni revíziós gondolatot fejezte ki, utóbbit pedig reggelente ünnepélyes tiszteletadás közepett felvonták, a nap végén ugyanilyen módon bevonták. Éjszaka őrséget tartottak.⁶⁸⁷

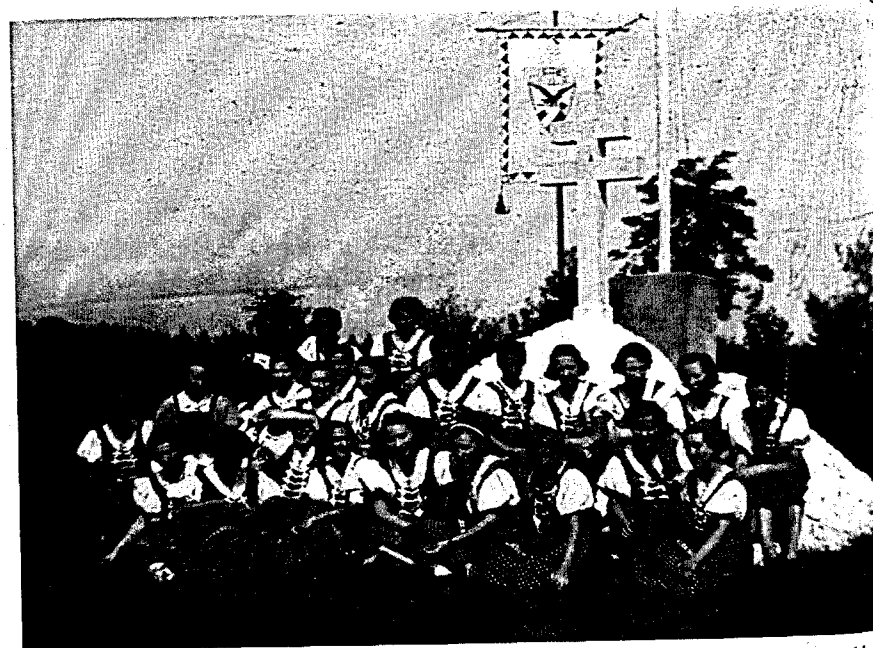
A táborélet keresztény (katolikus, protestáns) szellemben zajlott: a munka, illetőleg nemzetvédelmi előadások után közös imát tartottak, amit a táborparancsnok, vagy valamelyik tisztjes celebrált. Elengedhetetlen volt továbbá a vasárnapi közös istentisztelet, amit a helyi református vagy katolikus templomban zajlott. A hét utolsó napján ugyancsak nem maradhatott el a tábor területén elhelyezett

⁶⁸⁴ György László: Riport a munkatáborok vidám és munkás életéről. *Tolnai Világlapja*, 1938. szeptember 14., 11–13. (A kubikusnapok megtartására 1942-től nem találtam adatot.)

⁶⁸⁵ Drávay János: A kecskeméti [helyesebben bugaci] munkatábor a „Turul” eszme diadala. *Bajtárs*, 1936. augusztus 22., 1.

⁶⁸⁶ Ennek olyan változata is volt egy fénykép tanúsága szerint, hogy a zászlórúd felső része és csúcsa ásóban végződött. (Fekete Ferenc gyűjtő birtokában, beazonosítatlan táborból.)

⁶⁸⁷ Az őrségről – ismereteink szerint – kizárólag a Vigh István birtokában lévő albumban találhatók fényképek.

7. kép. A csornai Emese 2. számú tábor résztvevőinek egy csoportja a táborzászló és a nemzeti hármashalomra erősített kettőskereszt mellett. Forrás: Vigh István tulajdona. (Idézi SZÉCSÉNYI András: „Áldásos munkát”. I. m., 39.)

tábortűz. A tábortűz mellett – mint a bajtársi eszméből eredő, a munkaszolgálat európai és magyar rendszereinek különféle válfajaiban mindenütt fellelhető közösségformáló aktus során – a diákok és a táborvezetők ilyenkor tudtak kötetlenül beszélgetni. Továbbá politikai célzata is volt: a tűz körül énekelt nép- és műdalok, irredenta énekek a fajvédő és népi eszmeiségben gyökereztek.⁶⁸⁸ Egy 1940. júniusi szolgálati jegyen feltehetően emiatt kérték, hogy „fényképezőgépét, kerékpárját és kisebb terjedelmű hangszerét, továbbá nótá- és szavalókórus-gyűjteményét mindenki hozza magával a munkatáborba”.⁶⁸⁹ A korabeli cikkekben nem véletlenül állították rendszeresen párhuzamba a trianoni „határokon őrt álló magyarsággal, akik nem

⁶⁸⁸ „Láng akarunk lenni, amely mindenkit összetart / A tűz, amely eggyé olvasztja a szerte hulló magyart / A nép közé állunk és nótás kedvvel kezünkbe kapjuk a kapát / S megmutatjuk, hogy szóval, tollal, / Ha kell, dolgos karunkkal / Szolgálni tudjuk a Hazát...!” (ének a héregi 19. számú táborból, 1938). Porkoláb László: Országépítők Héregen. *Komárom-Esztergomvármegyei Hírlap*, 1938. augusztus 27., 13.

⁶⁸⁹ A dokumentum 1940. június 5-én kelt, Fekete Ferenc birtokában van.

alszanak és nem nyugszanak meg e határokon belül”.⁶⁹⁰ Ilyenkor a falu lakói is odasereglettek, több esetben a diákok bevonták a falusi embereket az éneklésbe, diskurzusba is. A héregi Attila 19. számú táborban ilyenkor mandolinzene, közös énekek, szavaltatok hangzottak el, az est fénypontjaként Molnár Kálmán, a falu székely plébánosa mondott gyújtó hangulatú revíziós imát. A táborozók közös „nem-nem-soha” imája zárta a tábortűzet.⁶⁹¹ A rimaszombati, városzéli parkban felállított sátras munkatáborban, ahol a Rima folyó egy szakaszának szabályozásához szükséges földmunkák elvégzése volt a 38. számú Ond vezér tábor feladata, a táborparancsnok egyenesen felhívta a helyi lakosság figyelmét „a csapat szeretetteljes támogatására és az általa rendezendő műsoros tábortűzek látogatására”.⁶⁹²

Minden tábor életében különös eseménynek számított a zárónap. Ilyenkor – megfélekezve a merev szabályokról – mulatozással, tánccal búcsúztatták a közösen eltöltött heteket. Az 1940-es esztendő egyik rimaszombati táborának zárónapjáról érzékletes képet kapunk a korabeli újsághíradásból: „[...] következtek a komoly és tréfás műsorszámok: versek, magyar nóták, humoros »tábori krónika«, hegedűszóló és más zenei műsorszámok a bajtársak előadásában; mindezt »kacagtató konfereanszié« kötötte egybe. Végül pedig közösen katonadalokat énekeltek a fiúk.” A város nevében Gabonás János polgármester-helyettes köszöntötte a látogatókat: „mint komoly időket átélte ember kijelentette, hogy munkavállalásuk biztosíték arra nézve, hogyha egyszer szükség lesz rá, nemcsak az ásót, hanem a fegyvert is becsülettel fogják kezelni. Ezután felhangzott a »Mementó«, amely a négy, még elszakított országrészünk fájdalmát juttatta eszünkbe. A mélyhatású beszéd után a »Nem ütök a jogászt agyon« kezdetű csárdással kezdetét vette a jóval éjjel után véget ért tánc. A közönség egy szép és kellemesen eltöltött estének az emlékével távozott a jól sikerült tábortűztől.”⁶⁹³ Az 1936-os bugaci táborban mindezt sportversenyekkel, kézilabdázással fűszerezték meg,⁶⁹⁴ feltételezhető (jóllehet a töredékes forrásokból rekonstruálhatatlan), hogy hasonló módon zárták le a táborok többségét.

⁶⁹⁰ Lásd pl. [sz. n.]: Tábortűz. *Gömör*, 1939. augusztus 6., 4.

⁶⁹¹ Csejtei Béla: Tábortűz Héregen. *Tatatóvárosi Híradó*, 1938. július 23., 2.

⁶⁹² [sz. n.]: Nemzeti munkatábor városunkban. *Gömör*, 1939. július 2., 6.

⁶⁹³ [Schimetic László]: Búcsúztak az ásó katonái. *Gömör*, 1940. augusztus 4., 1–2.

⁶⁹⁴ [sz. n.]: [c. n.] *Kecskeméti Közlöny*, 1936. augusztus 4., 3.

A táborok létszámára vonatkozóan nem rendelkezünk teljes körű információval a korábbiakban említett széles körű iratpusztulás miatt. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának VKM-iratai mellett a korabeli sajtó ad mégis tájékoztatást.⁶⁹⁵ E források révén az adatok rekonstruálhatók, a táborokról hiteles és átfogó kép kapható, a nemegyszer ellentmondásos információk dacára. 1942-től kezdve a levéltári és a sajtóforrások is minimálisra csökkennek, így nem lehet általános képet nyújtani a helyek tekintetében sem. A már ismertetett egyetemi tandíj- és lakhatási kedvezményeknek bizonyára szerepük volt a munkaszolgálat népszerűvé válásában. 1937 novemberében az *Ásó* arról tájékoztat, hogy a tábor kapacitáshoz képest sokszoros volt az érdeklődés, a leszerelők részére pedig kérdőíveket készített a Főparancsnokság, amelyben azt tudakolták, mi volt az oka, hogy munkatáborba mentek, mit tapasztalt, mi hatott rajuk, mi az, amit rossznak ítélt meg; milyen témát várna a szellemi kiképzés során, milyen reformokat léptetnének életbe. E kérdőív célja szintúgy a kedvelté, vonzóvá tétel lehetett.⁶⁹⁶ Sajtócikk alapján ismert, hogy 1936-ban 1100-an jelentkeztek munkatáborokba, akik közül 800 turulista és 300 hallgató MNDSZ-tag volt. E sokszoros túljelentkezésre a Munkatábor Bizottság nem volt felkészülve, s a kapacitást nem tudta megfelelő mértékben növelni.⁶⁹⁷ Minden bizonnyal ez a körülmény, az amatőrizmus is szerepet játszott abban, hogy a munkaszolgálat állami irányítás alá került. A munkatáborok létszáma mindenesetre 1942-ig töretlenül növekvő tendenciát mutatott, sőt 1944-ig a következő két évben is létesültek új táborok. Ennek alapján megállapítható, hogy számarány tekintetében a háború kitörésének éve jelent cezúrát: 1939 előtt jobbra ötven-ötvenöt egyetemista és főiskolás vett részt a Turul és az EÖM intézményi keretein belül, innentől fogva viszont stabilan hatvan feletti számot produkáltak, a legtöbb esetben 80–90 fő

⁶⁹⁵ A cikkek információtartalma meglehetősen szűkös volt, Pl. 1937-ben 12 férfi- és két női tábor volt – állítja egy Kultsár István, a kötelező munkaszolgálat kiépítéséért felelős kormánybiztosra hivatkozó sajtócikk. [sz. n.]: A kötelező nemzeti munkaszolgálat bevezetéséről tájékoztatta ma a sajtót Kultsár István kormánybiztos. *Esti Újság*, 1938. augusztus 6., 5.

⁶⁹⁶ [sz. n.]: [c. n.] *Ásó*, 1937. november, 3.

⁶⁹⁷ [sz. n.]: A Turul Szövetség munkatábort rendez nyáron Sopronban. *Soproni Hírlap*, 1936. június 14., 1.

dolgozott táboronként.⁶⁹⁸ A létszám a helyi viszonyok nehézségétől függött a leginkább. Voltak olyan helyszínek – ezt a modellt is az európai munkaszolgálat mintájára alkalmazták –, amelyekben külföldi résztvevők is dolgozhattak. (A jelentkezéseket a Munkatábor Bizottság, 1937 tavaszától pedig a Főparancsnokság bonyolította le.) Nincs biztos nyoma, hogy hány táborban vettek részt külföldiek, de a sajtóhírekből valószínűsíthető, hogy vegyes táborokra csak az első két évben került sor: német, angol, svájci, osztrák, skót, arab és indiai hindu vendégekről van biztos adat.⁶⁹⁹ Valószínűnek látszik, hogy az 1938 novemberétől kezdődő revíziós területgyarapodásokkal párhuzamosan megnőtt a táborokban a Trianonban elcsatolt részekről származó magyarok száma. Az 1941-es tihanyi férfitábornak például kerekén a fele erdélyi volt.⁷⁰⁰ Annyi bizonyos – ez a munkaszolgálat eszmeiségéből adódik –, hogy kisebbségeket, nemzetiségeket nem láttak szívesen, a forrásokban szlovák, német, román stb. nemzetiségűek nemigen fordulhattak meg. Nem áll rendelkezésre olyan statisztika, ami alapján bármilyen további társadalomtörténeti fejtegetésbe lehetne bocsátkozni a résztvevők szociális vagy származási összetételét illetően. Csupán az 1939. évre vonatkozóan maradtak fent a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának vallás- és közoktatásügyi minisztériumi fondjában adatsorok. Ezek töredékeségükben is megfelelőek arra, hogy átfogó képet adjanak a táborok munkatípusairól, létszámáról. Az alábbi statisztikák egy olyan kivételes évben készültek, amikor a munkatáborok csaknem egész évben (júliustól novemberig) működtek.

⁶⁹⁸ MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941, Szinay Béla jelentése, 1939, 14–16.

⁶⁹⁹ [sz. n.]: Bornemissza Géza ipartügyi miniszter adta át rendeltetésének a Turul Szövetség munkatáborát Bugacon. *Kecskeméti és Vidéke*, 1936. július 20., 8; [M. I.]: Négy soproni fiú küzdelme a homokkal a bugaci pusztán. *Soproni Hírlap*, 1936. augusztus 2., 7.

⁷⁰⁰ Vizkelety Zoltán: Egyetemi munkaszolgálat. *Képes Vasárnap* [a Pesti Hírlap vasárnapi melléklete], 1941. augusztus 29., 573.

Kimutatás az 1939. évben jelentkezett hallgatókról⁷⁰¹

Jelentkezők száma	1038 ifjú
A 9 munkatáborban részt vettek száma	710
Hely híján nem elutasított jelentkezők száma	328
Felvételkor orvosi vizsgán alkalmatlanok száma	3
Bevonulás előtt a jelentkezők kérelmére felmentetett	19
Munkatáborból a résztvevők kérelmére leszerelték száma	129
Munkatáborból fegyelmi úton kizártak száma	19
Vezetőképző tanfolyamot végzetek száma	33
Továbbszolgálók száma	108
Csak középiskolai végzettséggel rendelkezők száma	467
Szigorló vagy friss diplomások száma	243

A munkatáborban részt vettek megoszlása az 1939. évben, születési évek szerint⁷⁰²

1914-nél korábban	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922
52	26	24	49	98	117	100	147	95	2 [?]

A Főparancsnokság megbízásából elkészített 1939-es statisztikai adatsorok alapján kijelenthető, hogy a munkaszolgálat népszerűnek számított az ifjúság körében, ráadásul legnagyobb mértékben az összes korcsoport közül éppen a középiskola végzős diákjai képviseltették magukat, hozzávetőlegesen 60%-os számarányban. Olyannyira, hogy 20%-os túljelentkezés miatt nem tudták az összes jelentkezést elfogadni. Ennek a korosztálynak a nagyfokú érdeklődését látszik alátámasztani egy 1942-ből származó (propagandisztikusnak tűnő) beszámoló is: „Az osztálytársaimmal kérvényt küldtünk fel és epedve vártuk a választ. A nővérem sokkal hamarabb megkapta a választ – írja B. Magda –, mint én. Letettem az egész dologról. Mikor végre az enyém is megjött, kimondhatatlan öröm töltötte el a lelkemet. Örültem, hogy negyven leánnyal leszek együtt, akik mind olyan örömmel jönnek a táborba, mint én. Előre elképzeltem a katonás, fegyelmezett életet, ami tényleg az elképzeléseim szerint van. Örültem, hogy megismertem az igazi életet, ami nem

⁷⁰¹ MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Az 1939. év táborai, 17.

⁷⁰² MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Az 1939. év táborai, 21.

más, mint az egyszerű falusi ember élete. Én úgy képzeltem el, hogy ez az élet a legküzdelmesebb, ami úgy is van, mert az ember a saját keze munkájával, a föld túsásából, rögeiből állítja elő a barna kenyérét.⁷⁰³ A katonás fegyelem és a kemény munka – láthatóan – ellenben számos diákot arra kényszerített, hogy a tábortól visszalépjen (s ez esetben értelemszerűen oklevelet és jelvényt sem kapott, valamint nem részesült tanulmányi kedvezményekben. Számos példa utal arra, hogy a jelentkezők markáns tömege általánosságban mégsem a középiskolákból, gimnáziumokból, hanem a bajtársi szövetségekből, elsősorban a Hungáriából és a Turulból érkezett. Emiatt – amint az előző fejezetekben utaltam rá – a sajtó cikkekben az első években rendre Turul-táborokról érkeztek, vagy felváltva használták az EÖM-mel.⁷⁰⁴ Arra is akad példa, hogy egy egész tábor teljes tagsága egyetlen egyesületből verbuválódott,⁷⁰⁵ másutt pedig – amint a X. fejezetben lesz róla szó – Turul-sapka és Bocskai-főveg, legalábbis a kezdeti években egyaránt látszik táborozókon.⁷⁰⁶ Bár ebből messze nem következett nem lehet levonni, kétségtelenül az egyetemi bajtársi mozgalommal való mindvégig szoros egybefonódására enged következtetni. Ettől eltérítve mindkét nem relációjában a táborok taglétszáma (a fent említett külföldi „vendégeket” leszámítva) jelentős geográfiai szórtságot mutat: gyakorlatilag az ország minden vármegyéjéből és a fővárosból is jelentkeztek munkatáborokba. A Főparancsnokság évről évre felhívásokat tett közzé a sajtóban, hogy jelentkezésre buzdítsa a diákságot. Szinay Béla 1939-ben írott levelét több országos terjesztésű, konzervatív-liberális lap mellett helyi érdekű újságok is megosztották: „Harmadik éve szólok a nemzet ifjúságához és a magyar szülőkhöz. hívom a magyar értelmiségi ifjúságot önkéntes nemzeti munkaszolgálatra, hogy jellemszilárd, edzett, egészséges, bajtársi érzéstől és lángoló hazaszeretettől áthatott férfiakat és nőket adhassunk a hazának. Hívom őket, mert a fiúk

⁷⁰³ V. Ilonka beszámolója. In *Pirospötyös kisasszonyok. Emese leventeleány kézikönyv*. Szerk. DEZSÉRY Endre. Budapest, [a szerkesztő kiadása], 1942, 33.

⁷⁰⁴ Lásd pl. [sz. n.]: Látogatás az egyetemi hallgatók önkéntes munkatáborában Vértesszőlősn. *Komárom-Esztergomvármegyei Hírlap*, 1937. július 10., 7.

⁷⁰⁵ 1938 júliusában a somogyszili Emese 3. számú táborának csaknem minden tagja a budapesti Emese Bajtársi Egyesület tagja volt. [sz. n.]: Megérkezett Somogyszilba az Emese III. sz. női munkatábor. *Somogyi Újság*, 1938. június 23., 3.

⁷⁰⁶ Ez a Vigh István és Laborc György Péter gyűjtők birtokában találhatóak képsorozatok alapján igazolható.

feszülő karjaik erejével, a leányok jóságos cselekedeteikkel enyhíteni tudják a magyar élet keserveit. Önkéntes munkaszolgálatra hívom az áldozatos lelkeket és az önzetlenül dolgozó kezeket. Hívom az ifjúságot, mert maga is akarja a munkatáborokat. Hívom, mert tudom, hogy helyes utat járunk. Hívom, mert áldásos a munkánk. Hívom, mert a munkatáborok ifjúsága a boldog nemzet záloga. Hívom, mert a munkaszolgálat »országépítés«! [...] Tájékoztató és a nyári munkatáborokra szóló jelentkezési űrlap már csak korlátozottan igényelhető.⁷⁰⁷

Az első tábor felállítására a Csongrád vármegyei Magyarcsanádon került sor. E Maros-parti falu mellett az úgynevezett csigai gátak megjavítását végezték. A nagy sajtóhírverés közepette végbemenő tábor kitűzött célja volt, hogy a diákok mellett a környék munkanélküli kubikusai is bekapcsolódjanak.⁷⁰⁸ E tábor szinte mitikus szerepet kapott később, valamiféle viszonyulási, hivatkozás pont lett, és nemcsak azért, mert a Magyar Világhíradó tudósított róla, hanem azért is, mert itt valósult meg leginkább a szövetség népi szárnya által képviselt, a fajvédő és népi mozgalomból merítkező cél: az egyetemisták és a falusi lakosság közös fizikai „nemzetépítő” munkája.⁷⁰⁹ Ráadásul külföldi diákmunkások – két angol és egy svájci főiskolás – is érkeztek, amit a bajtársi sajtó jelentős eredménynek könyvelt el. A csanádi tábort tekintették az ifjúsági mozgalomban – a sárospataki különút után – „második főiskolai munkatábornak”.⁷¹⁰ Diákok és kubikusok hat hét alatt 16 000 köbméter földet mozgattak meg, s a célfeladatot teljesítették. A tábor népszerűsége, sikere arra sarkallta a Turul fővezérét, hogy a Munkatábor Bizottságot megerősítse, és megbízta a következő évi táborok megszervezésével. A közpon-

⁷⁰⁷ Pl. [sz. n.]: Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat főparancsnokának felhívása a nemzet ifjúságához. *Magyar Vidék*, 1939. június 11., 2.

⁷⁰⁸ Ez az egyetlen olyan munkatábor, amelynek megmaradt a (diák)tagjegyzéke: összesen 42 fő, akik a Munkatábor Bizottság felszólítására, „hálájuk jeléül” levélben köszönték meg a miniszterelnöknek, hogy lehetővé tette a munkaszolgálat megindítását. MNL OL K 35 Gömbös Gyula miniszterelnök iratai, „b” dosszié (félhivatalos levelezés töredéke 1934–1936). A „Turul Szövetség Főiskolai Önkéntes Munkatáborára” köszönőlevele Gömbös Gyula miniszterelnöknek, 1935. augusztus 16. [o. n.].

⁷⁰⁹ „E tekintetben büszkén hivatkozhatunk az 1935 folyamán rendezett csanádi munkatáborra, amelynek gazdasági teljesítményéből a szakemberek is teljes elismeréssel nyilatkoztak.” MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. Tarnói Kostyál László és Végváry József fővezér levele a VKM-hez 1936. május 16-án, 14–15.

⁷¹⁰ A megnevezésre lásd pl. [sz. n.]: Bökénynél dolgozik az Attila-munkatábor. *Ma-kói Friss Újság*, 1935. június 29., 7.

ti dokumentáció hiányában nem lehet rekonstruálni, hogy a táborhelyszínek kiválasztását mi befolyásolta: néhány újságcikk alapján feltehető, hogy vármegyéket, törvényhatóságokat keresett meg a Turul és az EÖM vezetése, s ezek visszajelzése alapján döntötték el a táborállítást. Ily módon a községek, vármegyék előljárói is magukénak érezhették a tábort. Különösen jellemző volt mindkét nembeli táborok esetén, hogy egy-egy agilis személy, aki a bajtársi egyesületekkel korábban is kapcsolatban állt, járta ki a táborállítást, segített a lebonyolításban. A már idézett 1936. júliusi kapuvári női tábor relációjában született újságcikk ennek jellegzetes formáját írta meg: Thalabér Lajos helyi pedagógus Ghiczy Ödön Sopron vármegyei főszolgabíróval, Várkonyi Jenő kanonok és Szakács Géza kapuvári községi bíró támogatását szerezte meg. A táborvezető Sartoris Margit a Turul-munkaszolgálat női részlegének „országos alvezére” volt, a táborozók között orvostanhallgató, bölcsész, tanár és tanító-jelölt egyaránt akadt. Thalabér ekképp vallott minderről: „Büszke vagyok a szülőfalumra, [...], ekkora előzékenységet és megértést a munkánk iránt alig vártam. A munkatáborozók vonaton érkeztek meg a fővárosból Kapuvárra. Az állomásról Ghiczy főszolgabíró lovas kocsikat hozatott és azokkal vitték be őket a munkatáborba, ami nem volt más, mint az apácázárda. A lányok nem fővárosiak, hanem az ország minden vidékéről, sőt a határon túli Aradról is származnak. Munkájuk: minden egyes kapuvári földműves családnál lesznek, sorrendben beosztva, ahol 7–13 óráig mosnak, vasalnak, varrnak, főznek, mosogatna, vigyáznak a gyerekekre – a legnagyobb feyelemben. A délután már kötetlen: strandolás a Rábában, közös séta. Este 9-kor takarodó. Itt egy új generáció nő fel, az elkényeztetett szobanövény helyett, akiben már csak a kozmetika tartotta a lelket, egy új, erős, tanult lánytípus fejlődik ki szemünk láttára, kötelességtudó és bátor... Aki megtalálja majd a helyét a férfi mellett, amikor egy ország újjáépítésétől lesz szó.”⁷¹¹ Másutt arra is akad példa, hogy egy-egy szervezet, például a MOVE kérelmére vertek tábort az egyetemisták.⁷¹²

⁷¹¹ Horváth László: A turulisták női munkatábora Kapuvárról. *Soproni Hírlap*, 1936. július 11., 2; Molitorisz Pál: Dr. Tharnóy Kostyál László, a Turul szövetség országos vezére, a munkatábor ügyosztály vezetője meglátogatta a sopronkőhidai főiskolai munkatábort. *Sopronvármegye*, 1936. július 25., 4.

⁷¹² [sz. n.]: [c. n.] *Gyöngyösi Népiújság*, 1938. június 26., 3; [sz. n.]: Munkatáborokat állít fel a kormány Gyöngyösön. *Hevesmegyei Lapok*, 1938. június 19., 3.

A szakszerűsítés irányába tett lépésként értékelhetjük, hogy 1936 decemberében a Turul Szövetség vezetőképző tábort alapított, hogy a táborfelügyeleti utánpótlást biztosítsa.⁷¹³ A Munkatábor Bizottság alá tartozó, két hétig tartó ún. vezetőképző tábort az EÖM 1937 tavaszán változtatás nélkül vette át, majd 1938 nyaratól szakszerűsítette, amennyiben innentől fogva a Honvédség tihanyi birtokán évközi vezetőképző tanfolyam létesült. A tihanyi táborban a következő évtől fogva komoly munka folyt, a Főparancsnokság érezhetően prioritásként kezelte a férfi és női táborokba küldendő megfelelő tisztek, vezetők kiképzését. Az ekkortól hathetes tanfolyamon műszaki, gazdasági, sport és néprajzi ismereteket is kaptak. A jelentkezők színvonala azonban Szinay állítása szerint mégis alacsonyabb volt, mint a Turul fennhatósága alatt, mert a kötelező honvédelmi munkaszolgálat a HM hatáskörébe került, és azok javarésze, akik „a munkaszolgálatban élethivatást kerestek” inkább a közérdekű munkaszolgálatba mentek el vezetőnek. Emellett a katonaviselt munkaszolgálatosok zöme honvédségi szolgálatot teljesített, gyengítve az EÖM lehetőségeit. A női vezetőképző tanfolyam 1939 júniusától nem a Balatonnál, hanem Budapesten zajlott, három hétig tartott. Esetükben a gondot az jelentette, hogy a sok jelentkező lelkesedett ugyan, de legtöbbjük korábban még nem volt munkatáborban, így semmiféle tapasztalattal nem rendelkeztek. Másrészt a „vezetésre termettek” zöme végül inkább biztosabb hivatást választott, és otthagya a tábort.⁷¹⁴ Ennek dacára idővel szakszerűsödött a képzés, és a női táborokba vezetőnek csak itt végzett egyetemisták és főiskolások kerülhettek (a tömegesebb férfitáborok vezetését ily módon sosem sikerült maradéktalanul kielégíteni). Mellettük a munkatábor országos vezetői is képezték magukat, legalábbis erre utal az 1936 májusában megrendezett budapesti nemzetközi munkatábor-kongresszus, valamint Somlai Mihálynak a laxenburgi munkatáborvezető-tanfolyamon való részvétele.⁷¹⁵ (Igaz ugyan, hogy a későbbiekben erről szóló források nincsenek.)

⁷¹³ Simonné Jankovich Adél: Önkéntes munkaszolgálat és a női munkatáborok. I. m., 11.

⁷¹⁴ MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Szinay Béla főparancsnok jelentése, 1939, 10–11.

⁷¹⁵ [sz. n.]: Európai munkatábor-központ Budapesten. *Bajtárs*, 1936. május 16., 5.

A kultusztárca a részvételért mindkét nem esetében egyaránt szerény fizetséget biztosított: ezt – úgyszintén a német RAD nyomán – zsoldnak nevezték, amely a mindenkori napszámbernek (40–90 pengő/nap) felelt meg. Ettől csak ritka esetben tértek el, így 1937-ben, amikor 1,2 pengő munkabérre voltak jogosultak.⁷¹⁶ Ezenfelül, 1938-tól fogva „cigarettapénz” is járt számukra.⁷¹⁷ Az összeg a részt vevő keresztény középosztály tagjai számára értelemszerűen nem lehetett motiváló tényező, sokkal inkább a táborok eszmeisége jelentett vonzóerőt a jelentkezésnél. Nem lehet azonban bizonyosan tudni, hogy 1939-től fogva, amikor az egyetemi ifjúság társadalmi bázisa kiszélesedett és felhígult, a beáramló munkás-, illetve parasztszármazású fiatalok számára mennyiben volt motiváció a szerény kereseti lehetőség. A források nem adnak lehetőséget utóbbiak részvételi arányára. Elsősorban a sajtótudósítások alapján úgy tűnik, ezek száma meglehetősen alacsony volt, s az EÖM-öt a háború idején továbbra is az MNDSZ tagjai preferálták.

A fennmaradt statisztikákból, leírásokból kiviláglik, hogy a szervezők a falusi népességgel való értelmiségi eszmei közösségváltaláson túl gazdasági hasznót is vártak a táborlakók munkájától. Tarnói Kostyál számításai szerint „Ötven év alatt kerek 300 millió munkanapot nyer a nemzet. E 300 millió munkanap értéke 2,40 pengős munkatábori munkanapot alapul véve 720 millió pengő, azonban a valósi érték kiszámításánál figyelembe kell venni az évenkénti terméshozam többletét, úgyhogy körülbelül egy milliárd pengő értékgyarapodással gazdagodik a nemzeti vagyon.”⁷¹⁸ A Turul-munkaszolgálat anyagi fedezetét a szövetség munkaszolgálatra elkülönített keretéből finanszírozta, amelyet a munkatábor ügyosztály folyósított. Ez évi néhány ezer pengőt jelentette, ami nem volt elég, s a hiányt a táborokban részt vevő hallgatók után az egyes intézményektől, karok vezetőitől, vármegyéktől és egyéb törvényhatóságoknál végzett lobbitevékenység révén kapott plusztámogatással igyekeztek kompenzálni. A forrásokból jól érzékel-

⁷¹⁶ [sz. n.]: Látogatás az egyetemi hallgatók önkéntes munkatáborában Vértesszőlősn. *Komárom-Esztergomvármegyei Hírlap*, 1937. július 10., 4.

⁷¹⁷ Zsigmond Gyula: Magyar Munkaszolgálat. *Bajtárs*, 1938. május 7., 1.

⁷¹⁸ Tarnói László: Munkatáborok a magyar nép és föld szolgálatában. 36–39. *Egyedül Vagyunk*, 1939. június, 36–38.

hető, hogy mindennek ellenére folyamatosan forráshiánnyal küzdöttek. Ez különösen igaz 1935–1936-ra, az államosítás előtt évekre. 1936-ban 4000 pengőt igényeltek a kultusztárcától, de csupán ennek felét kapták meg.⁷¹⁹ Végváry József fővezér és Tarnói a munkatábor 1936. május 22-én a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának dékánjának megfogalmazott kérelmében kinyilvánították, hogy „A Magyar Nemzeti Diákszövetség munkatábori és külföldi csereakciós szerve a Turul Szövetség keretében működő Önkéntes Főiskolai Munkatáborok Bizottsága nevében azzal a tiszteletteljes kérelemmel fordulunk a Méltóságos Dékán Úrhoz, hogy a f. év nyarán 400 egyetemi hallgató részére felállítandó munkatáboraink részére P 500, azaz ötszáz pengő támogatást nyújtani kegyeskedjék”.

A kérelem különleges okaként az egyetemisták számára a nemzetnevelő célzatot, a fizikai munka és ezáltal a dolgozó rétegek megismerését, valamint munkájuk nemzetgazdasági hasznát emelték ki. További indokot képezett a pénzigénylésre, hogy olyan munkatábori csereakciót tervezett a Turul Szövetség, amelynek keretében száz szegény sorsú résztvevő külföldi munkatáborokba mehet egy-két hónap erejéig: „A [folyó] évben 5 munkatábort szándékozunk rendezni a Turul Szövetség keretén belül. Kecskeméten katonai repülőteret, Sopronban ifjúsági sporttelepet, a Maros mentén gátakat, Kölesden utat, Budapesten pedig Nemzetközi Főiskolai Vízitelepet létesít 1936 év nyarán az Önkéntes Főiskolai munkatábor.”⁷²⁰ Nincs forrás, hogy az akció sikerrel járt, de a Turullal való jó viszony fenntartása miatt okkal feltételezhető, hogy a dékánok előterjesztésére a számos bajtársi szövetség patrónusi tisztét ellátó egyetemi tanács-tagok támogatták az ilyesfajta igényeket.

⁷¹⁹ MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. Végváry József fővezér és Tarnói Kostyál László levélváltása a VKM-mel, 1936. május. 15., 24., 14–15.

⁷²⁰ ELTEL 7/c. Pázmány Péter Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 7. doboz, Turul Szövetség kérelme a munkatáborok ügyében, 3980/1935–36. tanév, 1–2.

A férfi munkaszolgálat beazonosítható táborai⁷²¹

Évszám	Helyszín, munkamegnevezés	Tábor megnevezése és száma
1935	Magyarcsanád: csigai gátak javítása a Maroson	—
1936	Bugac: iparvasút töltésének készítése a falu és a repülőtér között	—
1936	Újpest	—
1937	Pomáz: árvíz maradványainak felszámolása	Álmos vezér 1.
1937	Bugac: iparvasút töltésének készítése a falu és a repülőtér között	Álmos vezér 7., 13., Előd vezér 8.
1937	Vértesszőlős: vízelvezető csatorna építése	Huba vezér 4., 10.
1937	Borsod	—
1937	Héreg: útéptítés, útjavítás	Előd vezér 2.
1937	Vászoly: bekötőút Balatonudvariba	Ond vezér 6., 12., 18.
1937	Balatonudvari: Bekötőút Vászolyba	Kund vezér 5., 11.
1937	Ópusztaszer: levente sporttelep úszómedencéjének kiásása	Gyula vezér 9.
1938	Héreg: útéptítés, útjavítás	Gyula vezér 3., Álmos vezér 19., 26.
1938	Tihany: Balaton-parti VKM-telek felöltése	Előd vezér 20., 26., 27.
1938	Bugac: iparvasút töltésének folytatása	Előd vezér 8., 21., 28.
1938	Gyöngyös: vitorlázórepülő-tér alapozása	Huba vezér 22., 29.
1938	Ricse: leventegyakorló-tér alapozása	Ond vezér 24., 31.
1938	Sárospatak: sportrepülőtér alapozása	Kund vezér 23., 30.
1938	Tarpa: leventegyakorló-tér alapozása	Tas vezér 25., 32.
1939	Tihany: Balaton-parti VKM-telek feltöltési munkáinak folytatása	Álmos vezér 33., 39.
1939	Balatonkiliti: honvédelmi munka	Előd vezér 34.
1939	iparvasút töltésének befejezése	[ismeretlen]
1939	Tarpa: leventegyakorló-tér kiépítésének befejezése	Huba vezér 36.
1939	Bugac: iparvasút töltésének folytatása	Gyula vezér 35.

⁷²¹ Készült a Forrás- és irodalomjegyzékben szereplő korabeli országos, megyei, egyetemi sajtó felhasználásával, Vigh István gyűjtő tulajdonában lévő fényképalbumának információi, valamint az MNL OL kultuszminisztériumi irataiban elszórtan fellelhető iratok felhasználásával. A hiányzó adatokat „—”-al jelezzük. Megjegyzendő, hogy a sajtóban ritkán szerepeltek táborlisták, elsősorban a tudósításokból kiszűrt információkra támaszkodtunk. Az 1942 utáni táborokra nem találtunk adatokat.

Évszám	Helyszín, munkamegnevezés	Tábor megnevezése és száma
1939	Bótrágy: felvidéki szociális munka	Kund vezér 37.
1939	Rimaszombat: Rima folyó medrének szabályozása	Ond vezér 38., 40., 41
1940	Rimaszombat: Rima folyó medrének szabályozásának folytatása	Álmos vezér 48. +1
1941	Rimaszombat: Rima folyó medrének szabályozásának folytatása	[ismeretlen]
1941	Losonc: Tugár patak szabályozása és részvétel az OTI-székház építésében	[ismeretlen]
1941	? [Erdély]	Kund vezér 58.
1941	Tihany: Balaton-parti VKM-telek feltöltési munkáinak folytatása	Álmos vezér 54.
1942	Tihany: Balaton-parti VKM-telek feltöltése	Álmos vezér 66.
1942	Rimaszombat	Gyula vezér 68.
1942	Losonc: Tugár patak szabályozása és részvétel az OTI-székház építésében	Előd vezér 67., 73.
1942	Bonchida: védgát építése a Szamoson	Huba vezér 69.
1942	Kecskemét: belvíz-elvezető csatornák ásása	Kund vezér 70.
1942	Érd: sportrepülőtérhez bekötőút építése	Ond vezér 71.

Az EÖM költségvetéséről még kevesebbet lehet tudni. Annyi bizonyos, hogy a pénzüsszegeket VKM utalta ki, közvetlenül az EÖM főparancsnokának szabályszerű okmányokkal garantált elszámolási kötelezettsége mellett.⁷²²

A munka meglehetősen kötött módon, egyesek szerint német katonai szigor közepette zajlott, mit az 1939-es hallgató statisztikában szereplő leszerelési számok is jeleznek. Ez ellen szervezeti szinten egyedül az MNDSZ katolikus és protestáns egyetemi és bajtársi egyesületei tiltakoztak, a cserkészmozgalom már bevált játékosabb, lazább táborozási eszköztárát jelölve meg irányadónak. 1938. december 20-ai közös tanácskozásuk konklúziójaként ugyanis kihirdették: „Közelebb [kell] hozni az egyetemet a bajtársi egyesületekhez, a professorokat a diákhöz, de nem olyan formában, hogy a bajtársi egyesületek egyetemi egyesületekkel alakíttassanak át. Csúcsszervezet létesítését tartja helyesnek. [...] Az ifjúságon lelki

⁷²² [sz. n.]: Elkészült a főiskolai munkatáborok gazdaági szabályzata. *Magyarország*, 1938. július 21., 3.

nihilizmus vett erőt, a közszellem destruktív volta miatt elsősorban. A professorok általában nem foglalkoznak az ifjúsággal. A munkatáborokba mindinkább belevinni a cserkész-szellemet. Diákszövetségek vezetésében a külügyi vonalakon idősebbek legyenek, mert a külföldiek is azok; a belső vezetés legyen a fiatalok kezében.”⁷²³ A megbeszélésnek azonban nem lett szinte semmilyen visszhangja, felvetéseik hatástalanok maradtak. A táborélet napi rutinja az évek során, 1935 és 1942 között hasonló keretben zajlott. Ennek megfelelően az első napon ünnepélyes közös fogadalomtétel keretében esküt tettek Horthy Miklós kormányzóra.

*Munkatábori hét a férfi munkaszolgálatosok táboráiban*⁷²⁴

Időpont (óra)	Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat	Vasárnap
6–7	Ébresztő, torna, tisztálkodás, öltözködés, reggeli, felszerelés, sorakozó, zászlófelvonás, ima, kivonulás munkára						7 órakor ébresztő és reggeli, majd istentisztelet
7–9:30	Munka						
9:30–10	Második reggeli és pihenő						
10–10:30	Munka						
13:30–14:30	Bevonulás a munkahelyekről, ebéd				Hideg ebéd és pihenő a munkahelyen	Tisztálkodás	Ebéd
14:30–17:30	Pihenő és fürdés				Munka	14:30–16-ig takarítás. 17 órakor parancshirdetés, majd hideg vacsora kiosztása, utána szabad eltávozás	Kimenő, közös kirándulás, nyilvános tábortűz
17:30–19:30	Nemzetvédelmi gyakorlatok				Bevonulás, tisztálkodás		
18:30–19:30	Parancshirdetés, ima, táborzászló bevonása, vacsora						
19:30–20	Pihenő	Kimenő a faluba	Pihenő	Kimenő a faluba	Pihenő		
20–21	Nemzetvédelmi előadás		Nemzetvédelmi előadás		Nemzetvédelmi előadás		
21–22	Tábortűz		Tábortűz		Pihenő		
22	Kötelező takarodó						Kötelező takarodó

⁷²³ MNL OL K 690 VKM Szalai Béla iratai 1. csomó 2. tétel. Az MNDSZ 1938. december 20-ai tanácskozásának jegyzőkönyve, 9.

⁷²⁴ Munkaszolgálat, Országépítés! I. m.; TARNÓI [KOSTYÁL] László: *Magyar Munkaszolgálat*. I. m., 50; KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség*. I. m., 341; SZÉCSÉNYI András: Egyetemi és főiskolai munkatáborok Magyarországon 1935–1939. I. m., 156; SZÉCSÉNYI András: Egyetemi munkaszolgálatosok táborélete. I. m., 8.

*Az 1939. évi férfitáborok munkavégzése*⁷²⁵

	neve és száma	Álmos vezér 33. sz.	Előd vezér 34. sz.	Gyula vezér 35. sz.	Huba vezér 36. sz.	Kund vezér 37. sz.	Önd vezér 38. sz.
A kivéneyelt munkatábor	helye	Tihany, Zala	Balatonkiliti, Somogy	Bugac, Kecskemét törvényhatósági jogú város	Tarpa, Bereg	Bótrágy, Bereg	Rimaszombat, Gömör-Kishont
	kivéneylés indoka	régi folyami munka folytatása	új honvédelmi munka	régi munka folytatása	régi munka folytatása	Szociális munka Felvidéken	nemzetgazdasági munka a Felvidéken
	átlag élelmezési és kivonuló létszám	69, 58	76, 57	75, 57	70, 51	75, 54	72, 59
	működési idő	július 3.–szeptember 1.	Július 3.–szeptember 1.	július 1.–szeptember 1.	július 1.–augusztus 31.	július 1.–augusztus 31.	július 3.–augusztus 31.
	táborozási napjainak száma	61	61	63	62	62	60
	Nem hasznosult napok száma	15	15	17	22 (–3)	18	17
	munkanapjainak száma	46	46	46	40	44	43
	átlagos napi munkaóráinak száma munkanapokon	6, 3	6, 4	6, 5	6, 4	6, 6	6, 8
	teljesített összes munkaórái	16 881	16 980	17 054, 5	13 187	15 747	17 188, 5

⁷²⁵ MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Az 1939. év táborai, 36. alapján

	neve és száma	Álmos vezér 33. sz.	Előd vezér 34. sz.	Gyula vezér 35. sz.	Huba vezér 36. sz.	Kund vezér 37. sz.	Ond vezér 38. sz.
A végzett munka	munkahely átlagos távolsága a táborhelytől (m), talaj-neme	1000, törmel- lékes agyag	750, horda- lék	800, szí- kes agyag	2000, igen tömött szürke- agyag	2750, tömött szürke- agyag	2700, hordalék
	töltés átlag- szélessége, hossza, ma- gassága (m), összes m3	20; 190, 4; 0, 5; 1904	–; –; –; 2921	3; 99; 1, 76; 523, 9	–; –; –; 2565, 5	6; 900; 0, 55; 1471.	–; –; –; 4696
	bevágás át- lag szélessé- ge, hossza, mélysége, összes m3	–; –; –; 1904	6; 244; 2; 2921	2,5; 469; 1, 04; 1209, 2	2; 1526; 1, 68; 2565, 5	6; 900; 0, 55; 1471	18; 145; 1, 8; 4696
	kereszt- irányú szállítás m3, hosszirányú szállítás m3, átlag m3, egyéb mun- kák	–; 1904; 450; –	–; 2921; 20; 1800 m kerítés	1209, 2; 523, 9; 300; –	2565, 5; –; –; –	–; 1471; 15; –	–; 4696; 10; –
	elősegítő, hátráltató tényezők	450 m sín; 8 csille hiány	–; talajvíz	660 m sín, megléte; 0,8 m alatt talaj- víz	–; tífusz, malária	–; malária	–; 1,6 m alatt talaj- víz
	összefog- lalás	3808 m2	sportrepülő- tér víztele- nitése	568 m tanyai út kiépítése	1526 m3 lecsapoló csatorna kiásása	900 m3 lecsapoló csatorna kiásása	145 m3 új Rima-me- der kiásása

		II. időszak (szeptember 15.–október 26.)		III. időszak (október 28.– november 18.)
A kivényelt munkatábor	neve és száma	Álmos vezér 39. sz.	Ond vezér 40. sz.	Ond vezér 41. sz.
	helye	Tihany, Zala	Rimaszombat, Gömör-Kishont	Rimaszombat, Gö- mör-Kishont
	kivezérlés indoka	régi munka folytatása	régi munka folytatása	régi munka folytatása
	átlag élelmezé- si és kivonuló létszám	73, 60	76, 53	35, 16
	működési idő	szeptember 15.–október 26.	szeptember 15.–október 26. –	október 28.–novem- ber 18.
	táborozási nap- jainak száma	41	41	21
	nem hasznosult napok száma	12	16	7
	munkanapjainak száma	29	25	14
	átlagos napi munkaóráinak száma munka- napokon	6, 1	6, 3	6, 4
	teljesített összes munkaórái	10 705	8382	1453, 5
A végzett munka	munkahely át- lagos távolsága a táborhelytől (m), talaj-neme	1000, törmel- lékes agyag	2800, hordalék	2800, hordalék
	Megmozgatott földmennyiség (m3)	1 881	1820	350
	elősegítő, hát- raltató tényezők	450 m meglévő sín; 8 csille- hiány	–; 1,6 m alatt talajvíz	–; –
	összefoglalás	3692 m2 terület feltöltése	60 m3 új Rima-meder kiásása	3701 m3 föld- tömeg meg- mozdítása

A munka belső viszonyaira plasztikusan világít rá egy újságírói megfigyelés az 1936-os sopronkőhidai Turul-táborról, amely abban volt speciális, hogy a táborozók kőházakban laktak. Az egyik csoport nádvágot és gyomirtást végzett a Fertő-tavon, a másik pedig ugyanitt bekötőutat épített. Utóbbi erdőmunkát jelentett, ahol vas-

talicskákon cipelték a kivágott fát és földet. E táborban jogászok, tanárok és szobrászok dolgoztak. „Hajnalonként öreg fegyőr ballag az ablakuk elé s bekurjantja a reggeli ébresztőt. Talpra fiatalurak! Pillanatok alatt menetkészen áll a kis munka hadsereg. A nemzeti zászló árnyékában kanyarodik menetük a hegynek tartó dűlőút felé s a vén hegyek között, ahol egykoron a római légiók jártak, az új légió éneke harsog: Harminckettes baka vagyok én! Recce, gyalog masírozok én. A délután az övék. Ilyenkor elnyugszik a csákány és a kasza. Szellemi kiképzése folyik. Thalabér Lajos beszél nekik a nagy magyar célokról, szociális kérdésekről, összefogásról. S akik hallgatják, bizony legtöbbször messze földről kerültek ide. Ki Szegedről, ki Pestről, ki meg Debrecenből jött, de azért mindegyik azt érzi, amit egyikük mondott az első délutáni megbeszélésen. – Kisgyerek-koromban – mondotta – egyszer el akartam menni napszámba. Szegény anyám nem engedett el. Azt mondta: úri gyerek vagy, nem mehatsz a béresfiúk közé. Ennek a gondolkodásnak önfeláldozó korrektora a mi nemzedékünk. Mi már megtanultunk sok mindent. S most dolgozni tanulunk.”⁷²⁶

A diákok fizikai munkavégzése mellett – amint a fenti kiadványban is megjelent – gondot fordítottak ideológiai és honvédelmi előképzésükre is. Mindez erőteljesen összefüggött a Turul Szövetség bajtársi eszmevilágában gyökerező militarizmussal, nem mellesleg pedig ebben is hatott rá a nemzetiszocialista munkaszolgálat. A Turul Szövetség, majd pedig az EÖM vezetői ugyanis folyvást törekedtek náci mintára az intézmény kötelezővé formálására, amelyre 1939 nyarától a kisegítő munkaszolgálat is hivatkozási alapot kínált. A magyar egyetemi és főiskolai munkaszolgálatnak ugyanakkor nem volt közvetlen célja a háborús készülődés, legalábbis ezt semmifajta írásbeli dokumentum nem támasztja alá. A RAD mintája azonban olyan erős volt, hogy csökkentett formában szerepet kapott a heti munkaprogramban, mégpedig kettős vonalon. Heti három alkalommal egy-egy órás nemzetvédelmi program keretén belül katonai-politikai előadásokat hallgattak meg a honvédelmi tárca kiszervezett előadóinak bevonásával. Az előadókat napidíjban fizették.⁷²⁷ A „hivatott

⁷²⁶ Bihary László: Köhidán utat épít a Turul-bajtársak munkatábora. *Függetlenség*, 1936. augusztus 2., 8.

⁷²⁷ Egy 1938-as összesített kimutatás szerint az év folyamán a táborokban összesen 2500 pengőt fizettek ki a nemzetvédelmi előadók számára. MNL OL K 636 VKM 898.

szaktudással rendelkező vándorelőadók” hármas irányban tartottak előadásokat: 1. a „Szent István-i” gondolat jegyében; 2. a „magyar világnézet” jegyében; 3. a „katonaeszmény ápolásának céljából”.⁷²⁸ Az előadások tartalmáról egyedül az 1942-es losonci táborokban megtartott előadások címei árulkodnak,⁷²⁹ amiből sejthető, hogy az EÖM – ekkor már – valóban a honvédelmi előképzésre szolgált:

1. A bajtársi szellemről
2. Korszerű honvédelmi kérdések
3. Kémháború
4. Lég- és gázvédelem
5. Ipari sztrájk és szabotázs
6. Tereptan
7. Térképolvasás
8. A magyar katonaeszmény szolgálata
9. A közigazgatás és az ember
10. Gazdaság, munka és pénzügy
11. Nemzetiségi kérdések
12. A magyar öntudat
13. Az ifjúság sorsdöntő napjai
14. A korszerű magyar
15. A szociálpolitika új szerepe

Heti négy alkalommal került sor a két-két órás honvédségi kiképzésre, tartalmáról nincsenek átfogó ismereteink.⁷³⁰ A táborparancsnokok irányítása alatt mindenestre a résztvevők alapvető fegyver-

doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Nemzetvédelmi előadók kifizetése., 44–45, 47–48.

⁷²⁸ Schimetic László: Az egyetemi munkaszolgálat jelentősége. *Gömör*, 1940. október 6., 5.

⁷²⁹ Sóvágó Sándor: Szigorú, katonás szellemben kell nevelni az ifjúságunkat... *Losonci Hírlap*, 1942. július 12., 2.

⁷³⁰ A kisegítő munkaszolgálat létrejöttétől fogva a nemzetvédelmi képzés keretén belül az „alakosság” helyett a lelki és erkölcsi kiképzésre került a hangsúly, s a nemzetvédelmi oktatást némileg lecsökkentették, tartalmát pedig módosították (katonai, nemzetpolitikai kérdésekkel, népdalokkal foglalkoztak). Az EÖM főparancsnoka 1939. decemberi jelentésében ennek tudta be, hogy nézete szerint „sikerült kiirtani a munkatáborokból az ú. n. »jazz-slágereket« és szinte minden munkatáborban a magyarnótázás mellett többszölamú énekkarok is működtek. Ezzel nemcsak a tábor-tüzek műsorai váltak színesebbé és magyarabbá, de ránevelődtek a munkaszolgálatosok a magyar népdalok éneklésére és beállították a magyar népi dal és zene szolgálatába.” MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Szinay Béla jelentése, 1939., 14.

használati ismereteket szereztek. Ez utóbbi nem volt ismeretlen a magyarországi egyetemistáknak. Bizonyos intézményekben már az 1930-as évek elejétől fogva volt fegyverhasználati képzés a kötelező testnevelés részeként.⁷³¹ 1934-ben rendelet (22.537/1934. évi VKM sz.) szabályozta a felsőoktatási intézményekben a „katonai tárgyú előadások hallgatását”, amelynek bevezetésébe, lokális szabályozásába a Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karán – nem kizárt, hogy másutt is, csak az idevágó iratok megsemmisültek – a bajtársi egyesületek vezetőit is bevonták.⁷³² Sőt, 1941 őszétől az egyetemi testnevelési és fegyverhasználati képzés olyannyira foglalkoztatta a honvédelmi tárcát, hogy a KMOF és az ifjúság honvédelmi nevelésének országos vezetője, vitéz Bély Alajos vezérezredes⁷³³ (IHNETOV) intenciói szerint több fórumon megvi-

⁷³¹ A pesti tudományegyetem Jogtudományi Karán az 1925/27-es szemeszterben kötelezővé tették a „nemzetvédelmi és erkölcsi” szempontból fontos testnevelést. Ugyanitt a Kari tanács 1930. szeptember 24-ei ülésén elfogadta, hogy ezentúl önkéntes alapon általános katonai jellegű előadásokat tartsanak három vezérkari ezredes bevonásával. Az egyetemi kedvezményekben elsősorban azok részesülnek, akik az 5 hónapos előkatonai képzésben részt vettek – fogadta el a Kar 1930. szeptember 24-ei ülésén. ELTEL Pázmány Péter Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, tanácsülési jegyzőkönyvek. 7a/26. k. Testgyakorlási kötelezettség bevezetése, 446/1925–26. tanév, 42.; 7a/30. k.; Tudományos jellegű katonai előadások tartása a főiskolákban, egyetemeken, 3857/1929–30. tanév, 14–15.; 7a/30. k. Főiskolai hallgatók katonai kiképzése, 4073/1929–30. tanév, 16–16.

Ugyanezen egyetem Közgazdaságtudományi Karán, 1933. május 26. ülés: a hallgatók számára az 1932/33. tanévtől a karon kötelezővé tették a testnevelési foglalkozásokat „a hallgatók sportszerű kiképzésének sikeres fejlesztése érdekében. [...] A férfi hallgatóknak atlétika, sportszerű játékok és úszás, a női hallgatók részére pedig tenisz, szabadtéri sportok és úszásoktatása volna fontos” – állapította meg Záborszky Sándor testnevelésügyi előadó. CEL 5/a. Pázmány Péter Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kart, Tanácsülési jegyzőkönyvek. 13. kötet. 1933. május 26. [o. n.]; Ugyanitt az 1935. szeptember 25-i ülés jegyzőkönyve szerint 1935/36. tanévtől a rektor elrendelte Szabák Endre műegyetemi testnevelési előadó szervezésében, hogy – nem kötelezően – heti egy órában „A testnevelés társadalmi kérdései és igazgatása” címmel előadást tartson. CEL 6/a. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Tanácsülési jegyzőkönyvek. 2. kötet. 1935. szeptember 25., 39.

⁷³² SEL 1/a. Pázmány Péter Tudományegyetem, Orvostudományi Kar, tanácsülési jegyzőkönyvekből készített kivonatok, 1934/35., 82. doboz. 11. és 35–36.

⁷³³ Bély 1889-ben született régi budai polgárcsaládban, a kegyesrendi gimnáziumban érettségizett, majd a bécsi helyi katonai akadémiát végezte el, s mint huszárfőhadnagy az első világháborúban több kitüntetést szerzett. 1926-ban vitézzé avatták. Bély a sportvilágban is ismert volt: fiatal éveiben középtávúszóként ért el sikereket, később a Magyar Úszó Szövetség egyik vezetője lett, utóbb az Úszó Szövetség elnöke. Az

tatták, hogyan lenne célszerű a hallgatók körében fokozni a „katonai szellemet”. A Testnevelési Főiskola oktatóiból álló „nemzetvédelmi tanács” irányításával heti négy órában minden egyetemista nemzetnevelési kiképzésben vett volna részt.⁷³⁴ Bár utóbbi nem valósult végül meg, de a „nemzetvédelem” című tantárgy bevezetésére 1942. szeptember 1-jével sor került (hat testnevelési óra és két katonai-ideológiai tartalmú nemzetnevelési óra). Az egyetemisták honvédelmi képzettségére a katonai felső vezetés körében is felhívták a figyelmet, amelyet igazságosabb szociálpolitikával párosulva láttak megoldhatónak. „A magyar fajvédelemmel és honvédelemmel legszorosabban összefüggő szociálpolitikai feladatok végrehajtására fordított pénzüsszegek a leghasznosabb beruházások, melyek kamatoskamattal térülnek meg az országnak!” – állította Steuer György ezredes, a kérdés ismert szószólója.⁷³⁵

A Turul Szövetség fővezérsege, később pedig az EÖM főparancsnoksága rendre beszámolt arról, hogy az egyetemi oktatók, katonatisztek szervezte nemzetvédelmi előadások hatására a diákok körében a fajvédő gondolatok megerősödtek.⁷³⁶ Maguk a munkatáborozók nemegyszer pátoszos hangvételben erősen nacionalista, ugyanakkor a társadalmi problémák iránt érzékeny leírásokat adtak. Az egyik bugaci munkatáborozó interpretálásában mindez ekképpen tört felszínre: „Bugacz! Felfigyelt az ország! Megdobbantak a magyar szívek s örömkönny hullott a magyar anyák szeméből. A főiskolások munkások lettek! Csákányt, ásót, kapát fogtak! Hihetetlen?! A magyar főiskolások leereszkedtek volna, hogy tanulhassanak a munkástól, a paraszttól, hogy tanítsák a munkást, a parasztot, hogy osztozzanak a verejtékes fájdalomban, építhessenek? – Hát igen! a főiskolások munkások lettek. És megmutatták, hogy tudnak dolgozni, hogy pillérek, acélos izmú fiatalos testek, – lázadók – Trianon koporsója előtt. És megdönggették a trianoni koporsó bordáit. Bu-

Országos Testnevelési Tanács tagja alapítása óta. Az EÖM-ben nem vett részt. [sz. n.]: [c. n.] *Erdélyi Néplap*, 1941. augusztus 22., 2.

⁷³⁴ HIL I/116. Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója, 1941. október 5–30.

⁷³⁵ Steuer György: Honvédség és szociálpolitika. *Magyarság*, 1937. június 6., 9. [különlönyomat, OSZK 65.478.]; Steuer György: Honvédelem és szociálpolitika. *Komárom-Esztergomvármegyei Hírlap*, 1937. szeptember 11., 1.

⁷³⁶ MNL OL VKM K 636 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei 1937–1941. Szinay Béla főparancsnok jelentése, 1939, 14.

gaczon a beláthatatlan pusztaságban meglendült a csákány, sikoltva vágódott az ásó a földbe s nótaszó mellett napról-napra hosszabb és magasabb földtömeg kigyózott a forróságot lihegő homoktenger fölött. S huszonnyolc nap alatt elkészült a Kecskemét Gazdasági- és Iparvasút acélkígyókra váró hat méter széles és négy méter magas töltése. Ugye, hogy tudnak dolgozni a főiskolások? – És mit szóltok ehhez, ti Sokak?”⁷³⁷ A bajtársi mozgalomból jövő célok beteljesítéseként tervezték, hogy a táborokban néprajzi gyűjtéseket, szociográfiai adatgyűjtést is végezni fognak,⁷³⁸ de a kötött tábori munka ezt nem tette lehetővé, legalábbis tömegesen nem, források hiányában azonban nem igazolható, hogy némely esetben nem történt szervezett „kultúr munka”.

Érdekes módon nem a diákok oldaláról, hanem az egyetemek részéről merül fel több panasz, kifogás a munkaszolgálattal, közelebbről a munkavégzéssel kapcsolatosan. Levéltári iratokban fel-felbukkan, hogy rektorok, dékánok memorandumban fordulnak a kultuszminiszterhez, az EÖM főparancsnokához, hogy az ifjak számára képzettségüknek megfelelő munkavégzést biztosítsanak.⁷³⁹ A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gépész- és Vegyészmérnöki Karának dékánja például azért intézett memorandumot a tárcavezetőhöz 1938. május 31-én, hogy elérje, a kar munkaszolgálatosai ne mezőgazdasági munkán, hanem inkább a képzésüknek megfelelő szakmunkán vehessenek részt. Ezáltal „maga a munkaszolgálat is értékesebb eredményekkel járna és a műegyetemi hallgatók érdeklődése is fokozódna a munkaszolgálatban való részvétel iránt”.⁷⁴⁰ A pesti tudományegyetem Orvostudományi Karán pedig, ahol a kérdést visszatérően vizsgálták, általában az orvosi famulusi tevékenység gátjának aposztrofálták. Vámosy Zoltán professzor 1938 tavaszán úgy vélekedett, hogy sokkal fontosabb munkát teljesít a medikus, „ha a falu népének egészség-védelmé-

⁷³⁷ [sz. n.]: Bugacz. *Új Pécel*, 1936. augusztus 28., 9.

⁷³⁸ Zalán Ervin: Munkatábor és falukutatás. *Bajtárs*, 1936. március 15., 7; ifj. Laurentzy Vilmos: Kultur munkatábor. *Bajtárs*, 1936. március 15., 7.

⁷³⁹ MNL OL K 636, 898. doboz, 61. tétel, 61–10. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941, 50–51, 53–55, 56–57.

⁷⁴⁰ CEL 6/b. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Dékáni Hivatal iratai. 5. doboz, II/2493. szám. Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálat, 1938. augusztus 3., 4.

vel foglalkozik, mintha földet hord”.⁷⁴¹ Többször felrőtták, hogy az önkéntes munkaszolgálatosok sok esetben nem tudnak időben beiratkozni és elkezdni a szemesztert szeptemberben.⁷⁴² 1939. június 20-án a Hungária Magyar Technikusok Egyesülete és a Csaba Bajtársi Egyesület vezérét, Szánthó Eleket a kultuszminiszter fogadta. A közös delegáció kérése az volt, hogy a munkaszolgálat érettségéhez legyen kötve. Felrőtták, hogy a műegyetemisták munkaszolgálat akadályokba ütközik a nyári gyakorlataik miatt, azok a hallgatók pedig, akik a nyári szigorlaton megbuktak, de a vakáció ideje alatt munkaszolgálatot teljesítenek, nem tudnak felkészülni az őszi pótszigorlatra, számukra alternatív megoldás kidolgozását kérték.⁷⁴³ A VKM e kérdést megoldani persze nem tudta, igaz, nem is akarta. Ez a probléma az egyetemi munkaszolgálat időbeni fokozatos kiterjesztése okán azonban még 1944 szeptemberében is fennállt (részletesebben lásd később).⁷⁴⁴

Az egyetemek olykor dicséretben részesítették a munkatáborban kiemelkedően helytálló diákokat, minderről viszont töredékes iratanyag áll rendelkezésre. Az EÖM főparancsnoka, vitéz Szinay Béla ny. altábornagy például 1938. október 11-én Bakk Lajost és Lichner Györgyöt,⁷⁴⁵ az Erzsébet Tudományegyetem orvostanhallgatóit megdicsérte, s erről levélben értesítették a rektort és a dékánt: „mindketten oly nagy ügybuzgalommal, hozzáértéssel, lelkesedéssel, komolysággal látták el közel 60 főből álló munkatáboruk egészségügyi szolgálatának minden ágát és olyan mélységes bajtársiasságról, tökéletes orvostikai felfogásról, fáradhatatlan munkakészségről és példaadó

⁷⁴¹ SEL 1/a. Pázmány Péter Tudományegyetem, Orvostudományi Kar, tanácsulési jegyzőkönyvek. 65. kötet, 1938. április 29., 316. A Kari Tanács által alternatív megoldás kidolgozására felkérte Vámosy és Balogh Ernő professzorokat.

⁷⁴² Lásd pl. a „csúcsegyetem” Közgazdaságtudományi Kara dékánjának, Imre Sándornak panaszlevelét Teleki Pál gróf rektorhoz, 1938. április 20-án. CEL 6/b. 5. II/2493. szn. Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálat, 1938. augusztus 3.

⁷⁴³ MNL OL K 690 VKM Szalai Béla iratai 1. csomó 2. tétel, 10–11. A Hungária és Csaba egyesületek kérelme a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, 1939. június 20., 10–11.

⁷⁴⁴ PPTE HK KL 1/b. Pázmány Péter Tudományegyetem, Hittudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 67. doboz, 694/1943–44., 1.

⁷⁴⁵ Mindketten 1914-ben születtek, evangélikus vallásúak, a Turul Szövetség Csaba Bajtársi Egyesületének tagjai Péccsett. Az egyetemen később nem szereztek oklevelet. PTL 105/d. Erzsébet Tudományegyetem, Orvostudományi Kar, tanulmányi iratok. 1937/1938. tanév, 1. félév A–Z.; PTL 102/d. Questura iratai, Távozási bizonyítványok, 52–53. doboz.

fegyelmezettségről tettek állandóan tanúbizonyságot, hogy a szokástól eltérőleg a főparancsnokság szükségesnek érzi mindezeknek a pécsi egyetemmel való közlését. A Kar az elismerő átiratot nagy örömmel veszi tudomásul és felkéri a dékánt, hogy az érdekeltekkel jelen átirat tartalmát és a Kar elismerését közölje és azonfelül az elismerő átirat tartalmát a hirdető táblán az ifjúsággal is tudassa!”⁷⁴⁶ A Kar október 36-ai tanácsülésén nagy örömmel vette a dékán beszámolóját, az érintetteket dicséretben részesítette és az intézmény faliújságjain ismertetést közöltek munkatáborbeli működésükről.⁷⁴⁷

A fotókból a munkavégzésen, öltözetben, a táborok külalakján túlmenően ismereteket szerezhetünk a látogatókról, vendégekről is. Szinte mindegyik tábor a vármegye főispánja és az adott település valamely vezetője (polgármester, jegyző) nyitott meg. Az első két év férfítáboraiiban tiszteletét tette Végváry József, a mindenkor munkatábori vezetés mellett. Szinay és Somlai Mihály ugyancsak rendszeresen ellenőrizték a munkát. (Lásd 8. kép.) Bornemisza Géza iparügyi miniszter (mint a Turul Szövetség patrónusa) több alkalommal maga is részt vett megnyitókön, amint Winchkler István kereskedelemügyi miniszter is egy alkalommal. A legmagasabb rangú látogatásoknak azonban kétségkívül Hóman Bálint kultuszminiszter és Darányi Kálmán miniszterelnök vendégjárása tekinthető. A kormányfő és a kultuszminiszter Fabinyi Tihamér pénzügyminiszter és Rapaičh Richárd, valamint Szinay Béla, Kulcsár István és Terbócz Miklós társaságában hivatalos látogatást tett 1937. szeptember 9-én a vászolyi útépitők Ond vezér 18. számú munkatáborban. (Lásd 9. kép.)⁷⁴⁸ József főhercegnek a Vászoly felé, északi irányban munkálkodó balatonudvari útépitők Kund vezér 11. számú táborában tett

⁷⁴⁶ PTL 105/a. Erzsébet Tudományegyetem, Orvostudományi Kar, tanácsülési jegyzőkönyvek. 1938. október 21. XXVI. sz. Az EÖM főparancsnokságának értesítése a dékánnak Bakk Lajos és Lichner György ügyében.

⁷⁴⁷ PTL 101/a. Erzsébet Tudományegyetem Rektori Hivatal iratai. 1938/1939. tanév, 1938. október 26. Bakk Lajos és Lichner György dicséretben való részesítése, 1938. október 26. [o. n.].

⁷⁴⁸ Innen lehet tudni, hogy a neves vendégek egész napos programjuk során minden munkafázist és a táborélet minden szegmensét szemrevételezték, valamint hogy a honvédségi díszmenetet másoló katonai gyakorlatokat mutattak be. A látogatásról: [sz. n.]; A kultuszminiszter, a miniszterelnök és a pénzügyminiszter a vászolyi munkatáborban. *Zalai Hírlap*, 1937. szeptember 10., 2.

8. kép. Szinay Béla főparancsnok a balatonudvari Kund vezér 11. számú tábor szemlén, 1937. július.
Forrás: a szerző tulajdona.

látogatását fotókról lehet igazolni.⁷⁴⁹ A legdíszesebb ceremónia az 1936-os magyarcsanádi (bökenypusztai) tábor vette körül, amelynek megtekintésére 1936. augusztus 1-én Winchkler István miniszter is leutazott. A tárcavezető díszes kíséretével, köztük Dérczy Ferencel és Végváry Józseffel, először Szegedre érkezett, megtekintették a hagymaházat, ahol többek között Erdei Ferenc is előadást tartott a hagymanemesítéséről. Ezt követően a vármegyeházán elfogyasztották ebédjüket, majd Kövegy és Csanádpalota határába, száz zászlós lovas kocsi és egy lovas bandérium kíséretében megérkeztek Kövegy és Csanádpalota határába, a tábor helyszínére. Itt népviseletbe

⁷⁴⁹ [sz. n.] [c. n.] *Függetlenség*, Képes Melléklet, 1937. szeptember 5., 4.; A táborról és a főherceg látogatásáról ugyancsak – mintegy tucatny – fénykép található Vigh István fényképalbumában.

9. kép. Darányi Kálmán miniszterelnök, Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter, Fabinyi Tihamér pénzügyminiszter és Rapaich Richárd, valamint Szinay Béla, Kultsár István és Terbócz Miklós 1937. szeptember 9-én a vászolyi útépipítő Ond vezér 18. számú munkatáborban. Forrás: Vigh István gyűjtő tulajdona.

öltözött lányok várták őket, és a községi jegyző, a plébános, a Mária kongregációk tagsága és más helyi szervezetek köszöntötték a küldöttséget. Ezután Winckler és Végváry hosszas szónoklatában ecsetelte a Gömbös-kormány érdemeit az egyetemi munkaszolgálat megteremtésében. Fellépésüket követően a miniszter és kísérete Turul dísztabort tartott, amelyről a rádió élő közvetítésben tudósított. A program megkoronázásaként Végváry, Winckler és Fáy István főispán csákányt ragadott, és a munkatáborban formavágásokat végeztek. A programot a diákokkal közösen elfogyasztott vacsora zárta le, majd a díszküldöttség visszautazott Szegedre.⁷⁵⁰

⁷⁵⁰ [sz. n.]: Winckler miniszter Csanádpalotán és a marosparti diákmunkatáborban. *Makói Újság*, 1936. augusztus 30., 1; [sz. n.]: Winckler kereskedelmi miniszter látogatása Csanádban. *Makói Újság*, 1936. szeptember 1., 1–2.

8. 2. A női munkatáborok belső világa⁷⁵¹

A munkaszolgálat, munkatáborozás rendszere eleinte csak férfiak számára volt nyitott. Ez annál inkább különös, hiszen számos országban, így a mintául szolgáló – és ott a honvédelmi felkészülés szolgálatába álló – németországi munkaszolgálat esetében már kezdettől fogva nők számára is nyitottak táborokat, 1939-től pedig a 16. és 24. életévük közötti lányok számára a férfiakéhoz hasonlóan kötelezővé tették a munkaszolgálatot. Konstantin Hierl birodalmi vezető 1938-tól fogva pedig már a 14 és 16 év közötti korosztályt is kötelezte arra, hogy egy évet családoknál letöltendő házimunkával töltsön. Az 1937-ben az elisabethhöhei táborba látogató Oláh György szélsőjobboldali politikus-újságíró benyomásai egybevágóak a hazai leánytáborokban tapasztaltakkal: „Pirosarcú, szőke, mosolygó leányok jönnek elénk. Valamennyi főiskolát [középiskolát] végzett és most maga kötötte zöld parasztrindlikben, piros fejkendőcskében sietnek ki a faluból, hogy egy-egy parasztgazdának vagy kertésznek segédkezzenek. Egyszerű cselédmunkát vállalnak a parasztcsaládoknál. Ha az anyának künn a mezőn akad dolga, a csecsemőt gondozzák. Ha nincs, aki megfőzzön, ők készítik az ebédet a pitvarral egybekötött régi német parasztkonyhákban.”⁷⁵²

A táborok gyökeresen eltértek a férfiakétól, s kijelenthető, egyértelműen látszik, hogy a náci női munkaszolgálat rendszerét (RAD/WJ) ültették át honi viszonyokra.⁷⁵³ A formailag német mintát követő női táborok lehettek állandóak, egy évben felállítottak és folytatólagos, két-három éves munkát jelentő táborok is. Kizárólag nyáron működtek (pontos beosztásukról a mindenkori rendeletek rendelkeztek), mert a lányok legnagyobb segítséget az aratás idején tudtak biztosítani a gazdálkodó parasztcsaládok számára.

A Turul-táboroknak a nők esetében sem volt neve, az EÖM szervezetében viszont, a férfi táborokhoz hasonlóan anakronisztikus módon egy-egy ősmagyarnak vagy dicsőnek tartott névvel illették azokat (Sarolt, Emese stb.). Nemcsak nevet, hanem növekvő számot is kaptak, melyek mértéke 1944-ig – becslésem szerint – elérte a

⁷⁵¹ E fejezet az alábbi tanulmány jelentősen kibővített, módosított változata: SZÉCSÉNYI András: „Áldásos munkát!” I. m. egésze.

⁷⁵² Oláh György: Épít, alkot, nevel a német munkaszolgálat. *Függetlenség*, 1937. december 19., 11.

⁷⁵³ Lásd a 3.2-es alfejezetet!

százat. Az egymás között magukat „pajtás”-nak vagy „munkus”-nak szólító, a hivatalos iratokban „hajadon”-oknak nevezetett hallgató-nők az egyetemi és főiskolai tanulmányaik során tandíj- és szociális kedvezményekben részesültek, számukra – elsősorban e célból – állították ki a végzést igazoló oklevelet.⁷⁵⁴

A munkaszolgálatosokat alkalmanként – a fennmaradt fotók bizonyossága szerint – ha szervezeten, Budapestről indultak, a főparancsnokság díszes ceremónia közepette búcsúztatta el a vonatpályaudvarokon.⁷⁵⁵ Az utazás és megérkezés úgy zajlott, mint a férfiak esetében, ezt követően ünnepélyes fogadalmótételt követően Istvánffy Klára parancsnok vagy az általa kinevezett tiszt tartott eligazítást, és beosztotta a következő hetek munkafeladatait. A női táborokban nem sátrakban, illetve barakkokban éltek a munkaszolgálatos lányok, hanem valamely család egyik melléképületében közösen, leginkább pedig a település iskolájában vagy más közösségi épületeiben laktak. E kerítéssel körbevett intézményei kapuira felírták a tábor nevét és számát. (Lásd 10. kép.) A férfítáborokra jellemző szoros napi beosztás, katonás fegyelem sem érvényesült, jöllehet ők is kötött munkarendben dolgoztak. Megegyező volt ugyanakkor a tábor központi részén felállított, itt némileg alacsonyabb, négy-öt méter magas merinói gyapjából készült táborzászló és a korábban említett revíziós szimbólumokon túlmenően a virágokból összeállított munkaszolgálat-embléma alkalmazása. (Lásd 11. kép.) A zászlót minden reggel, munka előtt felhúzták, és a nap végén, a táborparancsnok parancskiadását követően levonták. „Amíg a vezető parancsszavára ünnepélyes lassúsággal kúszik fel vagy suhan alá a zászló, a munkaszolgálatosok egyszerre hangosan imádkozzák a magyar hiszekegyet... Az önkéntes női munkaszolgálatosok tiszteletadással köszöntik zászlóikat, ha tábor kerítésén kívül haladnak el, egyébként tisztelegéssel köszöntik a honvédség lobogóit, az országzászlókat és a hősi emlékműveket” – tudósít a táborozók tennivalóit, etikai kérdéseit összefoglaló kézikönyv.⁷⁵⁶

⁷⁵⁴ Ilyen oklevél tudomásom szerint Zombor Zoltán, Fekete Ferenc, Gáll Gábor gyűjtőknél, valamint a HM Hadtörténeti Múzeum Kéziratos Emlékanyag-Gyűjteményében (továbbiakban: HM KEGY) (Potenga Margit oklevele, 1941, ltsz. nélkül) található.

⁷⁵⁵ A legteljesebb ilyen témájú képanyag az 1937-es, Felsőmocsoládra indulókról maradt fent, akiket Szinay, Tarnói, Somlai és Meccsér Lajos ezredes búcsúztattak a Déli pályaudvaron. *Függetlenség*, 1937. június 1., 5.

⁷⁵⁶ *Pirospöttyös kisasszonyok*. I. m., 16.

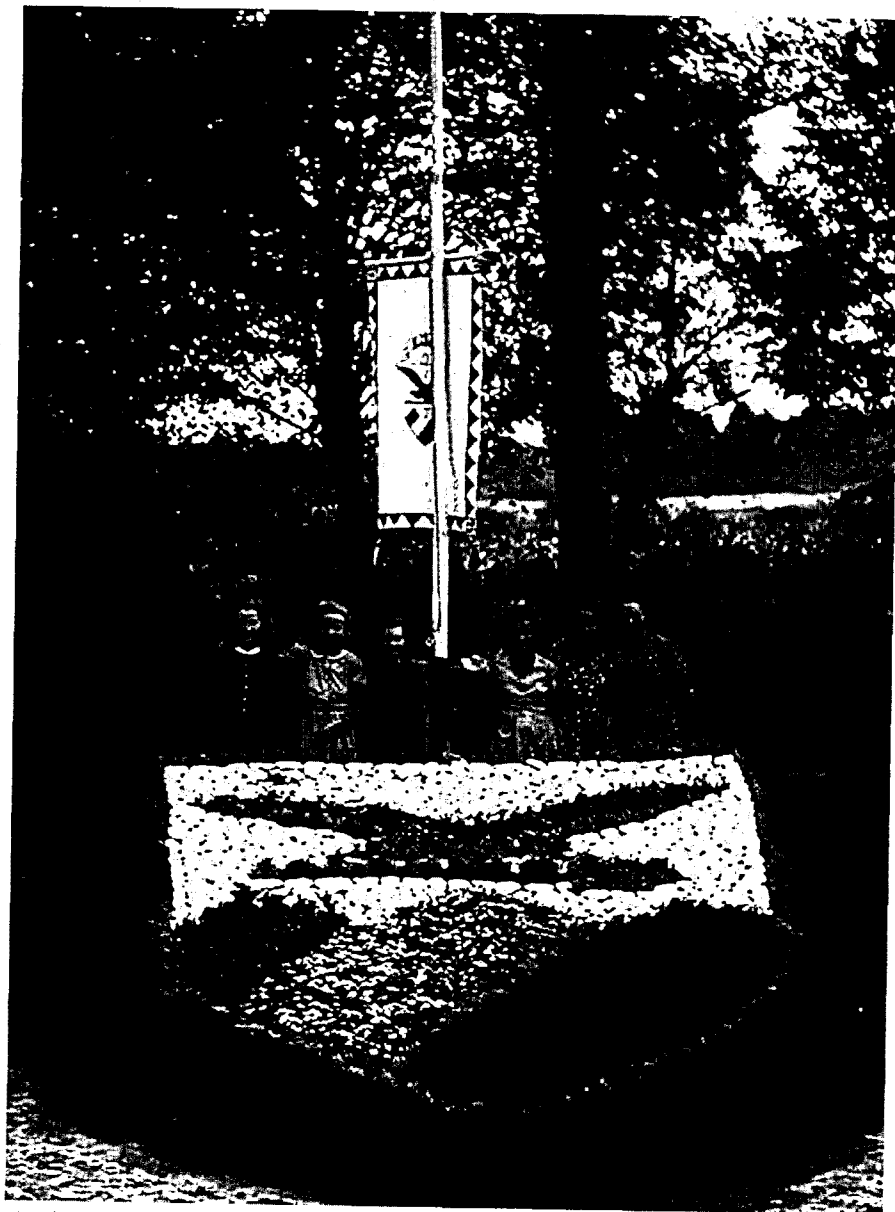
10. kép. A dányi Emese 16. számú tábor tagjai a „táborkapunál”, 1940. július.

Forrás: Laborc György Péter gyűjtő tulajdona.

(Idézi SZÉCSÉNYI András: „Áldásos munkát!”. I. m., 39.)

A táborbeli élet mindenkor kötött sémákat követett, amit az EÖM főparancsnoka a női munkaszolgálat parancsnokával együtt határozott meg. A tábor élén a táborvezető állt, egy továbbképző tanfolyamot végzett, rendszerint okleveles, esetleg szigorló egyetemista vagy főiskolás lány. Gyakorta valamely egyetemi bajtársi egyesület, elsősorban a Turul Szövetség patrónusa töltötte be a táborvezetői tisztséget, egészen 1944-ig. Alatta szolgált helyettesként két ügynevezett pajtáságvezető, valamint a tábornapos, az ügyeletes és tábori orvos. A diákok felváltva látták el a napos tisztség teendőit, ami alatt zöld selyemszalagot viseltek. Ők örködnék, hogy minden pontosan haladjon, felügyelték a munkát, amiről a táborvezető számára jelentést készítettek. Az ügyeletes felváltva éjjel virrasztanak, másnap reggel a táborvezetőnek jelenést tettek, és ők ébresztették a tábor. Ezt követően segédkeztek a reggeli elkészítésénél és kiosztásánál. Végül pedig összeállították a táborvezető előtti kihallgatást, amelynek során átadták a szolgálatot a következő naposnak.⁷⁵⁷

⁷⁵⁷ *Pirospöttyös kisasszonyok*. I. m., 11.

11. kép. A Turul Szövetség munkaszolgálattal,
Kapunvár, 1936. augusztus.

Forrás: Kovács Ferenc gyűjtő tulajdona.
(Idézi SZÉCSÉNYI András: „Áldásos munkát!” I. m., 42.)

A munkaidő naponta hat-hét órát tett ki, amelynek nagy része a délelőtti órákra esett. A férfitáboroktól való eltérést mutatja, hogy a kezdeti években a női táborokban nem volt napi szintű ideológiai képzés a számukra, hiszen a munkájuk jellege ezt nem tette lehetővé, valamint a férfiktól eltérően a leányok munkaszolgáltatát nem is tekintették a katonai kiképzés közvetlen előzményének. 1941-ban a napi munkarutint érintő kérdéseket tekintve drasztikus változásokat léptetett életbe a főparancsnokság: a háborús felkészülés jegyében a munkavégzést a korábbinál erőteljesebben szabályozták, s kialakult a viszonylag kötött munkarend, amely a korábbiaktól eltérően hétfőn, szerdán és pénteken nemzetvédelmi előadásokat és testgyakorlást is tartalmazott, amit a táborvezető, illetve a főparancsnokság által megszervezett honvédtisztek tartottak. Ezek a foglalkozások⁷⁵⁸ ugyancsak mutatják a bajtársi mozgalomban egymással keveredő népi és fajvédő gondolatok vegyülését:

1. Bajtársi szellem
2. Kémvédelem, lég- és gázvédelem
3. A nők honvédelmi kötelezettsége
4. A magyar női hivatástudat
5. Nemzetiségi kérdés
6. Egyke, anya- és csecsemővédelem
7. Egészséges táplálkozás és kertgazdálkodás
8. Népművészet, táj- és falukutató

A táborvezető kedden és csütörtökön a nemzetvédelmi és tornagyakorlatok helyett kimenőt rendelt el. A tábor elhagyni csak párosával lehetett, még akkor is, ha egy családtól meghívást kaptak. A kimenőt előzetesen be kellett jelenteni a táborvezetőnek, a visszatérést pedig a naposnak jelezni. Ünnepnapokon, vagy a nemzetvédelmi foglalkozások keretében a tábor csapata alkalmanként aktívan részt vett a falu megemlékezéseiben. Ilyesmire az adott település életében fontos hősök, mártírok emlékünnepe is jó lehetőséget kínált, mint például 1939 júliusában, Szatmárcsekén, ahol a tábor nyolcvan diáklánya a Tanácsköztársaság alatt román katonák által meggyilkolt három polgári lakos díszes emlékműsorában szavalatokkal, mécses-

⁷⁵⁸ Pirospötyös kisasszonyok. I. m., 24.

gyűjtással, a temetőben dízsorfall-állítással is képviseltette magát.⁷⁵⁹ A szabad idő eltöltésének többféle módja kínálkozott, általában a helyi viszonyoktól függően. Leggyakrabban a környékbeli csoportos kirándulással mulatták a vasárnapi pihenőnapot. Kapuvárott, 1936 nyarán a tábortól 18 kilométerre lévő Barbacsi tavat vették célba, ahová a prépostsági gazdaságtól szívességből kölcsönkapott lovas kocsikon mentek ki. Az első kocsit maga a parancsnoknő hajtotta, a tavon pedig csónakáztak és fürödtek is. Még ilyen esetekben is a táborparancsnok felügyelete érvényesült: 18 órakor a parancsnoki sípszó vetett véget a kirándulásuknak. „Csak két csónak nem akart előtűnni. A férfievezősök [2-3 férfi kíséző Csornáról] nem hallották a szigorú figyelmeztetést. A megkésett visszatérőknek természetesen „rapport” volt a jutalmazásuk és másnap, Szent István napján a kimenő eltörlése. (Csak a nagy ünnep kedvéért lágyult meg másnap a büntetés részbeni elengedésével a parancsnoknő szíve).”⁷⁶⁰ Másutt is a leggyakrabban szórakozás a közelben lévő strandok, tavak felkeresése volt,⁷⁶¹ illetve kártyázással, szalonasütéssel töltötték a szabad órákat.⁷⁶²

A női munkaszolgálat napi beosztása (1941–1944)

5:00: ébresztő

5:00–6:00: táborfelvonás, közös reggeli torna, mosakodás, közös reggeli ima és reggeli

6:00–6:30: napiparancs kiadása

6:30–13:30: munka

13:30–15:00: ebédidő

15:00–18:00: pihenő

18:00–19:00: nemzetvédelmi előadás/kimenő

19:00–19:30: testnevelés/kimenő

19:30: a tábor helyettes kihirdeti a napiparancsokat

20:00–22:00: vacsora és szabadidő

⁷⁵⁹ [sz. n.]: Köszönjük Nektek, Szatmárcseke község vértanúhalált szenvedett ellenforradalmár-csendőrei, hogy hősi halálotokkal álljt parancsoltatok a megtébolyodott embereknek – mondotta Kőlcsey István országgyűlési képviselő, emlékebeszédében. *Szatmár és Bereg*, 1939. július 23., 1–2.

⁷⁶⁰ [sz. n.]: Milyen az élet a Turul csornai női munkatáborában? *Sopronmegyei Népi Újság*, 1937. augusztus 29., 6

⁷⁶¹ A csornai Emese 2. számú tábor 1937 nyarán felvett képei szemléletesek (Vigh István fényképalbuma).

⁷⁶² Kitűnően mutatják ezt a Dányi Emese 16. számú táborban felvett unikális forrásértékű fotósorozat képei. Laborc György Péter gyűjtő tulajdona.

A férfitáboroktól eltérően nem hetente, vasárnaponként tartottak tábortűzet, hanem kedden és csütörtökön nyolc órakor, aminek keretében az összegyűlt munkaszolgálatosok dalokat énekeltek, meséket, történeteket mondtak, beszélgettek. Szombatonként nyílt tábortűzre került sor, melyre – ahol mód nyílt – kisbíró módjára, dobszóval a falu lakóit is meghívták. A tűz fényénél mű- vagy népdalénekléssel mulatták az időt a bábész és lelkes falubeliek társaságában, bizonyos esetekben pedig egyszerű (rendszerint irredenta) színpadi jeleneteket is előadtak, amelybe az odagyűlt gyermekeket is bevonták.⁷⁶³ Különböztek a női táborok abban is, hogy esetükben nem valósult meg nemzetek közötti diákcsera, amely a férfi táboroknál az első években szerepet kapott. Azonosságot jelent ugyanakkor, hogy a női munkaszolgálatosok munkatábori életét is meghatározott munkarend jellemezte.⁷⁶⁴

A férfiakétól eltérően a munkavégzést a német táborokat mintázva szervezték meg. A diákok házi, ház körüli, könnyebb mezei munkákban segítettek egy-egy parasztszaládnál: feladatuk így egyedül, ritkán kettes vagy kisebb csoportokban tehát az volt, hogy amíg a család a földeken vagy a szőlőben dolgozik, a porta körüli munkákat lássák el. Mindez elsősorban főzés, takarítás, mosás, kapálás, gyomlálás a ház körül és a kertben, az állatok etetése, mosdatása volt.⁷⁶⁵ A bajtársi egyesületek fajvédő és népi elképzeléseiből eredően külö-

⁷⁶³ Lásd pl. Kuréry Kálmán *Munkaszolgálatos induló* című versét, amelyet Ákom Lajos zenéjére énekeltek estéről estére a táborokban: „Csengjen a dal az ajkon, lelked dala! Munkára lelkesítsen minden szava! / Csengjen a dal az ajkon, vidáman fel! Szálljon dalodban lelked az égbe fel! / Csak azon nemzet lesz tetteiben hős. Melynek minden fia bátor, erős! / Magyarok istene áldja munkád. Most a szegénynek ez kenyeret ad! / Csákányt ragadj, ásót kapát. Hősként így szolgálj a munka táborát! / Csákányt ragadj, ásót, kapát. Így áld majd Isten szép és nagy magyar hazát!” *Piros pöttyös kisasszonyok*. I. m., 25–35.

⁷⁶⁴ Tihanyi Lenke: „Hozd vissza Pestről a pöttyös kisasszonyt!” A női munkatábor nyomában. *Nemzetőr*, 1939. augusztus 14., 5.

⁷⁶⁵ A tábori munkákról leginkább a fotók adnak képet. Sajnálatos módon közgyűjteményben nem találhatóak, csak magánarchívumokban. Elsősorban a Laborc György Péternek az 1940-es dányi táborban, illetve Vigh Istvánnak a már említett 1937-es csornai Emese 2. számú táborban, valamint a Kovács Ferenc tulajdonában, beazonosíthatatlan táborban felvett fotográfiákat kell kiemelni, mert ezek – egyedülálló módon – komplett képsorozatok. Lásd továbbá Gyimesi Ferenc: Áldásos munkát végeznek a munkaszolgálatos lányok.

Függetlenség, 1939. július 18., 6. (9 db. fotó az 1939-es letenyei táborból); *Magyar Újság* Képes Melléklete, 1939. július 27., 1. (5 db. fotó, 1939-ben működő táborokból); *Esti Újság*, 1937. július 25., 3. (7 db. fotó az 1937-es felsőmocsolai táborból).

nősen fontos volt az egészségre nevelés: helyes táplálkozási módok megmutatása, a vastag falú, kis ablakú parasztházak szellőztetésére való figyelemfelhívás, stb. Másutt egyéb, gyakorlati munkákkal, például meszeléssel, kerítésfestéssel is megbízták őket.⁷⁶⁶ Bizonyos esetekben, augusztus folyamán a diáklányok az aratásban is szerepet kaptak, valamint középületek (temetők, templomkertek) takarításában. Esetenként a településen az öreg lakosokat gondozták, ápolták, ellátták. A táborban csak azok maradtak, akik aznapra a konyhára voltak beosztva, illetve az itt kialakított napközi otthonban a falusiak gyerekeit, csecsemőit gondozták.⁷⁶⁷ Volt olyan tábor, ahol ez naponként hatvan, sőt száz gyermeket jelentett.⁷⁶⁸ A nagyobb gyerekekkel előszeretettel játszottak labdagyakorlatokat. Utóbbival kapcsolatban egy 1939-ben készült riportban így vallott egyikük: „Még sohasem csináltam ezt. [...] De meg akarom tanulni. Kettős célom van vele: hogy készüljek az életre, és hogy helyettesítsem az édesanyját, amíg ő távol van. Most én vagyok a mamája. Fürdetem, etetem, öltöztetem és még a csecsemőgondozóba is elviszem, ha valami bajt észlelek nála.”⁷⁶⁹ Ez nem jelentett mást, mint a női munkaszolgálat céljának: a társadalmi osztályok közötti megértés és együttműködés megvalósulását. Esténként a munkaszolgálatosok maguk vállaltak valamelyik ház udvarán vagy iskolák termében előadásokat a helyes táplálkozásról, tisztálkodás fontosságáról stb. Az étkezést és a személyes felszerelést a Turul Szövetség Munkatábor Bizottságának költségvetéséből, később pedig az EÖM saját büdzséjéből maga fedezte. Az 1939. év táborainak kellően szemléletes statisztikája szerint: „300 munkaszolgálatos összesen 1561 munkaesetben dolgozott. A 13 főle tevékenységből egy munkaszolgálatosra esett átlagosan 5,2 fajta tevékenység.”⁷⁷⁰ (Lásd 12–13. kép.)

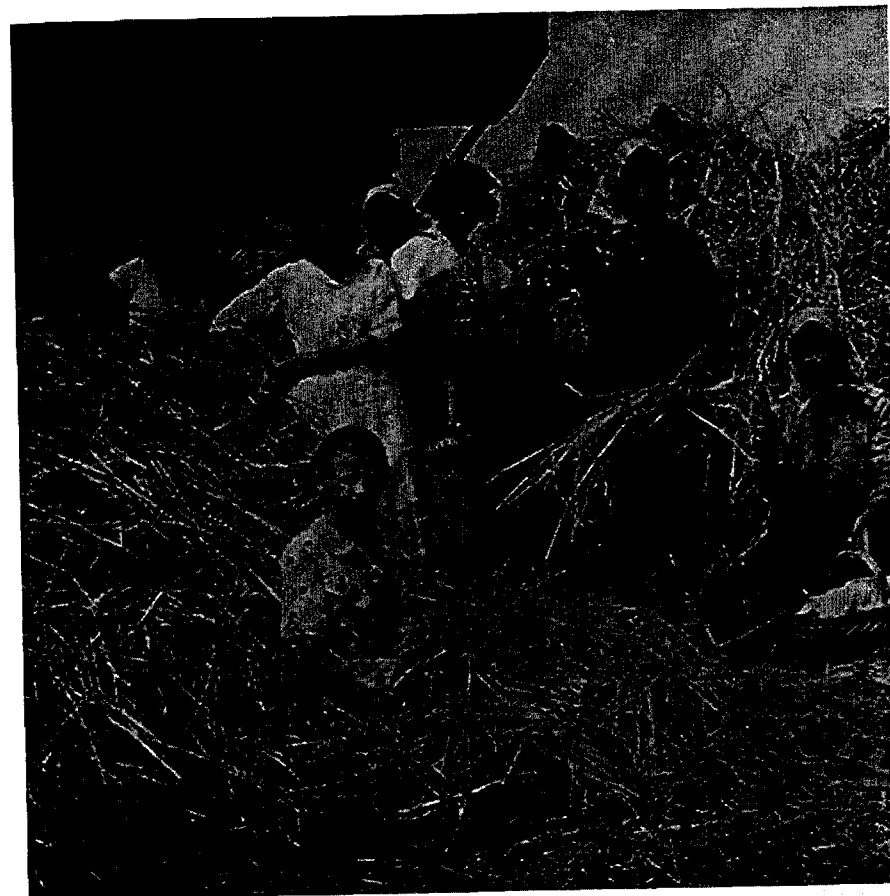
⁷⁶⁶ [sz. n.]: Vidám élet, áldásos munka folyik a szatmárcsekei és kölcei Női Munkatáborokban. *Szatmár és Bereg*, 1939. július 30., 2.

⁷⁶⁷ Lásd 860. sz. Magyar Világhíradó, 1940. augusztus. <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=3890> [letöltés ideje: 2014. július 31.].

⁷⁶⁸ MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Szinay Béla jelentése, 1939. 16.

⁷⁶⁹ Gyimesi Ferenc: Áldásos munkát végeznek a munkaszolgálatos lányok. *Függetlenség*, 1939. július 18., 6.

⁷⁷⁰ MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei 1937–1941. 1939. év táborai, 15–16.

12. kép. Cséplés az apátfalvai Sarolt 4. sz. táborban, 1938.

Forrás: Vígh István gyűjtő tulajdona.

(Idézi SZÉCSÉNYI András: „Áldásos munkát!” I. m., 43.)

A férfitáborokhoz hasonlóan a munkavégzéssel kapcsolatos egy-egy kimutatás csak az 1939. évről maradt fent, amelyet a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumának töredékiratai között találunk. A dokumentumok a teljesség hiányában is kiválóan mutatják az EÖM női táboraiban végzett munka mennyiségét, a munkavégzés lényegét.

13. kép. A dányi Emese 16. sz. tábor egyik tagja gyermekét etet, 1940.
Forrás: Laborc György Péter tulajdona.
(Idézi SZÉCSÉNYI András: „Áldásos munkát!” I. m., 44.)

Az 1939. év női munkaszolgálat táboraival⁷⁷¹

Táborok Tábor neve, száma, helyszíne	Állandó belső szolgálat (parancsnoki és szakácsszolgálat)	Bölcsőde, napközi szolgálat	Gyermekgondozás	Oktatás	Betegápolás	Házimunkák (takarítás, sürolás, meszelés stb.)
„Emese”, 7. sz. Letenye	5	2	31	23	3	30
„Sarolt”, 8. sz. Szatmárcseke	5	3	26	16	6	29
„Dobó Katica”, 9. sz. Kölcse	5	2	15	13	5	22
„Gizella”, 10. sz. Guta	5	2	23	25	10	30
„Emese”, 11. sz. Dég	5	3	19	18	4	29
„Sarolt”, 12. sz. Szatmárcseke	5	2	20	23	6	27
„Dobó Katica”, 13. sz. Kölcse	5	2	21	26	9	29
„Gizella”, 14. sz. Bene	5	2	22	23	3	30
„Emese”, 15. sz. Dég	5	2	24	20	7	29

⁷⁷¹ MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Az 1939. év táboraival, 40. alapján a szerző kompilációja.

Tábor neve, száma, helyszíne	Főzés	Házköri munkák, mosás	Varrás, kézimunka	Állatgondozás	Kerti munkák	Egyéb munkák	Mezei munkák	Közmunkák
„Emese”, 7. sz. Letenye	18	18	14	8	7	5	12	Templomtér rendezése; temető rendezése; varrás
„Sarolt”, 8. sz. Szatmárcseke	22	15	20	9	11	10	9	Temetők rendezése; házáépítés; mezei munkák
„Dobó Katica”, 9. sz. Kölcse	16	7	25	2	12	3	34	Temető rendezése; hősi emlékmű rendezése; mezei munkák
„Gizella”, 10. sz. Guta	24	17	5	12	15	3	18	Kálvária rendezése; templomtér rendbehozatala; temető rendezése
„Emese”, 11. sz. Dég	16	12	11	10	10	14	15	Mezei munkák; házi munkák
„Sarolt”, 12. sz. Szatmárcseke	11	18	14	8	12	13	13	Házépítés; mezei munkák
„Dobó Katica”, 13. sz. Kölcse	19	21	20	7	10	19	12	Leánykör keretén belül főzés, szövés; gyümölcslakások tanítása
„Gizella”, 14. sz. Bene	13	19	19	4	8	21	–	Leányköri munkák; szőlőművelés
„Emese”, 15. sz. Dég	20	18	35	16	6	19	10	Kukoricatörés; varrás

Kimutatás az 1939. évben jelentkezett hallgatókról⁷⁷²

Munkaszolgálatra jelentkezettek száma	644
A kilenc munkatáborban részt vettek száma	340
Hely híján elutasított jelentkezők száma	266
Felvételkor orvosi vizsgán alkalmatlannak minősítettek száma	5
Bevonulás előtt a jelentkezők kérelmére felmentettek száma	33
Munkatáborból a résztvevők kérelmére leszereltek száma	12
Munkatáborból fegyelmi úton kizártak száma	–
Vezetőképző tanfolyamot végzetek száma	16
Továbbszolgáló munkaszolgálattalok száma	60

⁷⁷² MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Az 1939. év táboraival, 21.

*A munkatáborban részt vettek megoszlása az 1939. évben, születési évek szerint*⁷⁷³

1914 előtt született	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921
52	25	18	24	24	34	60	58	45

Az első táborban, Kapuvárott még 24, a későbbiekben táboronként egy időben 30-40 leány dolgozott. A korabeli tudósítások visszatérő elemeként szerepel, hogy – a férfiakhoz hasonlóan – kezdetben a falubeliek idegenkedtek az önként felajánlott segítségtől, ám ez a tartózkodó attitűd (legalábbis a sajtóbeszámolók szerint) egy-két hét elteltével teljesen feloldódott. „A falu eleinte ridegen, szinte visszautasítóan fogadta a főiskolát végzett leányokat, később azonban már annyira megkedvelte, hogy még karácsonykor is érkeztek munkatábori nőket kérő levelek” – olvasható egy jellemző tudósításban.⁷⁷⁴ Másutt, helyszíni képes riport során a néhány hét elteltével megszólított falusi emberek viszont láthatóan derűsen, szeretettel mutatkoztak, s az ismeretlen táborban készült beszámoló is ezt támasztja alá: „Először megmosolyogtuk bizony a kisasszonykákat. Vajjon hogy is tudna minket, tapasztalt falusi asszonyokat az ilyen gyenge kis városi teremtés tanítani. Kiderült, hogy olyan jól és takarékosan tudnak főzni, úgy értik a beteg gyerek ápolását, hogy az ember nem győzött csodálkozni. Még ruhavarrást is tanultunk tőlük. A munkatábor egyik doktorasszonya mosolyogva néz a két menyecske. – Hát azzal meg vannak elégedve, ami a gyerekek körül történt? Belepírosodik mindkét menyecske. – Amikor egyedül voltunk – mondják felváltva csendesen – bizony nemigen tudtunk a gyerekekkel törődni. Nőttek a kis pulyák otthon, mint a gombák az esőn. Van kilencgyermekes család, ahol az asszony nem is mehetett el munkába a gyerek miatt, pedig nagy szükség lett volna a keresetre. De most egyikük sem nyugtalankodott kinn a mezőn, hogy – Jaj, istenem, mit csinálhat otthon a kis Józsika? Nem harapta-e meg a kutya vagy nem mászott-e fel a kút kávéra. Most a faluból összegyűjtötték az összes

⁷⁷³ MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Az 1939. év táborai, 21.

⁷⁷⁴ [sz. n.]: A kötelező nemzeti munkaszolgálat bevezetéséről tájékoztatta ma a sajtót Kultsár István kormánybiztos. *Esti Újság*, 1938. augusztus 6., 5.

gyereket, a kisasszonykák is játszottak velük, kis énekekre tanították őket. Majd belerepesett a szívem, amikor az én kis, hároméves Andriskám azzal jött haza, hogy ő most verset mond. Verset mond, amit a kisasszonyoktól tanult...”⁷⁷⁵

Az 1940-es dányi tábor egyik tagjának beszámolója illusztrálja mindezt: „Háromszázhusz gyermek”⁷⁷⁶ számára főztem a napköziotthonban, ez volt a beosztásom – magyarázza a tanárnő valami furcsa tárgyilagossággal, minden emóció nélkül, ami igen jól állott neki. Néha délután közmunkára jártunk és kapáltunk. Ekkor történt, hogy beállított a tábor vezetőségéhez, végzett vegyész kisasszonyhoz egy tehetős földmives és öt napszámot kért, mert a szölei kapálatlanok. Felvilágosítottuk, hogy nem vagyunk napszámosok és csak a szegényeknek segítünk. Napi fizetésünk 20 fillér, mint a katonaságnál. Elég tűrhető egyenruhánk volt, tisztí anyagból, a bakancs azonban nehéz és fárasztó. Az államnak naponta 1 pengő 30 fillérbe kerülünk, mindent beleszámítva. [...] A falu népe megsiratott bennünket, amikor egy hónapi munka után elutaztunk. Azt hiszem, inkább saját magukat, árvaságukat, szegénységüket és reménységüket siratták. Ottmaradt azonban egy másik tábor, az már az aratásnál is segített nekik. Mi pedig [...] megfogadtuk, hogy jövőre újra önként jelentkezünk, ha ugyan addigra nem lesz kötelező a munkaszolgálat. Én minden körülmények között jelentkezni fogok. Nem kalkulálok szórakozásra, bálra, kényelmes viszonyokra, hanem sok munkára, fáradságra. Legjobban szeretném, ha fél évig tartana a munkaszolgálat egyhuzamban. Ettől sokat várnék mindkét részt illetően. [...] mindenesetre pozitív előny, hogy a társadalom néprétegei közeli érintkezésbe jutottak egymással és ez nem múlik el minden nyom nélkül. A falusi vezetők iskolája is volt egyben a táborunk, példánk tanította őket is, hogy lássanak és cselekedjenek. Nem múlik rajtunk a falusi szegénység fölemelése, ez országos társadalmi és politikai

⁷⁷⁵ György László: Riport a munkatáborok vidám és munkás életéről. *Tolnai Világlapja*, 1938. szeptember 14., 11–13.

⁷⁷⁶ Ez nyilvánvaló elírás, ennél jóval kevesebb gyermekre kellett felügyelni. A dányi táborot ábrázoló 6 db sajtófotó s cáfolja ezt, amelyeken egyébként Szinay Béla és Istvánffy Klára is megjelenik Kiss Emese táborvezető helyettese, Kakassy Eszter mellett. [sz. n.]: [c. n.] *Tolnai Világlapja*, 1940. augusztus 21., 10.

kérdés, de legalább ne akadékoskodjanak. [...]”⁷⁷⁷ Hasonló módon, de az EÖM gondolatiságát kidomborítva számolt be tapasztalatairól egy másik tábor résztvevője: „Az úri gög nem magyar tünet, idegen behozatal. A mai fiatalság le is vetette, mert tudja jól, hogy ebben az országban szükség van minden emberre. Mivel pedig évszázadokkal ezelőtti módozatokat nehéz lenne megvalósítani – ámbár szerényebb keretek között nem lehetetlen – az intelligens ifjúság fordít egyet a dolgon: Ő keresi meg azokat, akik lentebb vannak. De ezt a régi, sajátos, gyönyörű magyar világot felépítjük újra – mert élni akarunk! [...] Nem kell-e tisztelettel megállni azelőtt az egyetemista leány előtt, akinek az édesapja földbirtokos, vezérkari tiszt, öszönként uralkodó hercegek vendége szokott lenni vadászon, nyáron pedig munkatáborba megy markot szedni, szénát gyűjteni, cselédsorban dolgozni parasztházaknál – jövőre már városi munkásházaknál is! [...] Valaki azt mondta nekem tavaly, hogy tekintve, hogy állítólag hajlamom van az extravaganciára, nem csoda, ha elmentem munkatáborba. Múlt évben több, mint ötszáz jelentkező volt – önként. Egyetemisták és diplomás – sőt már állásban lévő hölgyek! Amit ennyien csinálnak, az nem különködés, az tömeghangulat, korszellem, amely ellen kár hadakozni! Hanem ha vannak túlhajtásai, tessék helyes mederbe szorítani! Magam sem tartom helyesnek, hogy a legigazibb magyar munkaszolgálatos eszmény: Árpádházi Boldog Margit,⁷⁷⁸ a szentéletű konyhanővér királynő neve helyett Emese és Sarolt neveit viselik a munkatáborok. De ez elsősorban nem a fiatal-ság hibája, hanem azoké, akik hiányoztak az indulásánál.”⁷⁷⁸ A résztvevők a beszámolók tanúsága szerint nagy élményt jelentő munkaszolgálatról egyesületeik fórumain is számot adtak.⁷⁷⁹

⁷⁷⁷ [sz. n.]: Önkéntes munkaszolgálatos tanárnő. *Vásárhelyi Újság*, 1940. augusztus 4., 1–2.

⁷⁷⁸ Kiss Ilona: Munkatáborba megyek... *Fejérmegyei Napló*, 1939. június 25., 4.

⁷⁷⁹ MNL OL P 1364. Turul Szövetség, 3. doboz, 24. tétel. Munkatábor beszámolók, 106.

A Női munkaszolgálat beazonosítható táborai⁷⁸⁰

Évszám	Helyszín	Tábor megnevezése és száma
1936	Kapuvár	év nélkül
1937	Felsőmocsolád	Emese 1.
1937	Csorna	Emese 2., 3.
1937	Letenye	Emese 5.
1938	Somogyszil	Emese 3.
1938	Apátfalva	Sarolt 4.
1938	Letenye	Emese 5.
1938	Felsőtárkány	Sarolt 6.
1939	Letenye	Emese 7.
1939	Szatmárcseke	Sarolt 8., 12.
1939	Kölcse	Dobó Katica 9., 13.
1939	Guta	Gizella 9.
1939	Dég	Emese 11., 15.
1939	Bene	Gizella 14.
1939	Dány	Emese 16.
1939	[ismeretlen]	Sarolt 17.
1940	Dány	[két tábor, ismeretlen]
1940	Szentgál	[két tábor, ismeretlen]
1940	Csobánka	[ismeretlen]
1940	Sárkeresztúr	[két tábor, ismeretlen]
1940	Barsbese	[két tábor, ismeretlen]
1940	Verebély	[két tábor, ismeretlen]
1940	Kérézteleki	[két tábor, ismeretlen]
1940	Sárbogárd	[két tábor, ismeretlen]
1940	Somlóvásárhely	[ismeretlen]
1940	Budakalász	[ismeretlen]
1940	Vágsellye	[ismeretlen]
1941	Magyarbél	[ismeretlen]
1941	Csúz	[ismeretlen]
1941	Jánok	[ismeretlen]
1941	Kistoronya	[ismeretlen]
1941	Karcsa	[ismeretlen]
1941	Magyardécse	[ismeretlen]
1941	Szépkényerűszentmárton	[ismeretlen]

⁷⁸⁰ Készült a Forrás- és irodalomjegyzékben szereplő korabeli országos, megyei, egyetemi sajtó felhasználásával, Vigh István gyűjtő tulajdonában lévő fényképalbumának, valamint az MNL OL kultuszminisztériumi irataiban elszórtan fellelhető adatok felhasználásával. A hiányzó adatokat „–”-al jelezzük. Megjegyzendő, hogy a sajtóban ritkán szerepeltek táborlisták, elsősorban a tudósításokból kiszűrt információkra támaszkodtunk. Ritka kivétel: Férfi és női munkatáborok tartózkodási helyei. *Kolozsvári Estilap*, 1942. július 20., 3.

Évszám	Helyszín	Tábor megnevezése és száma
1941	Noszoly	[ismeretlen]
1941	Szék	[ismeretlen]
1941	Ördögösfüzes	[ismeretlen]
1941	Óhaj	[két tábor, ismeretlen]
1941	Nagysurány	[két tábor, ismeretlen]
1941	Jászómindzent	[két tábor, ismeretlen]
1941	Imreg	[két tábor, ismeretlen]
1941	Tiszakarád	[két tábor, ismeretlen]
1941	Felőr	Emese 34., Emese 35.
1941	Galgó	[két tábor, ismeretlen]
1941	Somkerék	Szilágyi Erzsébet + ?
1941	Kérő	[két tábor, ismeretlen]
1941	Nagyiklód	[két tábor, ismeretlen]
1942	Jászóújfalú (Abaúj-Torna)	Dobó Katica 64.
1942	Jászómindzent (Abaúj-Torna)	Emese 65.
1942	Rudnok (Abaúj-Torna)	Gizella 66.
1942	Középlak	Kanizsay Dorottya 67.
1942	Váralmás	Lorántffy Zsuzsanna 68.
1942	Kalotaszentkirály	Rozgonyi Piroska/Cecília [?] 69.
1942	Bácsalmás	Kanizsay Dorottya 77.
1942	Hadiknépe (korábban: Szőreg)	Sarolt 70.
1942	Hadikföldje (korábban: Rasztna)	Szilágyi Erzsébet 71.
1942	Ófutak	Teleki Blanka 72.
1942	Horthyvára (Korábban Máriamajor, majd rövid ideig 1941-ben Bácsbadikfalva)	Zrínyi Ilona 73.
1942	Kisida	[ismeretlen]
1942	Regeteruszka	[ismeretlen]
1942	Kerta [?]	[ismeretlen]
1942	Kispetri	[ismeretlen]
1942	Körösfő	[ismeretlen]
1942	Andrásszállás	[ismeretlen]
1942	Bácsjózseffalva	[ismeretlen]
1942	Madaras	[ismeretlen]
1942	Doboka	[ismeretlen]

Egyelőre nincs forrás, amely alátámasztaná, miért éppen a fentebb felsorolt falvakban állították fel a női munkaszolgálatos táborokat, de okkal feltételezhető, hogy a Turul Szövetség, később pedig más bajtársi egyesületek korábbi gyűjtései, javaslatai befolyásolták a helyszínek kijelölését. A női táborokat a Főparancsnok és a női parancsnok rendszeresen látogatták. Az sem volt ritka, hogy a tá-

borozás alatt a munkát a helyi főispán is megtekintette, sőt némely esetben 1939 előtt Hóman Bálint kultuszminiszter, egy ízben pedig (1937) Darányi Kálmán miniszterelnök is látogatást tett. 1937 júliusában Bánó Istvánné, Felsőmocsolád országgyűlési képviselője is megtekintette a tábort.⁷⁸¹

A férfitáborokkal ugyancsak megegyezően a táborzárás rendszerint ünnepélyes külső jegyeket öltött. Szokás szerint a közelben lévő falu vagy város egyik kocsmáját, éttermét foglalta le a táborvezetőség, hogy méltó, ünnepélyes keretek között zárják le az együtt töltött heteket. Az 1938-as somogyiszlai táborban a táborparancsnok férje, Bánó István országgyűlési képviselő három napig vendégül látta az összes résztvevőt balatonlellei birtokán.⁷⁸² Az 1936-os első, kapuvári táborban a város egyik vendéglőjében megtartott műsoros bál különlegességnek számított.⁷⁸³

Az EÖM férfi- és női táborainak fő különbségei

	férfitáborok	női táborok
munkavégzés	csoportokban végzett fizikai munka	egyéni vagy kis csoportokban végzett falusi háztáji munka, szántóföld segédmunka, gyermekellátás
táborvezetés	nyugállományú katonatisztek és előzetesen felkészített volt munkaszolgálatosok	előzetesen felkészített volt munkaszolgálatos nők
elhelyezés	szabályos sátor- vagy barakktáborokban	községi iskola- vagy óvodaépületek, esetleg egyéb közösségi épület (apácázárda, községi elöljáró háza)
ruházat	egyenruha	egyenviselő
ideológiai képzés	van	nincs
honvédelmi kiképzés (nemzetvédelmi gyakorlatok és előadások)	van	korlátozottan

⁷⁸¹ [sz. n.]: Szeretettel fogadta a magyar falu az első női munkatábort. *Függetlenség*, 1937. július 8., 7. A látogatásról 13 darab kiváló fotó készült. *Függetlenség*, Képes Melléklet, 1937. július 25., 4–5.

⁷⁸² [sz. n.]: A somogyiszlai női munkatábor tagjai a Balaton mellett. *Somogyi Újság*, 1936. július 26., 3.

⁷⁸³ [sz. n.]: [c. n.] *Sopronmegyei Népiújság*, 1936. július 26. 14; A Turul női munkatábor búcsúbálja Kapuvárott. *Sopronmegyei Népiújság*, 1936. augusztus 9., 4–5.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az egyetemi önkéntes munkaszolgálat férfi- és női táborai hasonló szerepet töltöttek be. Tartalmukban, munkavégzésükben a német munkaszolgálat mintáját követték, azt ültették át a magyarországi viszonyokra. Emellett az egyetemi és főiskolai nyári táborok táborozási-szervezési gyakorlatához hasonlítottak. Külön hangsúlyozni érdemes, hogy az EÖM táborai a kötelező munkaszolgálattal nemcsak szervezeti összefüggéseket mutatnak, de a munkák típusaiban és a táborszerű, katonás megvalósulásban legalább 1940 nyaráig azonosságok mutathatóak ki. A férfi és női táborok között markáns eltérések figyelhetők meg, de elmondhatjuk, hogy a nemi eltérések dacára mindkét válfaja sikeres gyakorlati kiteljesedését jelentették az egyetemi bajtári egyesületek világában gyökerező, a parasztsággal kapcsolatos véleményeknek, elképzeléseknek.

A férfi- és női táborokban dolgozó munkaszolgálatosok létszámára pontos adatok nem állnak rendelkezésre, hiszen a táborok helyszínei, különösen 1943–1944-ben homályban maradnak. A táborok száma és a táborlétszámok hozzávetőleges ismeretében becsléseink szerint 1935 és 1942 között összességében legalább 10 000 egyetemista, főiskolás, illetve középiskolás diák vett részt a Turul Szövetség és az EÖM táboraiban.

9. A közvélemény viszonya, közéleti viták a munkaszolgálatról (1935–1939)

9. 1. Az ifjúság reflexiója

Az egyetemi ifjúság körében a megvalósulás pillanatától fogva nem alakult ki egységes állásfoglalás, sőt az egyetemi bajtársi egyesületekben is csak mérsékelt érdeklődést váltott ki a munkatáborok jelensége. A Turul Szövetség kerületei, tagegyesületei kezdetben az adott helyi viszonyoknak megfelelően reagáltak rá. Összességében azonban – az országos fővezérség intencióinak megfelelően – csakhamar széles körű propaganda bontakozott ki, s ez befolyásoló tényezővé vált. Ez elsősorban a sajtótermékekben, valamint a Munkatábor Bizottság, később pedig az EÖM elnöksége által kiadott és terjesztett munkaszolgálatos propagandanyomtatványokon, plakátokon érhető tetten. Meghatározó befolyással bírt e tekintetben Tarnói, aki röplapokon, újságcikkekben tette közzé nézeteit: „A Turul Szövetség által rendezett nyári munkatáborokban kettős gondolat jut kifejezésre: egyrészt a főiskolás közel kerül a munkássághoz és szemtől szemben látja a legértékesebb termelőtényezőt, a munkát, másrészt olyan munkafeladatokat végez el a munkatábor, amelyek régóta megoldásra várnak s másúton való teljesítésükre mégsem kerülhetne sor, mivel nincs reá anyagi fedezet.” A munkának kettős jelentősége van: szociális nevelő hatás, amely „felébreszti a faji sorsközösség tudatát”. E sorsközösség-tudat nézete szerint három pilléren nyugodott: egyrészt a részt vevő egyetemisták és főiskolások megtapasztalják az országban dúló kirívó szociális ellentéteket („áldozatkészségre, az egymásértvalóság tudatára, az igazi faji érzésre, a munka megbecsülésére és egy emberibb felfogásra neveli a nemzet fiatalságát”). Másrészt a parasztság és a munkásság is értékelni fogja az értelmiség közeledését. Harmadrészt pedig nagyra értékelte a szisztéma gazdasági jelentőségét azáltal, hogy olyan munkaalkalmat teremt az egyetemistáknak, és esetenként a munkanélkülieknek is, amelyek

a piaci munkalehetőségeket nem befolyásolják. Végső fokon az elvégzett munkákkal is, mint Németországban, a telepítés, szolgálatába áll. A hivatalos propaganda szerint tehát „lelki” és „gazdasági” haszonnal egyaránt kecsegtet.⁷⁸⁴

A bajtársi egyesületek a munkaszolgálat obligációjának kérdésében képviseltek azonos platformot: mind a Turul-, mind az EÖM vezetése félmegoldásnak nevezte az önkéntesség elvét. Szemük előtt sokáig az 1922-ben államosított bolgár munkaszolgálat rendszere állt, amely tömegességénél fogva nagy hatást gyakorolt a magyar diákságra. A bolgár példa primátusát 1934-től, a németországi, kötelező munkaszolgálat a RAD kiépülésétől, még inkább pedig 1935 nyarától, a náci munkaszolgálatos törvény s ennek nyomában a RAD ugrásszerű fejlődésétől átvette a náci minta, amely nemcsak hatásában volt fontos, de egyszersmind megeléknítette a hazai diskurzust is. Ennek nyomán szinte nem született olyan cikk, brosúra, kiadvány, amely a RAD mintájára a magyar önkéntes munkaszolgálat kötelezővé változtatásában ne látta volna a parasztkérdés és a munkanélküli-probléma megoldásának zálogát.⁷⁸⁵ Egyedül a szélsőjobboldalnak jelentek meg kizárólag a német – női és férfi – munkaszolgálatát önmagukban is dicsérő cikkek.

A Turul-munkaszolgálat körüli, 1935 nyarán tetőfokára hágó izgalom egyes tagegyesületeket arra sarkallt, hogy a központi iránymutatás szerint, de a fővezérségi táborfelállítást megelőzve, helyi szinten kezdeményezzenek munkatábor-építést. A hagyományosan aktív Hódmezővásárhelyen 1935 augusztusában a tiszai rakodóhoz vezető út újjáépítését jeölték ki, ami nem csoda, hiszen ez a háború előtt költségesen épített út a természeti csapások közepette erősen megrongálódott. Végváry és csoportja azonban nem támogatta a magánakciót: a hódmezővásárhelyi törvényhatóság által előzetesen en-

⁷⁸⁴ Dr. Tharnói Kostyál László: A Turul Munkatáborok nemzeti jelentősége. *Új Pécél*, 1936. július 18., 9.

⁷⁸⁵ Legradikálisabb elképzeléseik szerint a középiskolák ötödik osztálya után, illetőleg az első inasév után egészen 21, diplomás pályán 24 éves korig minden fiatalember, illetőleg leány évenként legalább egy hónapot tartozna munkatáborokban tölteni. A férfiak munkatáborába itt a gyakorlati munkán kívül már majdnem százszázalékosan előzetes katonai kiképzésre irányulna. A nőknek munkatáborába a gyakorlati családi ismereteken kívül frontmögötti szolgálat, betegápolás, légvédelmi szolgálat és egyes férfitáborokba való helyettesítés tökéletes kiképzését tűznék ki céljául. Szabó Gyula: „Állampolgári nevelés. Fel akartunk készülni az eljövendő harcra! Fegyvert a magyar ifjú kezébe! *Bajtárs*, 1938. május 3., 1–2.

gedélyezett tervet sikerült megfűzni. Mindez elég volt ahhoz, hogy a Turulban lévő lokális munkatábor-állítási kedvet letörje.⁷⁸⁶ A központi döntés nem jelentette ugyanakkor azt, hogy a tagegyesületek esetenként ne jelezték volna támogatásukat. A Turul miskolci kerülete 14 pontba foglalt követelése között ott találjuk több munkás- és parasztvédő követelés között a „sürgős közmunkáknak s egyúttal a munkanélküliségnek munkatáborokkal való megoldását. Kötelező munkaszolgálat kiépítését.”⁷⁸⁷

A Turul legfelsőbb fórumán, az országos követőtáboron elsőként – amint korábban utaltunk rá – 1936 novemberében, Miskolcon került a munkaszolgálat visszhangja terítékre. Végváry József fővezér szavai szerint „A Szövetség igyekezett munkatáborokat megvalósítani, mert azoknál a munkatáboroknál alkalma van annak a magyar parasztnak meggyőződnie arról, hogy az a bajtárs tiszta szívvel dolgozik vele és azt a bajtárs a munkán keresztül és beléjük tudja oltani azt, hogy: nem vagytok egyedül, mert van a Turul Szövetség, mely mindig gondol rátok.”⁷⁸⁸ A munkáról beszámoló Tarnói Kostyál László napirenden kívül megtartott előadása (amelynek sem jegyzőkönyve, sem kézírata nem maradt az utókorra) élénk érdeklődést, lelkesedést váltott ki,⁷⁸⁹ s az erről szóló jelentést minden tagegyesület megkapta, melyről a hallgatókat kötelesek voltak értesíteni.⁷⁹⁰ A munkaszolgálat gondolata igazán 1937 tavaszától, az EÖM gyakorlati kiépülésétől vált népszerűvé. Inentől fogva a nagy állami rendezvényeken, körmenetekben az EÖM egy-egy osztagának felvonulása nem maradhatott el. Ennek legkirívóbb példaként 1939. augusztus 20-án, a budapesti Szent István-napi körmenetben képviselőnkben közel 300 fő jelent meg: „Közülük hat férfitábor képviselőjében egy-egy díszszakasz, a női munkaszolgálatosok képviselőjében egy-egy pajtáság.” A körmenet után az Ereklés országzászlóhoz vonultak, ahol ünnepélyes keretek között két férfi és egy női munkaszolgálatos díszőrséget állt. Este hat órakor a díszőrség pedig megkoszorúzta az

⁷⁸⁶ [sz. n.]: Főiskolai hallgatók munkatáborába Hódmezővásárhelyen. *Magyarország*, 1935. július 30., 11.

⁷⁸⁷ [sz. n.]: 14 pont. *Nemzeti Ébredés*, 1936. december, 6.

⁷⁸⁸ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 3. tétel. A XVIII. országos követőtábor teljes jegyzőkönyve, 1936. november 5–8., 68.

⁷⁸⁹ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 3. tétel. A XVIII. Országos követőtábor teljes jegyzőkönyve, 1936. november 5–8., 135.

⁷⁹⁰ [sz. n.]: [c. n.] *Ébredés*, 1936. december 10. 6.

ősi emlékművet.⁷⁹¹ Érdekes módon az egyetemi bajtársi egyesületek táborozásain ritkán került elő a munkaszolgálatban való részvétel, illetve ahhoz való viszonyulás: az 1937. évtől azonban ezen attitűd némileg módosult és ritkán felbukkant.⁷⁹²

A Turul Szövetség 1937. március 15-én kiadott 12 pontba szedett követelésének 5. pontja „nemzeti munkaszolgálatot” kívánt, vagyis az EÖM-táborok kötelezővé tételét: „Követeljük az általános és mindenre kiterjedő kötelező nemzeti munkaszolgálatnak fokozatos kiterjesztését és e munkatábornak a munkanélküliségtől való éles szétválasztását; követeljük a munkatáborok kapcsán a nemzeti munkásszervezet, valamint az állami munkaközvetítő kiépítését.”⁷⁹³ Láthattuk, a kötelezővé tétel igénye Kozma Miklóstól eredt, a radikális és egyértelműen a nemzetiszocialista akarat kielégítését szolgáló elképzeléshez a legnagyobb egyetemi bajtársi szövetség ekképpen csatlakozott. A kötelezővé váltás igényét sugalmazta az 1938. szeptemberi ifjúsági program, amelyben egy központosított államszervezet képét vizionálták, benne a központosított ifjúsági neveléssel, amelynek kapcsán egyik sarokpontként határozták meg a munkaszolgálat kötelezővé tételét, s ennek révén a katonai nevelés előmozdítását.⁷⁹⁴ A munkaszolgálat fogalmának kiterjesztésére ebben az időszakban ugyancsak sor került. Egyre inkább teret nyert a „szellemi munkaszolgálat” szóösszetétel, amely a valódi munkaszolgálatnak valamiféle kiegészítése, „felsőbb szintre emelése” lett volna. Ennek kifejtésére 1937-ben került sor a követtábori sajtóban: „Minden területben, de ezenkívül a fővezérség mellett külön is fel kell állítani a Turul szellemi munkaszolgálatot. Ez a szolgálat szakcsoportokra oszlaná. Így lenne: jogi, kereskedelmi, falukutató, földbirtok-reform, stb. csoport, amelyik a terület ily irányú problémáit dolgozná fel egy-egy szakember dominus vezetésével. A feldolgozott anyagot a dominustörzsek vennék tárgyalás alá, majd a hozzá visszakérült problémakört a szakszolgálat véglegesen lerögzítve a fővezérség szolgáltatának küldené el, ahol ebből az ország minden részének problémáját felölelő hatalmas jobboldali program adódna. A következő év baj-

⁷⁹¹ [sz. n.]: Az egyetemi Munkaszolgálat a Szent István ünnepi körmenetben. *Nemzetőr*, 1939. augusztus 21., 9.

⁷⁹² [sz. n.]: Munkaszolgálat. *Új Vetés*, 1937/4–5., 14.

⁷⁹³ [sz. n.]: A Turul Szövetség 12 pontja. *Ébredés*, 1937. március 23., 3–4.

⁷⁹⁴ [sz. n.]: A Turul vezérei összeállították az ifjúság új munkaprogramját. *Magyar-ság*, 1938. szeptember 1., 3.

társi nevelésének programja ennek az anyagnak a legszélesebb bajtársi körökben való ismertetése lenne. Így nevelnénk egységes szellemenben a bajtársakat, akik az új magyar társadalmi berendezkedést és ezzel az új magyar birodalmat lesznek hivatva megteremteni.”⁷⁹⁵

Az ifjúsági sajtóban a táborokat (annak tartalmát és formáját) sajtójuk, propagandatermékeik összekapcsolták a náci RAD-táborokkal. Ennek kapcsán több tucat dicsérő-méltató cikk jelent meg a nemzetiszocialista munkatáborokról s azt rendre a Turul-munkaszolgálat előképeként írták le. Egy cikk szerint – melynek szerzője részt vett az 1936-os nagylaki Turul-táborban – a német és magyar célok közösek: a népközösségi gondolat elültetése. Ebben nem nehéz meglátni a RAD néptárs-metaforáját, amennyiben a szerző a munkások-parasztok és az értelmiségi középosztály összefogására szólít fel: „mintha testvéreink lennének”. Az írás szerint nemcsak ennek a „párszáz egyetemistának”, de minden magyarnak kötelessége lenne a munkatáborokban való részvétel, így lényegében a szerző a munkaszolgálat kötelezővé tétele mellett tör lándzsát.⁷⁹⁶

Az ifjúsági lapok munkatársai évről évre felkeresték a legnépszerűbb munkatáborokat. Azon túlmenően, hogy a konkrét tevékenységi formákról beszámoltak, a fentiek szellemében rendre csokorba gyűjtötték azokat a tényezőket, amelyeket – Tarnói Kostyál és a mindenkorai munkaszolgálat-vezetés szellemében – a korábbiakban bemutattunk. A cikkek többségét a pátoszos szentimentalizmus hatotta át. Erről képet ad az 1936. júliusi Maros menti munkatáborról írott egyik tudósítás is: „A hasadó hajnal csókos, életet adó lehelete minden reggel, 5 órakor, munkába szólította a diplomás, főiskolát végzett, avagy végző tanár, mérnök, pap, ügyvédjelölt és állástalan érettségizett ifjak nagy tömegét. A riogó kürtszó belejajgatja, belesikoltja az árva magyarok pokoli fájdalmát a születendő napba és az alig 50 méternyire húzódó trianoni határon álló oláh őrszem idegesen rángatja meg a vállát. [...] Számít ez az ember magyarnak? Számít-e, ez az ember magyarnak, akinek hamvas, fehér lelkében szörnyű válaszfalat emelt a mai társadalom? Számít-e az ilyen »magyar« mint honvédelmi tényező?”⁷⁹⁷ Alig akadt olyan reakció, amely

⁷⁹⁵ Szabó Gyula: Egységes bajtársnevelést! *Turul Követtábori Újság*, 1937, 6.

⁷⁹⁶ Zsoldos Imre: Testvériség a munkában itthon és külföldön. *Ébredés*, 1936. szeptember 5., 2–3.

⁷⁹⁷ Gáspár Lajos: Kép a marosmenti nemzeti munkatáborból. *Új Pécel*, 1936. október 2., 3.

szerény mértékű kritikát fogalmazott meg. E kevés kivétel egyike az *Új Vetés* hasábjain látott napvilágot. Az ismeretlenség homályába burkolózó szerző szerint „a közvetlen bajtársias szellem igen gyakran háttérbe szorul a túlságos hivataliaskodás következtében a szociális jelleg elhalványul, hiszen a táborban munkásifjak nem vehetnek részt. A napirend túlhalmozott. Nincs meg a táborokban az a szellem, amely a régi Turul-munkatáborokat jellemezte. Mindezek következtében pedig kevés a jelentkező, azokban a táborokban ugyanis, ahol a debreceniek részt vettek, sehol nem érték el a teljes létszámot. Tudomásom szerint ugyanis egy-egy tábornak hetven főből kell állnia.” A táborokba „nagy idealizmussal mentünk, de csalódtunk. [...] Reméljük azonban, hogy a jövő évi munkatáborokban még kevesebb lesz a formaság, több a belső tartalom. Hisszük egyben azt is, hogy a kiépülő munkatábor szervezetben [sic] számos olyan kipróbált bajtársat fog alkalmazni a minisztérium, aki a munkatáborban bevált, állás nélkül van és sem korban, sem érzésben, sem észjárásban nincs távol a fiataliságtól.”

A szerző szerint elvárható lett volna, hogy amíg a tagság 90%-a turulista, az EÖM táborok megjelölésében – a Turul-munkaszolgálatához idomulva – jobban kifejezésre jusson a nemzeti jelleg (Álmos, Huba, Kond, Csaba, Turul, Árpád táborok). Szerinte Kostyálnak és Somlainak „meg kellett volna védenie a Turul „szerzett jogait.”⁷⁹⁸

A munkatáborozás, munkaszolgálat gondolata a műegyetemi diákság jobboldali egyszervezetét is megihlette. A 4000, műegyetemi diplomával rendelkező (dominus) taggal és 1500 aktív egyetemista taggal bíró Hungáriába a 30-as évek közepén szivárogtak be először a népiek gondolatai. A parasztság nyomorának kérdése központi sajtóorgánunkban, a Hungáriában 1935-ben artikulálódott: beszámoltak a hazai szociográfusok falumunkájáról, illetve Dimitrie Gusti román antropológus-néprajzkutató „falumunkájáról”. Innentől fogva „Főiskolás falumunka” címmel állandó rovatot biztosítottak a lapban, ahol elsősorban a különféle felekezeteknek a falu megismerésére tett kísérleteit mutatta be,⁷⁹⁹ továbbá kidolgozták egy technikus-jellegű falukutató tábor kérdőíveinek vázlatát is.⁸⁰⁰ Ezáltal „a

⁷⁹⁸ [Lél]: A Turul munkatáborok kifejlődése, átalakulása. *Új Vetés*, 1937. szeptember, 11–12.

⁷⁹⁹ Wittig Gusztáv: Főiskolás falumunka. *Hungária*, 1935. április 5., 1–2.

⁸⁰⁰ [sz. n.]: A technikus vidéken. *Hungária*, 1935. augusztus 15., 7.

A Bajtárs témaválasztásai 1930–1939*

Téma/év/cikk száma	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Munkaszolgálat	0	–	2	2	3	3	34	2	5
Néprajz	0	–	5	3	4	12	2	0	0
Tudományos szociológia/ szociográfia	2	–	4	11	8	13	15	1	9
Parasztkérdés/ munkáskérdés	2	–	16	26	24	59	68	14	24
Történelem	1	–	1	5	2	4	1	4	6
Népi nacionalizmus	0	–	0	1	29	17	20	9	14
Antiszemitizmus	1	–	13	25	67	42	39	39	30
Baloldal/liberalizmus- ellenesség	2	–	3	14	14	4	31	13	20
Egyéb xenofóbia	0	–	3	7	8	9	2	0	1
Ifjúsági egyesületek	150	–	199	301	225	171	162	66	118
Művészetek	36	–	1	5	51	16	16	10	12
Revizionizmus/ irredentizmus	3	–	7	13	8	4	5	6	22
Vallások	0	–	0	0	0	0	0	8	3
Belpolitika	0	–	1	6	8	47	21	6	22
Oktatásügy	0	–	0	0	0	0	6	3	2
Külpolitika	3	–	4	3	14	3	29	13	19
Egyéb	3	–	5	20	9	10	12	7	20

* A táblázat szükségszerűen magában rejtje a szubjektivitást. Azért is szubjektív, mert ez kvantitatív vizsgálat, és nem derül ki egy-egy cikk valódi súlya. Jellemző példa, hogy az ifjúsági kérdések magas száma, ami mögött jobbra egy-két soros rövidhírek állnak, és ezeket egyenként számoltam, míg pl. a paraszt- és munkáskérdéssel kevesebb, ámde többszörösen hosszabb elemzések is foglalkoztak. Egy cikket oda soroltam be, ahová tartalma legmarkánsabban kötődik. Természetesen egy cikk és hír több elemet is tartalmazhat, azonban mérlegelés útján el kellett dönteni, hogy mi alkotja annak gerincét, mi a fő mondani-
valója. A Művészetek rovat esetében csak azok kerültek be, amelyek népi irányzattal foglalkoznak, más művészettel kapcsolatos cikkek pedig értelemszerűen az adott tematikába, vagy az Egyéb kategóriában nyertek besorolást. A táblázat nem tartalmazza a lap végén rendszeresen megjelenő reklámhirdetéseket, amelyek ugyanakkor szoros összefüggésben állnak a bajtársi-egyetemi eseményekkel. Ezek száma laponként kb. 10–15 db. A belpolitika-gazdaságpolitika azért került egybe, mert a kettő sokszor nem választható el. Az ifjúsági egyesületek rovat kissé kívül is áll az egészen, hiszen végső soron minden felmerülő kérdés ifjúsági kérdés is egyben. Így ennek értelmezése nem ad hozzá az elemzéshez.

múlt mulasztásait helyreépítő, [sic!] a falusi lakosság felemelését és helyzetének javítását célzó munkához hozzáértő, széles látókörű és felelősségtudattal bíró műszaki vezetőréteget igyekszik nevelni”.⁸⁰¹ Az egyesületben két évet kellett várni, hogy mindez megvalósuljon. Első gyakorlati lépésnek a Műegytemen 1937 februárjában – Matolcsy Mátyás elnöklete alatt – megrendezett „munkatábor-ankétot” nevezhetjük. Ide meghívták a Turul fővezérségének delegáltjain túl a szociáldemokrata párt és a nyilaskeresztes párt ifjúsági tagozatát is. A tanácskozáson a baloldal kivételével mindannyian egy önálló Hungária-munkatábor felállítását, valamint a Turul-munkatáborok kiterjesztését szorgalmazták.⁸⁰² A tábort végül a Balaton melletti Szigligeten kívánták tető alá hozni, az egyesület tulajdonában lévő községi telken. Működéséről azonban – a megsemmisült egyetemi levéltári források miatt – kevés ismerettel rendelkezünk. (Egy sajtótudósítás Borsod vármegyében 1937 tavaszán megrendezett munkatáborról ad tájékoztatást, amelyen ötven műegytemista hallgató árvízvédelmi munkálatokat végzett, közelebbi információk azonban nem állnak rendelkezésre).⁸⁰³ A hivatalos propaganda szerint „Aki igazi Hungarista,⁸⁰⁴ akit a házafias bajtársi érzés és nem a kék sapka hozott a táborunkba, annak ott kell lenni! Ez lesz a mi seregszemlénk, itt válik el az ocsú a búzától.”⁸⁰⁵ Mivel azonban az EÖM ez év tavaszán megalakult, és szervezésében vele egy időben a közeli Balatonudvariban is tábort szervezett, a legtöbb hungáriás hallgató Balatonudvariba, illetve Héregre jelentkezett dolgozni.⁸⁰⁶ Így a kezdeti lelkesedést követően csupán 16 fővel indulhatott volna meg a szigligeti munkatábor,⁸⁰⁷ azonban a csekély létszám miatt őket az EÖM-táborokba osztották szét, s az önálló Hungária-munkatábor terve így kútba esett. Mivel Héregen ennek nyomán túlnyomó több-

⁸⁰¹ [fortis]: Hungaristák a falumunkában. *Hungária*, 1935. augusztus 15., 5.

⁸⁰² [sz. n.]: Munkatábor-ankét az egyetemi Körben. *Hungária*, 1937. február hó, 9.

⁸⁰³ SIMONNÉ JANKOVICH Adél: Önkéntes munkaszolgálat és a női munkatáborok. I. m., 11.

⁸⁰⁴ Értsd: a Hungária Magyar Technikusok Egyesületének tagja.

⁸⁰⁵ [sz. n.]: Hungária munkatábor. *Hungária*, 1937. május 5., 5.

⁸⁰⁶ Porkoláb László: Országépítők Héregen. *Komárom-Esztergomvármegyei Hírlap*, 1938. augusztus 27., 3. Az itt dolgozó hungáriások munkájáról érzékletes fotósorozat tanúskodik a Zombor Zoltán gyűjtő tulajdonában lévő fényképalbumban.

⁸⁰⁷ Csát Géza: Beszámoló a nyári munkatáborról. *Hungária*, 1937. november 20., 19–20.

ségbe kerültek a műegytemista ifjak, ezért ezt a tábort kvázi Hungária-tábornak aposztrofálták.

A Hungária mellett helyi érdekű próbálkozásokat másutt is találunk, tartalmuk, pontos mibenlétük azonban nem tisztázott. Ezek a kezdeményezések is a „munkaszolgálat”, „munkatábor” fogalmakkal írták le tevékenységüket, vagyis egy olyan népszerű kifejezést használtak tudatosan, ami diákok számára a népi eszmeiség egyes elemeinek jegyében hierarchikus, táborszerű keretek között végzett fizikai munkát jelölt. Valószínűsíthető a Turul Szövetség, a Hungária és a sárospataki táborozók hatása. A Keresztény Ifjúsági Egyesület a debreceni tanyavilágban 1936 júliusa és szeptembere között, 14–18 éves, otthontalan vagy csellengő fiúknak és lányoknak kialakított bokorhegyi „munkatáborról” adott tudósítást.⁸⁰⁸ Még csekélyebb ismereteink vannak arról, hogy egy Lengyel János nevű nagykanizsai „diákvezér” 1935 júniusában „munkaszázadot” alakított a kanizsai városi és környékbéli diplomás munkanélküliekből, hogy így együtt vállalkozásban mindenféle kisegítő és segédmunkát végeztek, a közös munka heteit pedig munkatáborban töltötték a város határában. (Az egyik sikeres munkájuk aprópénzért cserében háztartási kacatok javítása és tisztítása volt.) A táborozás a későbbiekben elhalt.⁸⁰⁹ Jóllehet nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, meg kell emlékezni arról, hogy a későbbiekben a munkaszolgálat fogalmát egyes kezdeményezések igyekeztek ráhúzni minden, önkéntesekkel végzendő közmunkára: Nagykanizsán 1936 első felében a helyi fiatal munkanélküliek maguk számára „önkéntes munkásszázadot” alakítottak, amelyben soraikból vezetőt is maguknak választottak. Több mint tízezer pengőt kerestek vele úgy, hogy kalákában végzett munkával minden lehető közjavítási munkát elvállaltak (például a szemetet szétválogatták anyagtípusok szerint, a felhasználható anyagokat pedig begyűjtötték), amit a város lakossága apróbb összegekkel honorált.⁸¹⁰ 1936 nyarán Debrecen törvényhatóságának finanszírozásában a civis város utcagyerekeinek is szabályos „munkatábort” rendeztek be, ahol a város határában elterülő Haláp-erdő 12 holdas

⁸⁰⁸ [sz. n.]: Táboroznak az uccagyerekek. Helyszíni tudósítás a debreceni KIE bokorhegyi munkatáborából. *Magyar Ifjúság*, 1936. szeptember, 6.

⁸⁰⁹ [sz. n.]: Az első magyar önkéntes munka-század úttörő munkája Nagykanizsán. *Magyarság*, 1935. július 3., 11.

⁸¹⁰ [sz. n.]: Az első magyar munkásszázad mérlege. *Új Nemzedék*, 1936. május 28., 5.

részen a 12 és 18 év közti gyerekek számára kosztért és kvártélyért cserébe a város egyik konyhakertjében kellett dolgozniuk.⁸¹¹ E kezdeményezések ihlették meg minden bizonnyal a fővárost is: Szendy Károly polgármester 1937 májusában összeállított terveinek megfelelően ugyanis a fővárosi közgyűlés szociálpolitikai osztálya már a nyári szünet előtt letárgyalta és engedélyezte, hogy a 19 és 25 év közötti munkanélküli munkásifjúság gondjait „munkaszolgálatos táborok” felállításával enyhítse. A megszabott közmunkákra önkénteseket kerestek: a jelentkezés a levanteegyesületek népjóléti osztályain keresztül zajlott, a résztvevők a szálláson, teljes ruházaton, napi négyeszeri étkezésen túlmenően pedig jelképes, havi 5 pengő zsebpénzt is kaptak. (Saját szállásuk építésén túl fásítás, gyümölcsös telepítése volt a feladatuk, amelyhez kapcsolódó továbbképzést is kaptak.) 1937 júliusától decemberig tartott a „munkatábor”, az itt végzeteket a főváros igyekezett úgy munkához juttatni, hogy érintkezésbe léptek a „gyáripari és egyéb ipari létesítmények” vezetőivel.⁸¹² Végül érdemes megemlíteni egy csurgói civil törekvést: a Somogy vármegyei községben Longauer Imre gimnázumi tanár kezdeményezésére „munkatábort” szervezett, mégpedig úgy, hogy a szociálisan érzékeny pedagógus saját pénzén, a többi munkatáborban egyaránt kifizetett kubikusbérért cserébe öt embert bérelt fel, hogy a helyi templomparkot rakják rendbe: talicskázni, földmunkát kellett végezni. Végül tizenhét jelentkeztek a munkára, akiket táborszerűen, sátrakban szállásolt el. A Longauer által katonás rend szerint zajló munkával teljesítették céljukat. A pedagógus szerint „a néhánynapos csurgói munkatábor megmutatta, mennyire igazuk van azoknak, akik az önkéntes ifjúsági munkatáborokért harcolnak. Mily sok energia vész kárba azzal, hogy az állás nélküli ifjúság munka nélkül kénytelen ténferegni. Munkaerő, munkaalkalom lenne bőven, csak pénz nincs.[...] Jó lenne, ha az alispán a Porrogszentkirály-Gyékényes útszakasz földmunkálatait szakértő vezetése mellett ilyen ifjúsági munkatáborral végeztetné el. Avagy a munkatáborral hozatná rendbe a Csurgónagymarton községbe vezető utat, amely tudvalevőleg olyan elhanyagolt állapotban van, hogy téli időben vagy a tavaszi, őszi esőzések idején a feneketlen sár miatt nem lehet

⁸¹¹ [sz. n.]: Utcagyerek-munkatábor Debrecenben. *Új Nemzedék*, 1936. július 30., 7.

⁸¹² [sz. n.]: Egyelőre 200 önkéntes jelentkezéssel megalakul a fővárosi ifjúság munkatábor. *Új Nemzedék*, 1937. szeptember 4., 7.

a faluba orvost vagy bábát hívni.”⁸¹³ A munkának azonban nem lett folytatása.

E lokális kezdeményezések minden esetben kivételesnek tekinthetők, s a fellángolás után egyiknek sem volt folytatása. Feltehetően azért, mert nem állt mögötte az egyetemi önkéntes munkaszolgálat válfajaitól eltérően lobbiszervezet, így anyagi támogatás és propagandatevékenység híján népszerűséget sem sikerült kivívni, csupán a divatba jött kezdeményezések talaján jutottak némi sikerhez. Már a korabeli ifjúsági irodalom is felhívta erre a figyelmet, amikor kijelentette, hogy ezek nem is munkaszolgálatos táborok, inkább munkástáborok, mivel nincs meg bennük a magasabb fokú társadalmi hasznosulás célja, vagyis „tisztá nemzeti célokat szolgálnak”, ami az egyetemi önkéntes táborokat (ami Turul Szövetség, a sárospatakiekét és a Hungáriát egyaránt közös nevezőre hozta.⁸¹⁴ E kezdeményezések az önkéntes munkaszolgálat zsákutóját jelentették.

9. 2. Sajtómegjelenés és társadalmi visszhang

Az egyetemi-ifjúsági/bajtársi világon túlmenően Magyarországon viszonylag hamar felfigyeltek az egyetemi önkéntes munkaszolgálatra, a hazai publicisztikában és szakirodalomban azonban csak a gazdasági világválság után lehetett olvasni elemző tanulmányokat. Ennek oka az volt, hogy a véleményalkotók többsége az értelmiségi túltermelés egyik – igen hasznos – levezető csatornájának tekintett a munkatáborokra. Maga a „munkaszolgálat” fogalom is a közéleti sajtótudósításokban bukkant fel először, és szorította ki fokozatosan az 1930-as évek végére a „munkatábor” megnevezést, amely elsősorban a német (Freiwilliger) Arbeitsdienst szóból honosodott meg Magyarországon.

A munkaszolgálat reflektáló sajtó- és közéleti megnyilvánulások egyik szegmense semleges módon, szakmai igénytelenséggel nyilvánított véleményt: szerzői közgazdászok, közigazgatásai szakemberek, jogászok voltak. Hilscher Rezső igen korán, 1933-ban publikálta *A kötelező és önkéntes munkaszolgálat* című tanulmányát, amely több

⁸¹³ [sz. n.]: Megalakult az első somogyi munkatábor Csurgón. *Új Somogy*, 1937. július 6. 2.; [sz. n.]: Longauer csurgói hittanár megszervezte meg az ország első diák-munkatáborát. *Zalai Hírlap*, 1937. július 9., 2.

⁸¹⁴ [sz. n.]: Az önkéntes munkatáborok. *Vásárhelyi Ifjúság*, 1938. május 2., 1.

kiadást is megért.⁸¹⁵ A szerző ismertette a már bemutatott európai alapokat, valamint a munkaszolgálatot övező társadalompolitikai vitákat. Különösen részletesen elemezte a példaadónak ítélt bulgáriai munkaszolgálatot, amely mind gazdaságilag, mind nevelési szempontból sikeresnek mondható.⁸¹⁶ Ilyenformán pozitívnak tartotta a náci munkaszolgálatos rendszert is, ugyanakkor nem leplezte vele szemben érzett kritikáját: vallásellenességét és militarista jellegét. Összegzésében Hilscher kíváncsnak tartotta – pusztán gazdasági okokból kifolyólag – állástalan emberek számára a munkatáborok rendszerének kötelező jelleggel történő bevezetését Magyarországon is, amely „csupán a szó szoros értelemben vett krisztusi demokrácián alapulhat, a katonai szellem teljes kizárásával, s a pedagógiai elveknek minden vonalon való érvényre juttatásával”.⁸¹⁷ Szabó Zoltán Pál ezzel egy időben publikált felvetésében arról panaszkodott, hogy a jelenlegi diáktáborok nem hatékonyak. Véleménye szerint a diákokat egységes irányítás mentén, de a létező diákszövetségek szervezésében társadalmilag hasznos munkára – pl. várak rendbetételére – lehetne fogni. Szabó Zoltán Pál tovább is megy: a már működő svájci 1925-ös és 1926-os példákat sorakoztatja fel, és – kissé utópisztikusan – leszögezi: egy-egy diákegyesület, amely e munkába bekapcsolódik, helyre hozhatna egy várat, amelyet ezentúl saját maga használhatna. „Ma a munkanélküli technikus, a sétára bocsátott jogász és a többi nyaranta örömmel állna egy-egy ilyen lelkesítő munka szolgálatába. Nem kellene felfűjni a dolgot, szépen, tervszerűen a lehetőségekhez mérten dolgoznának és a kitartó munka évről-évre szép új részletek elkészítésével jutalmazna bennünket. Nem kell sokat okoskodni.”⁸¹⁸

Az ismertetett két vélemény egyúttal két nézetcsoporthoz jelöl. A munkaszolgálatot a munkanélküliek alkalmazási terepeként, illetve az egyetemi diákság anyagi segítségnyújtási területeként vették számításba. Mindkét véleményben közös pont, hogy „az egyúttal-kötés lelke” nemzeti szempontból a társadalmi csoportok szolidaritását növeli, megismerését gyorsítja. Szembetűnő ugyanakkor, hogy

⁸¹⁵ DR. HILSCHER Rezső: A kötelező és az önkéntes munkaszolgálat. Budapest, Sárkány-Nyomda Rt., 1933. (Eredeti megjelenése: Társadalompolitikai Füzetek, 1933. II. kötet, 4–6. sz.)

⁸¹⁶ DR. HILSCHER Rezső: A kötelező és az önkéntes munkaszolgálat. I. m., 9–16.

⁸¹⁷ DR. HILSCHER Rezső: A kötelező és az önkéntes munkaszolgálat. I. m., 55.

⁸¹⁸ SZABÓ Zoltán Pál: Nyári diáktáboraink. *Magyar Szemle*, 1933/3., 273–274.

gyakorlatilag ideológiamentes nézetekkel találkozunk e szövegekben. Hasonló érvelés mutatkozik Hilscher két évvel később íródott – ezúttal a németországi női munkaszolgálatot (Nationalsozialistische Frauendienst) górcső alá vevő – tanulmányában.⁸¹⁹

A Hilscher és Szabó által felkavart érdeklődés a publicisztikában 1933-tól fogva ráirányította a figyelmet azokra az államokra, ahol több éve működő munkaszolgálatos táborok voltak jelen. Több tucat cikk született, amely nem tett mást, csupán – természetesen változó színvonalon és terjedelemben, de – kimerült ezek ismertetésében. Körükből Simonné Jankovich Adél kimerítő, tanulmánnyal felérő ismertetésében a női táborokra fókuszálva taglalta az európai működés megannyi mozzanatát.⁸²⁰ Csoportosítása szerint az európai munkaszolgálat(ok)nak a következő céljai és feladatai vannak:

1. nemzetgazdasági célok és feladatok
2. szociális célok és feladatok
3. pedagógiai célok és feladatok
4. etikai célok és feladatok
5. nemzetvédelmi célok és feladatok

Utóbbit tartotta a célok omegájának, amennyiben vallotta, hogy az előbbieket sikeres teljesítésével „a munkatáborokból kikerült emberek közt megszűnik az osztályharc, mert ez az együtt töltött pár hónap összeforrasztja a városi proletárfiút a falusi parasztfiúval, vagy a középosztály gyermekeivel, és mindegyik megtanulja megbecsülni a másik osztály munkáját”. Ennek tiszta megnyilvánulását a svájci önkéntes munkaszolgálatban érzékelte a szerző.

Megjelent ugyanakkor a munkatábori eszmékért lelkesedő, de az addigi példák helyett új utakat keresők véleménye is. Közéjük tartozott Szabó Sándor Lajos,⁸²¹ aki az 1936-ban megjelent könyvében a Turul és a sárospataki munkaszolgálatok kapcsán formált véleményt. Szabó szerint a nyugat-európai, valamint az ekkor már megindult magyarországi munkatáborok alapvető hibája az, hogy nem

⁸¹⁹ HILSCHER Rezső: A női munkaszolgálat. *Munkaügyi Szemle*, 1935/március, 152–156. és 1935/április, 216–222.

⁸²⁰ SIMONNÉ JANKOVICH Adél: Önkéntes munkaszolgálat és a női munkatáborok. I. m., 1–4.

⁸²¹ SZABÓ Sándor Lajos: *Nemzeti munkaszolgálat (Nemzeti és szociális problémák napjainkban.)* Eger, [magánkiadás], 1936.

teremt újabb munkahelyeket. Bár művének fogadtatása nem keltett nagy visszhangot, problémafelvetései, mégoly demagóg voltukban is bemutatásra érdemesek. Alaptétele szerint a Turul munkaszolgálat kontraproduktív, mivel szerinte az egyetemisták az amúgy is csekély valódi földmunkás lehetőségeket veszik el a valódi munkások elől: „Önámítás azt hinni, hogy a közelmúltban szervezett »Turul Nemzeti Munkatábor« a nemzeti munka nagyságában teljesíti vállalkozását. A »Turul Munkatábor« önkéntes munkásai legfeljebb arról tesznek tanúbizonyságot, hogy nem félnek a munkától... Hogy erőben vannak... Hogy élni és dolgozni akarnak... Semmi esetre azonban arról, hogy amiről szó van: nemzeti munka. [...] a nemzeti munka »úri kubikosai« ugyan megállják a helyüket – Ám: mindenki a maga helyén! A maga kenyérére! Magyarán: bízzuk a kubikolást a kubikusokra! Sajnos, a szegény kubikusok ma nem kapnak munkát. Ahol pedig volna számukra egy kis munkaalkalom: oda ingyenmunkásokat verbuválunk. [...] a munkanélküliséget diák munkatáborokkal megszüntetni nem lehet. A munkanélküliség nemzeti probléma. Ehhez: a nemzet együttes ereje szükséges.”⁸²² Papírra vetett elképzelése szerint minden 24 és 55 év közötti magyar állampolgárnak nyolchavonta nyolc munkanapot kellene dolgozni, mégpedig a saját jövedelmi viszonyainak arányában. Tervének különlegessége, hogy javaslata értelmében a munkaszolgálatot a tehetősek pénzben megválthatták volna, sőt a szerző ezt propagálta a valódi, fizikai munkavégzéssel szemben, hiszen a „természetbeni” munkaszolgálatot csak azoknak javallotta, akik egyébként képtelenek a foglalkozási águk szerint kirótt nyolchavi pénzösszeget az államkassza kijelölt intézményének befizetni.⁸²³ Az ily módon összegyűlt bevételt egy külön államkasszába gyűjtötték volna, amit közmunka (és nem segély) alakjában szétosztanának a munkanélküliek között munkahelyek formájában. A résztvevők Nemzeti munkaigazolványt kaptak volna. A precízen kimunkált elképzelés tartalmazta a bürokratikus ügymenet bemutatását is. Többek között a Nemzeti Munkaszolgálat a munkaköteleseket Nemzeti Munkanaplóban regisztrálja, ahol minden személy személyi és családi, munkahelyi adatai mellett a munkateljesítményeket is precízen vezetnék.⁸²⁴ Munkaadó lehet: állami,

⁸²² SZABÓ Sándor Lajos: *Nemzeti munkaszolgálat*. I. m., 12–23.

⁸²³ SZABÓ Sándor Lajos: *Nemzeti munkaszolgálat*. I. m., 5.

⁸²⁴ SZABÓ Sándor Lajos: *Nemzeti munkaszolgálat*. I. m., 7.

községi, társulat vagy magánszemély, de a munkavégzés mindenkori az adott település előljárósága ellenőrzése alatt folyhat, melyről rendszeres statisztikát vezetnek. Dolgozata mintegy zárásaképpen vázolta a népiskolákban bevezetendő ún. Nemzeti Munkanap tervét, ahol a Nemzeti Munkaszolgálatot propagálnák ünnepélyes formában. Ennek során pénzadománygyűjtésre is sor kerülhetne. Szimbolikus értelme is lenne az ünnepnapnak, ha településenként a revízió gondolatával párosítanák, és a félárbcra eresztett országzászlóknál tartanák.⁸²⁵

A média lokális megnyilvánulása terepei, a vármegyei, városi, községi lapok elsősorban a kormánypárt véleményét tükrözték, ilyenformán egyöntetűen pozitív képet adnak a mindenkor egyetemi önkéntes munkaszolgálatról. Legtöbbször rövid beszámolók, helyszíni riportok jelentek meg, mélyebb elemzések azonban nem születtek. Ennek oka egyrészt a lakosság tömör, lényegre törő információkkal való ellátása volt, de az is, hogy a Turul Szövetség Munkatábor Bizottsága és az EÖM főparancsnoksága nagyon későn, általában július közepén tette nyilvánossá a táborhelyszínüket, addig nem adott gyakorlatilag semmiféle információt.⁸²⁶ A lokális sajtóban kritikátlan módon, irreális, túlzó jelzőkkel, romantikus és magasztaló megnyilvánulások olvashatóak. A munkaszolgálatosokra előszeretettel aggattak különféle címkéket, gyakorta „a munka fanatikus missziósainak”, a hitleri RAD-tól függetlenül, mégis azzal megegyezően „a munka önkéntes katonáinak” titulálták őket, akiknek „meglepő és szokatlan fanatikus hazaszeretete előmlik” az egész fiatalságon.⁸²⁷ „Vidám nótaszó mellett szagztatják az acélos izmok csákánnyal a magyar rögöt” – vallott egy tipikusnak számító jellemzés.⁸²⁸ Előszeretettel írtak a női táborok világáról, ahol „a fajszeretettől lelkes honleányok meglátják, észreveszik a falu népének ezernyi baját, gondját, sebet, s ha megtapasztalják e bajokat, nem piszkálják azt véresre, de nagy szent akarással és fáradhatatlan, ideális lelke-

⁸²⁵ SZABÓ Sándor Lajos: *Nemzeti munkaszolgálat*. I. m., 25–28.

⁸²⁶ A legnagyobb Zala vármegyei napilap például 1938-ban csak június 22-én adott – felettébb pontatlan – hírt először, egy héttel az indulás előtt. [sz. n.]: Munkatábor Tihanyban. *Zalamegyei Újság*, 1938. június 22., 3.

⁸²⁷ Lásd pl. [sz. n.]: Látogatás az egyetemi hallgatók önkéntes munkatáborában Vértesszőlősen. *Komárom-Esztergomvármegyei Hírlap*, 1937. július 10., 7.

⁸²⁸ Porkoláb László: Országépítők Héregén. *Komárom-Esztergomvármegyei Hírlap*, 1938. augusztus 27., 13.

sedéssel igyekeznek rajta segíteni, azt gyógyítani”.⁸²⁹ A férfitáborok pátoszos leírását pedig kiválóan jellemzi az 1937-es gyöngyösi munkatáborot taglaló cikk, amely a Mátra lábainál elterülő város egyik hat kilométeres bekötőutat építette ki: „Ezek a fiúk nem szaladnak szét a vakáció ezerszínű örömei és megpróbáltatásai felé. [...] És a sápadt orvosok, szemüveges filozofok, jogászok és mérnökök tenisztű helyett csákányt és ásót vesznek a kezükbe és reggeltől késő estig keményen dolgoznak, utat építenek, csatornát ásnak, erdőt irtanak.”⁸³⁰ Az 1942-ben felállított losonci táborokról tudósító helyi cikkben a munkaszolgálatnak az ifjúság körében a bajtársi életnek a népiek hatására elért „fejlődését” emelték ki: „Ifjúságunk – ahogy tanulja otthon, az iskolában, vagy újságokból – két részre oszlik. Egyik a múlton sopánkodik és a lassan eltűnő kényelmet és szabadságot siratja, a másik a jövőbe néz, mint egy Janus-arc. Egyik az örök Pató Pálok módján: Ej, ráérünk arra még! Csatakiáltással fogadja a kötelező munkaszolgálat tervét is, miközben a cukrászdában szopogatja egy órával felkelése után, déli fél 12-kor a fagyaltot és azt magyarázza ez alkalommal sortban megjelenő szíve hölgyének, hogy teniszezni azért mégiscsak inkább úriembernek való szórakozás az árnyas ligetben, mint már reggel fél 7-kor a patakparton csákányozni! S különben is, mi szükség van arra egy latin-tanárnak vagy vegyészmérnöknek? A lány bólogat és irtózik még a gondolattól is, hogy vörösre lakkozott körmeit edénymosogatásra kell használni. Brr! Pedig jelenleg is 10 női táborban végzik a házimunkákat, teknősfűrésztől gyereköltöztetésig egyetemista lányaink! S azért épp oly kitűnő úriasszonyaink lesznek, mint a divatlány, aki a Film-Színház-Irodalomból szerzett magasabb műveltség birtokában még azt is tudja, hogy az új magyar film »sztárjának« hány ruhája van és legszívesebben hány kilométeres gyorsasággal vezeti autóját. Épp oly kitűnő asszonyok lesznek? Nem. Ezerszer különbek, akik a munkatábor élményiskolájában tanulják megbecsülni a föld népét. Az egyik típushoz tartozó legnagyobb öröme, ha felvilágosító munkát végezhet, mint népfőiskolai előadó, vándorkönyvtárakat szervezhet, magyar dalokat és szokásokat gyűjthet, önkéntes katonai és munkaszolgálatot teljesít, az egyetem vagy főiskola ösztöndíjas

⁸²⁹ [sz. n.]: Vidám élet és szociális munka folyik a vármegye két női Munkatáborának lakói között. *Szatmár és Bereg*, 1939. július 9., 2.

⁸³⁰ [sz. n.]: Az útépítő diákok. *Hevesmegyei Lapok*, 1937. május 30., 3.

tagja lehet; – a másik meghökkentően felszínes tudását egy jól szabott ruhával, néhány ósdi viccel, totális családi reklámmal papírozza s néha – sajnos – még eredményesen. Az egyik látja, hogy összefonódnak a nemzetvédelmi feladatok a nemzetgazdasági célokkal és új utak építése, szikesek javítása, vizenyős területek termőföldre való alakítása, árkok, csatornák készítése, repülőterek tisztogatása, levegő-terek építése, töltések erősítése, telepítés előkészítése nem maradhat sokáig elodázható feladat. Ha nincs elég munkás kéz a háború miatt, a napszámosok, kubikusok között: jöjjenek azok, akiknek idejük is van, erejük is van: az egyetemek és főiskolák nyáron szabad hallgatói.”⁸³¹ Sommásan kijelenthető, hogy kizárólag azon térség lapjaiban tudósítottak a táborokról, ahol munkatábor működött. De ez a megállapítás is csak megszorításokkal érvényes: számos táborhelyről nem született cikk, különösen 1942-től fogva figyelhető meg nagyfokú érdektelenség, ugyanis a közérdekű munkaszolgálat kiszorította az EÖM-mel foglalkozó cikkeket.

A munkaszolgálatra reflektáló vélemény-nyilvánítások másik vonulata (korántsem azonos mértékben) lényegében leképezi a politikai paletta sokszínűségét. A reakciók élénksége azonban felettébb nagy szórtságot mutat. A korabeli legfontosabb országos terjesztésű sajtótermékek, valamint a diáksajtó egészének tüzetes átvizsgálása után megállapítható, hogy a kormánypárti lapok, illetve a szélsőjobb oldali orgánusok voltak aktívak, a baloldali és liberális kiadványokban ellenben csak elvétve találunk a munkaszolgálattal kapcsolatos cikkeket, riportokat, fényképfelvételeket. Az elenyésző számú cikkek legtöbbször értelmetlen „déliabós” elképzelések közé sorolták, vagy a náci minták átvételét hangsúlyozták ki egyedül, s a pángermán, szélsőjobb oldali törekvések egyik zászlóshajójának aposztrofálták. A szélsőjobb oldali artikulációkban minden esetben ugyan csak párhuzamot vontak a RAD ideológiai töltetével, elsősorban is annak a társadalmi osztályokat összefogó elképzelésével, ami a hitleri Volksgenossen-gondolat átvételét jelenti. Ugyanakkor tagadták, hogy a szisztéma magyarítása a nácik (illetve a nyilasok) magyarországi térnyerését szolgálja. „A munkatábor nem földműves szakmunkások ellen, hanem az értelmiségi ifjúságért van s azt senki sem tilthatja meg, hogy bárki is testi munkát végezzen annak ellenére,

⁸³¹ Sóvágó Sándor: Szigorú, katonás szellemben kell nevelni az ifjúságunkat... *Losonci Hírlap*, 1942. július 5., 1–2.

hogy az életben szellemi feladatok elvégzésére készült, aminthogy a mai magyar sors is sokszor egyenesen erre kényszeríti a fiatalságunkat. [...] Meg kell állapítanunk azonban azt is, hogy szellemi képzés a munkatáborokban politikai alapon nincs és az ifjúság körében senki sem terjeszt idegen eszméket, senki sem csinál közpénzen horogkeresztes propagandát. A magyar egyetemi ifjúság szellemi beállítottságánál fogva: nacionalista, jobboldali és fajvédő elveket vall 1920 óta állandóan. Ezeket az eszméket egyáltalában nem kell erőszakkal beléjük plántálni, sőt, ezeket az eszméket maga az ifjúság terjeszti, akár munkatáborokban, akár nem. Ha azonos társadalmi osztályhoz és világnézeti irányzathoz tartozó elemek összegyűlnek és együttes munkát végeznek, akkor valószínű, hogy véleményüket nem fogják véka alá rejteni egymás között, amint a szocialista ifjúság munkások, vagy »természetbarátok« sem csinálnak titkot marxista meggyőződésükből, s propagandamunkájukat sem fékezik akkor sem, ha turistakirándulásra mennek. [...] Viszont bizonyos, hogy amint ennek a fiatalságnak nagyobb tömegei kerülnek bele a felnőttek társadalmába – a baloldali politikának annál inkább befellegzett Magyarországon.⁸³² Sokszor elismerően írtak a RAD fizikai kiképzéséről is, amelynek a pusztá testi erő mellett a csapatszellem erősítésében játszott szerepét magasztalták.⁸³³ Az *Egyedül Vagyunk* hasábjain Istvánffy Klára a fentiekben túlmenően a csecsemővédelmet és a falusi lakosság problémáira való figyelemfelhívást, társadalmi szolidaritást hangsúlyozta.⁸³⁴ A szélsőjobboldal ezen túlmenően a munkaszolgálat kötelezővé tételét akarta elérni. A Nyilaskeresztes Párt 1939. március 15-ei országépítő programjában magáévá tette az állami kezdeményezéseket, és kinyilvánította, hogy miáltal egy „zsidómentes munkaállamban” „a kötelező munkaszolgálat és egy nagyarányú munkás szabadidő mozgalom bevezetésével, a közoktatás teljes reformjával, a közép- és alsófokú szakoktatás kifejlesztésével megszüntetjük a földmunkás, ipari munkás és szellemi munkás közötti érzelmi válaszfalakat és csökkentjük a kulturális különbségeket”.⁸³⁵

⁸³² [sz. n.]: Világnézet és munkatábor. *Esti Újság*, 1937. augusztus 8., 3.

⁸³³ Ifj. Kovács Béla: Hogyan nevelődik a német ifjúság a munkatáborokban? *Egyedül Vagyunk*, 1939. február, 44–45.

⁸³⁴ Istvánffy Klára: Lányok a munkatáborban. *Egyedül Vagyunk*, 1938. október, 20–21.

⁸³⁵ MNL OL K 149 64. doboz, 6. tétel. Belügyminisztérium, jobboldali mozgalmak megfigyelése, 1939, 11225. sz. 423–426.

Ezzel egy időben, a kötelező munkaszolgálat jogi bevezetése után jelent meg Tarnói Kostyál László *Magyar munkaszolgálat* című propagandakönyve, amelyet az előzőekben már ismertettünk. Ez a mű egyúttal a szélsőjobboldal artikulációjának is felfogható, amennyiben az első és egyetlen komoly szélsőjobboldali kifejtését tartalmazza a Turul-munkaszolgálat az EÖM és a nemzetiszocialistává átalakítandó kötelező honvédelmi munkaszolgálat egy ívre felfűzött megbont-hatatlan egységének.⁸³⁶ A propaganda- és irányadónak szánt kis kötet előszavában a konzervatív és szélsőjobboldal körében egyaránt megbecsülésnek örvendő s mint volt róla szó, a Turul-munkaszolgálatban exponált Matolcsy Mátyás a következőképpen fogalmazott: „A külföldi államokban elért komoly eredmények mellett nálunk évek óta csak tapogatózó lépések láthatók, ami jellemző egész politikai rendszerünkre: a jobboldali mozgalmak által életre hívott, nemzeti törekvések előtt a régi rendszer nem tudott kitérni, de ahhoz sem ereje, sem akarata nem volt, hogy a leföldről eszméket teljes egészükben megvalósítsa. Látszat reformok és félmegoldások jellemzik ezt a passzív féljobboldaliságot. A komoly nemzetiszocialista világnézetet megvalósítani hivatott munkatáborok így denaturálódtak nálunk államilag kezelt »főiskolai« munkatáborokká. [...] a munkatábor igazi feladata, hogy a társadalom minden rétegének fiatalságát befogadja és őket a munka alkotó tüzeiben eggyé forrassza.”⁸³⁷ Az ekkor már az EÖM-től is eltávolított, a szélsőjobboldal farvizén evező egykori vezető úgy állította be a Turul munkaszolgálatát, mintha az egyenes előképe lett volna a kötelező munkaszolgálatnak. A munkaszolgálat történetiségén túlmenően a szerző részletes szervezeti elképzelésekkel állt elő a kötelező munkaszolgálat szisztémájáról. A hitelesnek, tudományosan megalapozottnak tűnő számsorok, adatok, szerkezeti ábrák sokak szemében elfeledtették, hogy Tarnói itt a frissen létesült honvédelmi munkaszolgálatra a RAD táborok eszméi (kimondottan nemzetiszocialista) és szervezeti par excellence ráerősítésére tett javaslatot (minderre csak ráerősített az előszót író nyilas politikus és közgazdász, Matolcsy Mátyás). A katonas hierarchia is a RAD szervezetét mintázta. Ebből csupán annyit emelünk ki, hogy fejtegetése szerint 3 × 4 hónapos turnusokban (tavasszal, télen és nyáron) kellene munkaszolgálatos táborokat felállítani; a tá-

⁸³⁶ TARNÓI [KOSTYÁL] László: *Magyar munkaszolgálat*. I. m., 9–48.

⁸³⁷ TARNÓI [KOSTYÁL] László: *Magyar munkaszolgálat*. I. m., 5–6.

borokban dolgozó 60 000 résztvevő társadalmi összetételét tekintve egyenlő arányban volna értelmiségi, ipari-kereskedelmi dolgozó és földműves. A résztvevők napi költségét 2,5 pengőben állapította meg, amely így összesen 18 300 000 pengőre rúgott volna éves léptékben. Ekkora nemzetgazdasági tehernek a finanszírozására Tarnói azonban csak zavaros választ adott. E munka mindenestre az egyetlen olyan könyv volt, amelyet munkaszolgálatban tapasztalt, „belső” ember vetett papírra, s épp ezért a közvélemény szemében hiteles forrásmunkának tűnt fel. Kovrig Béla, az Országos Társadalombiztosítási Intézet elnöke magáévá tette e gondolatokat. Egyik nagy hatású, sokat idézett beszédében, amely a nemzetiszocializmust tételte a legtokéletesebb államrendszernek, a városba áramlás helyett a falusiasodás beindítását és a német néptársiasságnak a munkában való kiteljesítését jelölte meg célként, amelynek leghatékonyabb te-repe, a RAD hazai viszonyokra történő átültetése.⁸³⁸ Ehhez hasonló gondolatok a szélsőjobboldali vagy tudományos sajtóban ismert szélsőjobboldali publicisták tollából is gyakorta felbukkantak.⁸³⁹

A baloldali és liberális médiában az egyetemi munkaszolgálat alig nyert publicitást. Kivételt képezett Kozma Miklós németországi utazása körüli sajtópolémia (amiről az előző fejezetben már volt szó), amely a náci eszmék terjedésének egyik fő letéteménye-seként élesen elutasította a munkaszolgálat minden válfaját. Mind-összeesen Veres Péter 1937. januári cikkét érdemes még kiemelni. A baloldali népi író fenntartásokkal kezelte a kezdeményezést, de nem a RAD-tól való félelem miatt, hanem azért, mert alkalmatlan-nak találta a társadalmi diszkrepanciák kezelésére. Veres nézete sze-rint helyes célkitűzés, hogy az értelmiségiek is ismerkedjenek meg a fizikai munkával és a paraszti élettel, de kérdés, hogy a munkatábor alkalmas-e erre? A teljes kaszárnyai szellem azt nem segíti elő, és sok irigységre adhat okot az esetleges lógás, kényszerűség, lazaság,

⁸³⁸ MNL OL K 29 Miniszterelnökség, Társadalompolitikai Osztály 3. csomó „I” dosszié (szociálpolitikai ügyek, tervezetek 1938–1941). Kovrig Béla: A nemzeti szocializmus szociálpolitikája. Az OTI igazgatójának előadása a Közigazgatási To-vábbképző Tanfolyamon 1939. március 21., 73–106.

⁸³⁹ Lásd pl. Gertrud ZYPRIES: *Der Arbeitsdienst für die weibliche Jugend*. Berlin, Junfer & Dünhaupt, 1938, 55; és Frieda SOPP: *A német leányifjúság munkaszolgálat*. Budapest, [K. n.], [É. n.]; Német lányok kötelező munkaszolgálat. *Magyarság Útja*, 1943. február 11., [4.]; SIMONNÉ JANKOVICH Adél: Önkéntes munkaszolgálat és a női munkatáborok. I. m., 1–12; Oláh György: Épít, alkot, nevel a német munkaszolgálat. *Függetlenség*, 1937. december 19., 11.

hányavetiség, de a stréberség és cinizmus is. „Egyszóval: a munkatáborok éppúgy lehetnek szociális, mint antiszociális, nevelő intézmények. A szervezet formájától és a benne uralkodó szellemtől függ minden. A szellemet s az intézmény szervezeti formáját még nem ismerjük. Várjuk a megismertetést.”⁸⁴⁰ Kovács Imre Veressel egybecsengően, de még lesújtóbb képet festett a munkatáborokról a konzervatív *Magyar Szemlében* 1937 tavaszán publikált nagy hatású tanulmányában. Igaz, ő csupán a Turul-munkaszolgálatról mondott véleményt. Tételezése szerint a paraszti és értelmiségi összefogás azért is kudarcra van ítélve, mert mindkét csoport egzisztenciális gondokkal küzd: az értelmiségi fiatalokat égető elhelyezkedési gondok emésztik, a parasztság pedig csupán identitása feladásával tud érvényesülni városi közegben. A két csoport rivalisa egymásnak a munkaerőpiacon, ilyenformán nem elvárható a segítségnyújtás, egymás elfogadása sem. Ennek nyomán a munkaszolgálatot is kudarcra ítélt vállalkozásként fogta fel. Kovács mindezt azzal tetézte, hogy a Turul 1936. február elején megrendezett munkatábor-ankétjáról le-rántotta a leplet: az ide delegált bajtársi egyesületek tagjai primitív, közgazdasági és szociológia ismeretek hiányával küszködő délibáb-os emberekként definiálta, akiket „szégyenezve hallgatott”, hiszen a munkatáborok legfőbb értékét a liberalizmus megtörésében, az osztályok eltörlésében, a nacionalizmus erősítésében látták, „hiszen annyira tájékozatlanok, hogy beszédjünkben sokszor közel jártak a marxi tanokhoz, anélkül, hogy tudtak volna róla eltévelyedésükről. Hallottunk olyan tervekről, hogy esetleg gyárat is átvenne a munkatábor és a munkásság irányítaná a termelést. Ez a »jobboldalról« jövő javaslat már közel állt az orosz rendszerhez, de a jobboldali ifjúság nem vette észre. [...] az ankét természetesen nem érte el célját: nem tisztázta a munkatáborok kérdését. A józanabbja ellene volt, de a többség, amikor nem tudta több érveléssel bizonyítani a munkatábo-rok szükségességét, kijátszotta utolsó aduját: »világnézeti nevelést ad a munkatábor«. Egy tényleg jobboldali ifjú tette fel a kérdést: »mi legyen a világnézet, amikor olyan nagy a káosz ifjúsági körökben, hogy az ember belebetegszik egy ilyen ankét végighallgatásába?« A kérdésre nem jött felelet... Ismétlem: a szomorú benyomás nem

⁸⁴⁰ Veres Péter: Munkaszolgálat Magyarországon. *Magyar Út*, 1937. január 1., 4.

volt letörölhető, hiszen a delegátusok »a legjobbak« voltak...⁸⁴¹ A gyűlésre ugyancsak meghívott munkásfiatlokat sokkal pozitívabb színben tüntették fel.

Végül, de nem utolsósorban nem szabad figyelmen kívül hagyni a média közvetítő szerepét. Már a Magyar Nép Hetén, 1936 októberének kiállításán blokkot képezett a munkatábor-kiállítás, amelyen grafikonok, fotók, tárgyak segítségével mutatták be a férfi és női munkaszolgálatosok tevékenységét. Benne az ötven db ásó-kerítés-sel körülvett térség főbejáratát diadalkapu alkotta. Ezzel szemben állt az ún. munka testvériségének tornya, amely egy hét méter magas, négyszög alapú téglatorony volt, tetején hatalmas fekete turulmadár-szoborral, amelynek kék háttéréből pirosan emelkedett ki egy négy méter nagyságú ásó; ennek hegyénél három sötétzöld hullámvonal jelképezte az Alföldet. A torony oldalának körbefutó felirata a következő volt: „Mindenható Isten! Adj munkát és kenyeret minden dolgozó magyarnak!”⁸⁴² A Magyar Film Iroda Rt. által készített filmhíradók közül összesen öt foglalkozott a Turul és az EÖM szervezésével, illetve táboraival. Ezek egyike rögtön a Turul első, magyarcsanádi munkatáborát mutatja be, s a bejátszás elsősorban azt az üzenetet emelte ki, amit a Munkatábor Bizottság maga is megfogalmazott: a munkanélküliek és a középosztálybeli fiatal értelmiségiek közös munkáját a gömbösi nemzeti célok szolgálatában.⁸⁴³ A második, 1936. júliusi felvétel a Bornemisza Géza iparügyi miniszternek a bugaci táborban történő látogatásáról szól. A felvétel érdekessége, hogy a jeles eseményre nyilvánvalóan díszruhát öltő fiatalok kivétel nélkül a Turul Szövetség egyenöltözetét viselik (a kikopóban lévő tányérsapkával, illetve Bocskai/Rákóczi-fővegben); a kubikus munkát ellenben már – a realitásnak megfelelően – fedetlen felsőtesttel végzik.⁸⁴⁴

⁸⁴¹ Kovács Imre: Az értelmiség és a parasztfiúság. *Magyar Szemle*, 1937/1., 34–41. Idézet helye: 38.

⁸⁴² Turul Szövetség. A Magyar Nép Hete program. I. m., 17–18. – A felirat a Magyarországon elsősorban a Turul Szövetség kezdeményezésére bevezetett egyetemi önkéntes munkaszolgálat jelmondata.

⁸⁴³ A Turul Szövetség főiskolai munkatáborainak diákjai a csigai gát javító munkálatain. 599. sz. Magyar Világhíradó, 1935. augusztus. Filmhíradók Online: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1553> [letöltés ideje: 2014. július 31.].

⁸⁴⁴ Bornemisza Géza iparügyi miniszter Bugacon megtekintette a főiskolások vasútépítő „Turul munkatáborát”. 650. sz. Magyar Világhíradó, 1936. augusztus. Filmhíradók Online:

<http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1973> [letöltés ideje: 2014. július 31.].

Az 1943. júliusi film általánosságban dicséri az EÖM-öt, akiknek „áldozatkész munkáját” új utak, gátak, csatornák hirdetik. E híradó propagandafelvételein vidáman dolgozó egyenruhás fiatalok folyószabályozási munkát végeznek.⁸⁴⁵ Csupán egyetlen filmhíradónak adott témát az EÖM női munkaszolgálata: Az 1940. évi szabolcsi munkatáborokról készült összefoglaló propagandisztikus mivoltában is hiteles betekintést nyújt a gyermekgondozó munkáról.⁸⁴⁶ Végül érdemes megemlíteni, hogy egy ízben, 1939 júliusában felvétel készült egy németországi RAD-tábor életéről is. Mérhetetlenül pozitív színre festett összevágást készített a Magyar Film Iroda Rt. stábjja a moziban vetített filmhíradók közönsége számára.⁸⁴⁷ Ezenkívül még egy filmhíradó anyag biztosan elkészült, ám ismeretlen okból kifolyólag végül nem került soha nagyközönség elé: 1943 júniusában az akkor már negyedik éve felállított, feltehetően nyolcadik rimaszombati munkatáborban felvett híradó. Erről a lokális sajtóban a következőképpen tudósítottak: „A vendégek megkérdezték a fiúkat itteni életükről s arról, hogy honnan és hogyan kerültek munkatáborba. Valamennyien lelkesedéssel beszéltek a táborról és örömeiket fejezték ki, hogy éppen ebbe a kedves városba kerülhettek. Budapesti, kolozsvári, debreceni, pécsi fiúk jöttek ide, hogy szabad idejüket önként feláldozva, kemény munkában, katonás fegyelemben élve szolgálják a munkatáborok eszméjét. [...] Reméljük, hogy rövid idő múlva látni fogjuk ezeket a felvételeket a Magyar Híradóban és hallani fogjuk a rádióban. Hisszük, hogy általuk a magyar ifjúság nagy tömegei fogják megismerni a munkatáborokat és felismerve a nagyszerű célt, a magyar ifjak ezrei tódulnak majd a munkatáborok zászlói alá, mert érzik azt, hogy itt a munkatáborokban tisztult közszellem, alkotásvágy, harci lendület, kötelességtudás és felelősségérzet nevelőiskoláját éli át egy áldozatkész, önzetlen ifjú nemzedék. Reméljük, hogy ha sok ezer magyar ifjú viszi magával ezt a szelle-

⁸⁴⁵ Dolgoznak az egyetemi önkéntes munkaszolgálatosok. 1014. sz. Magyar Világhíradó, 1943. július. Filmhíradók Online: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=5109> [letöltés ideje: 2014. július 31.].

⁸⁴⁶ Női munkatábor. 860. sz. Magyar Világhíradó, 1940. augusztus. Filmhíradók Online: sz. <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=3890> [letöltés ideje: 2014. július 31.].

⁸⁴⁷ A bolgár miniszterelnök Németországban. 804. sz. Magyar Világhíradó, 1939. július. Filmhíradók Online: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=3379> [letöltés ideje: 2014. július 31.].

met az életbe, a hétköznapiakba, megújított magyarságot alkot, s értékmérője az egyetlen igazi magyar érték lesz: a munka.”⁸⁴⁸

A filmhíradókat a városi társadalom szinte minden rétege megnézte, ezért a tájékoztatásban betöltött szerepüket nem lehet túlbecsülni. Általuk egy sablonos, idealizált, a szervezeteket kritikátlanul pozitív színben feltüntető kép bontakozik ki, amely a megismertetés mellett ily módon sematizálta is a róluk való diskurzust, ami nem meglepő, hiszen az MTI holdingjába tartozó, készítő mamutcég elnöke Kozma Miklós volt.⁸⁴⁹ Még jelentősebbnek tartjuk, hogy a munkaszolgálat csúcán, 1939 nyarán Somkúti István *Munkaszolgálat-Országépítés* címmel félig dokumentum, félig (a játékos cselekményvezetés miatt) játékfilmet rendezett (s munkájához az operatőri munkát is magára vállalta). A film a második világháború alatt (feltehetően a főváros ostromakor) megsemmisült,⁸⁵⁰ így beható ismeretekkel nem rendelkezünk. Némi információt a filmről szóló újságcikk ad, amely a *Magyar Film* című filmkamarai és mozi Egyesületi szaklapban jelent meg. Továbbá mivel a film címe megegyezik a munkaszolgálat pátoszos jelmondatával, az a benyomásunk, hogy illeszkedett a filmhíradók sematikus ábrázolásához: „Értelmiségi ifjúságunk nyaranta táborba száll. A férfélet küszöbén már nem a játékot keresi, komoly feladatokra készül. Szeme a magyar falvakra tekint. Érti és tudja, hogy nem a szó és az írás, de a munka a megoldás. Évente ezernyi ifjúkar ragad önként ást, csákányt és dalos kedvvel keményen dolgozik nemzetéért. Leányok százai keresik fel az apró magyar falvakat, tanácsot adnak, példát mutatnak és gondozzák a magyar reménységeket. A munkatáborok bajtársi közösségében új nemzedék nevelődik. A munkaszolgálatos lelke magyar, jelleme acél, ökle kemény, munkaszolgálat: országépítés.”⁸⁵¹

Nem elhanyagolható végül mindaz, ami a külföldi munkaszolgálatról a magyar sajtóban, könyvészetben megjelent. Ennek számba-

⁸⁴⁸ [sz. n.]: Mozgalmas az élet az egyetemi munkatáborban. *Gömör*, 1943. július 25., 1.

⁸⁴⁹ MOLNÁR István: Adalékok a hazai filmpropaganda történetéhez (1930–1944). *Módszertani Füzetek*. Agitáció, Oktatás, Szemléltetés. 1984/4., 35–41; PETRIK András: A filmhíradók története Magyarországon 1948-ig. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=576&tip=0

⁸⁵⁰ A Magyar Nemzeti Filmarchívum munkatársainak információját ezúton is köszönöm.

⁸⁵¹ [sz. n.]: Munkaszolgálat-Országépítés. *Magyar Film*, 1939. október 7., 3.

vétele lehetetlen, de szinte nem volt olyan hosszabb írás, amely a Turul vagy az EÖM táborairól tudósított, és ne hozakodott volna elő a külföldi, európai előzményekkel, elsősorban pedig a németországi FAD és a RAD intézményeivel. Mindez az olvasókban értelemszerűen megerősítette azt a tényt, hogy a hazai munkaszolgálat szisztémája nem magyar jelenség. E cikkek túlnyomó többsége azonban felszínes ismertetésre szorítkozott, vagy kimerült néhány mondatos sommás megállapításban. A felszínességet mutatja az is, hogy mindössze egyetlen jelentős külföldi munkát fordítottak magyar nyelvre, amely csupán magánkiadásban látott napvilágot,⁸⁵² s a náci munkaszolgálatos rendszer német szerzőitől is alig közöltek magyar újságokban cikket.⁸⁵³ Kutatások és a magyarországi idevágó források teljes hiányában biztos ismeretek nincsenek, de feltehető, hogy a német és magyar munkaszolgálat(ok) között bizonyos fokú kapcsolatok fennállhattak. Annyi bizonyos, hogy az 1930-években publikált három, meglehetősen népszerű, széles körben ismert összefoglaló munkában is megjelent a magyar egyetemi önkéntes munkaszolgálat. A világ legjelentősebb kötelező és önkéntes rendszereit bemutató svájci Arbeitsdienst in 13 Staatenben Tarnói Kostyál László írásának felhasználásával velősen ismertették a Turul és az EÖM eszmiségét, felépítését és történetét is.⁸⁵⁴ A náci *Der Arbeitsdienst fremder Staaten*ben pedig az EÖM bemutatására is kitértek,⁸⁵⁵ az amerikai – Magyarországon nem ismert – *Youth in European Labor Camps* című összefoglaló műben viszont zavaros és téves információk sorát tették közzé.⁸⁵⁶

⁸⁵² [Hermann] MÜLLER-BRANDENBURG: *A német munkaszolgálat teljesítményei*. Budapest, Pfeiffer Ferdinánd Könyvkereskedés Kft., 1941.

⁸⁵³ A kivételek közé tartozik Adolf MADEL: *Student und Arbeitsdienst. Egyetem és Ifjúság*, 1936. március–április, 3; *Arbeitsdienst in Deutschland*. Egyetem és Ifjúság, 1936. május. 4., 1, illetve egy kimerítő fotóriport az elisabethöhei férfitáborból. *Függetlenség*, Képes Melléklet, 1937. december 25., 8–9.

⁸⁵⁴ *Arbeitsdienst in 13 Staaten*. I. m., 130–132.

⁸⁵⁵ Hermann MÜLLER-BRANDENBURG: *Der Arbeitsdienst fremder Staaten*. I. m., 77.

⁸⁵⁶ Kenneth HOLLAND: *Youth in European Labor camps*. I. m., 370–373.

10. A munkaszolgálat szimbólumai, öltözete

Meglehetősen csekély és szétszórott forrásokból származó tudásunk van az egyetemista munkaszolgálat-típusok öltözetére, jelvényeire, jelképrendszerére vonatkozóan. Nehezíti a vizsgálódásokat, hogy nincs összegyűjtött tárgyi anyaga egyik magyarországi közgyűjteményben sem. A nem túl bőséges forrásanyagból is könnyen megállapítható, hogy a Turul Egyetemi Munkaszolgálat és az EÖM szimbólumai csaknem ugyanazok voltak: az EÖM intézményesen és munkaszolgálatos tagok szintjén viselte a legtöbb, a Turul Egyetemi Munkaszolgálat által használt egyes jelzéseket, így gyakorlatilag azonosnak tekinthető. Két olyan szimbólum létezett, amit általánosan – szövegekben, tárgyakon – egyaránt használtak. Az egyik maga a – bajtársi eszmeiségből eredően jobbra, azaz Kelet felé repülő – turulmadár, ami az egyetemi munkaszolgálatot 1944-ig szimbolikusan is a Turul Szövetséghez, tágabban pedig az egyetemi bajtársi mozgalomhoz kötötte. Mellette tűnik fel az ásó, amely a paraszti környezetben fizikai munkát volt hivatott jelképezni (ezért nem például kalapács vagy valamilyen gyári szerszám szolgált szimbólum gyanánt, amelyek bizonyosan a gyári, városi munkás attribútumaként idegen lett volna a munkaszolgálat szellemiségétől). E kettő mellett gyakorta használták a csákányt is, mintegy az ásó variánsát. A munkaszolgálattal kapcsolatos hivatalos és magánjellegű dokumentumokban a munkaszolgálatosok gyakorta jelennek meg, mint a „munka katonái”, „ásó katonái”, szemben a „kard katonáival”, a honvédség tagjaival.⁸⁵⁷ Mindez idomult ahhoz, amit Tarnói Kostyál többek között az *Ásó* programadó bevezetőjében megfogalmazott: „[...] már letetted az Alkotás fegyverét: az ásót és a csákányt, de a

nemzetépítő munka, amelynek hőse voltál, a munka, tábor befejezésével véget nem érhet. Amikor munkaszerszámodat a bugaci homok aranyporába merítetted, vagy a Balaton mentén emelkedő vászolyi hegyhát sziklás talajával küszködtél, gondoltál-e arra, hogy a Te munkádban egy új korszak szociális és nacionalista szelleme tükröződik vissza? Munkádnak ez csupán kezdete volt, mégis... [...] Magyar munkásnak lenni, reménytelenül robotolni és mégis a nemzet hűséges fiának megmaradni – nehéz! Az egyetlen, ami e válságos napokban erőt adhat a lankadóknak mégis, a faj jövőjében való rendíthetetlen hitünk.”⁸⁵⁸ Az ásó-motívum kifejtésére a lap másik fennmaradt számának fajvédő eszmeiségű vezércikke ad jó példát: „A turáni pusztán, amikor sátortábort vertek őseink, ásószerszámmal vontak árkot, emeltek földsáncot. Ekkor még hadidiadalt szolgált a szerszám. A maroknyi nép nyugtalanul vonult Nyugat felé, mindennütt az ős-Turulmadár nyomában, hogy meg telepedjék. Mihelyt pedig a táltosok-jövendölte folyamközbe értek, a portyázó törzsek bevetették a földet... kőházat emeltek a Hazában. Szent István keresztvíz alá hajtotta a Pogányokat és megszentelte a Vadont. Azóta munkálkodik a Nép és terem áldást a Föld. Évezred leforgása alatt az elnyomatás keserves éveiben is védelmezte szabadságát és küzdött fennmaradásáért a Nemzet. Egyik kezében a Kard, másikban az Ásó. A tatárdúlás, a törökvész után újra meg újra építeni kellett. A magyarság épített és védelmezte építményeit; alkotott és harcolt alkotmányáért... és most, amidőn füstölgő gyártelepek és fénylő városok állanak a puszta sivár helyén, a NEP és a FÖLD idegen uralom alá került mégis. Gazdasági rabság jármát sínyle az ország. A munkatáborok ifjúságának feladata, hogy megismervén a magyar munkásság keserves helyzetét és a magyar munka elértéktelenedését, az élet minden vonalán küzdjön a nemzet felszabadítása érdekében. A munkatáborok ifjúságáé a jövő. Ősi lendülettel meg nem alkuvó daccal és törhetetlen lendülettel kell előkészítenie a lelkek forradalmát, hogy bekövetkezzék az, amit mindannyian szívrepesve várunk: a faji feltámadás. Az üres szavak évtizede lejárt. Jöjjön végre a tett! Ez a mi lendületünk, ez a mi hivatásunk. Örökös tevékenység, meg nem alkuvás: a HARC. Önálló gondolkodású, bátor kiállású, céltudatos magyar ifjúság – ez a munkatáborok nevelőirányának legfőbb hivatása. Bizánci szellem és szervilizmus még nem tett naggyá né-

⁸⁵⁷ Lásd pl. [sz. n.]: A Turul Nemzeti Munkaszolgálat szervezeti szabályzata. *Ásó*, 1937. szeptember, 3.

⁸⁵⁸ [sz. n.]: Bevezető. *Ásó*, 1937. szeptember hó, 1.

pet. Csupán elaljasodó, korcs félnemzedéket fajzott. Porba sújtott népünknek hősökre van szüksége. Alázatos lelkű hősöket pedig nem ismer a történelem. A munkatáborok egyik főhivatása, hogy ezt az önmagával meghasonlott, reményét vesztett fiatalságot visszavezesse önmagához, eredeti énjéhez és ezáltal a Hazának derekas férfiakat neveljen. Álomország földjén ma még nagyot alkotni annak, aki fiatal, nehéz. De vagyunk még néhányan, akik éber hajnalvárásban tétre készen állunk, de ha egyszer megmozdulunk, »ámulni fognak erőnkön« akik bennünket ma még lekicsinyelnek. Bajtárs, a csákányt, amit a sziklás talajba vágta, tartsd állandóan sújtásra készen. A láp földjén még sok a kiirtanivaló és szükség van úttörőkre. Bajtárs, meg ne feledkezz az ásóról, amivel dolgoztál a bugaci pusztá aranyporában. MI MÉG ÉPÍTENI FOGUNK!»⁸⁵⁹

Az ásó és turulmadár-motívumok mint az egyetemi önkéntes munkaszolgálat központi szimbólumai (a Turul és az EÖM egyaránt fő jelképei) jól megfigyelhetők akkor is, ha megvizsgáljuk a fennmaradt, módfelett fragmentáltan fennmaradt fényképanyagot. A kilenc éven át működő táborokban az évek folyamán számtalan amatőr fénykép készült, amely nagyságát megbecsülni sem lehetséges. Magyarország nagy fényképgyűjteményeiben (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára, Budapesti Történeti Múzeum Fényképtára, Magyar Távirati Iroda Fényképparchívuma) és néhány további levéltár és múzeum anyagában biztosan nincs egyetlen fotó sem. Ugyanez igaz az online fényképparchívumokra is.⁸⁶⁰ Pedig az EÖM főparancsnoksága arra kérte a táborozókat, hogy az ott készült fotókat küldjék be számukra.⁸⁶¹ Hogy ezt milyen arányban tették meg, felbecsülni ugyancsak lehetetlen, hiszen – a Turul Szövetség és az EÖM csaknem teljes központi iratállománya megsemmisült.

A fotóanyag átvizsgálásával megállapítható, hogy a táboréletben fontos szerepet játszó táborzászlókon, táborkerítéseken kötelező jelleggel és azonos módon használták ezeket a jelképeket. Női táborokban többször előfordult, hogy a táborzászlók mellett, a tábor központi részén elhelyezett táborzászlók tövében virágágyásokból kirakták a karmai között ásót tartó turulmadár motívumát; némely

⁸⁵⁹ [sz. n.]: [c. n.] *Ásó*, 1937. november, 1–2.

⁸⁶⁰ A *Fortepan* online fotóarchívum összesen egyetlen idevágó felvételt rejt (26578. sz., 1939, Sarolt, 17. sz. tábor).

⁸⁶¹ [sz. n.]: [c. n.] *Ásó*, 1937. szeptember, 4.

esetben ily módon az egész jelvényt megformázták, illetve revíziós szimbólumok közé (például Nagy-Magyarországot ábrázoló tábla) helyezték.

A munkaszolgálat mindenkor legjellegzetesebb szimbóluma a tábori jelvény volt, amit férfiaknak és nőknek egyaránt a „szív fölött”, a ruhájukra erősítve kötelező volt viselni. E jelvény a Turul- és az EÖM időszakában is azonos megjelenési formával bírt, köszönhetően annak, hogy minden biztonnyal előbbi szervezet jelvénytípusát vette át az utóbbi. Az ásófej-formájú pajzsban nemzeti trikolor színű hármashalom felett széttárt szárnyakkal repülő, karmai közt kardot tartó turulmadárt ábrázoló jelvényt viselhették a leszereltek „civil” életben is. Az a bajtárs, aki felvételt nyervén, a központtól megkapta az ásós jelvény viselésére az engedélyt, 15 napon belül köteles volt jelentkezni a központnál, különben a Főparancsnokság törölte a tagok sorából.⁸⁶² Továbbá szolgálati jegyen kellett a Főparancsnokságot értesíteni az alábbi formulával: „Kötelezem magam, hogy a TNMSZ-tól [Turul Nemzeti Munkaszolgálat] kapott jelvényt és bármely más kitüntetést törlés esetén a felszólításra haladéktalanul visszaszolgáltatom. Nyilatkozatom betartását becsületbeli kötelességemnek tartom.”⁸⁶³ Azok a tagok, akik leszerelésük után is valamiféle kohéziós erőként közösségépítés céljából együtt akartak maradni, vagyis a Turul Nemzeti Munkaszolgálat tagjai lettek, külön könyvet is kaptak. Hogy az „alintézmény” mennyire vált be, arról nincsenek ismereteink. A Turul munkaszolgálata orgánumának, a *Bajtárs* mellékleteként megjelent *Ásónak* hasábjain – „aki a munkatáborban derekasan résztvevő és bajtársiasságban is elüljár [sic!], elnyerte a Turul Nemzeti Munkaszolgálat jelvényviselésének jogosultságát.”⁸⁶⁴ Mindezt már a Turul Miskolcon, 1936. november 5–8-ig tartott XVII. országos követtábor 73. és 74. határozata kimondta: „Azok a bajtársak, akik derekasan résztvettek legalább négy hétig valamely munkatáborban, ennek elismeréséül emléklapot és számozott jelvényt kapnak. A munkatábor-ügyosztály szerkesztésében, mint a Bajtárs melléklete, megfelelő időközönként megjelenik a turul nemzeti munkaszolgálat lapja, amely közli az aktu-

⁸⁶² [sz. n.]: A Turul Nemzeti Munkaszolgálat szervezeti szabályzata. *Ásó*, 1937. szeptember hó, 3.

⁸⁶³ [sz. n.]: [c. n.] *Ásó*, 1937. szeptember, 3. Idézi: MNL OL P 1364 A Turul Szövetség Nemzeti Munkaszolgálatának szabályzata és Ásó c. közlönye. 1.

⁸⁶⁴ [sz. n.]: Bevezető. *Ásó*, 1937. szeptember hó, 1.

ális cikkeket, a munkatáborral összefüggő közleményeket és a szükséges híreket.”⁸⁶⁵

A Turul-munkaszolgálat, valamint az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálat sorszámozott jelvényeinek, kitűzőinek összegyűjtése és rendszerezése nem történt meg. Ez az oka, hogy közgyűjteményben kizárólag a HM HIM Hadtörténeti Múzeumban lelhetők fel belőle példányok, a többi – jóval nagyobb példányszámban – magángyűjtők tulajdonát képezi.⁸⁶⁶ Annyi bizonyos, hogy két típusban készültek, mindkettő alsó felén stilizált nemzetiszín hármashalom (a nemzeti színek egyenként, egymás mellett elhelyezkedő, 45 fokos dőlésszögű, 10 mm széles sávok), felette kiterjesztett szárnyú, jobbra repülő turulmadár, karmai között egy ásóval. Egyik típus anyaga színes, a nemzeti színű hármashalom résznél tűzzománcozott nikkelezett bronz,⁸⁶⁷ (lásd. 14. kép) másik fajtája rézötvözetből (tombak) készült, ám gyengébb minőségű, zománcozott fém.⁸⁶⁸ Ez utóbbi igénytelenebb kivitel, amit az olcsóbb anyag és az előbbihez képest kissé összezsapott munkának volta egyaránt mutat. Az is látszik a fennmaradt jelvények összehasonlításából, hogy ez esetben a veret minőségai kisebb-nagyobb mértékben

14. kép. Az EÖM jelvénye, zománcozott, nikkelezett bronzból, 1939.

Forrás: Hajdu Béla gyűjtő tulajdona.

⁸⁶⁵ [sz. n.]: [c. n.] *Ásó*, 1937. november, 3. Megjegyezzük, hogy ilyen mellékletből csak három darab maradt fent, az OSZK és az Országgyűlési Könyvtár törzsszámlájában.

⁸⁶⁶ Laborc György Péter, Hajdu Béla, Zombor Zoltán, Fekete Ferenc és Gáll Gábor birtokában.

⁸⁶⁷ Ez a típus látható volt a Holokauszt Emlékközpont „Az Árpádsáv tegnap és ma” című kiállításán (2011, kurátor: Molnár Judit), illetve szerepel a kiállításához kapcsolódó kötetben. Lásd: *Az árpádsáv tegnap és ma*. Szerk. Molnár Judit. Budapest, Holokauszt Emlékközpont, 2011, 26, 29.

⁸⁶⁸ Ez utóbbit publikálták HAJDU Béla–LABORC György Péter–ZOMBOR Zoltán: Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat jelvényeiről. I. m. 36.

eltértek. A veret maga is (mindkét esetben) kétféle lehetett: egy darabból, vagy két különálló darabból lett összedolgozva.⁸⁶⁹ A kétféle típus használata az intézmény fennállása során szórtságot mutat.⁸⁷⁰ A jelvényeket legtöbb esetben a Walther éremverő cég (Budapest, Petőfi Sándor utca 6.) készíthette.⁸⁷¹ Méretük többé-kevésbé azonos: 59 × 45 mm. E jelvénynek van arányosan kicsinyített miniatűr változata is (mérete 18 × 13 cm). Ezek egy darabból készültek, de tűzzománcos részei már rátétként – ráadásul többféle megoldással – kerültek kialakításra. A fennmaradt fényképek azonban arra engednek következtetni, hogy ez utóbbi, csökkentett méretű jelvénytípus nem lehetett elterjedt. Egy fénykép tanúsága szerint a jelvényeket nemcsak a hátoldalukra erősített tűzővel tették a az egyenruhákra, de előfordult, hogy díszgombos textilalátétre erősítve viselte a tulajdonosa.⁸⁷²

A jelvényekre többnyire jellemző, hogy tulajdonosuk valamilyen módon megjelölte a sajátját. Ez elsősorban hátoldalba vésett monogrammal és a szolgálat helyszínének, dátumainak feltüntetésével történt, s a jelvényt a későbbiekben is ruhájukra erősítve viselték. Egyes (amatőr) falerisztikusok megállapítása szerint e jelvények bátran sorolhatóak a teljesítményjelvények kategóriába is.⁸⁷³ Végül még két jelvényformát szükséges kiemelni: a fiúk üreges kiképzésű sapkarózsáját; e pajzs formájú jelvény tombakból, illetve a nemzetiszín hármashalom rész esetében annak tűzzománcból készült lekerekített változata; a jelvénymintát gyöngykoszorú veszi körbe (átmérője 30 mm, magassága: 99 mm).⁸⁷⁴ (Lásd 15. kép.) Kissé kilóg a sorból, de emlí-

⁸⁶⁹ Mindkét típusból példány található és egymással összevethető: HM Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai Gyűjtemény (továbbiakban: HM NGY), Ltsz. 2002.182.1. és Gysz. 413/87. Emellett Fekete Ferenc és Hajdu Béla gyűjtők tulajdonában van több egyéb példány is, amelyek összevetéséből megállapítható az is, hogy a hátoldali ruhaerősítő kapcsot többféle módon applikálták fel a jelvényre.

⁸⁷⁰ Ruhára való felerősítéskor némely esetekben plusz ráerősített, téglalap alakú bronz hátlapot applikáltak rá.

⁸⁷¹ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 11. tétel, a Turul Szövetség Nemzeti Munkaszolgálatának szabályzata, 1937, 4. Kivételt is ismerünk: „Papp művésnök” felirattal.

⁸⁷² www.vatera.hu

⁸⁷³ HAJDU Béla–LABORC György Péter–ZOMBOR Zoltán: Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat jelvényeiről. I. m. 38.

⁸⁷⁴ Fekete Ferenc gyűjtő birtokában. HAJDU Béla–LABORC György Péter–ZOMBOR Zoltán: Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat jelvényeiről. I. m. 38. Lehetséges, hogy más ünnepi alkalmakkor is átadtak ilyen díszjelvényt, de erre nincs bizonyíték.

teni érdemes, hogy különleges alkalmakra az EÖM főparancsnoksága alkalmi darabot is veretett: egy téglalap alapú ezüst lapra applikált jelvényt, „1937–1941” felirattal és a főparancsnok nevével. Ezt a tárgyat 1941 karácsonyára adták kitüntetés gyanánt.⁸⁷⁵ Csekély ismeretekkel bírunk az 1943–1944-es erdélyi táboraiban adott jelvényekről. Itt speciális jelvénytípust alkalmaztak. Az 55 × 33 mm méretű tűzománcos jelvény a magyar államcímert stilizálja. Két felirata van: az „árpádsávós pajzs” fehér sávjaiba írott

„dolgozzunk Erdélyben a hazáért”, illetve az alul körbefutó – bizonyára helyhiány miatt – rövidített szöveg: „Egy.[etemi] hallg.[atók] önkéntes erdélyi munkaszolg.[álata].” A numizmatikai irodalomban egy alkalommal leírt jelvényről további ismereteink nincsenek, megköszönhető az is, hogy ez nem az EÖM-ben rendszeresített jelvények közé tartozik, hanem az 1944. nyári erdélyi munkaszolgálathoz köthető.⁸⁷⁶ Végül meg kell említeni a honvédelmi munkára igénybe vett egyetemi és főiskolai férfihallgatók jelvényét is, amely az előbbivel csaknem megegyező formát mutat, s feltehetően ezt is 1944 augusztusáig viselték az EÖM megszűntetése után honvédelmi munkaszolgálatot töltő egyetemi-főiskolai hallgatók.⁸⁷⁷

⁸⁷⁵ Ilyen van jelenleg (2015) Fekete Ferenc tulajdonában.

⁸⁷⁶ Egy további jelvénytípus egyetlen ismert példánya: kör alakú, tizenhat ágú csilagot formázó cinkötvözet jelvény. Előlapján »Ifjúsági Önkéntes Szolgálat« köriratban Hunyadi Mátyás bal profil arcképe látható, alatta »Corvineum« felirat. Ez utóbbi feltehetően az 1943-as Mátyás-évre utal. Nem kizárt a kapcsolata az egyetemi munkaszolgálatl. (HM NGy, Ltsz.: 2004.82.1.) Képét lásd SALLAY Gergely Pál: *Seregszemle fényben, zománcban. A Magyar Királyi Honvédség és a leventemozgalmak jelvényei, 1938–1945*. Budapest, Monarchia, 2009. 221.

⁸⁷⁷ Leírására és ábrázolására lásd uo.

15. kép. EÖM-sapkarózsa, 1940. k.

Forrás: Hajdu Béla tulajdona.
(Idézi HAJDU Béla-LABORC György Péter-ZOMBOR Zoltán: Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat jelvényeiről. I. m., 38.)

A turulista eszme és a népiség elegye a jelvényen kívüli szimbolikában is megjelent: a hivatalos iratokon, kiadványokban, a végzetek díszoklevelein pajzsra helyezett, fémásókba vágott turulmadár szerepelt, a tábori tisztesek megkülönböztető karszalagján stilizált turulmadár volt látható. Amint már esett róla szó, a táborokban részt vettek egyetemi és főiskolai tanulmányaik során tandíj- és szociális kedvezményekben részesültek, elsősorban e célból állították ki a végzést igazoló oklevelet.⁸⁷⁸ A munkaszolgálatos iratok közül ezek kiemelten fontosak, fejlécük díszes jegyeket mutat: középpontjában a jelvénytípust két, bal-, illetve jobb oldalról körbefogó egy-egy női és férfi munkaszolgálatos áll, az öltözetük attribútumaival. Díszmagyarba (érdekes módon nem egyenviselőbe, hanem díszviselőbe) öltözött, kezében gereblyét tartó nőalak, bal oldalról ástóg fogó munkaszolgálatos férfialak látható. Mindennek háttéréül pedig a Trianon után megerősödni hivatott, felemelkedő Magyarországot szimbolizáló sugaras napfelkelte szolgál, amely mintegy a két dolgozó alak munkájának eredménye.⁸⁷⁹ (Lásd 16. kép.) Ugyanezt a fejléceket alkalmazták a dicsérő okleveleken is.⁸⁸⁰ A dokumentumok másik jellegzetes típusát az igazolványok adják, amelyeket minden végzett diák számára – elsősorban az egyetemi szociális kedvezmények igénylése céljából – adott ki a főparancsnokság, ezek bal felső sarkában színes grafikai ábrázolásban a turul-jelvény pajzsra volt látható.⁸⁸¹ (Lásd 17. kép.) Az iratokat minden esetben a munkaszolgálat főparancsnoka látta el autográf szignójával és körpecsétjével.

⁸⁷⁸ Ilyen oklevél tudomásom szerint Zombor Zoltán, Kovács Ferenc, Gáll Gábor magángyűjtőknél, valamint a HM KEGY (Potenga Margit oklevele, 1941., ltsz. nélkül) található. Megjelenései: HAJDU Béla-LABORC György Péter-ZOMBOR Zoltán: Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat jelvényeiről. I. m. 38. és SZÉCSÉNYI András: Az egyetemi munkaszolgálatosok táborélete. I. m. 6.

⁸⁷⁹ E fejléc műzeumokban ugyancsak ritkaság. Egyedül a HM KEGY-ben őriznek egy példányt (rendezetlen anyag, nincs leltári száma). Ez Potenga Margit 1941. december 11-én kiállított dicsérő oklevele, aki „az »Emese«, 34., 44., és 54. számú munkatáborok gazdaságvezetője, sokoldalú szolgálatát nehéz körülmények között is kiváló szorgalommal és kötelességtudással látta el”. Emellett Zombor Zoltán gyűjtő birtokában van egy oklevél, amelyet Ács Máriának, a Kanizsay Dorottya 67. és 77. tábora pajtáságvezetője részére 1942. december 15-én állított ki a főparancsnok.

⁸⁸⁰ Csupán egy példánya ismeretes: dicsérő oklevél Értelmes László jogszigorlónak, az Álmos vezér 33. és 39. táborok rajparancsnokának áldozatos munkájáért. Fekete Ferenc gyűjtő tulajdona.

⁸⁸¹ Igazolványok közgyűjtemény rendezett anyagában ismereteink szerint nem találhatóak, Gáll Gábor, Fekete Ferenc és Zombor Zoltán gyűjtők birtokában viszont rejlik

16. kép. Munkaszolgálatos díszoklevél fejléce, 1942. december 15.
Forrás: Zombor Zoltán gyűjtő-tulajdona (Idézi SZÉCSÉNYI András: egyetemi munkaszolgálat Magyarországon a Horthy-korszakban. I. m., 155.)

17. kép. EÖM-igazolvány Békés József részére, 1939. szeptember 1.
Forrás: Gáll Gábor gyűjtő tulajdona.

A Turul és az EÖM-munkatáborok jelmondatai ugyancsak meg-
egyeztek, a teendőket és az ideológiai összetevőket egyként szimbo-
lizálták: „Munkaszolgálat-Országépítés”,⁸⁸² „Célunk a segítség, esz-
közünk a munka sportja” (amely a Turul Munkatábor bizottságának
jelmondataként öröklődött tovább),⁸⁸³ illetve „Mindenható Isten!
Adj munkát, adj kenyeret minden dolgozó magyarnak”. (Ez utóbbi
jelmondatot a Turul Szövetség más alkalmakkor is használta, így a
Magyar Nép Hete rendezvénysorozatán is, amint korábban volt róla
szó.) Ehhez társult a nők esetében az „Áldásos munkát!” köszönés,
amely a táborok elvárt vallásos életvitelét is mutatta. E köszönéssel
egy időben a jobb kéz három középső ujját eszközszerűen megemel-
ték. Ez a három ujj jelképezte a Turul fajvédő eszmeiségéből eredő
mondanivalót, amit bizonyos esetekben szóval is kifejeznek: „Csa-
ládommal, fajommal, nemzetemért.” A táborok reklámja igen sze-
rénynek mondható, kisebb plakátokra, illetve a parancsnokság által
rendszeresen megvalósuló, a Turul Szövetség tagegyesületeiben
zajló ismertető előadásokra korlátozódott. A plakátok az EÖM főpa-
rancsnokának kérésére⁸⁸⁴ vélhetően az egyetemeken több-kevesebb
rendszerességgel láthatóak voltak. Emellett hirdetéseit városokban,
sőt falvakban is lehet látni a következő szöveggel: „Egyetemisták,
diákok, leányok, fiúk! Gyertek mindnyájan és jelentkezzetek az Ön-

mintegy tíz darab. Közülük kettőt publikáltak. Az egyik Szerényi Péternek (sz. 1923)
az 1941-es Kund Vezér 58. sz. tábor résztvevőjének nevére szól, 1941. augusztus 2-án
állították ki (Zombor Zoltán tulajdona). Lásd SZÉCSÉNYI András: Az egyetemi mun-
kaszolgálatosok táborélete. I. m. 9.; a másik Ráduly Iván Pálnak (sz. 1923) a tihanyi
Álmos Vezér 54. sz. tábor munkaszolgálatosának részére 1941. augusztus 2-án lett
kiállítva (Hajdu Béla tulajdona). Utóbbit lásd HAJDU Béla-LABORC György Péter-ZOM-
BOR Zoltán: Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat jelvényeiről. I. m. 36. Ezeken kívül
kereskedelmi forgalomban is felbukkant néhány példány (Vatera).

⁸⁸² Ez egy későbbi, közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj lapjának jelszavaként is
visszaköszön. Lásd: *Tábori Újság*, 1939. 1. [OSZK H 20. 673]

⁸⁸³ MNL OL K 636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei
1932–1936. Magyar Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Nemzeti Munkatábor Bizottsága,
2.

⁸⁸⁴ Az EÖM vezetése elsőként 1938 áprilisában, majd minden szemeszter elején a
VKM-en keresztül kérte a dékánoknak, hogy hasson oda, hogy a plakátok, szórólapok
az épületekben megjelenhessenek. CEL 6/b. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudo-
mányi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 7.II/1493. Szily
Kálmán államtitkár levele 1938. április 12-én a dékánoknak a munkatáborokról, 1.

kéntes Nemzeti Munkaszolgálatnál!... Gyertek és segítsetek megépíteni az új, fiatal, boldogabb Magyarországot! ...⁸⁸⁵

A Turul-munkaszolgálatkal kapcsolatos kisnyomtatványokon és utcai használatra készített plakátokon az eddigiekben felsorolt jelmondatok, illetve a jelvényeknél leírt grafikai szimbólumok mind felsorakoznak. Plakátja minden bizonnyal csak az EÖM-nek volt, 1937 tavaszától fogva. Grafikai tartalmát tekintve kétfélét sikerült beazonosítani, mindkettő élénk színű (az egyiknek emellett ismert lilás árnyalatú verziója is), s céljuk elsősorban a toborzás lehetett. Erre mutat az, hogy mindkettőn egyaránt szerepel a jól megjegyezhető jelmondat („Munkaszolgálat-országépítés!”), illetve tartalmazák az EÖM pontos címét, elérhetőségeit „jelentkezés és felvilágosítás” céljából. A plakátok egyikén egy munkaszolgálatos egyenruhás, kezében lapátot tartó férfi magasodik egy képzeletbeli munkatábor előtt, a másikon ugyan ezen öltözetben lévő csákányos figura áll. Megjegyezzük, hogy előbbi plakátot röplap-formájában is terjesztették, nem színes nyomatokkal.⁸⁸⁶ A plakátok bal alsó sarkában helyezték el az EÖM szimbólumát, a jelvény rajzát. Tartalmi eltérés a plakátok háttérképében mutatkozik, üzenetük azonban itt is azonos: az egyik típuson a stilizált Szent István-i Magyarország határain belül dolgozó, országépítő fiatal önkéntes munkaszolgálatosok szerepelnek; a másikon leány-munkaszolgálatos gyerekek körében látható. Előbbi az EÖM revíziós vágyát, sőt, talán a céltudatos munkával elérhető revízió igényét fejezi ki (erre utal a kettős kereszt Árpád-kori szimbólumának feltüntetése is).⁸⁸⁷ (Lásd 18–19. kép.) A női táboroknak nem maradt fent plakátja, de egy kiadvány leírása alapján

⁸⁸⁵ Baky Marica: Ősi magyar földön új magyar életet épít az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti munkaszolgálat. *Függetlenség*, 1939. május 21., 22.

⁸⁸⁶ A két plakát megtalálható: PTL 104/b. Tanintézetek, intézmények 104. M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem, Jog- és Államtudományi Kar iktatott iratai, 26/1937–38., rendezetlen anyag [az EÖM plakátja mellett a Turul Szövetség számos más egyéb plakátja is itt található, mutatván ezúttal is az egyetemi hatóságok szemében a két szervezet közti szoros viszonyt], illetve OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, grafikai plakátok, 1939. év, rendezetlen anyag. Utóbbi publikáltuk: SZÉCSÉNYI András: Egyetemi és főiskolai munkatáborok Magyarországon 1935–1939. I. m. Előbbi szerepel továbbá a következő brosúra címlapján is: *Munkaszolgálat, Országépítés!* 1938. I. m. Az első plakát tartalmával, figurálisával megegyező, ám kissé más stilizálású változat is létezett, amely csak fényképről rekonstruálható: *Függetlenség*, Képes Melléklet. 1937. július 11., 7. o.

⁸⁸⁷ A revíziós gondolat, mint a Horthy-kor meghatározó motívuma a bajtársi egyesületekben különösen erősen jelen volt, s ennek hagyománya fejeződött ki az EÖM szim-

18. kép. Az EÖM plakátja. Forrás: OSZK, Plakát- és Kisnyomtatványtár, GP. 1939.0395. (Idézi SZÉCSÉNYI András: Egyetemi munkaszolgálat Magyarországon a Horthy-korszakban. I. m., 160.)

rekonstruálható: „Csizmás, egyenruhás, csákányozó egyetemi munkaszolgálatos ifjút mutat a kép. Háttérben aranyló búzamezőn piros-pöttyös kisasszony egy kis magyar fiút és leányt ölel magához. Ez az egyetemi önkéntes nemzeti munkaszolgálat hivatalos toborzó falikepe, rajt a találó jelmondat: – »Munkaszolgálat–Országépítés!«”⁸⁸⁸

A munkaszolgálatosok öltözete a nemek viszonylatában eltérő volt. A ruhák „kiindulópontja” a Turul Szövetségben Végváry József országos fővezér és Roboz Zoltán országos kulturális vezér által

bolikájában is. SZÉCSÉNYI András: A Turul Szövetség revíziós propagandája. <http://www.pestmlev.hu/data/files/201572583.pdf> [letöltés ideje: 2014. július 31.].

⁸⁸⁸ *Pirospöttyös kisasszonyok*. I. m., 13.

19. kép. Az EÖM nyomtatványa, amelyet plakát formájában színes nyomattal is előállítottak.

Forrás: Munkaszolgálat, Országépítés! Tájékoztató az 1938. évi Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálatról (borító). (Idézi SZÉCSÉNYI András: Egyetemi munkaszolgálat Magyarországon a Horthy-korszakban. I. m. 155.)

1935-től elrendelt, a korábbi németes, tányérsapkás viselettel szembeni kurucos, darutollal ékesített ún. Bocskai-sapka/Bocskai-főveg (az ún. „turul sapka”) viselete (fekete és fehér változatban), amely ugyanakkor erősen hajazott a levették fejfedőjére is. Ezen túlmenően mindenki egy rend könnyű munkaruhát, süveget, rövid csizmát, két kapcát és körgallért kapott.⁸⁸⁹ Az eszközöket, ruhadarabokat azonban praktikusán, időjárásnak, évszaknak, munkatípusnak megfelelően használták, viselték. Például a háború alatti, losonci Előd vezér 67. és 73. számú táborokban, ahol az árvíz megfékezésére a Tugár patak kilencszáz méteres szakaszát szabályozták, a hallgatók

⁸⁸⁹ *Munkaszolgálat, Országépítés!* 1938. I. m., 6.

jórészt mezítláb dolgoztak.⁸⁹⁰ A munkaszolgálatnak mintát adó magyaros divat a korszak jobboldali fiatalságának körében különösen 1933-tól fogva egyre népszerűbbé vált, a középosztály polgári ruházatát színesítette, de a szubkulturális jellegnél nem nőtt túl, amely szubkultúra fő letéteményese az egyetemi bajtársi ifjúság volt.⁸⁹¹ A Turul-öltözet legalábbis 1935-től hasonlóképpen nézett ki (főveg, katonai bakancs, körgallér tekintetében, legnagyobb eltérés a különféle rangjelzések viseletében mutatkozik),⁸⁹² s ennek nyomán állíthatjuk, hogy a munkatáborozók öltözete voltaképpen a rangnélküli turisták díszruháját utánozta. Az EÖM tagjainak ruházata részben a Turuléhoz kapcsolódott sapka révén, részben a Turul-munkaszolgálatosokéhoz igen hasonló, a honvédség 1926-os M. típusú, halvány-szürke vászonöltözetének zsebek nélküli verziója volt, antantszíjjal, alatta (a fotók szerint) khaki-színű inget viseltek (és a turista fejfedőt is egyes táborokban katonai sapkával helyettesítették).⁸⁹³ Ehhez a derékszíjat a vállal összekötő, a felsőtesten keresztbevetett vékony szíj társult. A galléron lévő szélesebb és keskenyebb csíkok különféle beosztásokat jelentettek.⁸⁹⁴ Egyes képsorozatok mutatják, hogy az EÖM-ben a fenti egyenruha mellett létezett sötét színű, bokáig érő kabát is.⁸⁹⁵ (Lásd 20. kép.) A már korábban említett forráshiány azonban nem teszi lehetővé, hogy ennél pontosabb képet nyújtsunk: az egyetemi bajtársi egyesületek, illetve munkaszolgálat központi iratanyaga elveszett, és nem maradt fent a viseletekre, egyenruhákra

⁸⁹⁰ [sz. n.]: Munkában a munkaszolgálat. *Losonci Hírlap*, 1942. augusztus 23., 3; [sz. n.]: A Tugár és a Kriván szabályozásánál. *Losonci Hírlap*, 1941. október 5., 1–2. Lásd az itt készült, Kovács Ferenc birtokában lévő felvételeket!

⁸⁹¹ SEDLMAYER Krisztina: *Magyaros ruhamozgalom az 1930-as években*. Bölcsész-doktori értekezés, ELTE, 1989. (kézirat); F. DÓZSA Katalin: a Muskátli című kézimunkaijság és a magyaros öltözködési mozgalom az 1930-as években. *Etnographia*, 1989/14., 329–341.

⁸⁹² 1935-ös az egyetemi, rangok szerinti aprólékos leírás, ezt megelőző és következő időszakra vonatkozó egzakt ismertető turulisták öltözködéiről nem maradtak fent. MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 2. tétel. A Turul Szövetség jelvényviselési szabályzata, 1–2.

⁸⁹³ 1938. évi 2.500. VKM sz. rendelet, 9. § (a). Az egyenruhák funkcionális használatát legjobban a Fekete Ferenc birtokában lévő, a losonci (1941) és rimaszombati (1941) táborokban készült mintegy 80 darab kiváló minőségű amatőr fotón tanulmányozható.

⁸⁹⁴ HAJDU Béla–LABORC György Péter–ZOMBOR Zoltán: Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat jelvényeiről. I. m., 38.

⁸⁹⁵ Lásd főként a Kovács Ferenc birtokában lévő, az 1941-es losonci táborban készült fényképeket.

20. kép. Losonci munkaszolgálatosok, 1941 szeptembere körül.
Forrás: Kóvács Ferenc gyűjtő tulajdona.

vonatkozó leírás. A fennmaradt fényképanyag alapján biztosan állítható, hogy az öltözetek katonai jellegű adalékokkal való kiegészítése (rangjelzések a galléron, honvédségi egyenecsizma) csak 1941 után, a világháborús magyar hadbalépést követően valósult meg. [Plasztikus jellemzést adott minderről egy újságcikk: a munkaszolgálatos „karcsú, tollas, bocskai sapkás, egyenruhás legény, a kék vállszalagján aranyzsinór, ásós, csákányos jelvény”.⁸⁹⁶ A gyakorta tikkasztó nyári melegben végzett fizikai munka során mind a Turul, mind az EÖM munkaszolgálatosai ruhájuk felső részét levetették, és félmeztelenül, vagy alsótrikóban dolgoztak. (Lásd 1–2. kép.) Fontos megjegyezni, hogy a táborparancsonokok által különleges időjárási viszonyok között engedélyezett lazaság csupán a munkavégzés időtartamára vonatkozott; szó sem lehetett arról, hogy a napi rutinhoz tartozó zászlófelvonás, közös ebéd, nemzetvédelmi előadások és gyakorlatok, majd a táborzászló levonása és közös imák alkalmával az egyenruha kielégítő viselésétől eltekintettek volna. Ha összevetjük az egyete-

⁸⁹⁶ Bihary László: Megszemlélte a Turul-fővezér a tómalmi munkatábor. *Soproni Hírlap*, 1936. július 25., 2. o.

mi és főiskolai önkéntes munkaszolgálatosainak egyenöltözetének leírásait a korabeli Magyar Világhíradók Turul munkatáborait bemutató képsoraival, valamint a sajtófotókkal, egyértelművé válik a Turul és az EÖM résztvevői közti öltözködési azonosság.⁸⁹⁷ Kime-nőruhaként a táborozók civil öltözetüket viselhették.

A munkaszolgálatba állt nők díszruhája a magyaros szoknya volt, amelyhez munka során fejkendőt, szükség szerint kapucnis, négygombos pelerint viseltek.⁸⁹⁸ Ezt a viseletet általában a munkatáborokba el sem vitték (vagy csak egyes részeit), hanem nagygyűléseken, ünnepeken hordták. Ez a fajta díszruha tűnik fel egyébként a már említett oklevelek fejléc-mintájában. A munkaszolgálatos nők munkaruháját azonban nem ez a kompozíció adta, legalábbis nem ezáltal váltak ismertté és könnyen felismerhetővé: öltözkük a derékig érő szoknya, a piros-pöttyös pruszlík volt. (A fellelhető fényképanyag nyomán megállapítható, hogy ruházatuk piros-fehér mintázata két típust rendszeresítettek.) A korabeli szóhasználatban ezért őket gyakorta „piros-pöttyös kisasszonyok” megnevezéssel illették, s ez a kifejezés terjedt el azon falvak lakossága körében is, ahol a női munkaszolgálatosok rendes kiegészítő feladataikat ellátták.⁸⁹⁹ Említett ruházatukat egészíthette ki a zöld kötény, csuklyás posztó körgallér, barna egyencipő és fehér rövid harisnya.⁹⁰⁰ (Lásd 21. kép.) Sajtótudósítások és a fennmaradt fényképek alapján bizonyíthatóan 1943-ig minden női táborban ezt a piros-fehér pöttyös ruhában jelentek meg az egyetemista és főiskolás női munkaszolgálatosok. Feltételezhető, hogy 1937-től fogva a táborparancsnokok számára khaki-színű, térdig érő szoknyából és ingből álló egyenruhát rendszeresítettek. (Lásd 22. kép.)

Minden holmit, viseletet az EÖM a honvédséggel kapcsolatban álló cégekkel, vállalatokkal készíttetett el, s kész termékeket a kiosztásig az Újpesti rakpart 39. szám alatti egykori Viktória gőzmalom-

⁸⁹⁷ 599. sz. Magyar Világhíradó, 1935. augusztus; 650. sz. Magyar Világhíradó, 1935. október; 1014. sz. Magyar Világhíradó, 1936. augusztus; Lásd: <http://www.filmhiradok.nava.hu/> [letöltés ideje: 2014. július 31.]. A sajtófotók közül kiemelendő az *Egyedül Vagyunk* szélsőjobboldali folyóiratban 1938 októberétől lapszámonként rendszeresen közölt fotósorozat.

⁸⁹⁸ HAJDU Béla-LABORC György Péter-ZOMBOR Zoltán: Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat jelvényeiről. I. m., 35.

⁸⁹⁹ SZÉCSÉNYI András: „Áldásos munkát!” I. m., 38–46.

⁹⁰⁰ *Piros-pöttyös kisasszonyok*. I. m., 1942, 13.

21. kép. Munkaszolgálatos nő, ismeretlen tábor és időpont.
Forrás: Kovács Ferenc gyűjtő tulajdona.

ban raktározta. Létesült továbbá egy barakképület az V. [ma: XIII.] kerületi Kárpát u. 19. szám alatt is. Itt tároltak a valamennyi munkatáborban rendszeresített ruházatot, lábbeliket, kerékpárokat, írógépet, kúrtót, étkezőfelszerelést, sporteszközöket, rádiót, porral oltó készülékeket, a női munkatáborokhoz kellő varrógépeket, mosóteknőket és táborkönyvtárat.⁹⁰¹ Mindezzel együtt a bevonulók kötelesek voltak bizonyos ruhadarabokat és eszközöket otthonról is magukkal vinni (fehérmű, fürdőruha, tornaruha, legfeljebb három darab polgári ruha a szabadidős programokhoz, illetve csajka, kispárna, törölrüha),⁹⁰² esetleg – legalábbis egy 1940-ből fennmaradt szolgálati jegy szerint fényképezőgépet, kerékpárt is szívesen fogadtak.⁹⁰³

⁹⁰¹ MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Szinay Béla táborparancsnok jelentése, 1939, 12.

⁹⁰² Egy 1941-es főparancsnoki értesítés alapján (Zombor Zoltán gyűjtő tulajdona).

⁹⁰³ A szolgálati jegy 1940. június 5-én kelt, Fekete Ferenc gyűjtő birtokában.

22. kép. Munkaszolgálatos táborvezetőnő, ismeretlen tábor és időpont (valószínűleg Horthyvára, 1942.)
Forrás: Kovács Ferenc gyűjtő tulajdona.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a Horthy-kori, mintegy kilenc éven át a Turul Szövetség, majd pedig az EÖM keretében létező egyetemi és főiskolai önkéntes munkaszolgálat szimbolikájában, jelvényeiben, viseleteiben egységes képet mutat. Egységességében pedig hasonlóság fedezhető fel a M. Kir. Honvédségben rendszerezett viseletekkel, szokásokkal. Mindez azt jelenti, hogy az egyetemi önkéntes munkaszolgálat tárgyi emlékeinek megismerése nemcsak az ifjúságtörténet, de jelvénytán számára is fontos adalékokkal szolgál.

11. Kitekintés és végjáték: az egyetemi munkaszolgálat kiteljesedése a háborúban (1941–1944)

Az egyetemi és főiskolai fiatalság egyesületeiben a parasztságon való aktív, táborszerű segítési szándék a háború során nem változott. A korabeli ifjúsági kiadványokban, sajtóban a középosztálynak a falusi lakossággal való törődő állásfoglalásaival találkozunk, és egyesek még ekkor is inkább a két társadalmi csoport egymástól való kulturális-szellemi idegenkedésében, semmint a politikai-gazdasági gondok megoldatlanságában látták a társadalmi fejlődés rákfenéjét.⁹⁰⁴ Az egyetemi önkéntes munkaszolgálatnak az EÖM mellett ugyanakkor megjelentek kis hatósugarú társai.

Mindenekelőtt Erdélyt kell említeni, ahol a Trianon utáni ifjúsági falukutatás ekkoriban már komoly múltra tekintett vissza: a Gusti professzor inspirációjából merítkező magyarok ifjúsági egyleteiben komoly érdeklődés mutatkozott. A három főiskolai egyesület közül az Ifjúsági Egyesület 1921-es megalakulása óta, a Dávid Ferenc Egyesület 1928-as létrejöttétől fogva, az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Egyetemi és Főiskolai szakosztálya 1929 óta végzett falukutatást. 1930-ban az *Erdélyi Fiatalok* már kizárólag e célból létesült Kolozsvárott. A falukutatást elsősorban felekezeti magyar orgánumok propagálták: az unitárius *Kévekötés*, a református *Ifjú Erdély*. Az *Erdélyi Fiatalok* falusi adatgyűjtő, szociográfus gárdáját 1933-ban feloszlatták, de a falukutatás mégis, titokban kiszélesedett. A háborús sajtó nemritkán a munkaszolgálatról mint általános magyar hazafi önkéntes munkakötelezettségről ír. Ilyennek tartották például a Légoltalmi Ligában való önkéntes szerepvállalást is. A sajtóban azonban gyakorta felróták, hogy kevés információ áll rendelkezésre: nem lehetett tudni, hogyan lehet jelentkezni, nincs elegendő plakát, rádióhír stb. Egy cikkíró a fentiekkel összefüggésben komoly

munkát követelt: „Tessék a rendelet szerint csoportokba osztani bennünket és minden csoportot más-más irányban alaposan kiképezni. és mindnyájunk helyét kijelölni. Ne általános utakat, hanem egy utat mutassanak. [...] Hiszem, hogy a rendeletnek az a része, hogy a »férfiakat a nők előtt kell igénybe venni« nem jelenti egyúttal azt is, hogy a nőket továbbra is játékszerként kezelik.”⁹⁰⁵

1940-ben, a visszacsatolt területeken mindez új lendületet vett a munkatáborokkal. Erdélyből Budapestre került egyetemisták 1941 nyarán „önkéntes kutató munkaszolgálatot” hirdettek: „A kutatómunka célkitűzései: mely irányban lehet a tanulmányozott társadalmi közösség segítségére, hogy segíthet és melyek a segítségnek eszközei és módjai. Ilyenformán tehát a kutatómunka gyakorlati téren munkaszolgálatot is jelent.”⁹⁰⁶ Ennek jegyében már 1941 nyarán mérnök, vegyész, építész és képzőművészeti csoportok külön munkatáborokban dolgoztak a Székelyföld falvaiban. Az anyagi alapok megteremtésében Bárdossy László akkori bukaresti követ nagy szerepet játszott. A munkát 1941 őszén a SZEFEH ismertette, majd pedig a HM is felfigyelt rá: Szabó István alezredes révén az 1942. évi munkatáborokat már a honvédelmi tárca finanszírozta. 1942-ben a vegyész- és mérnökcsoporthoz a M. Kir. Földtani Intézet földgázkutató munkálataiban segédkeztek. 1943-ban a munkaszolgálatosok újabb csoporttal bővültek: az állatorvosok csapatával. Ők felkészítő kurzuson vettek részt, és állattenyésztésre vonatkozó kérdőíveket vittek magukkal a falvakba. E táborok végső célját azonban nem sikerült teljesíteni: „E szerteágazó munkakörök egy-egy falu monográfiájában találkoznak, melyek szerkezeti, társadalmi képét, továbbá szellemi és gazdasági életjelenségeit gyűjti össze és egyben nagyszabású falufejlesztő munkát végez.” A diákok az egyes falvakban nemcsak tudományos-gyűjtő, de – valamilyen mértékű – fizikai munkát is végeztek az EÖM férfitáboraihoz hasonló munkafeladatokkal. A képzőművészek egy-egy falu szokásait, viseletének, népművészetének adatait rögzítették. A zeneművészek ugyanígy dalokat gyűjtöttek; a mérnökök vízienergia-felméréssel foglalkoztak, 1942-től pedig a Földtani Intézet által megindított kőolaj- és földgázvizsgálatokban segédkeztek, nyolcas csoportokban (minden geológus mellett egy-egy csoport), a vegyészek egy cellulózzgyár léte-

⁹⁰⁵ Somogyiné Kulcsár Blanka: Munkaszolgálat. *Magyar Út*, 1939. október 14., 4.

⁹⁰⁶ Kelemen Zoltán: Egyetemi hallgatók önkéntes erdélyi munkaszolgálat. *Lehel*, 1943. október, 10–11.

⁹⁰⁴ Lásd pl. Hajba Sándor: Miért idegenkedünk egymástól. *Ifjúságunk*, 1943. április, 2.

sítésének előfeltételeit keresték. Az állatorvosok személyesen keresték fel a gazdákat, kitöltötték a kérdőívet, majd megbeszélték azokat, a gazdák által elmondottakat lejegyezték; az egyéb csoportok községekben vetítéssel egybekötött néprajzi, irodalmi, filmes előadásokat tartottak népművelő jelleggel.⁹⁰⁷

1942-ben Baján, tábori rendszerben a Miasszonyunk zárda növendékei is végeztek „munkaszolgálatot”. A városban a hadbavonult férfiak hátra maradt családtagjait segítették, részint pedig napközi otthonokat alakítottak ki, és vigyáztak a gyerekekre, illetve a zöldkeresztesek munkájába bekapcsolódva családgondozást folytattak.⁹⁰⁸

A munkatáborokban részt vevő hallgatók egyetemenkénti megoszlása 1941–1943 (töredékes statisztika)

Év	1941		1942		1943		Helyszín
Létszám	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	
mérnökhallgató	5	–		–	40	–	Maros-Torda, Beszterce-Naszód, Kolozs, Szolnok-Doboka, Máramaros vármegyék
gépészmérnök-hallgató	–	–		–		–	
vegyészmérnök-hallgató	8	–		–		–	Balánbánya
építészmérnök-hallgató	9	–	10	–	10	–	három székely vármegye
képzőművész-hallgató	6	2	20	–	40	–	Csik vármegye
zeneművész-hallgató	–	–	1	–	–	–	
állatorvostan-hallgató	–	–	–	–	15	–	
egyéb	–	–	–	–	5	2	Szatmár vármegye
rajztanár	2	–	–	–	–	–	
geológus	–	–	8	–	8	–	
irányító	2	–	2	–	2	–	
Összesen	34		81		122		

⁹⁰⁷ Kelemen Zoltán: Egyetemi hallgatók önkéntes erdélyi munkaszolgálat. *Lehel*, 1943. október, 10–11.

⁹⁰⁸ [sz. n.]: A hadbavonultak hozzátartozóinak támogatásáról és a zárdai líceum tanulóinak önkéntes munkaszolgálatáról. *Bácskai Újság*, 1942. június 27., 1.

Az erdélyi diákok legnagyobb szervezete, a Kolozsvári Magyar Diákszövetség a SZEFE fenti munkatáborából merített inspirációt: 1941 júniusában, nem sokkal később azok indulása után a tagjai sorából rekrutálódott 33 fő részvételével „falutalulmányozó munkatábort” rendezett, amelynek célja a település köztulajdonában lévő épületeinek javítása, gondozása volt. Az egy hónapig tartó táborozás egy év kimaradással 1943-ban folytatódott, azonos részvételi adatokkal, ezúttal azonban két turnusban. E „kiszállások” már a falu életének néprajzi-szociológiai leírására is törekedtek, az összegyűjtött felmérési iratokból azonban végül nem született meg a tervbe vett tudományos igényű monográfia.⁹⁰⁹

Az EÖM háborús szerepvállalása és tevékenysége Magyarország hadba lépését követően is zavartalanul folyt: a munkavégzésben, irányításban nem történt változás. A rá vonatkozó szabályok – hasonlóan a honvédséghez – azonban kétirányúan is megváltoztak. Egyrészt szigorodás (militarizálódás) figyelhető meg az önkéntes munkaszolgálatosokra vonatkozó belső szabályozásban, másrészt viszont 1941-től kitágították a részt vevő fiatalok körét: ekkortól minden olyan 16. életévét betöltött diák jelentkezhetett, aki elvégezte a gimnázium vagy a középiskola második osztályát, valamint megfelelő tanulmányi és valláserkölcsei előmenetel felmutatásával rendelkezett.

Szinay Béla főparancsnok az összes csoportparancsnoknak és csoportvezetőnek szóló parancsában 1941 nyarán előírta: „Valamennyi férfi és női munkaszolgálatos bevonulása után fogadalmat tartozik tenni. A vezetőképző-tanfolyam hallgatói a tanfolyamon, a többi munkaszolgálatos pedig abban a munkatáborban, amelybe beosztott.” A fogadalom szövege a következő volt: „Ünnepélyesen fogadom, hogy Magyarországhoz és Kormányzó Urunkhoz mindenkor hű maradok, a Nemzetért a köz érdekébe [sic!] vállalt munkaszolgálatot legjobb tudomás szerint, becsületesen ellátom, előljáróimnak engedelmeskedem, szolgálati parancsaikat híven teljesítem és összetartásban, és fegyelmezettségben, erkölcsi magatartásban, hazafiságban, magyar testvéri egyetértésben és összetartásban a legjobb példát mutatom.” A parancs további részei tüzetesen szabályozták

⁹⁰⁹ Imreh István: Közgazdászok Bálványosváralján. *Március*, 1943. november, 11–12.

a katonás stílusú fogadalomtétel mikéntjét: „Katonás, ünnepélyes, fegyelmezett, kissé bonyolult fogadalomtétel ez. A parancs értelmében „[...] a fogadalomtételnek, amely lényegileg nyilvános tanúságtétel a bevonuló munkaszolgálatos országépítő, áldozatos, önzetlen munkakészsége és becsületes magyar hazafias érzése.” Aki a fogadalomtételt megtagadta, 24 órán belül el kellett bocsájtani az EÖM kötelékéből. (A fogadalomtétel napja szünnap volt, aznap a munkaszolgálatosok ünnepi ebédet kaptak.⁹¹⁰)

Az (Ifjúsági) Turul Szövetség szerepe és összetartó ereje az egyetemi munkaszolgálat teljes fennállása alatt, így a háborús években ugyancsak meghatározó maradt, amire rávilágít egy 1944. április 15-én kelt fővezéri parancs is: „Az ifjúságnak a munkaszolgálatra való igénybevétele esetén a turulistáknak vezető szerepet kell betölteniük. A Turul-munkaszolgálatot teljesítő tagjait össze kell tartani s a Turul munkát lehetőség szerint folytatni kell.” Barabás Jenő mb. Turul-fővezér (a későbbi neves néprajzkutató) pedig 1944. június 6-án egyenesen az ez alól kibúvók szigorú megbüntetéséről határozott.⁹¹¹

Az EÖM-táborok jelentősége a háborús honvédelmi feladatokkal lecsökkent, munkájuk pedig részben átalakult. Ahogyan korábban részletesen szó volt róla, feladatkörét 1941-től részben átvette a HM fennhatósága alá tartozó, a honvédség kötelékébe sorolt kötelező kiegészítő munkaszolgálat, amelynek századaiba és zászlóaljaiba ekkor már főleg a zsidónak minősülő állampolgárokat sorozták be. A korabeli sajtó ezért lényegesen kevesebb információt közölt róla, és legtöbb esetben (különösen a szélsőjobboldalon) a munkaszolgálat mozgalmi kiteljesedését szorgalmazták.⁹¹²

A női munkaszolgálatosok jelentősége a háború előtti évekhez képest mérséklődött, jószerével a fronton szolgáló honvédek ruháinak javítására, varrására redukálódott. 1941-ben Horthy Miklósné felhívására nemzetiszín szalaggal és hazafias feliratokkal (pl. „Győzel-

⁹¹⁰ MNL OL K 636 VKM 1039. doboz, 61. tétel. Egyetemi és főiskolai hallgatók önkéntes nemzeti munkaszolgálat 1942–1944, 3–4. A fogadalomtételből a VKM-en belül kisebb vita bontakozott ki. Kultsár István, az Értelmiségi Munkanélküliek Ügyének Kormánybiztosa ugyanis kifogásolta, hogy az beleütközik az egyesületi szabadságjogokról rendelkező 1938: XIII. tc.-be. Hosszas vizsgálat után végül Szinaynak adtak igazat, az eskü szövege pedig maradt. MNL OL K 636 VKM 1039. doboz, 61. tétel. Egyetemi és főiskolai hallgatók önkéntes nemzeti munkaszolgálat 1942–1944. 4–14.

⁹¹¹ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 5. tétel. Fővezéri parancsok, 35–36.

⁹¹² [G. N. Z.]: Egyre több hírt kapunk. *Magyar Út*, 1942. június 25., 2.

mes és dicsőséges hazatérést”) átkötött, piros pöttyös érmelegítőket horgoltak és varrtak a fronton harcoló honvédek számára.⁹¹³ Emellett mellékesen megmaradt a falusi háztáji kiegészítőmunka, illetve kiegészült korábban ismeretlen tevékenységi formákkal is. Ez abból adódott, hogy az ország honvédelmi készülsége miatt a női munkatáborokat az állami üzemek, vállalatok igényelték ki különféle segédmunkákra. 1942 decemberétől még a honvédelmi híradó szolgálathoz is beosztották az EÖM leánytagjait.⁹¹⁴ A délvidéki, a székely telepek szomszédságában felállított munkaszolgálatos táborokban (Ófutam, Horthyvára, Hadikföldje, Hadiknépe) Temerin és Szabadka térségében különleges táborok működtek: itt kollektíven az aratási munkálatokban vettek részt a „pirospöttyös kisasszonyok” a női önkéntes honvédelmi munkaszervezet és a leventék helyi erőivel együttműködésben.⁹¹⁵ Még az aratótáborokban is megmaradtak az alapfeladatok: a „kultúraterjesztés” és „mindazoknak a feladatoknak a megoldása, amely a nemzet sebeit gyógyítja [sic!] és amelyre a magyar nő elhivatott és rátermett”.⁹¹⁶ Tehát továbbra is megmaradt azonban a piros pöttyös egyenruha és a női jellegű munkák kihasználása a falusi lakosságnak nyújtott tevékenységben. Megjegyzendő, hogy az 1939. évi II. tc.-kel meghonosított honvédelmi munkaszolgálatban az 1939-ben készített tervek szerint az EÖM női munkatáborainak mintájára a HM elnöki osztályán komolyan számoltak a kiegészítő munkaszolgálat női ágának megszervezésével is.⁹¹⁷ „Az önkéntes női munkatáborok szervezete párhuzamosan épül a kötelező munkaszolgálat szervezetével: a körzet-kerületi és főparancsnokságon megfelelő számú női előadó kap beosztást. »Munkatábor« helyett

⁹¹³ [sz. n.]: „A „pirospöttyös kisasszonyok” a magyar honvédekért! *Fiatalok*, 1941. október, 3.

⁹¹⁴ HIL VKF iratok, 1942. 1. oszt. 5954/eln. 277/2648–2670 mikrofilm. Értekezletet hívott össze az egyetemi önkéntes munkaszolgálatos híradónők igénybevételéről [o. n.].

⁹¹⁵ [sz. n.]: Az ifjúság az új magyar kenyér szolgálatában. *Délvidék*, 1942. július 14., 4; [sz. n.]: Pirospöttyös lányok működnek a székely telepeken. *Délvidék*, 1942. augusztus 21., 6; [sz. n.]: Aratnak a leventék. Az ifjúság az új kenyér szolgálatában. *Délvidéki Magyarország*, 1942. július 11., 5; [sz. n.]: Szabadkán is megszervezik a női önkéntes honvédelmi munkaszolgálatot. *Délvidéki Magyarország*, 1942. július 8., 4; [sz. n.]: Pirospöttyös leány súlyos balesete Temerinben. *Reggeli Újság*, 1941. augusztus 1., 3.

⁹¹⁶ [sz. n.]: A magyar nő áldozatkészsége. Megkezdtek munkájukat a bácskai egyetemi női munkatáborok. *Délvidéki Magyarország*, 1942. július 17., 3; [sz. n.]: Diáklányok kapálnak egy székely faluban. *Szilágyság*, 1943. július 30., 1.

⁹¹⁷ Magyar Nemzeti Munkaszolgálat. I. m., 34–43.

kifejezőbb a »munkáscsalád« elnevezés. [...] Nem katonás egyenruhát viselnek, hanem magyaros formaruhát.⁹¹⁸ Jóllehet a 18–21 éves lányok munkaszolgálatának kötelezővé tétele 1941-től vitéz Bély Alajos vezérezredes, az ifjúság honvédelmi nevelésének országos vezetőjét (korábban a leveteintézmény országos vezetője) is foglalkoztatta, anyagi eszközök híján ez mégsem realizálódott.⁹¹⁹ Bély megbízásából Kokas Eszter női országos levetevezető 1943. március elején letárgyalta Istvánffy Klárával, hogy a július–augusztusi munkatáborokba a leveteleány-ügyosztály adja a tábor élélmezéséhez és a főzéshez szükséges munkaerőt azok közül, akik korábban a női levete ilyen irányú háztartási tanfolyamát már elvégezték. Emellett a női főiskolások vezetésével „feladatuk lenne még, hogy szabad idejükben kijárnak a faluba, környezettanulmányt végeznek, amennyire lehetséges, megkezdik a felvilágosító munkájukat a korszerű háztartás-vezetéssel, élélmezéssel és egészségvédelmi [munkával] kapcsolatban”. Bély Alajos Rajczy Imrét bízta meg, hogy a továbbiakban a kérdéssel foglalkozzék, és megszabta, hogy Palkovics Pál miniszteri osztálytanácsos vezetésével értekezletet tartanak, e kettős kérdés rendezéséről. Az ülésen felszólaló Rajczy kifogásolta ezt a megoldást, ennek ellenére nyártól a közös munka megvalósult.⁹²⁰

A férfitáborokról még csekélyebb ismeretekkel rendelkezünk. A Hungária Magyar Technikusok Egyesülete – a háború előtti periódushoz hasonlóan – szinte minden rendezvényén felszínen tartotta a „parasztkérdést”, vagyis esetükben azt, hogy tavaszi és nyári szünetben, néhány napos falujárások során a műegyetemista hallgatók vegyék ki részüket az agrárlakosság technikai, gazdasági, egészségügyi felvilágosításából.⁹²¹ Emellett folytatták a táborozást, továbbá az EÖM-be külön toborzófelhívásokat tett közzé. Újdonságot jelentett, hogy a kettőt igyekezett összekapcsolni: A Hungária „Ma-

⁹¹⁸ DR. THARNÓI KOSTYÁL László: *Főiskolai önkéntes munkatábor*. I. m. 54.

⁹¹⁹ DR. BLASSZAUER Róbert: Az IHNETOV naplója. I. m. (több bejegyzés). Megemlítendő végül az 1940-ben EÖM-ből sarjadó „nők önkéntes honvédelmi munkájának szervezete” is. STURM Dénes: Női munkaszolgálat. In *A mai magyar honvédelmi igazgatás. A IX. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. (A korszerű közigazgatás útjai 15.) Szerk. MÁRTONFFY Károly. Budapest, BM, 1943, 93–103.

⁹²⁰ HIL I/116. Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója, 1943. március 8., 4–5.

⁹²¹ [sz. n]: [c. n.] *Hungária*, 1941. május 1., 4.

szataba” csoportja 1942 tavaszán a Szilágy vármegyei Bogdándban falukutató tábor szervezett tucatnyi egyetemista résztvevővel. Azért esett a választás erre a színmagyar falura, mert fogyó lakosságát féltették az azt körülölelő román tömbtől. A bajtársi egyesület 110 könyvet ajándékozott a falunak, továbbá – vélhetően csekély értékű – etnográfiai leírásokat is készített. A budapesti vezetés ellenben a munkát olyannyira értékesnek ítélte, hogy különleges munkatáborra akarták szervezni, amelynek keretében ott, a bekötőutak rendezésével megbízandó diákság a munka mellett a gyümölcskonzerválás propagálására és egyéb egészségügyi propagandára is figyelmet szentelne. „Tekintettel arra, hogy célunk ezt a kis magyar szigetet számbelileg is megerősíteni, mindent elkövetünk, hogy a község számára zöldkeresztes házat szerezzünk. Az általunk kivizsgált adatok ugyanis világosan bizonyítják, hogy az óriási gyermekhalandóság oka a legelemibb kérdésekkel szemben is megnyilatkozó nagyfokú tudatlanság.”⁹²² A tábor a Hungária elnöksége augusztusban kiterjesztette a Székelyföldön Kászon és Háromszék vármegyék mintegy háromtucatnyi településére: a profil ekkorra a fizikai munkavégzés mellett a falusi épületek mérnöki, illetve néprajzi fölmérésében csúcscsodott ki. A mérnökhallgatók munkáját az Erdélyi Tudományos Intézet koordinálta. A néprajzi profilú munkatáborok pedig a Táj- és Népkutató Intézet támogatásával dolgoztak Csíkkászonban és Csíkmenaságon. Községenként négy-öt lakóházat mértek fel. A cél: megismerni a magyar falu építkezését, tanulmányozni egyes vidékekre jellemző építési módot, és mindezekből az új magyar építkezési stílus kialakulásához hozzájárulni.⁹²³

A munkaszolgálatosok tevékenységével kapcsolatban a továbbiakban csupán emlékezet-szilánkokat ismerünk. Bizonyos, hogy 1943-ban és 1944-ben a munkaszolgálatosok feladata szinte kizárólag a szovjet Vörös Hadsereg megfékezésére irányult: erőltetett munkatempóban tankcsapdákat ástak a Keleti-Kárpátok védvonalain. Munkájuk azonban nem lehetett sikeres, és fokozatosan szorultak vissza a Tisza vonaláig. Az ekkori kaotikus viszonyokról már csupán néhány dokumentum tudósít. Az Ifjúsági Turul országos vezére még áprilisban is bizakodó volt, s kijelentette: „Az ifjúságnak a munkaszolgálatra való igénybevétele esetén a turulistáknak vezető szerepet

⁹²² [sz. n]: [c. n.] *Hungária*, 1941. április 4., 3–4.

⁹²³ Erőss István: Kutatómunka Erdélyben. *Hungária*, 1942. szeptember 15., 1–2.

kell betölteniök. A Turul-munkaszolgálatot teljesítő tagjait össze kell tartani s a Turul munkát lehetőség szerint folytatni kell.”⁹²⁴ Egyetlen munkateljesítmény-előírásuk maradt fent, amely szerint a „földmunkákhoz szokott napszámos teljesítésének 50–70%-át” kellett elérni. A munkateljesítmény kalkulálásához az EÖM főparancsnoksága pontos számításokat végzett. Ebben egyebek mellett szerepelt: 1 fő óránként 5 köbméter földet vagy homokot, vagy 2,25 köbméter tömör agyagot kell, hogy megmozgasson lapátjával, csákányával, s az elhordott talajt talicskával, csillével, kocsival kellett elszállítani. A munkaidő ekkorra nyolc órára emelkedett.⁹²⁵

12. Epilógus

Az EÖM sorsa Magyarország német megszállásával pecsételődött meg. A Sztójay-kormány – sajnos nem tudni, miért – nem látott fantáziát a további fenntartásában. Ebben (feltehetően) a romló munkateljesítmények és a drasztikusan megcsappant állomány egyaránt szerepet játszhatott.⁹²⁶

A helyében a Honvédelmi Minisztérium által 1944 áprilisában – az EÖM egykori, Klotild utcai székházában – létesített Diákok Honvédelmi Munkaszolgálata (DHM) nyomokban hasonlított az EÖM-re, úgy is fogalmazhatunk, hogy annak kisebb, leegyszerűsített és szélsőjobboldali retorikával mélyen átítatott záróakkordja lett. Az Ifjúsági Turul tagsága más diákegyesületek mellett ennek a szervezetnek is a gerincét képezte. A táborok helyszíneivel, a munka mi-benlétével kapcsolatos források közül egyetlen irat ismeretes: a PEI egyik munkaszolgálatos tagjának ismeretlen helyszínről küldött, június 21-ei levele az egyre leromló munkakörülményekről árulkodik: „Sietve kell írnom, mert mindjárt indul az ember, aki Pécsre hazautazik. Csak így írhatom meg őszintén a dolgokat, mert cenzúrázzák a leveleket. A helyzet majdnem a lehető legrosszabb. Rengeteg munka, napi 8–9 óra, sziklát csákányozunk. A koszt nagyon gyöngye, szinte zsírtalan. Az emberek már alig bírják a munkát. Az elszállásolás is meglehetősen pocsék, éjjel vacog a fogunk. [...] Most jött az újabb rendelkezés: a munkaidő 10 óra.”⁹²⁷

⁹²⁴ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 5. tétel. Fővezér parancsai 1939–1944, 1944. április 15.

⁹²⁵ HIL II. Elnöki B osztály. 1044/1636. A 12.452/170. sz. Kt-1944.-rendelet munkateljesítménye a diákmunkaszolgálatosok részére (átszámított kivonat).

⁹²⁶ 1944. évi 8.830. VKM sz. rendelet az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatának megszüntetéséről. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1944. Budapest, Stádium Sajtóvállalat Rt., 1944. II. kötet. 1021.

⁹²⁷ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 6. tétel. Fővezérség levelezése, szolgálati jegyek 1938–1944. A PEI tagjának kérelme, 1944. június 21., 52–53.

Mindösszesen csupán két dokumentumot ismerünk a tagságról, s ezekből nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket: a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Kara Széchenyi István Bajtársi Egyesületének vezére 1944. július 19-én levelet írt a fővezérségnek: „Már előzően bejelentettem, hogy egy munkaszolgálatos csoporttal Ojtozban tartózkodom. Kértem a fővezérséget, hogy amennyiben lehetséges, segítse elő az Erdélyben dolgozó egyetemi hallgatók újsághoz juttatását. Annak ellenére, hogy ez ideig választ erre a levelemre nem kaptam, kérem, járjon utána a Fővezérség, mi módon lehet a nemrég lefoglalt zsidó rádiókból [azaz az 1944 tavaszán elvett zsidó vagyontól] az itteni munkásszázad részére egy telepes, vagy detektoros rádiót igényelni. Ez az ojtozi tábor a legtávolabb eső. Természetes, hogy a hazai híreket is legkésőbb kapja meg. Ennek következtében a legkülönbözőbb rémhírek kelnek itt lábra az otthoni állapotokra vonatkozóan, ez viszont a munkamennyiség és minőség rovására megy.”⁹²⁸ A másik forrás a Turul utolsó ismert dokumentuma 1944. június 6-án kelt, Barabás Jenő mb. fővezér a DHM-be való belépésre buzdított, ívet vonva a Turul munkatáborai és a DHM között: „Bajtársak! T[i], akik mátol kezdve a belső front legkülönb katonái vagytok és nem üres szílamokat hirdettek, hanem tettekkel szolgáljátok az országot, legyetek méltók azokhoz a turulistákhoz, akik tíz évvel ezelőtt önkéntes fizikai munkavállalással mutattak irányt az országnak. A Turul Szövetség küzdött egyedül egy évtizeden át azért, hogy bevezessék Magyarországon a kötelező munkaszolgálatot. Rádióban, sajtóban, kongresszusokon, az egyetemeken és főiskolákon rendezett tájékoztató előadásokon is 1935 óta hirdette, hogy a jövőben a nemzet vezetésére hivatottak meg kell, hogy ismerkedjenek a kétkezi munka verejtékével és áldásaival. 1935- és 1936-ban a Turul Szövetség rendezte az első munkatáborokat Magyarországon, amelyekben fiatalságunk legjobbjai olyan lelkesedéssel vettek részt, mint 1848-ban a magyar történelem legnagyobb ifjúsága a függetlenségi harcban. Mert Ti vonultatok be [értsd: titeket hívnak be] honvédelmi munkára, méltóan a hősi elődökhöz, boldogan vállalva minden erőfeszítést. Példát adtok az országnak és az egész magyar ifjúságnak. Szükség is

⁹²⁸ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 5. tétel. Fővezérség levelezése. A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karának Széchenyi István BE vezére 1944. július 19-én levelet írt a Fővezérségnek, 44.

van erre, mert sajnos akadtak, akik olyan defetista, lelkiismeretlenül szabotáló naplopók, akik csalárd módon igyekeznek családi és minden egyéb összeköttetést felhasználva az országot védő kötelesség teljesítés alól kibújni. Legyetek meggyőződve, arról, hogy a Turul Szövetség nemcsak megbélyegzi, hanem fel is kutatja ezeket a hazaárulókat és felszólít minden becsületesen gondolkodó magyar arra, hogy segítsen ennek az aljas társaságnak a leleplezésében. A történelem ítél a nemzetek felett. Mi, akik részben katonai szolgálatot teljesítünk, részben a Ti soraitok között vagyunk, hisszük, közös munkánk a külső és belső arcvonalon meghozza a győzelmet!”⁹²⁹

Források teljes hiányában azonban a tagság relációjában több nem mondható. Az egyetemek részéről is csupán néhány elszórt utalással találkozunk: Antal István vallás- és közoktatásügyi miniszter 1944. április 6-án kelt levelében értesítette az egyetemek, főiskolák és akadémiák rektorait és főigazgatóit, hogy a honvédelmi törvény alapján minden hallgatót, beleértve a nőket is, az oktatási szünetek alatt honvédelmi munkaszolgálatra kívánja igénybe venni. Ezért kimutatást kért az alkalmasság felmérésére. A kitöltött névjegyzékeket haladéktalanul meg kellett küldeni a DHM-nek.⁹³⁰ A levante kiképzésre vonatkozó adatokat a levantevezetőnek kellett kitölteni. A teológusok közül pedig csak az önkéntesek nyertek felvételi engedélyt.⁹³¹ A M. Kir. Honvéd Erődítési Parancsnokság 4155/el. V. K. 1944. sz. átiratában az erődítési munkákra a HM 184286/el. 41-1944. sz. rendelete értelmében készített kimutatást az igénybe veendő egyetemistákról.⁹³² Június 24-én újra hallgatókat kért a DHM-től a honvédelmi tárcsa, a szervezet pedig a rektoroktól,⁹³³ s az igényt a nyár folyamán újabbak követték.⁹³⁴ Az egyetemisták erődítő munkaszolgálatára ellen

⁹²⁹ MNL OL P 1364 Turul Szövetség. 1. doboz, 5. tétel. Fővezér parancsai 1939–1944.

⁹³⁰ A szervezet az 1940. évi 10.80. ME. sz. rendelet alapította meg az Országos Honvédelmi Tanács alatt, majd különféle csapattestek felügyelete alá került. A szervezeteknek létezett külön női egysége is. HIL I. VKF iratok 1940. hdm. csf. 327/el. Önkéntes Honvédelmi Munkaszervezet [o. n.].

⁹³¹ KEL 1/b. Képzőművészeti Főiskola, Raktori Hivatal iratai. Hallgatók igénybevétele honvédelmi munkára. 3. d., 216/1944., 1–6.

⁹³² KEL 1/b. Képzőművészeti Főiskola, Raktori Hivatal iratai. Az erődítési parancsnokság névjegyzéket kérelme a rektoroktól, 1944. július 28., 3. doboz, 334/1944., 1–4.

⁹³³ KEL 1/b. Képzőművészeti Főiskola, Raktori Hivatal iratai. Az erődítési parancsnokság a hallgatók munkaszolgálatáról, 1944. június 27., 3. doboz, 339/1944., 1–2.

⁹³⁴ KEL 1/b. Képzőművészeti Főiskola. Raktori Hivatal. A Diákok Honvédelmi Munkaszervezete alkalmazott hallgatók névsorát kéri, 1944. július 9., 3. doboz,

az emberségesebb oktatók a dékánál tiltakoztak, ezt néhány dokumentum bizonyítja. Mártonffy Károly, a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karának dékánja augusztus 16-án a kultuszminiszternek írott levelében jelezte, hogy a VKM és a HM illetékeseinek közös értekezletén a honvédelmi munkaszolgálatra bevonult egyetemistákat és középiskolásokat a katonai hatóságok legkésőbb 1944. szeptember 20-ig veszik igénybe. Biztosítani kívánta, hogy a leszerelt hallgatók tanulmányaikat azonnal folytathassák és ennek érdekében „felvételük, illetőleg beiratkozásuk tehát egyszerűsített és gyorsított formák között eszközözendő. Az ezirányban szükséges intézkedéseket minden egyetem (főiskola) a saját hatáskörében teszi meg.” Mártonffy leveléből tudható, hogy a munkaszolgálatot végzettenek akkor is fel kell venni az első évfolyamra, ha egyébként a keret addigra betelt volna. Érdekvédelmükben Mártonffy már Diákvédő Irodák nyitását javasolta. Emellett az egyetem számos más tanára ugyancsak a dékánhoz fordult egy-egy munkaszolgálatos hallgató megmentése céljából.⁹³⁵ A M. Kir. Honvéd Erődítési Parancsnokság néhány esetben válaszolt: eszerint felbbevezést kizárólag a miniszter adhat, egyébként 1944 nyarán minden hallgatónak be kellett vonulnia munkaszolgálatra. Több irat szól arról, hogy a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen Mártonffy Károly dékánnak aggodalmát fejezi ki a rektor, hogy a munkaszolgálatosok szeptember végétől szemesztervesztés nélkül teljesíteni tudják a félévet. Az Erődítési Parancsnokság leveleiben minden esetben megnyugtatta az érintetteket. Az erről szóló, a VKM által jóváhagyott szövegeket kifüggesztették az egyetemek faliújságjaira: „A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr a honvédelmi munkára igénybe vett ifjúságot megnyugtatta, hogy érdekeik védelméről a legmesszebbmenő módon gondoskodik. Biztosítja őket, hogy szeptember 20-iki leszerelésükből kifolyólag nemcsak, hogy semmiféle hátrányt nem szenvednek, de máris intézkedett aziránt, hogy az egyetemi (főiskolai) felvétel, illetőleg beiratkozás részük-

399/1944. 1–2.; KEL 1/b, Rectori Hivatal. A Diákok Honvédelmi Munkaszervezete az idén abszolvált hallgatók névsorát kéri, 1944. augusztus 3., 3. doboz, 386/1944., 1–2.

⁹³⁵ CEL 6/b. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. Tanárok kérelmei a M. Kir. Honvéd Erődítési Parancsnokság részére. 20. doboz, IV. 1176, 1.

re mindenképpen meggyorsíttassék és leegyszerűsítettessék.”⁹³⁶ Az egyetemeknek rendszeresen névjegyzékeket kellett küldeni az erődítési Parancsnokság részére a bevonult hallgatókról.

A DHM vezetőjének az egyetem rektorainak és dékánjainak 1944. május 25-én írott tájékoztatása szerint a munkásszázadok parancsnokai az 1944. május 23-ai 184214/el. 41-1944. HM sz. rendelet értelmében adjunktusok vagy tanársegédek lehetnek csak. E parancsnokok listáját minden felsőoktatási intézmény ugyanúgy köteles volt a Diákok Honvédelmi Munkaszervezetének címére (V. Klotild u. 10/c) bejelenteni. Az érintetteknek a tartózkodási helyük szerint illetékes népmozgalmi nyilvántartónál kellett jelentkezniük, majd bevonultak az illetékes helyi honvéd állomásparancsnoksághoz. Budapesten a Ludovika volt a bevonulási központ, ahol ruhával, fehérneművel voltak kötelesek megjelenni, és előzetesen három hónapnyi távollétre kellett készülni.⁹³⁷

A DHM-mel utoljára 1944 szeptemberében találkozunk, miután a VKM kibocsátotta azon egyetemi és főiskolai hallgatók szociális és tandíjkedvezményeiről szóló rendeletet,⁹³⁸ akik önkéntes munkaszolgálatban a HM kötelékében továbbra is részt vesznek. Mester Miklós kultuszminisztériumi államtitkár ennek alapján szeptember 5-én az egyetemek, főiskolák, jogakadémiák és más felsőoktatási intézmények vezetőségéhez intézett leiratában felhívást fogalmazott, amelyben szigorúan elítélte azokat a hallgatókat, akik kötelező honvédelmi munkaszolgálatuknak nem tettek eleget, és ezeket kizárta minden ösztöndíjból és tandíjmentességből „egyszer s mindenkorra”. Aki viszont „becsületes honvédelmi munkát végzett”, az nagyobb ösztöndíjra vált jogosulttá. Az államtitkár kinyilvánította, hogy ösztöndíjat és szociális támogatást ezentúl csak azok kaphatnak, akik önkéntes munkaszolgálaton továbbra is részt vesznek. A munka mibenlétét erődítési feladatokban, repülőter-építésben, illetve honvédelmi munkajeggyel esetleges vármegyei, önkormány-

⁹³⁶ CEL 6/b. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. Tanárok kérelmei a M. Kir. Honvéd Erődítési Parancsnokság részére. 20. IV. 1176, 4–5.

⁹³⁷ CEL 6/b. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. Tanárok kérelmei a M. Kir. Honvéd Erődítési Parancsnokság részére. 20. IV. 1176, 6–10.

⁹³⁸ A 60.469. VKM sz. rendelet az egyetemi és főiskolai munkaszolgálatosok kedvezménye tárgyában.

zati közigazgatási, mezőgazdasági, hadiüzemi feladatokban jelölte meg.⁹³⁹ Az Erzsébet Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának dékánja arra kérte a diákvédő irodákat, hogy pártolják a munkaszolgálatban részt vett fiatalokat, valamint közölte, hogy az indexekbe is beírásra kerül, ha valaki EÖM-munkaszolgálatban vett részt, illetve tisztséget diákegyesületben ezentúl csak az viselhet, aki – EÖM vagy kötelező honvédelmi – munkaszolgálatot teljesített. Utóbbi kitétel azért érdekes, mert ekkoriban már kizárólag zsidók és románok voltak kötelező munkaszolgálatosok (jórészt a Dunántúlon és Budapest környékén),⁹⁴⁰ akik közül elenyésző számban tanultak ekkor a felsőoktatásban. Ezért úgy véljük, ezek a rendelkezések jórészt továbbra is az önkéntesekre vonatkoztak. Mester Miklós utasításában a fentiek az egyetemi karok faliújságjain kellett kihirdetni. Szeptember 11-én és 25-én mindezt (hangsúlyosan a kötelező honvédelmi munkaszolgálatos diákokra vonatkozóan, de minden bizonnyal az önkéntesekre is) a dékánok számára megküldött utasításában külön megerősítette.⁹⁴¹

A Turul Szövetség, valamint az EÖM munkatáboraiban elvégzett munka értékét, minőségét nem lehet megállapítani: a vonatkozó levéltári iratok megsemmisültek, a sajtó pedig a táborzáráskor legfeljebb annyit említett meg, hogy elkészültek a vállalt feladatokkal, ami – ennyit megkockáztatok – a legtöbb esetben nem tűnik túlzónak. Ennél nagyobb pontossággal azonban nem lehet további részletekbe bocsátkozni. A tábori életnek azonban nem is ez volt a célja, sokkal inkább a bajtársi ifjúság korabeli – heterogén – elképzeléseihez igazodva a középosztálybeli fiataloknak a kétkezi, paraszti munkával való megismertetése, a „falunak a várossal közelebb hozása”, illetve a háborús években még erőteljesebben, mint korábban,

⁹³⁹ Lásd pl. PTL 10/b. Erzsébet Tudományegyetem, Jog- és Államtudományi Kar iktatott iratai, 614/1937–38. Mester Miklós államtitkár utasításai a dékánnak, 1944. szeptember. és PTL 104/b. Erzsébet Tudományegyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 1944/45. tanév 36. doboz, 26. iktatószám.

⁹⁴⁰ Lásd összefoglalóan SZITA Szabolcs: A munkaszolgálat Magyarországon 1939–1945. I. m. 830–857.

⁹⁴¹ PTL 10/b. Erzsébet Tudományegyetem, Jog- és Államtudományi Kar iktatott iratai, 614/1937–38. Mester Miklós államtitkár utasításai a dékánnak, 1944. szeptember és PTL 104/b. Erzsébet Tudományegyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 1944/45. tanév 36. doboz, 26. iktatószám. Egyetemi és főiskolai munkaszolgálatosok kedvezményei.

egyre inkább a diákság honvédelmi felkészítése. Úgy véljük, utóbbi célnak a magyarországi önkéntes munkatáborok megfeleltek: valódi szellem és katonai előképzettséget nyújtottak, s mesterpéldáját adták a Horthy-kori ifjúsági mozgalmakban az 1930-as évek eleje óta kibontakozó társadalmi szerepvállalásnak. A nagy társadalmi kérdésekbe való – elsősorban a fajvédő és népi eszmék keveredéséből a sok tekintetben megnyomorított parasztság megsegítését célzó – cselekvő beleszólásnak. E nem lebecsülendő tény mellett a célok elérése tekintetében azonban az önkéntes munkaszolgálat nem teljesítette be küldetését. Ennek oka kettős. Egyrészt a második világháború előestéjén az egyetemi és főiskolai jobboldali radikalizmus már nem tudott mozgósítani akkora tömegeket, mint korábban. Ez nemcsak a bajtársi egyesületeken kívüli diákságra igaz, de a bajtársi egyesületek, szövetségek tagjaira is: láthattuk, legnagyobb képviselőjük, az 1919-ben alakult Turul Szövetség maga 1943-ban belső feszültséggócainak töréspontján kettészakadt. Így az egyetemi bajtársi szövetségek sokak számára éppen hitelességüket rombolták le. Az EÖM táborait a mellettük beözönlő, érettségi előtt álló középiskolás korosztály nem tudta feltölteni. A másik oknak az ország katonai-politikai helyzetét tekintjük. A háborús viszonyok (a családtagok, apák frontszolgálat) sokak számára nem tették lehetővé, hogy családjukat otthagynak hosszú hetekig, hónapokig önkéntes (a napszámbér a középosztálybeli családok esetében lényegében ingyenmunkának számított) munkát vállaljanak.

Mindennek nyomán az EÖM nem tudott kiteljesedni. Sorsát az 1939-ben bevezetett kötelező (kisebítő) munkaszolgálat pecsételte meg, mert ezzel világossá vált: a kormányzat nem számol az egyetemista-főiskolás és végzős középiskolás korosztály német mintájú munkaszolgálatának obligációjával. Kutatásaim során világossá vált és igyekeztem bebizonyítani, hogy a kötelező munkaszolgálatnak nemcsak előképe volt az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere, de közvetlen gyökerei is benne (illetve általa a nemzetközi rendszerekben) találhatóak meg.

Az egyetemi munkaszolgálat jól illeszkedik tehát a két világháború közötti ifjúsági-értelmiségi folyamatokba. Groteszk módon – amint ezt a Turul Szövetségre vonatkoztatva Kerepeszki Róbert már megállapította⁹⁴² – részben egy vesztes háború utáni válságkezelés

⁹⁴² KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945*. I. m., 234.

szüleménye volt a hazai munkaszolgálatos rendszer, és egy újabb vesztés világháború során ért véget.

A háború utáni gyökeresen új társadalmi-politikai-gazdasági rendszerben érthető módon már nem számoltak vele. Annál is kevésbé, mert a kezdeményező és létrehozó szervezetet, a Turul Szövetséget magát is fasiszta szervezetnek nyilvánították, és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 februárjában hozott 529/1945 ME. sz. rendelete betiltotta működését.

A munkaszolgálat intézményi formája – amelyet nem alaptalanul, de sommásan, így sokban igaztalanul „fasiszta” intézménynek bélyegeztek – azonban nemcsak Magyarországon, de az egész világon kifulladt. Az önkéntes válfaj mellett 1945-ig létező magyarországi kötelező munkaszolgálat, mint volt róla szó, temérdek szenvedést és tízezrek – faji, vallási alapon történő – pusztulását hozta, amely ily módon méltóképpen került a történelem süllyesztőjébe. Magyarországon a második világháború után a Horthy-korra mint antivilágra tekintett a politikai szféra egésze. A Szovjetunió által dominált kommunista blokk részeként néhány éven belül megszűnt a kibeszélés és a tudományos igényű feltárás lehetősége, s ennek nyomán társadalmi feldolgozás is elsikkadt. Közismert tény, hogy kommunista hatalom korifeusai 1948-tól fogva egy csapásra tabusítottak minden olyan eseményre és intézményre való emlékezést, amely a fennálló rendszerre – bármilyen okból kifolyólag – veszélyesnek ítélték.⁹⁴³ A Rákosi-időszakban ráadásul a két háború közötti „munkaszolgálat” fogalmát, a kötelező munkaszolgálat traumái miatt egyértelműen a zsidósághoz kötötte a hatalom, ezért – mint a szocialista társadalom egységét megbontani képes csoport által alkotott intézmény – még a vizsgálata is veszélyesnek minősült. Pedig (s ez jelzi akkori vélt veszélyességét) ezáltal az egységesen fasisztának ítélt Horthy- és Szálasi-rezsimeken lehetett (volna) nagyot ütni.

Ez a társadalmi következményeire káros hatást gyakorló több évtizedes hallgatás érintette az e kötetben bemutatott önkéntes munkaszolgálatos rendszereket is, a mondottak miatt, e politikai keretrendszerben a Turul és az EÖM szerepéről sem lehetett, legalábbis nem volt ajánlatos beszélni. Az egykori résztvevők ezért soha nem osztották meg, nem írták le emlékeiket, pótolhatatlan veszteségeket okoz-

⁹⁴³ Regina FRITZ: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen, Wallstein, 2012.

va ezáltal a kutatás számára. Az egyetemi bajtársi szövetségek tagjai a szocialista kor csaknem egészében ugyancsak jónak látták, ha hallgatnak korábbi szerepükről. Az 1980-as évektől derekától megindult ideológiai erjedés pedig késeinek bizonyult a beszámolók, narratív források megszületése számára...

A tudományos feldolgozások csaknem teljes hiányában csak utalhatunk rá: a munkaszolgálat fogalma különös módon mégsem halt el teljesen a világháború megszűntével: 1950 után rövid ideig ismét használták e fogalmat a politikai rezsim által üldözött csoportok honvédségi munkáját kiváltó kényszermunka szinonimájaként,⁹⁴⁴ a Hortobágyra kitelepítettek kényszermunkáját is munkaszolgálatként aposztrofálták, talán nem függetlenül a korábbi jelentésétől.⁹⁴⁵ Az EÖM pedig, érdekes módon – gyökeresen más eszmeiséggel, és alapvetően más szervezet struktúrában – Magyarországon a Kádár-kori Kommunista Ifjúsági Szövetség építőtáboraival mutat a munkavégzés terepei, tömegessége és elsősorban a középiskolás és egyetemista korosztályra kiterjedő volta miatt rokonságot.

E kétségtelen hasonlóságok mellett is le kell szögezni, hogy a KISZ építőtáborainak természetesen nem előképe a Turul Szövetség és az EÖM munkaszolgálat. Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere a Horthy-kor terméke, annak eszmei-politikai-társadalmi viszonyai között értelmezendő, megismerése fontos adalékokkal gazdagítja annak társadalomtörténetét, ifjúságtörténet, politikatörténetét és eszmetörténetét egyaránt.

⁹⁴⁴ SZÉCHENYI Kinga: *Megbélyezettek. A kitelepítések története*. Budapest, Helikon, 2015.

⁹⁴⁵ FERENCI Dóra: *Életörténelem-Életút-történetek elemzése a kommunista-szocialista rendszer tükrében*. In *Politika és mindennapok*. Szerk. CZETZ Balázs, KUNT Gergely. Miskolc, ME BTK, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, 2007, 62.

23. kép. Rimaszombati önkéntes munkaszolgálatosok csoportja, 1941.
Forrás: Kovács Ferenc gyűjtő tulajdona

13. Rövidítések

[c. n.]	cím nélkül
[h. n.]	kiadás helye nélkül
[k. n.]	kiadó nélkül
[o. n.]	oldalszám nélkül
[sz. n.]	szerző nélkül
[szerk. n.]	szerkesztő nélkül
ÁBTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
BFL	Budapest Főváros Levéltára
CCC	Civilian Conservative Corps
CEL	Corvinus Egyetem Levéltára
DEI	Debreceni Egyetemi Ifjúság
DHM	Diákok Honvédelmi Munkaszolgálata
eln.	elnöki
ELTEL	Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára
ÉME	Ébredő Magyarok Egyesülete
EÖM	Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Munkatábora/Munkaszolgálata
FAD	Freiwilliger Arbeitsdienst
FAKSZ	Falusi Kislakásépítő Szövetkezet
HIL	Hadtörténeti Intézet Levéltára
HM	Honvédelmi Minisztérium
IHNETOV	ifjúság honvédelmi nevelése és a testnevelés országos vezetője
k. e. e.	közigazgatásilag előre egyesített
KEL	Képzőművészeti Egyetem Levéltára
KMDSZ	Kolozsvári Magyar Diákok Szövetsége
ltsz.	leltári szám
ME	Miniszterelnökség
MIN	Magyar Ifjúság Nagybizottsága
MEFHOSZ	Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szervezete
MNDSZ	Magyar Nemzeti Diákszövetség
MNL BaML	BaML Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNL SML	Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum
MOMEL	Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Levéltára
MOVE	Magyar Országos Véderő Egyesület

NEP	Nemzeti Egység Pártja
NM EA	Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár
OGYK	Országgyűlési Könyvtár
OMDA	Országos Magyar Diáknyomorenyhítő Akció
OPKM	Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
PEI	Pécsi Egyetemi Ifjúság
PIL	Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár
PPTÉ HK KL	Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Kar Könyvtár és Levéltár
PTL	Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár
RAD	Reichsarbeitsdienst
RAD/M	Reichsarbeitsdienst Männer
RAD/WJ	Reichsarbeitsdienst für die Weibliche Jugend
SEL	Semmelweis Egyetem Levéltára
SESL	Semmelweis Egyetem Sporttudományi Karának Levéltára
SIK	Sárospataki Ifjúsági Közlöny
SOL	Semmelweis Orvostörténeti Levéltár
SRKTGY	Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei
SRL	Sárospataki Református Lapok
SZEFHE	Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete
SZEI	Szegedi Egyetemi Ifjúság
SZIE KDKL	Szent István Egyetem Kosáry Domokos Könyvtár és Levéltár
TESZ	Társadalmi Egyesületek Szövetsége
TNMSZ	Turul Nemzeti Munkaszolgálat
Uo.	ugyanott
VKM	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium

14. Források és szakirodalom

14. 1. Források

1. LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

ÁBTL Vizsgálati dossziék

- ÁBTL 3. 1. 9. V-55765. Zsabka Kálmán
- ÁBTL 3. 1. 9. V-113057. Dr. Kemény Zoltán
- ÁBTL 3. 1. 9. V-127199. Dr. Szoboszlai Ferenc
- ÁBTL 3. 1. 9. V-46367. Antalóczi Sándor
- ÁBTL 3. 1. 9. V-84702. Oppe Sándor
- ÁBTL 3. 1. 9. V-88720. Végvári Verboch József dr. és társa
- ÁBTL 3. 1. 9. V-93910. Antalóczi Sándor
- ÁBTL 3. 1. 9. V-113057. Dr. Kemény Zoltán
- ÁBTL 3. 1. 9. V-123501. Prell György
- ÁBTL 3. 1. 9. V-93724. Lendvay Béla
- ÁBTL 3. 2. 9. V-98278. Dr. Prell György

ÁBTL Operatív dossziék

- ÁBTL 3. 1. 5. O-1484/82. Kemény József Zoltán
- ÁBTL 3. 1. 5. O-11803/4. Ellenállók iratai
- ÁBTL 3. 1. 5. O-14937. Kósa Lajos
- ÁBTL 3. 1. 5. O-14937/1. Nyilaskeresztes párt
- ÁBTL 3. 1. 5. O-14967/263. Nagy Kardos Ernő
- ÁBTL 3. 1. 5. O-7763. Zsabka Kálmán

ÁBTL Háttéranyagok

- ÁBTL 4. 1. A-1084. 1945 előtti jobboldali mozgalmakban részt vettek névsora
- ÁBTL 4. 1. A-318. Fasiszta egyesületek és pártok budapesti tagjai
- ÁBTL 4. 1. A-951. Fasiszta egyesületek és pártok budapesti tagjai
- ÁBTL 4. 1. A-734, 16/5. Fasiszta és jobboldali pártok igazolványai, vegyes igazolványok

ÁBTL Körözési dossziék

- ÁBTL 3. 2. 4. K-629. Jászai Lajos
- ÁBTL 3.2.4. K-338. Végváry József

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

- BFL XXV.1. Budapesti Népbíróság iratai, Büntetőperes iratok
- BFL XXV.2. Budapesti Népgyógyászság iratai
- BFL VII. 5. e. Népbíróságtól átvett peres ügyek iratai
- BFL VII. 5. Budapesti Népbíróság, 1949 – 20503. Fitos Vilmos
- BFL XXV. 1. a. Budapesti Népbíróság, 1947 – 1837. Fitos Vilmos
- BFL XXV.2. b. Budapesti Népgyógyászság, 1949 – 85309. Fitos Vilmos kegyelmi ügye
- BFL XXV.2. b. Budapesti Népgyógyászság, 1947 – 1049. Fitos Vilmos
- BFL XXV.2. b. Budapesti Népgyógyászság, 1947 – 1049. Fitos Vilmos
- BFL IV. Budapesti Népbíróság 3764/1945–9. dr. Dérczy Ferenc és társai
- BFL XXV.2. b. Budapesti Népgyógyászság, 1948 – 5813. Fitos Vilmos kegyelmi ügye
- BFL VII.5. e. Budapesti Népbíróság, 1950–3701. Végváry [sic!] József
- BFL XXV.1. a. Budapesti Népbíróság, 1945–1275. Végvári [sic!] József dr.
- BFL XXV.1. a. Budapesti népbíróság, 1945–4143. Végváry [sic!] József

Corvinus Egyetem Levéltára (CEL)

- CEL 5/a Pázmány Péter Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, tanácsulási jegyzőkönyvek
- CEL 6/a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, tanácsulási jegyzőkönyvek
- CEL 6/b József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai
- CEL József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, doktori jegyzőkönyvek

Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (ELTEL)

- ELTEL 1/c. Pázmány Péter Tudományegyetem Rektori Hivatalának iratai
- ELTEL 7/a. Pázmány Péter Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, tanácsulási jegyzőkönyvek és mellékletei
- ELTEL 7/c. Pázmány Péter Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai
- ELTEL 8/a. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, tanácsulási jegyzőkönyvek és mellékletei
- ELTEL 8/b. Pázmány Péter Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai

Hadtörténeti Intézet Levéltára (HIL)

- HIL I/116. Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója
- HIL II. Elnöki osztály iratai
- HIL Vezérkari Főnökség iratai

Képzőművészeti Egyetem Levéltára (KEL)

- KEL 1/a Országos Magyar Képzőművészeti Főiskola, Rektori Hivatal iratai, egyetemi tanácsulási jegyzőkönyvek
- KEL 1/b Országos Magyar Képzőművészeti Főiskola, Rektori Hivatal iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML)

- MNL BaML IV. 1428/301-302. sz. Turul Szövetség pécsi kerület egyesületeinek iratai.
- MNL BaML IV. 1428/42. Pécs város egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye
- MNL BaML IV. 1428/52. sz. Turul Szövetség felsőkereskedelmi iskolátvégzettek Bercsényi Bajtársi Egyesülete
- MNL BaML IV. 1428/54. sz. Foederatio Stephanea iratai
- MNL BaML IV. 401/a. Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai
- MNL BaML IV. 434/a. Baranya vármegye egyesületi alapszabályainak és alapítványi alapítóleveleinek levéltári gyűjteménye

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

- MNL OL K 148 Belügyminisztérium, elnöki iratok
- MNL OL K 149 Belügyminisztérium, elnöki osztály rezervált iratai
- MNL OL K 29 Miniszterelnökség, Társadalompolitikai Osztály
- MNL OL K 34 Darányi Kálmán miniszterelnök iratai
- MNL OL K 35 Gömbös Gyula miniszterelnök iratai
- MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai
- MNL OL K 612 Magyar Országos Tudósító „Könyomatos” hírek
- MNL OL K 636 Egyetemekre, főiskolákra, tudományos intézetekre vonatkozó iratok (1919–1944)
- MNL OL K 636 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai
- MNL OL K 690 Szalay Béla miniszteri osztálytanácsos iratai
- MNL OL K 802 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Elnöki iratok, vegyes töredékek
- MNL OL K2 Képviselőház és Nemzetgyűlés általános és elnöki iratai
- MNL OL P 1358 Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége iratai
- MNL OL P 1364 Turul Szövetség (A Magyar Egyetemi és Főiskolai Bajtársi Egyesületek Országos Központja iratai) (1920–1944)
- MNL OL XIX-J 1-a Külügyminisztérium, Békeelőkészítési Osztály iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML)

- MNL SML VIII/435 Somogyudvarhelyi római katolikus elemi népiskola iratai

Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Levéltára (MOMEL)

- MOMEL 1/c. Iparművészeti Főiskola, Rektori hivatal iratai

Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Kar Könyvtár és Levéltár (PPTE HK KL)

- PPTE HK KL 1/b. Pázmány Péter Tudományegyetem, Hittudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai

Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár (PTL)

- PTL 104/b. Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem, Jog- és Államtudományi Kar iktatott iratai
- PTL 101/a. Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem, Rectori Hivatal iratai
- PTL 102/d. Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem, Questura iratai, Távozási bizonyítványok
- PTL 104/a. Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kar, jegyzőkönyvek
- PTL 104/b. Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem, Jog- és Államtudományi Kar, iktatott iratok
- PTL 105/a. Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Kar, tanácsülési jegyzőkönyvek
- PTL 105/d. Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem, Orvostudományi Kar, tanulmányi iratok
- PTL 107/a. Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem, Bölcsész- és Nyelv- és Történettudományi Kar, tanácsülési jegyzőkönyvek (1923–1940)
- PTL 107/e. Pázmány Péter Tudományegyetem, Bölcsész- és Nyelv- és Történettudományi Kara, iktatott iratok (1923–1941)

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)

- PIL VI/721. f. Révész Mihály iratanyaga/Újságkivágatok
- PIL VI/867. f. Visszaemlékezések, Donáth Ferenc visszaemlékezése

Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei (SRKTGY)

- SRKTGY Adattár, Faluszemináriumi iratok, Kézirattár

Semmelweis Egyetem Levéltára (SEL)

- SEL 1/a. A Pesti Királyi Tudományegyetem Orvostudományi Kara, tanácsülési jegyzőkönyvek
- SEL 2/b. Pesti Királyi Tudományegyetem Orvostudományi Kara, Végbizonyítványok
- SEL 7/b. Pázmány Péter Tudományegyetem, Gyógyszerész Karközi Bizottság iratai
- Budapesti Orvostudományi Egyetem, Karközi Bizottság iratai

Semmelweis Egyetem Sporttudományi Karának Levéltára (SESL)

- SESL 1/a-I. Testnevelési Főiskola, tanácsülési jegyzőkönyvek

Semmelweis Orvostörténeti Levéltár (SOL)

- SOL Rendezetlen iratok, 323. doboz, Kenyeres Balázs iratai

Szent István Egyetem Kosáry Domokos Könyvtár és Levéltár (SZIE KDKL)

- SZIE KDKL 4/b. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvos-tudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai
- SZIE KDKL 4/b. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvos-tudományi Kar, tanácsülési jegyzőkönyvek
- SZIE KDKL 4/d. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvos-tudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai

2. MÚZEUMI FORRÁSOK**Magyar Nemzeti Múzeum**

- Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár

Néprajzi Múzeum

- Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár, Kézirattár
- Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár, Iratgyűjtemény

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum

- Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Kézírtos Emlékanyag-Gyűjtemény
- Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Numizmatikai Gyűjtemény

3. PRIVÁT GYŰJTEMÉNYI FORRÁSOK

- Fekete Ferenc magángyűjtő gyűjteménye
- Gáll Gábor magángyűjtő gyűjteménye
- Hajdu Béla magángyűjtő gyűjteménye
- Kovács Ferenc magángyűjtő gyűjteménye
- Laborc György Péter magángyűjtő gyűjteménye
- Vígh István magángyűjtő gyűjteménye
- Zombor Zoltán magángyűjtő gyűjteménye

4. KORABELI KIADVÁNYOK, VISSZAEMLEKEZÉSEK ÉS FORRÁSGYŰJTEMÉNYEK

- „A magyar falu szégyene”. A Függetlenség Évkönyve 1936. [szerk. n.] Kiadja a Függetlenség politikai napilap, 1937.
- A „Turul” Szövetség fegyelmi szabályzata Lissák György útmutatásai nyomán. Sajtó alá rendezte: CZIPOTT László. Budapest, Turul, 1937.
- A „Turul” Szövetség (a Magyar Egyetemi és Főiskolai Bajtársi Egyesületek Országos Központja), valamint a kötelékébe tartozó és a Szövetség szerves részét képező Bajtársi Egyesületek és Bajtársi Törzsek (vegyestörzsek) Alapszabályzata. [h. n.], [k. n.], 1927.
- A Foederatio Emericana tábori rendtartása. [szerk. n.] Budapest, [k. n.], 1929.
- A Magyar Nemzeti Diákszövetség és tagegyesületeinek ismertetője 1937–1938. Szerk. BOROSJENŐI KADÁR Béla. Budapest, Turul, 1938.
- A mi utunk. A Turul Szövetség története, útja, célkitűzései. Összeállította ERDÉLYI Ernő. Pécs, A Turul Szövetség Pécsi Kerületének kiadása, 1940.
- A népi kollégisták életútja 1939–1977. Szerk. TÁNCZOS Gábor. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1977.
- A Társadalmi Turul szövetség Alapszabálya. Jóváhagyta a M. kir. Belügyminiszter 173.966/VII. b.-944. B. M. számmal. Felelős kiadó: dr. BOLTÁR Imre. Budapest, Turul Sajtóvállalat, [1944].
- A Turul Szövetség Buda Bajtársi Egyesülete Évkönyve, 1943–1944. Szerk. HAVASSY Baján, Budapest, Turul Szövetség Buda Bajtársi Egyesület, 1944.
- A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Összeállította és sajtó alá rendezte RÁNKI György [et al.]. Budapest, Kossuth, 1968.
- Activities of the Civilian Conservation Camps. July 1, 1938–June 30, 1939. Published by CCC., New York, 1940.
- Arbeitsdienst in 13 Staaten. Probleme-Lösungen. Hrsg. Schweizerische Zentralstelle für Freiwilligen Arbeitsdienst. [szerk. n.], Zürich–Leipzig, Orell–Füssli, 1938.
- Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház-napló, XVIII. kötet. Budapest, Athenaeum, 1938.
- Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója, IX. kötet. Budapest, Athenaeum, 1941.
- Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Felsőház-Napló, II. Budapest, Athenaeum, 1942.
- Az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálat Főparancsnokságának Tájékoztatója 1939. [sz. n.]. Kiadja Turul Sajtóvállalat, 1939.
- BABICZKY Ede–TÓTH Gyula: A Botond bajtársi egyesület évkönyve. 1921/22–1936/37. Szeged, [k. n.], 1937.
- BAKÓ Elemér: Egy élet a magyarságért. Összeállította és összekötő szöveggel ellátta BAKÓ Elemémé. Budapest, Médiamix Kiadó, 2005.
- BAUMER, Gertrud: Der freiwillige Arbeitsdienst der Frauen. Leipzig, R. Boiglanders Verlag, 1933.
- BILKAY Ruth–LACZKÓ Gabriella: Faluszemináriumi kéziratok a Sárospataki Református Kollégium tudományos gyűjteményei adattárában. (Acta Patakina XVII.) Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium, 2005.

- BLASSZAUER Róbert: Az IHNETOV naplója. Vitéz Bély Alajos vezérezredes a Hadtörténeti Levéltárban őrzött irataiból 1941–1943. Budapest, Hadtörténelmi Levéltár–„Múlttal a Jövőért” Alapítvány, 2002.
- BUKOVSKY László: Első tíz év. A Foederatio Emericana szegedi corporatioinak története. Szeged, [k. n.], 1937.
- Der Deutsche Arbeitsdienst. Eine staatsrechtliche Untersuchung über Idee und Gestalt der Deutschen Arbeitsdienstes und seine Stellung in der Gesamtstaatstruktur. [szerk. n.], Berlin, Verlag Georg Stilke, 1935.
- DOBROVITS Sándor: Budapest egyesületei. Statisztikai Közlemények, 1936/3., 410–416.
- DOBROVITS Sándor: Magyarország Trianontól napjainkig. Társadalmi szervezetek. Magyar Statisztikai Szemle, 1938/4., 414–418.
- DONÁTH Ferenc: Emlékek a Márciusi Front mozgalomból. In In DONÁTH Ferenc: A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések. Szerk. SZABÓ Judit–VALUCH Tibor. Budapest, Századvég–MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1992., 55–56.
- Egy „szerencsés” munkásszávad. Volt munkaszolgálatosok visszaemlékezései, 1942–1945 Galánta, Kápolnásnyék, Győr, Mosonmagyaróvár. Szerk. MÓZES Tibor. Összeáll. SZIRTES Zoltán. Budapest, [Szirtes Zoltán kiadása], 1985.
- Egyetemi ifjúsági egyesületek Szegeden 1921 és 1944 között. Szerk. KISS Róbert Károly–VAJDA Tamás. Szeged, Universitas, 2012.
- Emericana fényképképző, 1944. Összeállította SLAKTA János, Budapest, [k. n.] 1944.
- FÁBRY Dániel: Munkaszolgálat. Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda, 1938.
- „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I–II. Szerk. KARSAI Elek. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1962.
- FITOS Vilmos: A népi mozgalom teljessége. In In A népi mozgalom és a magyar társadalom. Szerk. SIPOS Levente–TÓTH Pál Péter. Budapest, Napvilág, 1997, 162–172.
- FITOS Vilmos: Szárszó után. Kritika, 1983. november, 10–11.
- FRISS István: Az 1934. évi tandíjreform mozgalomról. A Tandíjreform Bizottság meghívása a diákokhoz és a diákszervezetekhez. Párttörténeti Közlemények, 1964/1., 184–203.
- HILSCHER Rezső: A kötelező és az önkéntes munkaszolgálat. Budapest, Sárkány-Nyomda Rt., 1933. (eredeti megjelenése: Társadalompolitikai Füzetek, 1933. II. kötet, 4–6. sz.)
- HOLLAND, Kenneth: Youth in European Labor Camps. Washington, American Council on Education, 1939.
- HUSSMANN, Peter: Der Deutsche Arbeitsdienst. Eine staatsrechtliche Untersuchung über Idee und Gestalt der Deutschen Arbeitsdienstes und seine Stellung in der Gesamtstaatstruktur. Berlin, Verlag Georg Stilke, 1935.
- HUSZÁR Tibor: Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról. Budapest, Corvina, 2005.
- Iratok a kisegítő munkaszolgálat, a zsidóüldözés történetéhez. I–III. Szerk. SZITA Sza-bolcs. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ, 2002.
- Képviselőházi Napló, 1939. január 20. XXI. köt. 372–377. Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XXI. kötet, 1939. január 20. Budapest, Athenaeum, 1939, 372–377.

- Képviselőházi Napló. 1939. január 18., XXI. köt., 278–280. *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. XXI. kötet, 1939. január 18. Budapest, Athenaeum, 1939., 378–380.
- KOVÁCS Imre: A magyar munkaszolgálat. *Magyar Szemle*, 1937/2., 134–142.
- KOVÁCS Imre: A munkatábor. *Magyar Szemle*, 1937/4., 320–328.
- KOVÁCS Imre: Az értelmiség és a parasztiifjúság. *Magyar Szemle*, 1937/1., 34–41. (A tanulmány újraközlése: *Ifjúság és falukutató. Válogatás a Magyar Szemle köteteiből*. Szerk. ERDÉSZ Ádám. Békéscsaba, Tevan, 1993., 177–188.) KOVRIG Béla: A nemzeti szociálizmus szociálpolitikája. Az OTI igazgatójának előadása a Közigazgatási Továbbképző Tanfolyamon, 1939. március 21.
- KUN Lajos: Népegészségügyi feladataink. In *Turul Évkönyv, 1936*. Szerk. KINCSES Ferenc. Pécs, Turul Szövetség Pécsi kerületének Árpád Bajtársi Egyesülete, 1936, 37–44.
- LANE, Alexander: *Bulgariens Arbeitsdienstpflicht und der Reichsarbeitsdienst*. Berlin, Carl Hennmanns Verlag, 1936.
- Magyarországi Rendeletek Tára*, 1937. Budapest, Franklin, 1937.
- Magyarországi Rendeletek Tára*, 1938. Budapest, Franklin, 1938.
- Magyarországi Rendeletek Tára*, 1943. Budapest, Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1944.
- Magyarországi Rendeletek Tára*, 1944. Budapest, Stádium Sajtóvállalat Rt., 1944.
- MARAWSKE-BIRKNER, [Lilli]: *De weibliche Arbeitsdienst. Seine Vorgeschichte und gegenwärtige Gestaltung*. Leipzig, Der Nationale Aufbau Verlag, 1942.
- Munkaszolgálat Országépítés. Tájékoztató az 1938. évi egyetemi önkéntes Munkaszolgálatról*. [szerk. n.] Budapest, Centrum, 1938.
- Munkaszolgálatos kézikönyv*. Szerk. Dr. BEREZNAI Aurél, FEHÉR Tibor és ifj. KOSTYÁL István közreműködésével. Budapest, Magyar Cserkészek Gazdasági és Kiadó Szövetsége, 1940.
- MÜLLER-BRANDENBURG, [Hermann]: *A német munkaszolgálat teljesítményei*. Budapest, Pfeiffer Ferdinánd Könyvkereskedés Kft., 1941.
- MÜLLER-BRANDENBURG, Hermann: *Der Arbeitsdienst fremder Staaten*. Leipzig, der Nationale Aufbau, [h. n.], [k. n.], 1938.
- PINTÉR ISTVÁN: *Kutatási beszámoló. Emlékek, adatok az 1930-as évek haladó egyetemi ifjúsági mozgalmairól*. Budapest, Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, 1979.
- Pirospöttyös kisasszonyok. Emese leventealány kézikönyv*. Szerk. DEZSÉRY Endre. Budapest, [a szerkesztő kiadása], 1942.
- RAUPACH, Hans: *Arbeitsdienst in Bulgarien*. Berlin–Leipzig, Walter de Gruyter & Co., 1932.
- SCHWERTFEGGER-ZYPRIES, Gertrude: *Das ist der weibliche Arbeitsdienst!* Berlin, Junge Generation Verlag, 1940.
- SHVOY Kálmán *titkos naplója és emlékirata*. Szerk. PERNEKI Mihály. Budapest, Kosuth, 1983.
- SIMONNÉ JANKOVICH Adél: Önkéntes munkaszolgálat és a női munkatáborok. *Magyar Női Szemle*, 1937. június–július, 1–12. SÍPOS Gyula: *Akkor voltunk fiatalok... Emlékezés Györffy-kollégistákra*. Budapest, Kossuth, 1981.
- SOPP, Frieda: *A német leányifjúság munkaszolgálat*. Budapest, [k. n.] [é. n.].
- STURM Dénes: Női munkaszolgálat. In *A mai magyar honvédelmi igazgatás. A IX. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. (A korszerű közigazgatás útjai 15.) Szerk. MÁRTONFFY Károly. Budapest, BM, 1943, 93–103.

- SZINAY Béla: *Magyar Nemzeti munkaszolgálat*. Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda, 1939.
- Táborozási ügyrend a bajtársi élettel kapcsolatos egyéb határozatok, szabályok és tudnivalók*. Összeállította: LENDVAY Béla. Budapest, Turul, 1929.
- TARNÓI László: *Az örök bajtárs*. Budapest, Turul, [1943.]
- THARNÓI [KOSTYÁL] László: *Magyar munkaszolgálat. Munkatáborok a magyar nép és föld szolgálatában*. Budapest, Turul, 1939.
- THARNÓI [KOSTYÁL] László: *Magyar munkaszolgálat. Munkatáborok a magyar nép és föld szolgálatában*. Budapest, Turul, 1939.
- THARNÓI KOSTYÁL László: *Főiskolai önkéntes munkatábor*. Budapest, Turul, 1935.
- THARNÓI László, dr.: *Magyar munkaszolgálat. Munkatáborok a magyar nép és föld szolgálatában*. Budapest, Turul, 1939.
- The Nazi Germany Sourcebook. An Anthology of Texts*. Ed. Roderick STACKELBERG–Sally A. WINKLE. London–New York, Routledge, 2002.
- The Nazi State and German Society. A Brief History of Documents*. (A Bedford Series in History and Culture.) Ed. Robert G. MOELLER. Boston–New York, Bedford–St. Martins, 2010.
- TÓTH József: *Anima Emericana. A Foederatio Emericana szelleme*. Budapest, [k. n.], 1927.
- Turul Évkönyv 1942*. Szerk. ERDÉLYI Ernő. Pécs, Turul Szövetség Pécsi Kerületének Baranya Bajtársi Egyesülete, 1942.
- Turul Évkönyv, 1936*. Szerk. KINCSES Ferenc. Pécs, Turul Szövetség Pécsi kerületének Árpád Bajtársi Egyesülete, 1936.
- Turul Szövetség. A Magyar Nép Hete program. Kiállítás, kongresszus, előadások. 1936. október 2–11*. Budapest, Turul Sajtóvállalat Kft., [1936.]
- ÚJSZÁSZY Kálmán, A sárospataki főiskola munkatábor. In *Újszászy Kálmán emlékkönyv*. Szerk. Balassa Iván–Kováts Dániel, Budapest, Szabad Tér, 1996, 226–230.
- ÚJSZÁSZY Kálmán: *A faluszeminárium*. Sárospatak, [k. n.], 1934.
- ÚJSZÁSZY Kálmán: *A sárospataki főiskola faluszemináriuma*. Budapest, [k. n.], 1947.
- ÚJSZÁSZY Kálmán: *A sárospataki főiskola teológus diákjai által rendezett magyar nemzeti munkatábor irányelvei és rendje, 1935. június 20–július 31*. Sárospatak, [k. n.], 1935.
- WEIS István: *A mai magyar társadalom*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1930.
- ZYPRIES, Gertrud: *Der Arbeitsdienst für die Weibliche Jugend*. Berlin, Junker & Dünhaupt, 1938.
- Zsitvay Tibor emlékiratai*. Szerk. SÍPOS Péter. Budapest, Palatinus, 1999.

5. SAJTÓ⁹⁴⁶

8 Órai Újság, Arbeit und Wehr, Ásó, Bajtárs, Balatoni Kurír, Bácskai Újság, Bercsényi Futár, Budapesti Hírlap, Csütörtök, Debreceni Független Újság, Délvidék, Délvidéki Magyarság, Dunántúli Hétfői Újság, Dunántúli Hírlap, Ebredés, Egyedül Vá-

⁹⁴⁶ A felsorolt lapok pontos bibliográfiai adatait lásd: *A magyarországi hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1921–1944*. I–III. kötet Összeállította FERENCZYNÉ WENDELIN Lidia. Budapest, OSZK, 2010.

gyunk, Erdélyi Néplap, Esti Kurir, Esti Újság, Esztergomvármegyei Hírlap, Fáklya, Fejérmegyei Napló, Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, Fiatalok, Független Magyarország, Függetlenség, Gondolat, Gömör, Gyógyszerészet Öre, Gyöngyösi Néplap, Gyula Regős, Hevesmegyei Lapok, Hevesvármegye, Hétfő, Hétfői Napló, Híd, Hungária, Ifjúsági Szemle, Ifjúságunk, Jelenkor, Katonaiújság, Kecskemét és Vidéke, Kecskeméti Közlöny, Kiáltó Szó, Kolozsvári Estilap, Komárom-Esztergomvármegyei Hírlap, Körösi Órálló, Lehel, Lendület, Losonci Hírlap, Magyar Egyetemi Híradó, Magyar Élet, Magyar Film, Magyar Ifjúság, Magyar Jövő, Magyar Női Szemle, Magyar Statisztikai Szemle, Magyar Szemle, Magyar Út, Magyar Vidék, Magyarság, Magyarság Útja, Makói Friss Újság, Makói Újság, Március, Munkaügyi Szemle, Nemzet Szava, Nemzeti Ébredés, Nemzeti Figyelő, Nemzetőr, Nemzetvédő, Népegészségügy, Népszava, Parázs, Pesti Hírlap, Pesti Napló, Reggeli Hírlap, Reggeli Újság, Riadó, Roham, Sárospataki Füzetek, Sárospataki Ifjúsági Közlöny, Sárospataki Református Lapok, Somogyi Újság, Soproni Hírlap, Sopronmegyei Néplap, Sopronvármegye, Statisztikai Közlemények, Szatmár és Bereg, Szegedi Híd, Szilágyság, Tábori Újság 1939 [OSZK H.20.672, 673., 674.], Szilágyság, Tatatóvárosi Híradó, Technika, Tiszántúl, Tolnai Világlapja, Turul Követtábori Újság, Turul Újság, Új Magyarország, Új Magyarság, Új Nemzedék, Új Pécel, Új Somogy, Új Vetés, Útilapu, Vásárhelyi Ifjúság, Vásárhelyi Újság, Vitézek Lapja Képes Híradója, Zalai Hírlap, Zalai Közlöny, Zalamegyei Újság, Zemplén

Budapesti Hírlap Képesmelléklete, Függetlenség Képes Melléklet, Képes Pesti Magyar Hírlap, Magyar Élet Képes Híradója, Magyar Újság Képes Melléklete, Magyarság Képes Melléklete, Nemzeti Újság Képes Melléklet, Képes Pesti Hírlap, Pesti Hírlap Képes Vasárnapja [később: Képes Vasárnap], Pesti Magyar Hírlap Képes Melléklete, Pesti Napló, Képes Melléklet, Tolnai Világlapja, Új Magyarság Vasárnapja [később: Új Magyarország Képesmelléklete], Vitézek [Lapja] Képes Híradója

6. EGYÉB FORRÁSOK

OSZK, 1956-os Intézet, Oral History Archívum

- OHA/23. Gyenes Antal-interjú
- OHA/25. Fitos Vilmos-interjú

Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár

- OSZK Plakát-és Kisnyomtatványtár. Kisnyomtatványok, 1938–1940.

Filmhíradók

- A bolgár miniszterelnök Németországban. 804. sz. Magyar Világhíradó, 1939. július. Filmhíradók Online: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=3379>
- A sárospataki teológusok Nemzeti Munkatábora. 596. sz. Magyar Világhíradó, 1935. július. Filmhíradók Online: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1532> (Az

eseménynek nem maradt fenn filmanyaga, címe, témája csak a korabeli forrásokból volt rekonstruálható.)

- A Turul Szövetség főiskolai munkatáborainak diákjai a csigai gátjavító munkálatain. 599. sz. Magyar Világhíradó, 1935. augusztus. Filmhíradók Online: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1553>

Bornemisza Géza iparügyi miniszter Bugacon megtekintette a főiskolások vasútépítő „Turul munkatáborát”. 650. sz. Magyar Világhíradó, 1936. augusztus. Filmhíradók Online: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1973>

Dolgoznak az egyetemi önkéntes munkaszolgálatosok. 1014. sz. Magyar Világhíradó, 1943. július. Filmhíradók Online: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=5109>

Női munkatábor. 860. sz. Magyar Világhíradó, 1940. augusztus. Filmhíradók Online: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=3890>

14. 2. Szakirodalom

1. KÖNYVEK

A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949. I–II. kötet Főszerk. KARDOS László, Budapest, Akadémiai, 1978.

Az árpádsáv tegnap és ma. Szerk. MOLNÁR Judit, Budapest, Holokauszt Emlékközpont, 2011.

BAKÓ Elemér: Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról. Szerk. KÁLNÁSI Árpád, Debrecen, Bakó Magyar Néprajzi Szótár Alapítvány, 2002.

BARTHA Ákos: Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai. (Nemzet, egyház, művelődés 8.) Sárospatak, Hernád Kiadó, 2013.

BOGNÁR Bulcsu: A népies irányzat a két háború között. Budapest, Loisir, 2012.

BONHARDT Attila: Munkaszolgálat a Honvédségben. In ... és újfent hadiidők (avagy: a „boldog békeidők” nem térnek vissza), 1939–1945. Szerk. RAVASZ István. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2005, 252–255.

BRAHAM, Randolph L.: A népiértés politikája. A holokauszt Magyarországon. I–II. Budapest, Belvárosi, 1990.

BRAHAM, Randolph L.: The Hungarian Labor Service System, 1939–1945. Boulder, East European Quarterly, 1977. (Distributed by Columbia University Press, New York, 1977.)

BRAHAM, Randolph L.: The Wartime System of Labor Service in Hungary. Varieties of Experiences. Boulder, Social Science Monographs, 1995. (Magyar nyelven: A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései. Szerk. Randolph L. BARAHAM. Budapest, TEDISZ–Szent Pál Akadémia, 1996.)

BROSZAT, Martin: The Hitler State. The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich. London–New York, Longman, 1981.

CSAPODY Tamás: Bori munkaszolgálatosok. Budapest, Vince, 2012.

DÓSA Rudolfné: A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944. Budapest, Akadémiai, 1974.

DUDEK, Peter: Erziehung durch Arbeit. Arbeiterlagerbewegung und Freiwilliger Arbeitsdienst 1920–1935. Opladen, Leske & Budrich, 1988.

- EVANS, Richard J.: *The Third Reich in Power. How the Nazis won over Hearts and Minds of a Nation*. London, Penguin, 2006.
- FRITZ, Regina: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen, Wallstein, 2012.
- GERGELY András: *Kopács: táj- és népkutató tábor a Drávaszögben (1942)*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 1996.
- GOMBOS Gyula: *A népi kollégiumi mozgalom*. Budapest, Magyar Népi Művelődési Intézet, 1947.
- GÖTZ, Norbert: *Ungleiche Geschwister. Die Konstruktion von nationalsozialistischer Volksgemeinschaft und schwedischem Volksheim*. Baden-Baden, Nomos, 2001.
- GRÜTTNER, Michael: *Studenten im Dritten Reich. Geschichte der deutschen Studentenschaften, 1933–1945*. Paderborn, Verlag Ferdinand Schöningh, 1995.
- GUNST Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Budapest, MTA, 1987.
- Hitler's Third Reich. A Documentary History*. Ed. Louis L. SNYDER, Chicago, Nelson-Hall, 1981.
- HÖRDLER, Stefan: *Ordnung und Inferno. Das KZ-System im letzten Kriegesjahr*. Göttingen, Wallstein, 2015. 463.
- KARSAI László: *Holokauszt*. Budapest, Pannonica, 1998.
- KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség (1919–1945)*. Attraktor, Máriabesnyő, 2012.
- KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség országos és debreceni szervezete (1919–1945)*. PhD-disszertáció. Debrecen, Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009 (kézirat).
- KOONZ, Claudia: *Mothers in the Fatherland. Women, the family and the nazi Politics*. New York, St. Martin's Press, 1987.
- KÖHLER, Henning: *Arbeitsdienst in Deutschland. Pläne und Verwirklichungsformen bis zur Einführung der Arbeitsdienstpflicht im Jahre 1935*. (Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 10.), Duncker-Humblot, Berlin, 1967.
- LADÁNYI Andor: *A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években*. Budapest, Argumentum, 2002.
- LADÁNYI Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben, 1919–1921*. Budapest, Akadémiai, 1979.
- M. KISS Sándor–VITÁNYI Iván: *A Magyar Diákok Szabadságfrontja*. Budapest, Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága, 1983.
- Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. I.–III. kötet. Szerk. HUBAI László. Budapest, Napvilág, 2001.
- MALLEBREIN, Wolfram: Konstantin HIERL: *Schöpfer und Gestalter des Reichsarbeitsdienstes*. Hannover, National Verlag, 1971.
- MASON, Timothy W.: *Social Policy of the Third Reich. The Working Class and the „National Community”*. Berg, Providence–Oxford, 1993. (Eredeti megjelenés: Sozialpolitik im Dritten reich. Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft. Opladen, West-deutscher Verlag, 1977.)
- NAGY Péter Tibor: *A magyar oktatás második államosítása. (Társadalom és oktatás)*. Budapest, Educatio, 1992.
- NAGY Péter Tibor: *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. (Társadalom és Oktatás 19.) Budapest, Oktatáskutató Intézet–Új Mandátum Könyvkiadó, 2002.

- Nazism 1919–1945 Volume 2: State, Economy and Society 1933–39*. Eds. Jeremy NOAKES–Graham PIDHAM. Exeter, Reed Hall, Exeter University Press, 1984.
- ORMOS Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. I–II. kötet. Budapest, PolgArt Könyvkiadó Kft., 2000.
- OWINGS, Alison: *Frauen. German Women Recall the Third Reich*. New Brunswick–New Jersey, Rutgers University Press, 1993.
- PAPP István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig*. Budapest, Napvilág, 2008.
- PATEL, Kiran Klaus: *„Soldaten der Arbeit”. Arbeitsdienste in Deutschland und den USA, 1933–1945*. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, vol. 157.) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.
- PATEL, Kiran Klaus: *Soldiers of Labor. Labor Service in Nazi Germany and New Deal America, 1933–1945*. Washington, Cambridge University Press, 2005.
- ROMSICS IGNÁC: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris Kiadó, 2011.
- ROZETT, Robert: *Conscripted Slaves. Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during the Second World War*. Yerushalem, Yad Vashem, 2014.
- SALAMON Konrád: *Utak a márciusi front felé*. Budapest, Magvető, 1982.
- SALLAY Gergely Pál: *Seregszemle fényben, zománcban. A Magyar Királyi Honvédség és a leventemozgalom jelvényei, 1938–1945*. Budapest, Monarchia Kiadó, 2009.
- SCHNEIDER, Michael: *Unterm Hakenkreuz. Arbeiter und Arbeiterbewegung im nationalsozialistischen Deutschland (1933–1939)*. Bonn, Dietz, 1999.
- SEDLMAYER Krisztina: *Magyaros ruhamozgalom az 1930-as években*. Bölcsészdoktori értekezés, Budapest, ELTE, 1989 (kézirat).
- SEIFERT, Martin: *Kulturarbeit im Reichsarbeitsdienst. Theorie und Praxis nationalsozialistischer Kulturpflege im Kontext historisch-politischer, organisatorischer und ideologischer Einflüsse*. Münster/New York, Waxmann Verlag, 1996. *Sej a mi lobogónkat fényes szellők fújják...* Népi kollégiumok 1939–1949. Szerk. RÖTTLER Ferenc., Budapest, Akadémiai, 1977.
- SILVERMAN, Dan P.: *Hitler's Economy. Nazi work creation programs 1933–1936*. Cambridge, Harvard University Press, 1998.
- SZABÓ Sándor Lajos: *Nemzeti munkaszolgálat. (Nemzeti és szociális problémák napjainkban)*. Eger, [Magánkiadás], 1936.
- SZABOLCS Ottó: *Adalékok az egyetemi ifjúság fehérterror alatti helyzetének történetéhez*. Pécs, Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1960.
- SZABOLCS Ottó: *Munkanélküli diplomások a Horthy-rendszerben, 1919–1944*. Budapest, Kossuth, 1962.
- SZÉCHENYI Kinga: *Megbélyezettek. A kitelepítések története*. Budapest, Helikon, 2015.
- SZITA Szabolcs: *Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez, 1944–1945*. Budapest, Kossuth, 1989.
- SZITA Szabolcs: *Holocaust az Alpok előtt*. Budapest, Kossuth, 1983.
- SZITA Szabolcs: *Munkaszolgálat Magyarország nyugati határán. A Birodalmi Védőállás építése 1944–1945*. Budapest, ELTE BTK, 1990.
- T. KISS Tamás: *Tett(Hely)ek. egyetemisták valóságkutató táborai Magyarországon a 20. században*. Budapest, Új Mandátum, 2007.
- TÓTH Pál Péter: *Messziások*. Budapest, Akadémiai, 1987.
- TÓTH Pál Péter: *Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig*. Budapest, Akadémiai, 1983.

- UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Budapest–Pécs, OSZK–Jelenkor, 2012.
- WHITE, Hayden: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore–London, Johns Hopkins, 1973.
- ZELNHEFER, Siegfried: *Die Reichsparteitage der NSDAP in Nürnberg*. Nürnberg, Verlag Nürnberger Presse, 2002.

2. CIKKEK, TANULMÁNYOK

- BARTHA Ákos: A falukutató filozófiája: Újszászy Kálmán két világháború közötti eszmerendszere és a falumunka. *Hitel*, 2010/12., 96–116.
- BARTHA Ákos: Egyetemi falukutató a két világháború között Debrecenben. *Gerundium*, 2010/1., 45–50.
- BARTHA Ákos: Magyarország első Nemzeti Munkatábora – a sárospataki diákok útépítése. *Sárospataki Füzetek*, 2010/4.
- BENZ, Wolfgang: Vom Freiwilligen Arbeitsdienst zur Arbeitsdienstpflicht, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1968/4., 317–346.
- CUPERS, Kenny: Governing through nature. Camps and youth movements in interwar German and the United States. *Cultural Geographics*, 2008/15., 173–205.
- Csász László: A magyarországi háborús munkaszolgálat eredete és nemzetközi összefüggései. In *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán*. Szerk. Randolph L. BRAHAM és KOVÁCS András. Budapest, Múlt és Jövő, 2015, 113–147.
- ERŐS Vilmos: Bűvölet nélkül – félúton. Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről. *Válóság*, 2013/5., 80–92.
- F. DÓZSA Katalin: A Muskáti című kézimunkaujság és a magyaros öltözködési mozgalom az 1930-as években. *Etnographia*, 1989/14., 329–341.
- FERENCI Dóra: Élet történelem–Életút–történetek elemzése a kommunista-szocialista rendszer tükrében. In *Politika és mindennapok*. Szerk. CZETZ Balázs, KUNT Gergely. Miskolc, ME BTK, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, 62.
- FITOS Vilmos: A nép szolgálatában. Adalékok a dákegység-mozgalom történetéhez. *Ifjúsági Szemle*, 1986/6., 88–100.
- GERGELY Jenő: A politikai elitváltás Magyarországon az 1930-as évek első felében. In *A falukutató fénykora, 1930–1937*. Szerk. PÖLÖSKEI Ferenc, Budapest, OPKM, 2002, 162–175.
- GLATZ Ferenc: Újkori muzeológia, mint történeti forrástan és kultúrtörténet. *Századok*, 1978/1., 134–153. (Módosítva megjelent: Tárgyi emlékek és történeti muzeológia. Az újkori muzeológia mint történeti forrástan és kultúrtörténet. In GLATZ Ferenc: *Történetírás korszakkiváltásban*. Budapest, Gondolat, 1990, 110–133.)
- GLATZ Ferenc: Magyar falukutató és európai történelem. In *Kenyeres Zoltán-emlék-könyv. Érték-Mentés*. Szerk. SZABÓ B. István. Budapest, Anonymus, 2004, 108–113.
- GÖTZ, Norbert – PATEL, Kiran Klaus: Facing the Fascist Model. Discourse and the Construction of Labour Service in the USA and Sweden in the 1930s and 1940s, *Journal of Contemporary History*, 2006/1., 57–73.
- GUNST Péter: A falukutató mozgalom gazdasági-társadalmi gyökerei. In *A falukutató fénykora 1930–1937*. Szerk. PÖLÖSKEI Ferenc. Budapest, OPKM, 2002, 35–41.

- GUNST Péter: A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. In *A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadítástól napjainkig*. Szerk. Gunst Péter, Budapest, 1998, 261–263.
- GYÁNI Gábor: Bevezetés. In GYÁNI Gábor: *Posztmodern kánon*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003, 5–9.
- GYURGYÁK János: Előszó. In GYURGYÁK János: *Magyarország története képekben, I. kötet (A dualizmus kora)*. Budapest, Osiris, 2008, 9–10.
- H. ELEK Mária: Női munkaszolgálat 1944. október 15-e előtt. *Holocaust Füzetek*, 1996/5, 43–46.
- HAJDU Béla–LABORC György Péter–ZOMBOR Zoltán: Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat jelvényeiről. *Az Érem*, 2009/2., 33–39.
- HERMANN Róbert: Megírható-e az 1848–49-es csaták története, avagy az 1848–49-es hadtörténetírás problémái. *Hadtörténeti Közlemények*, 2007/2., 649–686.
- HEYCK, Hartmut: Labour Service sin Weimar republic and ther Ideological Godparent-*Journal of Contemporary History*, 2003/April, 221–236.
- KARDOS József: Hóman Bálint oktatáspolitikája. In *Neveléstörténeti kaleidoszkóp – a középkortól napjainkig*. Szerk. BALOGH László. Budapest, OPKM, 2002, 64–71.
- KEREPEZSKI Róbert: „Az egyetem nem tudomány, hanem a reakció és a jobboldali gondolat fellegvára...” Jobboldalinak minősített egyetemi szervezkedések 1945–1956 között. In *Bűvöpatatok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*. Szerk. UNGVÁRY Krisztián. Budapest, Jaffa, 2013, 293–318.
- KEREPEZSKI Róbert: „Informátorunk is a Turul szövetségnek volt tagja...” Egykori Turul-tagok a politikai rendőrség látóterében 1945 után. *Betekintő*, 2012/1., 1–13.
- KEREPEZSKI Róbert: A budaörsi csata emlékezete és a király kérdés a két világháború közötti egyetemi ifjúság politikai gondolkodásában. *Múltunk*, 2011/3., 36–63.
- KEREPEZSKI Róbert: A numerus clausus és a Turul Szövetség. In *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Szerk. MOLNÁR Judit, Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011, 247–266.
- KEREPEZSKI Róbert: A politikai és társadalmi élet határán. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége a Horthy-korszakban. In „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni.” *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Szerk. GEBEI Sándor–ifj. BERTÉNYI Iván–RAINER M. János. Eger, Líceum, 2011., 373–388.
- KEREPEZSKI Róbert: A Turul Szövetség. In *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris, 2009, 341–376.
- KEREPEZSKI Róbert: A zsidókérdés és az egyetemi bajtársi egyesületek a két világháború között Magyarországon. In *Tradíció és modernizáció Európában a XVIII–XX. században*. Szerk. BODNÁR Erzsébet–DEMETER Gábor. Budapest, Hungarovox, 2008, 224–237.
- KEREPEZSKI Róbert: Adalékok a Turul Szövetség szolnoki alkerületének megalakulása körülményeihez. *Jászkunság*, 2008/3–4., 161–169.
- KEREPEZSKI Róbert: Az egyetemi bajtársi egyesületek sajtója a Horthy-korszakban. *Magyar Könyvszemle*, 2009/4., 456–475.
- KEREPEZSKI Róbert–SZÉCSÉNYI András: „Ellenzék” a Turulban. *Századok*, 2012/1., 171–204.
- KOVÁCS Éva: The Experiences Hitler's Slaves. Life Stories of Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe of Hungarian Slave and Forced Labourers. In *Life Stories of Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe*. Eds. Alexander VON PLATO, Almut LEH, Christoph THONFELD. Oxford, Berghahn, 2010. 124–137.

- LACKÓ Miklós: Az Új Szellemi Front történetéhez. In *Válságok–Választások*. Szerk. LACKÓ Miklós, Budapest, Gondolat, 1975, 52–152.
- LADÁNYI Andor: *Az egyetemi ifjúság az 1918–1919. évi forradalmak időszakában*. In *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon, 1918–1945*. Főszerk. VASS Henrik, Budapest, Kossuth, 1978., 11–93.
- LADÁNYI Andor: Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban. *Educatio*, 1995/2., 265–284.
- LIGETI Imre: Az Emericánáról. In *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, 296–306.
- MANN Miklós–SZABOLCS Ottó: Az ellenforradalmi korszak felsőoktatási politikájának fő vonásai. *Felsőoktatási Szemle*, 1970/3., 134–145.
- MASON, Timothy: The Primacy of Politics. Politics and Economics in National Socialist Germany. In Timothy W. MASON – Jane CAPLAN: *Nazizms, Fascism and the Working Class*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995., 51–76.
- MASON, Timothy W.: The Origins of the Law on the Organization of National Labour of 20 January 1934. An investigation into the Relationship between „Archaic” and „Modern” elements in recent German History. In Timothy W. MASON – Jane CAPLAN: *Nazizms, Fascism and the Working Class*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995, 77–103.
- MASON, Timothy W.: Women in Germany, 1925–1940. Family, Welfare and Work. In Timothy W. MASON – Jane CAPLAN: *Nazizms, Fascism and the Working Class*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995., 131–212.
- MOLNÁR István: Adalékok a hazai filmpropaganda történetéhez (1930–1944) *Módszertani Füzetek*. Agitáció, Oktatás, Szemléltetés. 1984/4., 35–41.
- MORVAY Péter: Emlékezés az egykori táj- és népkutató táborokra. In MORVAY Péter: *A táj- és népkutatás szolgálatában*. Szerk. HALÁSZ Péter, Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2010, 325–327.
- PAKSA Rudolf: Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években. In *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris, 2009, 275–304.
- PAPP István: „...Én, aki egész életemben a nép ügyéért harcoltam.” Egy középosztálybeli életút a század viharában: Fitos Vilmos (1913–2000). *Hitel*, 2006/6., 72–77.
- PATEL, Kiran Klaus: Die „Volkserziehungsschule“ – Der Arbeitsdienst für Männer und Frauen. In *Erziehungsverhältnisse im Nationalsozialismus*. Eds. Kiran Klaus PATEL–Peter HORN–Jörg LINK, Klinkhardt, Bad Heilbrunn, 2011, 187–203.
- PATEL, Kiran Klaus: Learning from the Enemy? The Civilian Conservation Corps in a Transnational Perspective. *Transatlantica. Revue d'Études Américaines*, 2006/1. <http://transatlantica.revues.org/785>
- PATEL, Kiran Klaus: The Paradox of Planning. German Agricultural Policy in an European Perspective, 1920s to 1970s. *Past & Present*, 2011/August, 239–242. (Angol nyelven: Kiran Klaus PATEL: *Soldiers of Labor. Labor Service in Nazi Germany and New Deal America, 1933–1945*. New York, Cambridge University Press, 2005.)
- PATEL, Kiran Klaus: The Power of Perception. The Impact of Nazi Social Policy on the New Deal. In *Americanization – Globalization – Education*. Ed. Gerhard BACH, Sabina BRÖCK, Ulf SCHULENBERG. Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 2003, 97–112.
- PETŐCZ Pál: Az egyetemi és főiskolai hallgatók második világháborús történetéhez. *Századok*, 1986/2., 306–344.
- PETRIK András: A filmhíradók története Magyarországon 1948-ig. http://mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=576&tip=0
- RAINER M. János: A magyar jobboldal és a szovjet típusú rendszer – közelítések és hipotézisek. In *Búvópatakok. A feltárás*. (Évkönyv XVIII. 2011–2012.) Szerk. RAINER M. János, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–1956-os Intézet Alapítvány, 2012. 11–46. (Rövidítve megjelent: *Élet és Irodalom*, 2012. február 10.)
- ROZS András: „Zsidókérdés”, németellenesség, nemzetiségek (Ideológiai vonatkozások a Turul Szövetség pécsi bajtársi egyesületeinek tevékenységében az 1930-as években). In *Tanulmányok Pécs történetéből* 5–6. Szerk. FONT Márta és VONYÓ József. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1999, 241–258.
- ROZS András: A Foederatio Emericana Pécssett. A katolikus egyetemi és főiskolai hallgatók bajtársi egyesületének pécsi tevékenysége 1923–1944. *Baranya*, 1991/1–2., 200–216.
- ROZS András: A Turul Szövetség szervezete Pécssett 1923–1945. In *A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Szerk. SZITA László. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1989.
- ROZS András: Jobboldali egyetemi mozgalmak a Dél-Dunántúlon. In *Régióink és Tolna megye a két világháború között*. Szerk. DOBOS Gyula. Pécs, Tolna Megyei Levéltár, 1991., 45–58.
- ROZS András: Középosztály-tudat és dzsentroid gondolkodás. A Turul Szövetség szellemisége az 1920-, 1930-as években, különös tekintettel a pécsi bajtársi egyesületekre. *Baranya*, 1996–1997, 229–242.
- SZABOLCS Ottó: A magyar értelmiség két világháború közötti munkanélküliségének történetéhez. In *Vissza a történelemhez... Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Szerk. IZSÁK Lajos–STEMLER Gyula. Budapest, Napvilág, 1996., 341–349.
- SZÉCSÉNYI András: „Áldásos munkát!” Egyetemisták és főiskolások női munkaszolgálat. *Katonaiság*, 2012/2., 38–46.
- SZÉCSÉNYI András: „Hogy ki a magyar, azt mindig csak maguk a magyarok dönthetik el.” A Turul Szövetség a közgazdaságtudományi egyetemen 1941-ben. *Kommentár*, 2009/3., 69–78.
- SZÉCSÉNYI András: „Az új építő világnézet egyik nevelőiskolája.” A Horthy-kori munkaszolgálat nemzetközi kontextusa. *Kommentár*, 2015/6., 43–56.
- SZÉCSÉNYI András: A Turul Szövetség akciói: A Magyar egészség Hete és a Magyar Nép Hete. In *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Főszerk. GERGELY Jenő. Szerk. DOMBOVÁRI Ádám, MANHERCZ Orsolya, ELTE BTK, Budapest, 2010., 191–204.
- SZÉCSÉNYI András: A Turul Szövetség és az egyetemi munkaszolgálat kezdetei Magyarországon 1935–1936. *Valóság* (megjelenés alatt)
- SZÉCSÉNYI András: A Turul Szövetség felépítése és szerepe a két világháború közötti ifjúsági mozgalomban. In *Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok*. Főszerk. Gergely Jenő, Budapest, ELTE BTK, 2009, 214–233.
- SZÉCSÉNYI András: A Turul Szövetség kettészakadása 1943-ban. Adalékok a Horthy-kor második felének ifjúsági-értelmiségi törésvonalainak megértéséhez. *Múltunk*, 2013/1., 65–100.
- SZÉCSÉNYI András: A Turul Szövetség revíziós propagandája. <http://www.pestmlev.hu/data/files/201572583.pdf>

- SZÉCSÉNYI András: *Az egyetemi munkaszolgálat Magyarországon, különös tekintettel a Turul Szövetség tevékenységére*. PhD-disszertáció. ELTE BTK, Történeti Intézet, 2014.
- SZÉCSÉNYI András: Az egyetemi munkaszolgálatosok táborélete. *Katonaiújság* 2012/3., 6–13.
- SZÉCSÉNYI András: Bajtársi élet és művészvilág. A Turul Szövetség a M. Kir. Képzőművészeti Főiskolán. In *Reformok évtizede. A Képzőművészeti Főiskola 1920–1932 között*. Szerk. KOPÓCSY Anna, Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2012, 1–19.
- SZÉCSÉNYI András: Development and Bifurcation of an Institution. The University Voluntary Labor Service and the Compulsory Defense Labor Service of the Horthy Era *Hungarian Historical Review*, 2015/3., 542–576.
- SZÉCSÉNYI András: Egyetemi és főiskolai munkatáborok Magyarországon 1935–1939. In *Visszatekintés a 19–20. századra*. Főszerk. ERDŐDY Gábor. Budapest, ELTE BTK, 2011, 149–165.
- SZÉCSÉNYI András: Egyetemi munkaszolgálat Magyarországon a Horthy-korszakban. *Történeti Muzeológiai Szemle*, 2011, 53–72.
- SZÉCSÉNYI András: Fogalomtörténeti vázlat a munkaszolgálatról. *Betekintő*, 2014/3., 1–30. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2014_3_szecsényi.pdf
- SZÉCSÉNYI András: Kozma Miklós és a munkaszolgálat. *Modern Magyarország*, 2014/1., 204–224. <http://moma.elte.hu/wp-content/uploads/2014/08/mm.pdf>
- SZÉCSÉNYI András: Lovagias ügy. Epizód az antiszemitizmus történetéhez az 1930-as években. *Múlt és Jövő*, 2009/1., 133–138.
- SZÉCSÉNYI András: Népvédelmi propaganda a Turul Szövetségben. *ArchívNET*, 2012/1. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/nepvedelmi_propaganda_a_turul_szovetsegben.html
- SZÉCSÉNYI András: Turulisták és rongyos gárdisták a második világháború utáni Magyarországon. In *Bűvőpatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*. Szerk. UNGVÁRY Krisztián. Budapest, Jaffa, 2013, 257–292.
- SZÉCSÉNYI András: Végváry József pályája. A Turul Szövetségtől az ÁVH-ig. *Múltunk*, 2011/3., 10–23.
- SZITA Szabolcs: A munkaszolgálat Magyarországon 1939–1945. *Hadtörténeti Közlemények*, 2004/3., 817–857.
- SZITA Szabolcs: Történelmi áttekintés a munkaszolgálatról (1941–1945). *Holocaust Füzetek* 1993/2., 26–33.
- „The racial defense in practice”. The activity of the Turul Association at Hungarian universities between the two world wars. In *The numerus clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe*. Eds. Victor KARÁDY and Peter Tibor NAGY, Budapest, Pasts Inc. Centre for Historical Research, History Department of the Central European University, 2012, 138–151.
- TÓTH PÁL Péter: Bevezető. In TÓTH PÁL Péter: *A magyar értelmiség két világháború közötti történetéhez I–II. Interjúk*. (Szociológiai füzetek 30.) Budapest, Művelődési Minisztérium, 1983, 1–28.
- TÖKÉCZKI László: Hóman Bálint művelődési és művelődéspolitikai eszményei. *Protestáns Szemle*, 1995/2., 108–123.
- UJVÁRY Gábor: Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”. A bajtársi szövetségekről. *Valóság*, 1991/5., 64–73.

- UJVÁRY Gábor: Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban” Bajtársi szövetségek, egyetemi és főiskolai egyesületek a két világháború közötti Magyarországon. In *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. VALUCH Tibor, Budapest, 1956-os Intézet–Osiris, 1995., 453–459.
- UJVÁRY Gábor: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban.” Adatok a Foederatio Americana történetéhez. *Levéltári Szemle*, 1989/4., 51–63.
- UJVÁRY Gábor: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”. A Foederatio Americana-ról. In UJVÁRY Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra, és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének kiadványai I.) Szerk. CSÁSZTVAY Tünde. Budapest, Ráció, 2009, 413–494.
- UJVÁRY Gábor: Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint kultúrpolitikája In *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris, 2009, 377–413.
- UJVÁRY Gábor: Köszöntő. In *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*. Főszerk. UJVÁRY Gábor, Budapest, Balassi Bálint Intézet–Magyar Országos Levéltár–Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság–Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 7–8.
- UNGVÁRY Krisztián: Antiszemitizmus és németellenesség: a kétfrontos harc. In *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham professzor 80. születésnapjára*. Szerk. KARSAI László és MOLNÁR Judit. Budapest, MAZSIHISZ, 2002, 731–750.
- VONYÓ József: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In *A magyar jobboldali hagyomány*. Szerk. ROMSICS Ignác, Budapest, Osiris, 2009, 243–274.
- ZINNER Tibor: Adatok a szélsőjobboldali egyesületek megalakulásának körülményeihez. *Történelmi Szemle*, 1979/3–4., 562–576.

3. SEGÉDKÖNYVEK

- A magyarországi holokauszt bibliográfiája*. I. kötet. Szerk. Randolph L. BRAHAM. Park, Budapest, 2012, 125–156.
- A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Kar tanácsülési jegyzőkönyveinek napirendi pontjai 1918–1940*. (PTE Egyetemi Levéltár kiadványai 2.) Szerk. KOVÁCS Adrienn, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2013.
- A Magyar Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Főszerk. FEJŐS Zoltán, Néprajzi Múzeum, Budapest, 2000.
- A magyarországi hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1921–1944*. I–III. kötet. Összeállította FERENCZYNÉ Wendelin Lídia, Budapest, OSZK, 2010.
- Fond- és állagjegyzék. A Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok*. (Hadtörténelmi Levéltári kiadványok.) Szerk. dr. SZIU Jolán. Budapest, 1997.
- KISS József Mihály: *A Magyar Képzőművészeti Egyetem Levéltára. Repertórium (1845) 1871–1996*. Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2001.
- KISS József Mihály: *A Magyar Képzőművészeti Főiskola Rektori Hivatalának iratai 1871–1949. Segédlet*. Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2006.

Magyar Egyetemi és főiskolai levéltárak fond- és állagjegyzékei. I. Szerk. HEILAUF Zsuzsanna, Kiss József Mihály, Szögi László. Budapest, Magyar Egyetemi és Főiskolai Levéltári Szövetség–ELTE Levéltára, 1997.

Országgyűlési almanach. 1935–40. Szerk. HAEFFLER István. (Sturm-féle országgyűlési almanach.) Budapest, Magyar Távirati Iroda, 1940.

VICZIÁN János: *A magyar egyetemi és főiskolai diáklapok bibliográfiája, 1857–1972.* Budapest, Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, 1978.

4. VIRTUÁLIS KIÁLLÍTÁS

HUHÁK Heléna: *Lapátos hadsereg. Munkaszolgálat Magyarországon a II. világháborúban*, <http://musz.hdke.hu/> (2013)

Névmutató

Ablonczy Balázs 8
 Áchim L. András 116
 Ács Mária 301
 Ambrus József 68, 74, 76, 78–82, 84–87,
 91, 92, 94, 95, 97, 110, 117, 120, 131
 Antal István 100, 176, 323
 Antal Lajos 107
 Antalóczi Sándor 74, 333

 Babiczky Ede 54, 338
 Bach, Gerhard 36, 348
 Bakk Lajos 247, 248
 Bakó Elemér 112–115, 119, 338, 343
 Balás Károly, sípeki 176
 Balogh Lajos 97
 Balogh László 184, 347
 Bánkuty László 72
 Bánó István 61, 267
 Bánó Istvánné 267
 Bánsághy György 103, 167
 Barabás Jenő 87, 98, 316, 322
 Barcza Gedeon 164
 Bárczay Ferenc 167
 Bárdossy László 313
 Bartha Ákos 8, 21, 31, 111, 112, 144–147,
 155, 157, 158, 160–164, 343, 346
 Bartha Károly 200, 202, 207
 Basch, Franz 168
 Básthy Béla 76, 95, 98
 Bäumer, Gertrud 48, 338
 Bélydy Alajos 23, 244, 318, 339
 Benz, Wolfgang 37, 351
 Bereznai Aurél 29, 340
 Bernáth Aladár 147, 156
 Best, Werner 170, 172
 Bilkay Ruth 21, 338
 Blasszauer Róbert 23, 318, 339

Bleyer Jakab 75
 Bodnár Erzsébet 56, 347
 Bognár Bulcsu 103, 343
 Bojtár Imre 99, 338
 Bolla Pál 76, 80
 Bonhardt Attila 7, 23, 200, 343
 Boór Aladár 171
 Bornemisza Géza 61, 62, 176, 248, 290,
 343
 Boros Lajos 116, 121
 Borosjenői Kádár Béla 50, 338
 Bődök Gergely 9
 Braham, Randolph L. 25, 31, 68, 194, 195,
 212, 343, 346, 351
 Broszat, Martin 30, 41, 42, 343
 Bröck, Sabina 36, 348
 Buday György 156
 Bukovszky László 51, 339

 Caplan, Jane 39, 348
 Cupers, Kenny 37, 346
 Czetz Balázs 329, 346
 Czipott László 28, 338

 Cs. Szabó László 156
 Csajka János 98
 Csapody Tamás 213, 343
 Császtvay Tünde 52, 351
 Csicsery-Római Kálmán 199
 Csonka János 126
 Csősz László 31, 346
 Csuray Károly 117
 Csűri Bálint 113

 Darányi Kálmán 8, 19, 168, 169, 173–175,
 195, 196, 211, 248, 250, 267, 335
 Darvas József 109

Demeter Gábor 56, 347
 Dérczy Ferenc 22, 59, 60, 69, 76, 106, 107, 110, 177, 249, 334
 Dezséry Endre 60, 230, 340
 Dobos Gyula 27, 349
 Dobrovits Sándor 26, 339
 Domanovszky György 119
 Dombovári Ádám 349
 Donáth Ferenc 70, 336, 339
 Dósa Rudolfné 26, 343
 Dóri Dóczi Endre 97
 Drávay János 60, 224
 Dudek, Peter 37, 343

 Eckhardt Tibor 62, 167, 175
 Ember Sándor 202, 203
 Endre László 84, 96
 Erdei Ferenc 103, 249
 Erdélyi Ernő 71, 87, 338, 341
 Erdélyi József 85, 86
 Erdész Ádám 104, 340
 Erdődy Gábor 76, 350
 Ernye László 151
 Erős Vilmos 12, 346
 Értelmes László 301
 Evans, Richard J. 45, 344

 F. Dózsa Katalin 307, 346
 Fabinyi Tihamér 248, 250
 Fábry Dániel 198, 201, 205, 208, 339
 Faragó Ede 158, 159
 Farkas Lajos 98
 Fáy István 250
 Fehér Lajos 115, 121
 Fehér Tibor 29, 340
 Féja Géza 152, 153, 159
 Fejős Zoltán 121, 351
 Fekete Ferenc 9, 25, 223–225, 252, 298–301, 307, 310, 337
 Ferenci Dóra 329, 346
 Ferenczyné Wendelin Lídia 341, 351
 Festetics Domonkos gróf 97
 Festetics György herceg 124
 Festetics Sándor 73
 Fibinger Imre 164
 Fitos Vilmos 22, 60, 62, 70, 79, 80, 82—84, 86, 89–91, 97, 100, 103, 115–117, 119, 120, 122, 123, 128, 183, 334, 339, 342, 346, 348
 Font Márta 27, 349

Frick, Wilhelm 166, 168, 170–172
 Friss Istvánné 135, 339
 Fritz, Regina 328, 344
 Fülel-Szánthó Endre 96, 100
 Füleki Géza 98

 Gaál Sándor 98
 Gebei Sándor 26, 347
 Geccsényi Lajos 9
 Gémesi Julianna 9
 Gergely András 122, 344
 Gergely Jenő 28, 69, 103, 346, 349
 Ghiczy Ödön 232
 Glatz Ferenc 15, 102, 346
 Goebbels, Joseph 170
 Gombos Gyula 117, 121, 344
 Gortvay György 156
 Göcze Péter 71
 Gömbös Gyula 19, 53, 57, 59–63, 65, 67, 69, 84, 102, 103, 107, 108, 121, 128, 136–139, 165, 166, 169, 170, 176, 189, 231, 250, 335, 351
 Göring, Hermann 170, 172
 Götz, Norbert 30, 36, 344, 346
 Grolman, Wilhelm von 171
 Grüttner, Michael 39, 344
 Gunst Péter 101, 344, 346s
 Gusti, Dimitrie 148, 274

 Gyáni Gábor 11, 346
 Gyenes Antal 70, 118, 119, 122, 123, 342
 Gyenes János 98
 Györfly István 115, 119, 121
 Gyurgyák János 14, 15, 347

 H. Elek Mária 195, 347
 Habsburg József ld. József főherceg
 Hadnagy Domokos 140, 156, 176
 Haeffler István 59, 352
 Haidekker János 209
 Hajdu Béla 9, 25, 31, 298–301, 303, 307, 309, 337, 347
 Halász Péter 121, 348
 Halka Sándor 128
 Harangi László 151, 158
 Harsányi István 149, 152, 153
 Hartványi István 119, 121
 Havassy Baján 78, 338
 Heilauf Zsuzsanna 19, 351

Hermann Róbert 12, 13, 347
 Heyck, Hartmut 37, 347
 Hierl, Konstantin 38–41, 47, 137, 170, 171, 251, 344
 Hilscher Rezső 279–281, 339
 Himmler, Heinrich 41, 44
 Hitler, Adolf 30, 38–42, 46, 170, 172, 173, 195, 211, 343–345, 347
 Hódy András 76
 Holland, Kenneth 34–36, 47, 293, 339
 Hóman Bálint 80, 88, 92, 106, 108, 127, 139, 168, 170, 180, 184, 185, 189, 248, 250, 267, 347, 350, 351
 Horn, Peter 45, 348
 Hortobágyi Jenő 86
 Hördler, Stefan 49
 Hubai László 61, 344
 Huhák Heléna 9, 195, 352
 Hussmann, Peter 41, 339
 Huszár Tibor 117, 339

 ifj. Bertényi Iván 26, 347
 ifj. Kostyál István 29, 340
 Illés László 98
 Imre Sándor 247
 Imrédy Béla 78, 174, 175, 195–197, 201, 205, 211
 Istvánffy Klára 193, 252, 263, 286, 318
 Izsák Lajos 136, 349

 Jakob Bleyer ld. Bleyer Jakab
 Jászai Lajos 82, 83, 97, 128, 333
 Jerzsák Lajos 147
 Johan Béla 168, 171
 József főherceg 52, 125, 248

 Kakassy Eszter 263
 Kállai Gyula 115
 Kállay Ferenc 121
 Kálnási Árpád 114, 343
 Kalotás Antal 59, 61, 76, 80, 84
 Karády Viktor 57, 350
 Kardos József 8, 184, 347
 Kardos László 121, 343
 Karsai Elek 195, 339
 Karsai László 68, 195, 344, 351
 Kató Sándor 60, 98
 Kelemen Kornél 176
 Kemény József ld. Kemény Zoltán
 Kemény Zoltán 55, 74, 333s

Kémeri Nagy Imre 74, 99, 104
 Kenyeres Balázs 61, 140, 176, 337
 Kerék Mihály 67, 118
 Kerepeszki Róbert 9, 18, 21, 25–28, 31, 53, 54, 56, 59, 60, 62–64, 68, 71, 74, 80, 91, 92, 112, 117, 121, 131, 132, 161, 166, 176, 178, 223, 238, 327, 344, 347
 Kincses Ferenc 111, 340, 341
 Kiran Klaus Patel 9, 11, 30, 31, 36, 38, 41, 42, 44–46, 345, 346, 348
 Kiss Emese 263
 Kiss István 95, 97, 98
 Kiss József 19, 156
 Kiss József Mihály 130, 351
 Kiss Péter 159
 Kiss Róbert Károly 89, 339
 Kiss Sándor 100, 152, 153
 Kodolányi János 67, 81, 84, 117, 118
 Kokas Eszter 318
 Komjáthy Aladár 85
 Komlóssy Sándor 97
 Konrád Jakab 137, 138
 Koonz, Claudia 47, 344
 Kopócsy Anna 57, 350
 Kornis Gyula 176
 Kósa Lajos 56, 333
 Kostyál László ld. Tharnói László
 Kovách Aladár 119
 Kovács Adrienn 20, 351
 Kovács András 31, 346
 Kovács Bretan Sándor 193
 Kovács Éva 195, 347
 Kovács Ferenc 9, 25, 254, 257, 301, 307, 308, 310, 311, 337
 Kovács Imre 29, 35, 67, 87, 103, 104, 126, 130, 144–146, 157, 165, 289, 290, 340
 Kovács József 131
 Kovács László 60, 119
 Kovácsévics Milenkó ld. Nagykovácsy Milenkó
 Kovrig Béla 288, 340
 Kozma Dénes 166
 Kozma Emil 60
 Kozma György 147, 156
 Kozma Miklós 19, 41, 65, 107, 108, 161, 165–175, 183, 196, 197, 272, 288, 292, 335, 345, 350
 Köhler, Henning 38, 344
 Kölcsey István 256
 Kövess Mihály 98

- Králik Lajos 124
 Kristó Nagy István 73, 91, 97, 98, 100
 Kultsár István 198, 227, 248, 250, 262, 316
 Kun Lajos 111, 340
 Kuncz Aladár 138
 Kuncz Ödön 138, 177
 Kunt Gergely 329, 346
- Laborc György Péter 9, 25, 31, 222, 230, 253, 256, 257, 260, 298–301, 303, 307, 309, 337, 347
 Lackó Miklós 102, 347
 Laczkó Gabriella 21, 338
 Ladányi Andor 20, 27, 50, 51, 59, 78, 344, 347, 348
 Laky Dezső 140
 Lane, Alexander 35, 340
 Leh, Almuth 195, 347
 Lendvay Béla 28, 60, 65, 84, 333, 341
 Lengyel János 277
 Lichner György 247, 248
 Ligeti Imre 52, 348
 Lindner Endre ld. Dezséry Endre
 Link, Jörg 45, 348
 Lissák György 28, 60, 338
 Longauer Imre 278, 279
- M. Kiss Sándor 88, 135, 344
 Mackensen, Hans Georg von 169, 170, 175
 Magyar Bálint 117
 Magyary Zoltán 176
 Majerszky Klára 115
 Majsai Emil 100
 Makkai Sándor 110, 112
 Malán Mihály 98
 Mallebrein, Wolfram 38, 344
 Manhercz Orsolya 349
 Mann Miklós 20, 348
 Marawske-Birkner, Lilli 48, 340
 Marton Béla 61, 156, 167, 176
 Mártonffy Károly 318, 324, 340
 Mason, Timothy W. 39, 42, 47, 344, 348
 Matolcsy Mátyás 79, 87, 112, 117, 276, 287
 Mátyás Ernő 147
 Mátyás László 162
 Meccsér Lajos 252
 Mester Miklós 156, 325, 326
 Migray Péter 97
 Mihailich Győző 61, 140, 177
- Milotay István 156
 Mitrovics Gyula 153
 Moeller, Robert G. 45, 341
 Molnár István 292, 348
 Molnár Judit 57, 68, 298, 343, 347, 351
 Móricz Miklós 152, 153, 156
 Morvay Péter 121, 348
 Mózes Tibor 195, 339
 Mussolini, Benito 153, 164, 173
 Mühl, Heinrich ld. Mühl Henrik
 Mühl Henrik 170
 Müller, Heinrich 170, 172
 Müller–Brandenburg, Hermann 33, 34, 293, 240
- Nagy Kardos Ernő 75, 333
 Nagy Péter Tibor 184, 185, 344
 Nagykovácsy Milenkó 64
 Natkó Gyula 78, 80
 Németh László 67, 116, 117
 Neubauer Konstatintin 140
 Noakes, Jeremy 40, 344
- Nyikos Gyula 72, 88, 89
 Nyul Gyula 177
- Oláh Gábor 112
 Oláh György 74, 81, 84, 152, 153, 156, 251, 288
 Olay Ferenc 140
 Oppe Sándor 89, 333
 Orbán Kálmán 156
 Ormos Mária 165–167, 169, 175, 345
 Ortutay Gyula 155
 Owings, Alison 47, 345
- Paksa Rudolf 9, 73, 75, 211, 348
 Palkovics Pál 192, 318
 Pálóczi Horváth Lajos 81, 85
 Palotay Ferenc 98
 Pap Béla 152
 Papp Albert 164
 Papp István 9, 80, 116, 121, 345, 348
 Pásztor János 151
 Perneki Mihály 167, 340
 Petőcz Pál 31, 185
 Petrik András 292, 348
 Pidham, Graham 40, 344
 Pintér István 70, 71, 340
 Plato, Alexander von 195, 347

- Potenga Margit 252, 301
 Pölöskei Ferenc 101, 346
 Pritz Pál 8
- Ráczkövy Andor 98, 100
 Radó Endre 74
 Rainer M. János 21, 26, 347, 348
 Rajczy Imre 60, 93, 95, 100, 318
 Rajniss Ferenc 75, 81, 84, 87, 100, 192
 Ránki György 168, 338
 Rapaich Richárd 248, 250
 Rasztovich Imre ld. Rajczy Imre
 Rátz Kálmán 152, 156
 Raupach, Hans 35, 340
 Ravasz István 7, 343
 Révész Mihály 336
 Rikaházi-Kovács Tibor 98
 Roboz Zoltán 63, 68, 85, 128, 305
 Romsics Ignác 12, 26, 28, 345–348, 351
 Rónai András 100
 Rosenberg, Alfred 170
 Rottler Ferenc 121, 345
 Rozett, Robert 195, 345
 Rozs András 27, 52, 349
- Saguly János 98, 111
 Salamon Konrád 114, 345
 Sallay Gergely Pál 9, 300, 345
 Salló János 60, 61, 74, 75, 132–137, 177
 Sánta Gábor 77
 Sartoris Margit 193, 232
 Schmidt Antal ld. Kalotás Antal
 Schneider István 210
 Schneider, Michael 30, 345
 Scholtz-Klink, Gertrud 47
 Schulenberg, Ulf 36, 348
 Schwertfeger-Zypries, Gertrude 46, 340
 Sedlmayer Krisztina 307, 345
 Seifert, Martin 45, 345
 Silverman, Dan P. 30, 42, 345
 Simándi Pál 153
 Simon László 62, 80, 115, 119, 153, 164
 Simonné Jankovich Adél 29, 145, 233, 276, 281, 288, 340
 Sinka István 85, 118, 119
 Sipos Gyula 121, 122, 340
 Sipos Péter 168, 341
 Slakta János 52, 339
 Snyder, Louis L. 40, 344
 Somkúti István 292
- Somlai Mihály 60, 177, 233, 248, 252, 274
 Sommsich László gróf 107, 108
 Somogyi Ferenc 110, 111
 Soós Géza 156
 Sopp, Frieda 288, 340
 Stackelberg, Roderick 44, 341
 Stemler Gyula 136, 349
 Stemlerné Balog Ilona 14
 Stemmer László 201
 Steuer György 153, 245
 Steuer Tibor 153
 Sturm Dénes 59, 318, 340, 352
- Szabák Endre 244
 Szabó B. István 102, 346
 Szabó Dezső 103, 112
 Szabó Ernő 152, 153
 Szabó Gyula 76, 79, 83, 116–118, 270, 273
 Szabó Lőrinc 85
 Szabó Pál 87, 112
 Szabó Sándor Lajos 281–283, 345
 Szabó Zoltán 21, 145, 146, 148, 150, 157, 163, 201
 Szabó Zoltán Pál 280
 Szabolcs Ottó 20, 51, 136, 345, 348, 349
 Szakács Géza 232
 Szalai Béla 18, 238, 237
 Számvéber Norbert 23, 200
 Szánthó Elek 86, 247
 Szántó Kovács János 116
 Szathmáry Lajos 98
 Szávuy Lajos 100
 Széchenyi Kinga 329, 345
 Szécsényi András 8, 20–22, 26, 28, 32, 57, 69, 71, 74–76, 79, 80, 99, 100, 106, 108, 109, 122, 128, 129, 166, 177, 194, 216–218, 222, 225, 238, 251, 253, 254, 259, 260, 301–306, 309, 347, 349, 350
 Szekeres László 81, 98
 Szekfü Gyula 89
 Szendy Károly 278
 Szent-Györgyi Albert 88
 Szerényi Péter 303
 Szijj Jolán 23, 351
 Szily Kálmán 61, 139, 141, 142, 144, 176, 183, 184, 187, 303
 Szinay Béla 42, 178, 181, 190, 192, 197–199, 201–203, 208, 228, 230, 233,

- 243, 245, 247–250, 252, 258, 263, 310,
315, 316, 341
Szinyei-Merse Jenő 93, 100
Szirtes Zoltán 195, 339
Szita László 27, 349
Szita Szabolcs 9, 195, 213, 326, 339, 345,
350
Szoboszlai Ferenc 55, 56, 333
Szoboszlai István 98
Szögi László 19, 351
Sztójay Döme 170, 171, 321
- T. Kiss Tamás 102, 111, 345
Takácsy Miklós 100
Tamási Áron 72
Tánczos Gábor 121, 338
Tárczay-Felícides Román 140, 211
Teleki Pál gróf 121, 156, 183, 184, 211,
247
Terbócz Miklós 248, 250
Thalabér Lajos 232, 242
Tharnói László 65, 139, 176, 177, 195,
206, 270, 318, 341
Thoma Zsolt 98
Thonfeld, Christoph 195, 347
Tóbiás Kornél 66, 67, 177
Tomcsányi Kálmán 168
Tóth Gyula 54, 338
Tóth József 52, 341
Tóth Pál Péter 7, 62, 70, 72, 80, 112, 115,
164, 339, 345, 350
Tökéczki László 185, 350
Tölgyes István 153
Tömböly Dénes 92
Török Árpád 161
Törös Sándor 71, 86, 116
Törzsök Jenő 107
Túry Lajos 152
Tüdös Klára Zsindely Ferencné 121
- Újhelyi Szilárd 72, 73, 115, 119
Újszászy Kálmán 21, 144–150, 152, 154,
155, 157, 158, 160–162, 165, 201, 341,
346
Ujváry Dezső 156
Ujváry Gábor 9, 13, 27, 28, 51, 52, 54,
185, 350, 351
Ungváry Krisztián 9, 21, 68, 212, 345, 347,
350, 351
- Vajda Tamás 89, 339
Valuch Tibor 27, 70, 339, 350
Várkonyi Jenő 193, 232
Vass József 125
Vatai László 100
Végyváry József 22, 35, 56–65, 67–71, 75,
76, 78, 79, 85, 100, 103, 105–107,
110, 128, 142, 144, 166, 176–178, 231,
235, 248–250, 270, 271, 305, 333, 334,
350
Velcsov György ld. Bánsághy György
Verbovszky József ld. Végyváry József
Veres Péter 104, 105, 288, 289
Viczián János 18, 180, 352
Vigh István 9, 25, 214, 217, 224, 225, 230,
236, 249, 250, 256, 257, 259, 265, 337
Villy Antal 89, 90, 97, 118
Vitányi Iván 88, 135, 344
Vonyó József 27, 102, 349, 351
- Wagner, Gerhard 170, 172
Wanke Gusztáv 156, 193
Weis István 146, 341
White, Hayden 346
Winckler István 248–250
Winkle, Sally A. 44, 341
- Z. Elek Béla 154
Záborszky Sándor 244
Zelnhefer, Siegfried 41, 346
Zilahi-Sebess Jenő 60, 98
Zimányi Tibor 100
Zinner Tibor 26, 351
Zoltay Árpád 98
Zombor Zoltán 9, 25, 31, 219–221, 252,
276, 298–303, 307, 309, 310, 337,
347
Zöld Sándor 115
Zypries, Gertrud 46, 288, 340, 341
- Zsabka Kálmán 22, 60, 74, 79, 119, 333
Zsakó István 91, 97
Zsidi Vilmos 9
Zsigmond Gyula 98, 234
Zsindely Ferenc 121
Zsindely Ferencné ld. Tüdös Klára

A kötet elsőként foglalja össze a két világháború közötti egyetemi önkéntes munkaszolgálat történetét, működését, nemzetközi beágyazottságát. A munkaszolgálat fogalomkörébe vonható rendszerek a korszak Európájának jellegzetes termékei voltak, az első világháborút követő munkanélküliség felszívására, közmunkák ellátására jöttek létre. A náci Németországban államosították, a propaganda szolgálatába állították. Magyarországon – rövid életű kezdeményezések mellett – a fajvédő, de a népiek gondolataival megtermékenyült Turul Szövetség hozta létre az első önkéntes táborokat 1935-ben jobboldali értelmiségi fiatalok számára, amely rövidesen és rendszerszerűen Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálat (EÖM) néven állami felügyelet alatt teljesedett ki és működött 1944-ig. Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat fontos adalékokkal szolgál nemcsak a korszak ifjúságtörténete, de a kötelező (zsidó) munkaszolgálatral való szoros összefüggései révén a holokauszt kutatás, valamint a népi mozgalom iránt érdeklődők számára egyaránt.

ISBN 978 963 693 683 9

3000 Ft